

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ

DÖRD CİLDƏ
III CİLD

XIX ƏSR

LUGAT VƏ ENRİKLOPEDİYALAR

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİ TARİXİ**

**DÖRD CİLDDƏ
III CİLD**

XIX əsr

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

Müəlliflər:

Sevil Mehdiyeva

filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Roza Eyvazova

filologiya elmləri doktoru

Əvəz Sadiqov

filologiya elmləri doktoru

Vahid Adilov

filologiya elmləri namizədi

Minayə Cavadova

filologiya elmləri namizədi

Firuzə Parənci

filologiya elmləri namizədi

Süleyman Hüseynov

filologiya elmləri namizədi

Redaktoru:

Sevil Mehdiyeva

filologiya elmləri doktoru, professor

ISBN 978-9952-34-186-7

494.361'09-dc22

Azərbaycan ədəbi dili – Tarix

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə. III cild.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 336 səh.

"Azərbaycan ədəbi dili tarixi" kitabının III cildi Azərbaycan ədəbi dilinin XIX əsr mərhələsində inkişaf tarixinin elmi tədqiqinə həsr edilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının ümummədəni tarixində, eləcə də ədəbi dilinin tarixində XIX əsr xüsusi mərhələ kimi – ədəbi dildə ümumxalq demokratik istiqamətli inkişaf xəttinin qüvvətlənməsi ilə səciyyələnir. XVII-XVIII əsrlərdə təməli qoyulan ədəbi dilin xalq dili zəminində inkişaf prosesi XIX yüzillikdə yüksək səviyyəyə qalxaraq ədəbi dilin bütün təbəqələrini (yaruslarını) əhatə edir.

Bu cildə Azərbaycan ədəbi dili, əsasən bədii üslub üzrə ədəbi dilin leksik, frazeoloji, habelə grammatik mənzərəsi dövrün ədəbi simaları M.F.Axundzadə, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani əsərlərinin, qismən də "Əkinçi" qəzetinin dil materialı əsasında araşdırılır, yeri gəldikcə, mənbə, elmi, dini üslublarla müqayisələr də aparılır.

© "Şərq-Qərb", 2007

GİRİŞ

XIX əsrdə Azərbaycan xalqının taleyində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr – Azərbaycanın iki hakim dövlət, iki siyasi və inzibati şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalması, xalqın iki müxtəlif şəraitdə həyat sürməsinə şərtləndirdi: bir tərəfdən İran dövlətinin, digər tərəfdən Rus imperiyasının tələblərinə cavab vermək durumunda qalması Azərbaycanda ədəbi dilin iki inkişaf istiqamətini reallaşdırdı: İran xan-bəy üsuli-idarəsinin təsiri, digər tərəfdən Rus imperiyasının təzyiqləri xalqın içində haqlı etirazlar yaratdı, bu etiraz səslərinin ədəbi-bədii formaları və üsulları da yaranmağa başladı.

XIX əsrdə Azərbaycanda yaranmış elmi-mədəni potensialı Rusiyanın təsirindən təcrid edilməsi şəkildə mümkün deyildi və belə düşünmək həqiqətə də uyğun olmazdı.

XIX əsrin görkəmli elm-mədəniyyət xadimləri Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Məmmədəli Kazım bəy, Həsən bəy Zərdabi və başqaları xalqın taleyində həlledici rolə malik şəxsiyyətlər olmuşlar. Bu şəxsiyyətlər xalqın ümummədəni inkişafı üçün, xalqın maariflənməsi üçün, maarif və mədəniyyətin inkişafı üçün çox iş gördülər. Məhz onların sayəsində əsrlərlə inkişaf edib təkmilləşən Azərbaycan ədəbi dili bu dövrdə kəskin satira üslubu ilə zənginləşdi, dövrün satira dilinin yaranmasında Q.Zakir, S.Ə.Şirvaninin, bunun nəticəsi olaraq XX əsrin əvvəllərində dünyamiqyaslı satirik Mirzə Ələkbər Sabirin yetişməsi Azərbaycan ədəbi dilinin satirik üslubunu formalaşdırdı.

Dövrün ədəbi-intellektual şəxsiyyətlərinin xidməti ilə Azərbaycan ədəbi dilində elmi əsərlər, qəzet, jurnallar çap olunmağa başladı. Ümumən elmi potensialın inkişafı üçün geniş imkanlar açıldı.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilini səciyyələndirən əsas amil bu dövrdə ədəbi dilin funksional üslublarının formalaşması və geniş əhatə dairəsinə malik olunması ilə ölçülür.

Milli ədəbi dilin hərtərəfli inkişafı üçün funksional üslubların tam fəaliyyətdə olması əsas şərtidir.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində bu üslublar mövcud idi:

1. Bədii üslub; 2. Elmi üslub; 3. Publisist üslub; 4. Dini (şəriət) üslub; 5. Rəsmi üslub; 6. Epistolyar üslub. Bununla belə, bədii üslub aparıcı mövqedir.

Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunun inkişafında və formalaşmasında Qazan və Peterburq universitetlərinin professoru, Rusiyada və Avropada şöhrətli elminin banisi Mirzə Məmmədli Kazım bəyin xidmətləri böyükdür. Onun Rusiyada ən böyük mükafatları sırasında olan Demidov mükafatlarına layiq görülmüş (iki dəfə) "Общая грамматика турецко-татарского языка" (Казань, 1846) əsərinin Azərbaycanca elmi potensialın inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Dövrün ədəbi dilinin elmi üslubunun formalaşmasında və inkişaf etməsində A. Bakıxanov ("Qanuni-Qüdsi"), Əfşar ("Fənni-sərfi-türki"), H. Zərdabi (əsasən nəşri olduğu "Əkinçi" qəzetinin) kimi şəxsiyyətlərin və onların göstərilən əsərlərinin böyük rolu olmuşdur. Belə əsərlərin əsasında demək olar ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu öz təşəkkülünü tapdı.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslublarından biri də mətbuat üslubu olmuşdur. Bu sahədə "Əkinçi" qəzetinin və onun baş redaktoru, böyük ziyalı Həsən bəy Zərdabinin Azərbaycan ümumdünya tarixindəki rolu ölçüyəgəlməzdir. "Əkinçi" qəzetinin ən böyük xidməti ondan ibarət idi ki, onun səhifələrində xalqın dilində işlənən milli terminologiya əsas yer tutur. Azərbaycan xalq dili bütün gözəllikləri – sadəlik, aydınlıq, xalq dili təfərrüatlılığı, sadə danışq tərzii ilə öz əksini tapırdı. "Əkinçi" ondan sonra nəşrə başlayan "Kəşkül", "Ziya", "Ziyayi-Qafqasiyyə" və s. kimi mətbuat orqanları üçün ən yaxşı nümunə oldu. Xalqımızın mənəvi tarixində "Əkinçi" elə obyekt olmuşdur ki, onun səhifələrində ən müxtəlif sahələrlə bağlı məlumatlar öz əksini tapırdı. "Əkinçi" ədəbi dilimizin tarixində yeni bir üslub yaratdı: bu, ədəbi dilimizin sonuncu üslubu – publisist üslubudur¹. "Əkinçi" qəzetinin mühüm rolu dövrün publisist üslubunu formalaşdırdı.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, xüsusən ədəbi dildə termin yaradıcılığı işində "Əkinçi" qəzetinin xüsusi xidməti olmuşdur. Termin yaradılmasında qəzet, əlbəttə, üstünlüyü ana dili materiallarına verirdi, milli terminlər xalqın gündəlik məişətindən alınmış qəzetin səhifələrinə, deməli, dövrün ədəbi dilinə gətirilir, xalq terminologiyasına üstünlük verilir. Bununla belə, qəzetin səhifələrində ənə-

nəvi ərəb və fars dillərindən, habelə dövrün ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq rus və Avropa dillərindən də termin alınma prosesi davam edirdi.

Ədəbi dilin ən vacib göstəricilərindən biri terminlərdir. XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin həm elmi üslubu, həm mətbuat üslubu xalqı əsaslı terminlərlə zənginləşmə meyillərinə üstünlük verməsi ilə əlaqədardır. Bununla belə, ədəbi dildə rus və Avropa mənşəli terminlərə də bəzən üstünlük verilir. Bu hal ilk növbədə dövrün bir qrup ziyalı təbəqəsinin təhsil aldığı dillərə həssas rəğbət bəsləmələri ilə bağlı idi. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan dilində işlənmiş ərəb və fars dili alınmalarına münasibət əsaslı şəkildə dəyişir, bunun əvəzində daha çox rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən dilimizə söz-termin axını çoxalır. Lakin zaman keçdikcə bunlar arasında daxili rəqabət gücləndi, on vacibləri dildə özünə yer ala bildi. Beləliklə, XIX əsr ədəbi dilinə dövrün ziyalı təbəqəsinin söyi ilə, xüsusən M.F. Axundzadənin təşəbbüsü ilə ədəbi dildə rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən ədəbiyyat, incəsənət, teatr ilə bağlı terminlər (dram, roman, komediya, literatura, kritika, aktyor), elm, texnika, maarif terminləri (qəzet, matematika, teleqraf, sivilizasiya), fəlsəfi, siyasi, hüquqi (politika, despot, pevolusiya) terminlər keçməyə başladı. Əlbəttə, bu dövrdə ərəb və fars dillərindən də gələn terminlərdən ədəbi dildə istifadə edilməkdə davam edilirdi.

Bununla belə, XIX əsr, ümumən Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tarixinə məhz xalqı, demokratik inkişaf istiqamətinin geniş mənada nüfuz etməsi dövrü kimi daxil olmuş, ədəbi dil məhz bu əsaslar üzrə inkişaf etmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, XIX əsrdə də bədii üslub istiqamətverici mövqeyini özündə saxlamışdır.

¹ T. Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II b., XIX əsr ədəbi dili. Bakı, 1987, səh. 158.

I FƏSİL

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

1. Ədəbi dilin ümumi inkişaf meyilləri və üslubları haqqında

XIX əsr Azərbaycan xalqının ictimai-iqtisadi və mədəni inkişaf tarixində ən zəngin və ən çox maraq doğuran, həm də ən ziddiyyətli bir dövrdür. Bu əsrdə feodal münasibətlərinin getdikcə aradan çıxması nəticəsində kapitalist istehsal münasibətləri, zəif şəkildə də olsa, inkişaf edib yayılmışdı.

Mədəniyyət sahəsində də canlanma hiss olunurdu. Mədəni əlaqələr güclənmiş, vahid ərazi və dil birliyinə əsaslanan milli ədəbi dilin formalaşması prosesi sürətlənmişdi. XIX əsr Azərbaycan xalqına Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vəzəh, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov kimi böyük ədəbi simalar vermiş, "onu realist dramaturgiya və teatrı, milli mətbuatla, inqilabi-demokratik fikirlərlə, azadlıq ideyaları ilə tanış etmişdir" [68, 4]. Bu əsrdə A.Bakıxanov, M.C.Topçubaşov, professor Mirzə Kazım bəy kimi dünya şöhrəti qazanmış alimlər yetişmiş, ədəbiyyatımızda realizm əsas yaradıcılıq metodu kimi hərtərəfli şəkildə təşəkkül tapıb möhkəmlənmişdi.

XIX əsr xalqımızın ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında yeni dövr təşkil etdiyi kimi, ədəbi dilimizin inkişaf tarixində də xüsusi mərhələ vardır. Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə dövrləşdirmə aparən tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı XIX əsri ayrıca bir mərhələ kimi götürmüş və ədəbi dilin inkişaf tarixində bu əsri ənənəvi istiqamətlə yeni meyillərin kəsişmə nöqtəsi, müasir ədəbi dil normalarının müəyyənəlməsi və sabitləşməsi prosesinin başlanğıc dövrü kimi səciyyələndirmişlər [81, 33; 230, 223; 63, 151].

Məlumdur ki, ədəbi dilin inkişaf tarixi bir tərəfdən dilin müxtəlif səviyyələrində baş verən struktur dəyişmələrlə, digər tərəfdən isə ədəbi dilin üslubi cəhətdən diferensiallaşmasının konkret tarixi

dövrəki xüsusiyyətləri ilə bağlıdır¹. Bu mənada XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin xarakteri həm fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünü göstərən dəyişmələrlə, həm də üslubi diferensiallaşmada müşahidə olunan yeniliklərlə şərtlənir.

Azərbaycan ədəbi dilində birinci cəhətlə bağlı olan xüsusiyyətlər – fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdəki dəyişmələr XVIII əsrdən etibarən müşahidə edilməsinə baxmayaraq, göstərilən dil səviyyələrində yeni meyillərin təsbit olunması prosesi möhz XIX əsrdə başa çatmışdır. Bu dövrdə artıq klassik ədəbi dildəki işlək formalarla yeni formaların müvaziliyi aradan qalxmağa və vahidqaydalılığa doğru inkişaf prosesi ədəbi dilin aparıcı meylinə çevrilməyə başlamışdır.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin struktur səviyyələrində baş verən yeniləşmə prosesinə aid xüsusiyyətləri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi xülasə etmək mümkündür.

Fonetik səviyyədə bu proses əsasən *b/m* müvaziliyinin (*bən//mən, bin//min, kibi//kimi* sözlərində olduğu kimi) aradan çıxması və həmin sözlərin *m* samiti ilə işlənən variantlarının sabitləşməsində, *q > x > h* əvəzlənməsində *h* samitinin norma halına keçməsində (məsələn, *qanda//xanda, qaçan//xaçan, qamu//xamu* əvəzinə *harda, haçan, hamı*), *q/x* müvaziliyinin (məsələn, *baq//bax, yaq//yax, çoq//cox, yoq//yox* və s. sözlərdə olduğu kimi) *x* samiti ilə işlənən variantlarının üstün mövqə qazanmasında, təsirlik hal şəkilçili sözlərdə bitişdirici samit kimi *y* samiti əvəzinə *n* samitinin işlədilməsində və s. öz əksini tapır.

Morfoloji səviyyədə yeni keyfiyyətlərin sabitləşməsi prosesinə *-isər//sər* gələcək zaman şəkilçisinin sıradan çıxmasını və *-ar//ə-r* şəkilçilərinin qeyri-qəti gələcək zaman forması, *-ır//ir, -ur//ür* şəkilçilərinin isə indiki zaman forması kimi qəti şəkildə diferensiallaşmasını, tarixən felin əmr formasının *1* şəxs tək və cəmini bildirmək üçün işlədilən *-alum//əlim, -avuz//əvüz, -ayın//əyin* şəkilçiləri əvəzinə *-ım//im//um//üm* və *-aq//ək* şəkilçilərinin işləkliyini, felin vacib şəklini *-maq gərək//məq gərək* analitik forması əvəzinə *-malı//məli* formasının işlədilməsini, tarixən həm gələcək zamanı, həm də feli sifəti bildiren *-ası//əsi* şəkilçisinin

¹ Bir sıra tədqiqat əsərlərində tarixi qrammatikadan fərqli olaraq ədəbi dilin mahiyyəti möhz ikinci cəhətlə – dil materialının seçilməsi və müəyyən üslubi funksiya daşması ilə müəyyənəldirilir [198, 4].

ikinci funksiyada üstün mövqe qazanmasını, *kim//ki* bağlayıcı variantlarından ki formasının norma kimi qəbul edilməsini tarixən xəbərlək kateqoriyasının III şəxsini bildirən *durur* sözündən törəmiş *-dur//--dür//--dır* xəbərlək şəklicisinin intensiv şəkildə işlənməsini və s. aid etmək olar.

Sintaktik səviyyədə göstərilən proses sual intonasiası ilə ifadə olunan sual cümlələrinin işləkliyi, dialoq nitqinin yazılı ədəbi dilə geniş yol tapması nəticəsində yarımcıq cümlə tiplərinin meydana çıxması, şəxssiz cümlələrin işlənmə tezliyinin artması və s. ilə sociy- yəlonir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil üslublar sisteminin mövcudluğu ilə şərtlənən spesifik dil kateqoriyasıdır. Ədəbi dilin tarixi müəyyən mənada ayrı-ayrı üslubların tarixini də əhatə edir. Öz növbəsində üslubun da tarixi ədəbi dilin müəyyən mərhələdəki inkişaf xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə özündə əks etdirir və üslub, tarixi kateqoriya kimi xalqın inkişaf tarixi ilə üzvi surətdə bağlı olur. Başqa sözlə desək, "dilin üslubi çoxcəhətliyiündəki dəyişmələr tarixi kateqoriya kimi xalqın həcm tutumu, tərkibi və sosiolo- loji mahiyyətindəki tarixi dəyişmələrə sıx əlaqədardır" [54, 27]. Bu baxımdan XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi diferensial-laşmasındakı dəyişmələr də ilk növbədə Azərbaycan xalqının həyatında baş verən dəyişmələrlə xarakterizə olunur.

Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra ayrı-ayrı yerlərdə köhnəlmiş sxolastik elmləri tədris edən, mollaxana və mədrəsələrdən fərqli olaraq, təhsil proqramında dünyəvi elmlərin tədrisi əsas yer tutan yeni tipli məktəblər meydana çıxmış, Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi yaradılmış və əvvəlki əsrlərlə müqayisədə xalqın savadlılıq dərəcəsi xeyli artmışdı. Rusiya və Avropanın ali məktəblərində təhsil almış milli ziyalı kadrlarının ilk dəstəsi bu əsrdə elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamışdı. Onlar ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında qurulması uğrunda ardıcıl səylər göstərmiş, ədəbi dil normalarının müəyyənəşdirilməsində, ədəbi dilin yeni üslublarının yaradılmasında mühüm rol oynamışlar.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi diferensiallaşmasında dəyişmələri şərtləndirən digər faktor ədəbi dilin ictimai funksiyalarının xeyli dərəcədə genişlənməsi idi.

XIX əsrdə mətbuatın meydana gəlməsi, rəsmi idarə işlərində ana dilindən daha geniş şəkildə istifadə olunması, bədii ədəbiy-

yatın yeni janrlarının yaradılması ilə dilin tətbiq sahələri artmış və bunun nəticəsində ədəbi dil özünün çoxcəhətliliyini nümayiş etdirmək üçün geniş fəaliyyət meydanı tapmışdı. XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycan dilinin milli ədəbi dil kimi formalaşması ilə dilin ictimai funksiyalarının genişlənməsi prosesi daha da güclənmiş və dilin daxili tələbatına çevrilmişdi. Çünki milli dil "funksional universallıq, yeni ədəbi dilin bütün kommunikasiya sahələrinin hamısında işlədilməsini" [241, 92] tələb edir. Göstərilən faktlar XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi diferensiallaşmasında bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Hər şeydən əvvəl, ədəbi dilin yeni üslubları yaranmış və bu üslublar ədəbi dilin inkişafında getdikcə daha artıq rol oynamağa başlamışdı. Digər tərəfdən isə, ədəbi dilin əvvəlki dövrlərdə "klassik-kitab üslubu və dənışıq-folklor üslubundan ibarət olan" [198, 124] üslublar sistemi parçalanmış, həmin sistemin daxilində rüəym kimi fəaliyyət göstərən üslublar özərinə məxsus ifadəlilik vasitələrini formalaşdıraraq ədəbi dilin tam hüquqlu funksional üslublarına çevrilmişdi. XIX əsr ədəbi dilinin üslubi cəhətdən diferensiallaşmasında baş verən dəyişmələr də məhz bu iki cəhətin vəhdəti ilə şərtlənir.

Bələ bir cəhəti də unutmamaq olmaz ki, XIX əsrdə ədəbi dilin üslubi diferensiallaşmasında baş verən dəyişmələr üslubların təkcə yeni şəkildə qruplaşaraq sistem yaratması ilə bağlı deyil. Dəyişmə və yeni keyfiyyətlər hesabına zənginləşmə prosesi üslubdaxili təkamül proseslərində də aydın şəkildə özünü büruzə verir. Bu prosesi izləmək üçün ilk növbədə XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarını ayrı-ayrılıqda səciyyələndirmək lazım gəlir.

Bədii üslub. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları içərişində bədii üslubun xüsusi yeri vardır. Daha qədim tarixə və nisbətən daha zəngin ifadəlilik vasitələrinə malik olan bu üslubun əvvəlki əsrlərdə formalaşmasında söz sənətimizin İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.P.Vaqif kimi korifeyləri mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrdə yeni funksional üslubların formalaşması nəticəsində artıq ədəbi dilin funksional-üslubi ağırlıq mərkəzi təkcə bədii üslubun üzərinə deyil, funksional baxımdan yeni yaranmış elmi üslubun və eləcə də publisistik üslubun da üzərinə yönəlir. Əlbəttə, bu cəhəti bədii üslubun özünün inkişafında tənəzzül kimi qiymətləndirmək qətiyyən düzgün deyil. Burada yeni ictimai-tarixi

şəraitin, ekstralingvistik faktorların təsiri nəticəsində ədəbi dilə yeni funksional-üslubi differensiallaşma və üslublar arasında yeni qüvvələr nisbətinin meydana çıxması nəzərdə tutulur. Bu mənada əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də bədii üslub Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və zənginləşməsində aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

XIX əsrdə bədii üslubun özümlü səciyyəsi yeni üslubi qolların yaranması və əvvəldən mövcud olan üslub qollarının yeni keyfiyyətlər hesabına zənginləşməsi prosesi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu dövrdə bədii üslub hekayə, dram, satira janrlarının meydana gəlməsi, xalq şəri üslubunun yazılı ədəbiyyatda möhkəmlənməsi nəticəsində özünün fəaliyyət dairəsini xeyli genişləndirmiş, ifadəlilik vasitələrinin zənginliyi etibarilə əvvəlki əsrlərdən qat-qat yüksək-də duran bir səviyyəyə çatmışdır.

Bədii üslubun ənənəvi şeir və nəsr qollarında sadələşmə və xəlqiləşmə meyilləri o dərəcədə güclənmişdi ki, bədii üslub bütövlükdə ümumxalq danışq dilinə dayaqqlanaraq xəlqiləşmə və demokrətləşməyə doğru inkişaf meylini özünün əsas prinsipi kimi qəti şəkildə müəyyənləşdirmişdi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili bədii üslubunun demək olar ki, bütün qollarında bu proses bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Belə ki, Qasım bəy Zakir, Əbülqasim Nəbati, Mücrim Kərim Vardani, Molla Qasim Zakir, Aşıq Pəri və başqalarının xalq şəri üslubunda yazılmış əsərlərində, M.F.Axundzadənin, N.Vəzirovun dram əsərlərinin dilində ümumxalq danışq dilinə yaxınlıq bütün səviyyələrdə özünü göstərir. Xalq deyim tərzı sanki bu əsərlərin mayasına hopmuşdur.

Dövrün satirik əsərlərinin dilində də ümumxalq danışq dilinin təsiri olduqca qüvvətli və davamlı şəkildə əks olunmuşdur. Bu dövrlərdə də satirik əsərlər vasitəsilə bir sıra danışq dilinə, məişət ləksikonuna məxsus söz və ifadələr, loru danışq tərzı ilə bağlı ləksik vahidlər ədəbi dilə gətirilmişdir. Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, B.Şakirin satirik əsərlərində işlədilmiş *öküz, palan, dızmaq, dingildəmək, lüm-lüm udmaq, ağzından süd iyi gəlmək, aşına acı qatmaq, saqqal tərpatmək, başı böyütmək, anqırır tayını tapmaq, ötürmək* (yemək mənasında), *dabanı çatlaqlar, gədə-güdə, hoqqa-baz, quru yerdə qoymaq, sarsaq, aşırmaq* ("Aşırırsan əgər ola qan işi") və s. söz və ifadələr bu qəbildəndir.

Satira dilinə danışq dilinin təsiri təkcə Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözləri ilə məhdudlaşmır. Burada rus dilindən alınmış və fonetik cəhətdən dəyişdirilərək xalq danışq tərzinə uyğunlaşdırılmış (deməli, həm də danışq dili elementlərinə çevrilmiş) sözlərin də müəyyən rolu olmuşdur. Məhz bu baxımdan çar üsulidarəsinin, onun rüşvətxor məmurlarının ifşa etmək üçün konkret üslubi məqamlarda işlədilmiş *poşol, piyan, abuğun* (opekun), *zabuska* (zapiska), *iznakom, ustupay, palajeniya, sadis, quşay, vinovat* və s. tipli rus dilindən alınma sözlər XIX əsr satira dilinin nəzəri cəlb edən funksional-üslubi göstəricilərindən biridir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili bədii üslubuna xas olan cəhətlərdən biri də bədii üslubun əvvəlki dövrlərdə formalaşmış bəzi ləksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin yeni dövrdə də öz işləkliyini müəyyən mənada saxlamasıdır. Belə ki, XIX əsrdə bədii üslubun həm nəzm, həm də nəsr qollarında sadələşmə, xəlqiləşmə prosesi gətirməsinə baxmayaraq, əvvəlki dövrlərdən irəli gələn dil ənənələri hələ tam şəkildə aradan çıxmamışdı. Bədii üslubun nəzm qolunda bu ənənələr klassik şeir formalarının, zəif şəkildə də olsa, qorunub saxlanması və həmin əsrlərdəki zəncirvari şəkildə uzanan izafət birləşmələrində, ərəb və fars sözlərinin çoxluğunda, standart təşbeh və metaforalar sisteminə özünü büruzə verir.

Bədii üslubun nəsr qolunda da eyni vəziyyəti müşahidə etmək mümkündür. XIX əsr bədii üslubunun nəsr qolu bütövlükdə realist nəsr dili zəmininə, canlı xalq dilinin sadə təhkiyə tərzinə dayaqqlanırdı. Lakin bu da bir faktdır ki, bu dövrdə bədii nəsr qolu söclı nəsr dilinin xüsusiyyətlərindən tamam azad olmamışdı. Belə ki, klassik janrlara müraciət edən sənətkarların divanlarındakı dıbaçələr də cəhət birbaşa davam etdirilirdisə, bəzi nəsr əsərlərində (məsələn, A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsində) yeni tipli nəsr dilinin xüsusiyyətləri ilə qaynayıb-qarışmış vəziyyətdə özünü göstərirdi.

XIX əsr bədii üslubunda ümumxalq dilinin təsirinə əks etdirən sadə təhkiyə tərzı ilə yanaşı, bədii üslubun klassik ənənələrindən irəli gələn xüsusiyyətlərin mövcudluğu funksional üslubların təkamül prosesinin spesifik cəhətlərindən doğur.

Məlumdur ki, üslubdaxili təkamül birdən-birə baş vermir. Burada varislik, müəyyən bir dövrdə qazanılmış təcrübənin başqa bir dövrə ötürülməsi faktı mühüm rol oynayır.

XIX əsr ədəbi dilinin bədii üslubunda müşahidə olunan həmin cəhət bir daha bu müddəanı təsdiq edir.

Elmi üslub. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub funksional cəhətdən yeni üslub kimi götürülsə də, bu üslubun tarixi dilimizin daha qədim dövrlərində gedib çıxır.

Hələ qədim dövrlərdən bədii söz ustaları ilə şöhrətlənən Azərbaycan özünün elm xadimləri ilə də bütün dünyada tanınmışdır. Xalqımızın yetişdirdiyi alimlər təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin demək olar ki, hamısında fəaliyyət göstərmiş, xalqlar arasında elm və mədəniyyətin yayılmasında onların mühüm xidmətləri olmuşdur [49, 232–236]. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərindən Xətib Təbrizinin ədəbiyyatşünaslıq və məntiqə, Əbdürrəşid Baküvinin, Zeynalabdin Şirvaninin coğrafiyaya, Fəzil Fəridəddin Şirvaninin, Nəsirəddin Tusinin, Seyid Yəhya Baküvinin, Yusif Ziyaəddin Şirvaninin, Məsud Naxçıvaninin astronomiyaya, Fəzlüllah Nəiminin, Əbülhəsən Bəhmənyarın fəlsəfəyə, Übeyd Təbrizinin, Nəsrulla Xalxalının riyaziyyata aid tədqiqatları elmlərin inkişafında misilsiz rol oynamışdır [18, 170, 171, 212, 214, 236; 201, 77–84].

Bu dövrdə Azərbaycanın iri şəhərləri – Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı və s. həm də böyük elm mərkəzləri olmuşdur. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, XIII əsrin ikinci yarısında Təbrizdə müxtəlif ölkələrdən gəlmiş 6000-ə qədər alim ayrı-ayrı elm sahələri üzrə tədqiqat aparırdı [230, 220].

Müeyyen ictimai-tarixi və mədəni faktorların təsiri ilə orta əsrlərdə Azərbaycanda elmi əsərlərin çox hissəsi ərəb, qismən də fars dillərində yazılmışdır. Lakin bununla belə bu dövrdə Azərbaycan dilində yazılmış elmi əsərlərə də təsadüf etmək mümkündür.

Hələlik əldə olunmuş azərbaycanca ilk elmi əsər XV əsrə aiddir. “Əcaib məxluqat” adlanan bu əsər 1454-cü ildə Əhməd Bican tərəfindən yazılmışdır¹. Həmin əsərdə bir çox heyvan, bitki, meyvə adları, təbiət elmləri ilə bağlı terminlər verilmişdir ki, onların əksəriyyəti bu gün də dilimizdə işlənməkdədir [233, 16–17].

Daha sonrakı əsrlərdə Azərbaycan dilində tibbə aid Məhəmməd Bərgüşadının “Tibbi-nəbəvi”, Məhəmməd Yusif Şirvaninin

“Kitabi-tibb”, astronomiyaya aid “Risaleyi-heyət” kimi əsərləri göstərmək olar.

Orta əsrlərə aid elmi əsərlərin belə bir cəhəti də qeyd olunmalıdır ki, onlar həm nəsr, həm də nəzmle qələmə alınmışdır. Bu dövrdə nəzmle yazılmış riyaziyyata, tibbə aid əsərlərə, hətta lüğətlərə də təsadüf olunur.

Orta əsrlərdə ərəb, fars və Azərbaycan dillərində yazılmış əsərlərin qısa xülasəsindən görüldüyü kimi, bu dövrdə Azərbaycanda elmi fikrin inkişafı yüksək səviyyədə olmuşdur. Bununla əlaqədar Azərbaycan dili elmi üslubunun yaradılmasında ilk addımlar atılmışdır. Həç də təsadüfi deyildir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu orta əsrlərdə yaradılmış bünövrə əsasında funksional üslub kimi formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycan dili elmi üslubunun funksional üslub kimi yalnız XIX əsrdən formalaşması fikrini irəli sürərək biz bu faktıdan çıxış edirik ki, “elm dili ədəbi dil anlayışının zəruri əlaməti kimi ancaq müasir mənada elmi təşəkkülündən, elmi dünyagörüşün sabitləşməsindən sonra bədii ədəbiyyatın dilinə qarşı durmağa başlayır” [77, 197].

Məhz XIX əsrdə Azərbaycan Avropa ölkələrində artmaqda olan elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə, bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsində xüsusi çəkisi olan cəhanşümul elmi kəşflərlə tanış olmaq imkanı əldə etdi. Bu əsrdə elmi biliklərin xalq kütlələrinə çatdırılması sahəsində misilsiz xidmətləri olan H.Zərdabi “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirməyə başladı. Azərbaycan kəndlərində ilk ali-təhsilli mütəxəssislər – Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını bitirmiş N.Vəzirov, Rusiya universitetlərində təhsil almış K.Mehmandarov, B.Həsənbəyov, C.Ləmbəranski kimi kənd təsərrüfatı, tibb və başqa sahələr üzrə mütəxəssislər fəaliyyətə başladılar [119, 23–26].

Bütün bunların nəticəsində artıq XIX əsrin ortalarına yaxın Azərbaycanda elmin inkişaf səviyyəsi əvvəlki əsrlərlə müqayisədə hissədiləcək dərəcədə yüksəldi. Elmin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və yeni məlumatlar hesabına zənginləşməsi ilə əlaqədar olaraq elmi əsərlərin dilində də yeni keyfiyyətlər görünməyə başladı, elmi üslubun ədəbi dilin digər üslubları ilə, ilk növbədə isə bədii üslubla müqayisədə özünəməxsus leksik və qrammatik vasitələri müəyyənləşdi.

¹ Mənbələrdə XV əsrə aid Azərbaycan dilində yazılmış başqa bir əsərin – Mahmud Şirvaninin “Müxtəsər tibb” əsərinin də adı çəkilir [239, 188].

XIX əsrdə elmi üslub funksional baxımdan hələ özünün formalaşma mərhələsini keçirirdi. Təbii ki, bu cəhət elmi üsluba məxsus ifadəlilik vasitələrinin – dilin leksik və qrammatik vasitələrinin seçilməsində və işlədilməsində də əksini tapırdı.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə başqa funksional üslublardan fərqli bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

XIX əsr elmi əsərlərinin terminoloji leksikası üçün xarakter cəhətlərdən ən başlıcası bu dövrdə elmi terminologiya yaratmaq məqsədi ilə ilk dəfə olaraq ümumxalq dilinin semantik, morfoloji və sintaktik imkanlarından sistemli şəkildə istifadə edilməsi və işlənən terminləri qaydaya salmaq yolunda ilk addımlar atılmasıdır. Bu dövrə aid elmi əsərlərin dilində termin yaradıcılığı üçün semantik və sintaktik üsullara daha çox üstünlük verilmişdir.

Həmin üsullarla yaradılmış *çiçək* (xəstəlik adı), *yel*, *burun* (coğrafi termin), *boğaz* (coğrafi termin), *kükürdşora*, *qarğaduzu*, *intixabedic*, *ağacmışarlayan*, *yağışölcən*, *qaymağıyğan*, *yanğınkeçirdən*, *dərəcəbildirən*, *sıra dağlar*, *yanar dağlar* (vulkan mənasında), *mala dişi*, *qalvanizm maşını*, *yer kürəsi*, *zəlzələnin dairəsi*, *yerin qabığı* və s. yeni terminlər elmi terminologiyanın ilkin formalaşma mərhələsini səciyyələndirən uğurlu nümunələrdir.

XIX əsr elmi əsərlərinin terminoloji leksikasında alınma terminlər də əhəmiyyətli yer tutur. XIX əsrin birinci yarısında termin alınması üçün əsas mənbə ərəb, xisməndə də fars dilləri olmuşdur. Əsrin ikinci yarısından başlayaraq rus dilindən və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən termin alınması prosesi intensivləşmiş və bunun nəticəsində Azərbaycan dilində internasional termin fondu yaradılmasının təməli qoyulmuşdur.

XIX əsrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi üçün mənbələrin sayının artması ilə elmi dildə terminlərin sinonim şəkildə işlədilməsi hadisəsinə şüurlu şəkildə geniş yer verilir. Elmi əsərlərin dilində eyni anlayışın iki, üç və hətta dörd müxtəlif terminlə ifadə olunması hallarına da təsadüf etmək mümkündür; məsələn: *elmi-təcrübə – ximiya – elmi-analiz*. *Və əmma əqsami-cüziyyəti təfriq etmək öz əczayinə ona elmi-təcrübə deyirlər və eynən ximiya həm itlaq olar və eynən elmi-analizdir* [MŞQ, 263b]; *termometr – mizanül-hararət – dərəcəbildirən – dərəcə hacəti*. *Mizanül-hararət (termometr) alətinin cıvası nöqtəyi-əncumaddan 10 dərəcə*

aşağı düşür, yəni 10 dərəcə soyuq olur [Ə, 1876, №24]; *Hamudan yaxşı otaqda bir isti və soyuq bildirən hacət ki, ona dərəcəbildirən deyirlər, asasan; Əgər məqdur olsa, yaxşıdır ki, bu kağızın yanında dərəcə hacəti asasan* [HZ, II, 7].

XIX əsr elmi əsərlərinin morfoloji quruluşunda ədəbi dilin digər üslublarından fərqli xüsusiyyətlər başlıca olaraq morfoloji vasitələrin elmi təhkiyənin xarakterinə uyğun seçilməsində özünü göstərir. Elmi təfəkkürdə, abstraktlaşmaya, toplanılmış faktları ümumiləşdirməyə meylin, hökmrlər arasında məntiqi bağlılığın zəruriliyini nəticəsində əsas və köməkçi nitq hissələrinin hamısı deyil, müəyyən bir qismi XIX əsr elmi əsərlərinin dilində intensiv şəkildə təkrarlanaraq işlədilmişdir. Belə intensiv təkrarlığa abstrakt mənalı isimlərin, məchul mənalı fəllərin, işarə və təyin əvəzliliklərinin, bağlayıcıların yüksək işləmə tezliyini misal göstərmək olar.

XIX əsr elmi əsərlərinin sintaksisi də elmi təfəkkürün spesifikasiyasını əks etdirən sintaktik konstruksiyaların təkrarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və obyektivlik kimi ekstralingvistik faktorların təsiri ilə əlaqədar bu dövrə aid elmi əsərlərin dilində təktərkibli sadə cümlələrin, tabeli və qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin intensivliyi, cümlə səviyyəsində sintaktik kompressiya hadisəsi özünü göstərir.

Elmi əsərlərin dilində təktərkibli cümlələrin ehtəvələri daha çox işlənmişdir ki, bunlarda şəxs anlayışı ya zəifdir, yaxud da heç yoxdur. Bu baxımdan XIX əsr elmi əsərlərinin dilində təktərkibli cümlələrin qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı və şəxssiz növlərinə daha tez-tez müraciət edilmişdir.

Seçicilik və təkrarlılıq tabeli mürəkkəb cümlələrin də işlənmə tezliyində əks olunmuşdur. XIX əsrə aid elmi əsərlərdə geniş yer tutan və struktur tipləri döndə-döndə təkrarlanan tabeli mürəkkəb cümlə növləri, əsasən, təyin, səbəb, məqsəd, nəticə və şərt budaq cümlələridir. Bu növlərdən olan tabeli mürəkkəb cümlələr vasitəsilə elmi təfəkkürə məxsus səbəb-nəticə asılılığı, ehtimalilik kimi məntiqi kateqoriyalar elmi dildə öz ifadəsini tapmışdır.

Publisist üslub. Bu üslub XIX əsrdə yaranmışdır. Məlumdur ki, publisist üslubun "dil vasitələri təkcə informasiya üçün deyil, həm də emosional təsir üçün nəzərdə tutulur". Publisistikada varlığın inikasının bədii- obrazlı və elmi-məntiqi formaları sinkretik halda birləşir. XIX əsrdə publisist üslubun formalaşması ilk növbədə

"Əkinçi", "Kəşkül", "Ziyayi-Qafqaziyyə" və s. qəzetlərin nəşri və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu üslub, hər şeydən əvvəl, o dövrün qəzetlərində dərc olunmuş məqalələrdəki ictimai-siyasi terminlərlə səciyyələnir. Həmin qəzetlərdəki publisistik xarakterli yazılarda ilk dəfə olaraq *inqilab*, *sosialist fırqəsi*, *sosializm*, *senzura*, *şurayi-dövlət* və s. ictimai-siyasi məzmunlu terminlər işlənmişdir.

Rəsmi üslub. Bu üslub rəsmi sənədlərin – qərar, əsasnamə, vəkalətnamə, şəhadətnamə, protokol və s. dilini əhatə edir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu leksik və sintaktik cəhətdən müasir dilimizin rəsmi üslubuna çox yaxındır. Bu üslubun leksikasında müxtəlif hüquqi terminlər (*qərar*, *qaidə*, *qətnamə*, *xanədar*, *divan*, *qanun*, *vəkalətnamə*, *silk*, *sinif*, *müqəssir*, *təhqiq*, *qəbz*, *məhkəmə*, *tənbeh*, *şərtnamə*, *buyruq* və s.), tez-tez təkrarlanan bir qrup "standart" fellər (*şəhadət etmək*, *qərar vermək*, *intixab tapmaq*, *tərtib tapmaq*, *təsdiq etmək* və s.) xüsusi yer tutur. Rəsmi üslubun qrammatik xüsusiyyətlərinə keçmiş zaman formalarının, fəlin əmr şəklinin (III şəxs tək) intensivliyini, sadə cümlələrin böyük üstünlük təşkil etməsini və söz sırasının qəti şəkildə gözlənilməsini aid etmək olar.

XIX əsrdə rəsmi sənədlərin bir qismi rus dilindən tərcümə xarakteri daşıdığından bu dövrün rəsmi üslubunun sintaksisində rus dili sintaksisinin təsiri (xüsusilə cümlədə sözlərin sıralanmasında) duyulur. Bu cəhət 1867-ci ildə Borjomda çap olunmuş "Qərar-dad"¹in¹ 1847-ci ildə çap olunmuş "Əlahəzrət imperator əfxəmin senata sadir olan fərmanının tərcüməsidir" adlı sənədin dilində daha aydın müşahidə edilir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili rəsmi üslubuna nümunə olaraq bir parça veririk: "...*Lihaza qəmisı yə belə qərar qoydu ki, dəstürl-əməlin 22-ci fəslinin müqtəzasınca bu iş xüsusunda təəvvür etmək qalsın qəmisyanın qüvvətli tərtibdə olan iclasınadək. Və keyfiyyət qəmisyanın jurnalında səbt olundu...*" (Fəttah bəyin və onun əqrəbasının bəy nəslinə mənsub olması haqqındakı iclasın protokolundan – RƏ).

Epistolıyər üslub. Bu üslub rəsmi və şəxsi yazışmaların dilini əhatə edir [133, 95]. XIX əsrdə epistolıyər üslubun əsas əlamətləri

kimi məktubların əvvəlində müraciət və yüksək ehtiram bildirən təyinlərlə səciyyələnən standart başlıqların, axırda isə standart sonluqların işlənməsi, ərəb və fars sözlərinin çoxluğu qeyd oluna bilər. Nümunə üçün M.F.Axundzadənin Əbdürrəhman ağaya yazdığı məktubdan bir parçanı veririk: "*Məcdətlı dustı-mehrıban Əbdürrəhman ağa cənabları, dama ıqbaləhu.*

Allah şahıddır ki, sizin saadətənd olmağınızın xəbəri həmişə məni ilaqeyrənnəhayə məsrur ələyibdir, xüsusən bu ovqat Hacı Molla Məhəmməd Əfəndi sizin tərəqqiyyatınızı təqdir edib, ziyadə xatirimin fərhinə bais oldu. Lihaza, bu fürsəti qənimət bilib həmvə-tənlıyinizi yad və qədim dostluğumuzun təcdidinə ıqdam edirdi...

...*Baqı cavabınızı müntəzirəm.*

Yazıldı məhərrəməül həramın axırında dostumuz kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən" [MFA, IV, III, 87-88].

Dini-təbliği üslub. Bu üslub dini xarakter daşıyan əsərlərin dilini əhatə edir. Bu üslubun əvvəlki dövrlərdə yaradılmış nümunələri ("Əsrnamə", "Şühədanamə", "Şeyx Səfi təzkirəsi" və s.) ilə XIX əsrdə yaradılmış nümunələri (məsələn, Əbdüssəlam Axundzadənin 1893-cü ildə Bakıda çap olunmuş "Tarixi-müqəddəsi-ənbiya" (I və II hissələr), Əbdülfəqir Mahmud Əfəndizadənin "Risaleyi-müntəxəbüşşəriyyə" (1891) əsərləri və s.) arasında ələ bir ciddi fərq nəzərə çarpır. XIX əsrdə yazılmış dini-təbliği xarakterli əsərlər dilinin sadəliyi və anlaşılıqlığı¹, dini anlayışlar və hadisələrlə bağlı sözlərin işlənməsi, ümumxalq danışığı dilinə məxsus leksik vahidlərin və sintaktik konstruksiyaların üstün yer tutmağı ilə seçilir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları haqqında verilmiş qısa məlumatdan göründüyü kimi, yeniləşmə və dəyişmə prosesi ədəbi dilin bütün üslublarında müşahidə edilir. Bu dövrdə ədəbi dildə özünü göstərən yeni keyfiyyətlərin hesabına dil vasitələrinin seçilməsi və müəyyən məqsədə müvafiq təbiiq prosesi daha aydın şəkildə alınıb və diferensiaslaşma ədəbi dilin bütün təbiiq sahələrinə nüfuz etmişdir.

¹ Dini-təbliği əsərlərin dilini sadə və anlaşılıqlı dil kimi səciyyələndirərkən biz bu üslubun başqa üslublarla müqayisəsini əsas götürürük. Dini-təbliği üslubda klassik-kitab üslubunun xüsusiyyətlərinə də müəyyən dərəcədə təsadüf etmək mümkündür. Xüsusilə, həmin üsluba aid əsərlərin giriş hissəsində klassik-kitab üslubu ilə bağlı olan ərəb-fars tərkibləri, tərcümə elementləri aydın hiss olunur.

¹ Həmin sənədin M.F.Axundzadə tərəfindən tərcümə edildiyi ehtimal edilir [118, 127].

II FƏSİL

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK QURULUŞU

XIX əsrin ilk illərindən etibarən Azərbaycan tamamilə yeni bir siyasi-ictimai, mədəni dövrə daxil olur, əsrlərdən bəri qaldığı İran şəhli təsirindən Rusiya çarlığının hakimiyyəti dairəsinə qatılır.

Azərbaycanı müstəmləkə vəziyyətində idarə edən Rusiya çarlığı istismarçı siniflərin nümayəndələrinə arxalanır, "hökumət işlərində, məhkəmələrdə din və şəriət qanunları tətbiq edilirdi. Qəsdən ruhanilərin xalq içərisində nüfuz və hörməti yüksəldilirdi" [15, 10]. Azərbaycan çar hakimiyyəti zamanında öz həyatında tam bir iqtisadi dəyişiklik əmələ gətirə bilmədi, əvvəlki kimi yenə də on geridə qalmış patriarxal-feodal münasibətlər ölkəsi olaraq qaldı.

Lakin qabaqcıl rus və Avropa elm və mədəniyyəti öz təsirini göstərdiyindən bir tərəfdən bu dövrün ziyalıları yeni şərəitə, yeni məişətə uyğunlaşmaq, müasirləşmək təşəbbüsü ilə mütorəqqi fikirlərə meyil və həvəs göstərir, digər tərəfdən köhnəliyin təsirindən tam xilas ola bilməyib ziddiyyətlər içərisində qalırdılar.

Adamların ictimai həyatında olan bu mütorəqqi vəziyyət, xüsusilə özünü dil sahəsində göstərirdi. Bunun bir səbəbi də bu idi ki, "rus çarlığı tərəfindən açılmış tək-tək rəsmi rus məktəbləri vardı. Bu zaman mədrəsələrdə oxuyanlar fars və ərəbcə savadlanır, bözləri mollalığa hazırlanırdı" [15, 10].

Buna görə də fars və ərəb təlim və tədrisi hələ bu zamanlarda öz gücündə olduğundan, bu təhsil dövrünün adamlarının şüurunda real-praktik vasitəni – dili də öz təsiri altında saxlayırdı.

Hələ XIX əsrin birinci yarısında Şərq mədəniyyətinin təsiri altında qəzəl, qəsidə və mərsiyə janrlarının inkişafı üçün möhkəm zəmin olmasına baxmayaraq, bu bədii yaradıcılıq növləri ilə birlikdə rus və Avropa mədəniyyətinə meyil get-gedə güclənirdi.

Bu zaman yetişməkdə olan Azərbaycan ziyalıları rus dilini öyrənir və bu dil vasitəsilə rus, Avropa mədəniyyəti ilə tanış olurdular. Bu ziyalılardan A.Bakıxanov (Qüdsi), Q.Zakir, M.F.Axundzadə,

S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi və b. simasında Azərbaycanda maarifçilik fikirləri daha yüksək mərhələyə qalxdı. Onlar Azərbaycanda elmi, mədəniyyəti, maarifi yaymağa çalışırdılar. Belə olduğu halda, Azərbaycan mədəniyyətinin mütorəqqi meyilləri dildə də öz əksini tapmalı idi.

XVIII əsrdə ədəbi məktəbi Vəqif tərəfindən bədii dilə gətirilmiş xalq üslubu XIX əsr şair və yazıçıların yaradıcılığında bir qədər də genişləniirdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dilinə həqiqi mənada yaxınlaşması prosesi XIX əsrin əvvəllərindən daha da güclənir. Canlı dil ünsürlərinin ədəbi dildə işlənməsi, bu dilə uyğunlaşdırılması (bu hal xüsusən nəsrə daha qabarıq görünürdü) dilin yad təsirlərdən xilas olması üçün möhkəm bir zəmin yaradır, sözlərin məna və mənə incəliklərini daha da dolğunlaşdırırdı. Ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşması, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələsində yeni bir dövr təşkil edir.

Azərbaycan dilinə rus və Avropa sözlərinin keçməsi də möhz bu dövrdən başlayır.

XIX əsrdə ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşdığını əks etdirən başqa bir cəhət də bədii üslubun yeni janrlarının yaranması o dövrdə yazılmış tarixi kitabların dili olmuşdur.

Prof. Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycan dilində tarix əsərlərinin yazılması, həm də sadə bir dildə yazılması, bir tərəfdən XIX əsrdə ədəbi dilimizin bir sahəsi olan tarix elmi dilinin ilk elmi nümunələrini yaratmış oldu, digər tərəfdən isə ümumi nəsr dilinin də xalq dilinə yaxınlaşması, köhnə klassik nəsr dilindən uzaqlaşmasına yardım edən səbəblərdən biri oldu" [78, 58].

Azərbaycan dilində klassik üslubda yazılmış tarix kitablarının dilindən fərqli olaraq bu dövrdə sadə xalq dili ilə yazılmış tarix kitabları ədəbi dilimizin xalq dilinə yaxınlaşmasına tökan verirdi. Səfir şair dilinin (B.B.Şakir, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani), ədəbi dilin ümumxalq danışığı dilinə yaxınlaşmasında rol oynadığını da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nəhayət, böyük mütəfəkkir və yazıçımız M.F.Axundzadənin ədəbi dilimizin inkişafı tarixində oynadığı müstəsna rolunu qeyd etməmək olmaz.

Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında, tərəqqisində ana dilinin mühüm bir amil olduğunu yaxşı başa düşən M.F.Axundzadə ədəbi

dilimizin yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə çalışmış, dil yaradıcılığı sahəsində həm nəzəri, həm də əməli iş görməkdən yorulmamışdır.

Nəhayət, ədəbi dilimizin inkişafında böyük rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri də H.Zərdabidir. Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında, onun ictimai fikir tarixində H.Zərdabinin rəhbərliyi ilə nəşr olunan "Əkinçi" qəzetinin böyük rolu olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycan dilində tək bədii əsərlər deyil, eyni zamanda elmi, təlim-tərbiyə əsərlərinin yaradılması təşəbbüsünə də rast gəlmək olur. Belə ki, Azərbaycan dilində qrammatika kitablarının yaradılması təşəbbüsü bu dövrə təsadüf edir. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan dilinin "sərf-nəhvini" ilk dəfə Mirzə Məhəmməd Əfşar yazmışdır. Bununla yanaşı, o dövrdə Mirzə Kazım bəy, S.M.Qənizadənin tərtib etdiyi dərsliklərin də əhəmiyyəti az olmamışdır.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi, fəlsəfi, tibbi və s. əsərlərin meydana gəlməsi də əsasən bu dövrə aiddir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər öz semantika və işlənmə yerinə görə bir-birindən fərqlənir.

Şübhəsiz ki, XIX əsrin ədəbi dilində əsas yeri ümumişlək sözlər təşkil edir. İstər bədii elmi-kütləvi əsərlərdə, istərsə də mətbuatda ümumişlək sözlərlə yanaşı, mövzu, məzmunla əlaqədar olaraq, termin səciyyəli sözlər də işlənir. Ədəbi dilin termin fonduna daxil olan, ictimai mənsəbiyyət bildirən fəlsəfi, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, maliyyə, ticarət, kənd təsərrüfatı, tibbi və s. sahələrə aid terminlərin bir qismi bədii əsərlərdə çox vaxt üslubi funksiya daşıyır və bunların əksəriyyəti daha çox ümumxalq dilində geniş işlənən termin-söz xarakterlidir.

XIX əsrin ədəbi dili lüğət tərkibinin müəyyən qatını da müasir ədəbi dilimizin inkişafı baxımından arxaizmlər təşkil edir.

XIX əsrin lüğət tərkibində dialektizmlər və köhnə sözlərə də təsadüf olunur.

Ədəbi dilin lüğət tərkibindəki sözlər öz mənşəyinə görə də müxtəlifdir. Burada həm Azərbaycan dilinə məxsus, həm də alınma sözlər özünü göstərir.

Alınma sözlərin bir qismi dilimizə daxil olandan sonra öz mənə və formasını dəyişir. Alınma sözlərin bu xüsusiyyətini açıb göstərmək, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin mənşəyini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

Məhz bu baxımdan XIX əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibindən bəhs edərkən bu cəhətlərin, xüsusilə terminlərin, arxaizmlərin, dialektizmlərin, köhnə sözlərin, alınma sözlərin tədqiqi faydalıdır.

TERMINLƏR

Ümumxalq dilinin vahid milli dilə doğru istiqamətlənməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan dili terminologiyasının tarixində yeni bir dövr başlanmışdır. Əlbəttə, bunun da çox dərin siyasi-ictimai kökləri vardır.

Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı, müxtəlif elmlərin, texnikanın əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq daha geniş, daha sürətlə yayılması, xüsusən Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibində zənginləşmə, təkmilləşmə prosesinə güclü təsir göstərmişdir.

Bu dövrdə, xüsusilə dilimizin terminologiyası üçün əsas mənbə ərəb-fars dilləri olmuş, müxtəlif elmi anlayışları ifadə etmək üçün Azərbaycan dilinin öz sözləri əsas götürülmüş, yeri gəldikdə rus və Avropa sözlərindən də istifadə edilmişdir.

Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə yaranan terminlərin sayının artmasının bir səbəbi də o dövrdə Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması idi.

"Azərbaycan dilinin rus məktəblərində, eləcə də bəzi ali məktəblərdə başqa türk dilləri ilə yanaşı tədris edilməsi nəticəsində Azərbaycan dilində ayrı-ayrı məfhumların ifadəsi üçün yaradılan terminlərin sayı getdikcə çoxalmışdır" [75, 49]. Bu bir tərəfdən tədris prosesinin asanlaşdırılması məqsədi güdürdüsə, digər tərəfdən Azərbaycan dilinin özünün zənginləşməsi, bu dilin elmi anlayışların ifadəsi üçün daha yararlı hala salınmasını nəzərdə tuturdu.

XIX əsrdə xalqımızın bədii, elmi və estetik fikrinin inkişaf yoluna qədəm qoyması Azərbaycan ədəbi dilinin yeni üslub qollarının meydana çıxmasına səbəb oldu. Uzun əsrlər boyu sabitləşmiş ənənəvi üslubların yeni bir istiqamət alması üçün şərait yarandı.

Ona görə də XIX əsr ədəbi dilində konkret elm sahələrinə görə terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Fəlsəfi terminləri. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi, fəlsəfi terminlərin formalaşmasından danışarkən birinci növbədə görkəmli

materialist filosof M.F.Axundzadənin bu sahədəki fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır.

M.F.Axundzadə birinci növbədə ayrı-ayrı fəlsəfi anlayışların ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin öz lüğət tərkibini əsas götürmüş, müxtəlif elmlərin azərbaycanlılar tərəfindən öyrənilməsi işində Azərbaycan dilində terminlər yaradılmasını zəruri şərt hesab etmişdir. O, 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından birində yazırdı: "Onların (azərbaycanlıların – M.C.) mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğu... Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və bu kimi başqa elmləri və sənətləri necə öyrənmə bilərik? Bir halda ki, belə elmlər əvvəllərdə bizim aramızda məlum olmamışdır, bizim əlifba ilə avropalıların işlətdikləri yeni istilahları oxumaq çətinidir. Bizim işlədiyimiz üç dildən birində olan kitablarda bu elmi istilahları yoxdur, biz isə bu kitablara Avropa dillərindən ərəb, fars və ya türk dilinə tərcümə edərək bu istilahları olduğu kimi saxlamağa məcburuq. Belə olduqda, bizim əlifbamızla bu istilahları necə düzgün yazıb oxuya bilərik? Nəhayət, biz öz dilimizdə bu məsələlərə dair necə əsərlər yazıb bilərik" [MFA, IV, III, 317, 318]. Daha sonra M.F.Axundzadə yazırdı: "Müxtəlif biliklərin öyrənilməsi üçün bu gün biz məcburuq ki, Avropa xalqlarının dillərindən istənilən mənanı verən saysız-hesabsız sözləri alaq və öz dilimizdə işlədək, çünki bu kimi sözlərin qarşılığı bəhs edilən üç dildən (Azərbaycan, ərəb və fars dillərinin – M.C.) heç birində yoxdur" [MFA, IV, III, 166].

Əlbəttə, "vaxtilə M.F.Axundzadənin istifadə etdiyi ərəb-fars mənşəli terminlərdən bəziləri Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində onun lüğət tərkibindən çıxmış, həmin terminləri, fəlsəfi anlayışları daha dəqiq ifadə edən Azərbaycan sözləri, yaxud rus-Avropa sözləri əvəz etmişdir" [126, 7].

M.F.Axundzadə Azərbaycan dilinin terminologiyasını iki istiqamətdə inkişaf etdirməyi zəruri sayırdı:

1. Ehtiyacı olmadığı halda ərəb-fars sözlərinin işlədilməməsi.
2. Rus dili ilə sıx əlaqə yaradılması [69, 50].

M.F.Axundzadə tərəfindən yaradılmış, yaxud ilk dəfə onun əsərlərində işlədilmiş bir çox fəlsəfi terminlər indi də dilimizdə eynilə işlənməkdədir. Məsələn: *zaman, məkan, əşya, mahiyyət, zidd,*

varlıq, yoxluq, vücut, uzaqlıq, ateist, ruh, həqiqət, çoxluq, səbəb, sonsuz, növ, naturalist, atasəpərslilik, filosof, şəriətçi və s.

Aydındır ki, bu sözlərin öksəriyyəti Axundzadəyə qədər də işlədilmişdir. Lakin Axundzadə bu sözlərdən tamamilə yeni anlayış – fəlsəfi kateqoriya bildirmək üçün istifadə etmişdir; məsələn: *Əşya öz mahiyyət və əslində səbəbə möhtac deyil, o ancaq bir növdən başqa bir növə keçməsinə səbəbə möhtacdır; aləm qədimdir və zaman namütənahidir; məkanın bidayəti və nəhayəti yoxdur* [MFA, IV, I, 77]; *Elmdə anbaan dəyişiklik, təbəddülət, yeniləşmə və əlavə zamanın halına zəruri olan tələblərdəndir* [MFA, IV, II, 100].

Ədəbiyyatşünaslıq terminləri. Elmin müxtəlif sahələrinə aid terminlərin ilk dəfə ədəbi dilə gətirilməsində, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, M.F.Axundzadənin və terminlərin toplanılmasında, xalq dilinə məxsus bir çox sözlərin yenə ədəbi dilə gətirilməsində Mirzə Kazım bəy, S.M.Qənizadə tərəfindən tövbit edilmiş lüğətlərin rolu böyük olmuşdur.

Q.Zakir tərəfindən bir çox ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik terminlərinin ədəbi dilə gətirilməsi M.F.Axundzadə, M.Kazım bəy, L.M.Lazarev, L.Z.Budaqov, S.M.Qənizadə tərəfindən davam etdirilmişdir.

Q.Zakirdə işlənən *sərf, nəhv, nəsir, həcv, qəzəl, nəğmə, lətifə, dastan, əşar, qəzəlxan, süxəndan, şüara, nüsxə, cild, məzmun, təb* kimi ədəbiyyatşünaslıq, incəsənət və dilçilik terminlərinin sayı Axundzadə tərəfindən daha da çoxaldılmışdır¹. Məsələn: *teatr, loja, salon, parter, drama, aktyor, məsnəvi, nəsir, qafiyə, mübaliğə, roman, təşbih, personaj, komediya, dram, nəfislik, pyes, hekayə, mütərcim, təqlidçi, şeir, vəzn, nəzm, nəsir*.

L.Z.Budaqovun lüğətdə verilmiş *hecəz bəhri, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, misra, mənsur, mənzum, məcaz, nəsir, təqlid, həcv, rəvayət, rübai, rədif, təsnif, xülasə, üslub, məsnəvi, təsvir*, L.M.Lazarevin lüğətində verilmiş *üslub, mənzum, mənsur, təzkirə, qafiyə* kimi terminlər müasir ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında verilmişdir.

Dilçilik terminləri. *İstilah, sait, samit, təyin, əvəzlilik, söz sonluğu, tələffüz, sifət, təyin olunan, söz birləşməsi, samit hərf, sait hərf, nəhvçi, aydınlaşdırma işarəsi, təəccüb işarəsi, nuni-səğir, ərəb kafi, təlim üsulu, hecalama üsulu, imla, nəhv, sərf, nöqtə,*

¹ Bunların bir qismi hal-hazırda işləndiyi halda, bir qismi arxaikləşmişdir.

lüğət, yazı, danışq dili, əlifba qaydaları, fail-fel, eynəl-fel, orfoqrafiya, vurğu, sual işarəsi, bağlayıcı, nida işarəsi, hərf, yazı, fel, məsdər, isim, xitab, təkrar, inşa, ifadə, izafət, islah, nida, mübtəda, ləhcə və s. terminlər M.F.Axundzadənin əsərlərindən başlayaraq rast gəlmək olur.

Təbii elmlərinə aid terminlər. XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda təhkimçilik hüququnun ləğvi, Bakıda kapitalizmin sürətli inkişafı, ölkədə ümumi iqtisadi canlanma Azərbaycan dili terminologiyasına təsir göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi, H.Zərdabi 40 ildən artıq bir dövrdə Azərbaycan xalqının tərəqqisi və səadəti uğrunda yorulmaq bilmədən mübarizə aparmışdır. Azərbaycanda tətbiqi elmi dilin ilk ünsürlərini verən məhz “Əkinçi” qəzeti olmuşdur. Çünki “Əkinçi”yə qədər bizdə həqiqi tətbiqi elmi dil və bu dili işləyib inkişaf etdirən adamlar olmamışdır. Əvvələn, belə bir dilin yaranması üçün bir ehtiyac və tələbin olması, sonra da onu yarada biləcək şəxslərin özlərinin yetişməsi lazım idi.

Zərdabının sadə Azərbaycan dilində yazılmış bir çox elmi əsərləri təbii elmlərinə həsr edilmişdir. Bunların arasında kütləvi elmi dil və termin yaradıcılığı baxımından ən görkəmli yeri “Bədəni səlamət saxlamaq düsturləməlidir” və “Torpaq, su və hava” adlı əsərləri tutur.

Məsələn: *Sel ilə lil ki, qapı-bacanı basır, onun içində kiçik heyvanat və nəbatat olurlar: su çəkilib gedəndən sonra bu heyvanat və nəbatat fəvri olub, quruyub, havanı xarab edirlər və belə xarab olmuş havanın içində zindəganlıq edən kəslərə hava xarab olmaq havası ilə məzkur naxışluqlar arız olurlar. Bəs su çəkildəndən sonra məsləhətdir ki, sel ilə gələn lili yığıb kənar edəsən [Ə, 1875, №11]; Zəlzələ üç qisim olur: ləpə kimi, tullanma, dolandırma. Ləpə kimi olanda yer ləpələnən kimi tərpənir, yəni onun bir tərəfi qalxanda, o biri tərəfi düşür. Tullanma olanda yer tullanıb düşür; dolandırma olanda yer fırlanır [Ə, 1876, №15].*

Doğrudan da, “Əkinçi”nin termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə Azərbaycan canlı xalq dili olmuşdur. “Əkinçi” canlı xalq dilindən və hətta onun ayrı-ayrı dialektlərindən geniş istifadə edərək, bir çox sözləri, məhdud məhəlli çərçivəsindən çıxarib, ilk dəfə mətbuat səhifələrinə gətirməklə, ümumxalq malı etmişdir. O, xalq arasında işlənən müxtəlif peşə və sənətlərə aid söz və istilahları xalq

mühitindən elm mühitinə keçirməklə elmi istilah yaradıcılığı işinin bünövrəsini qoymuş və elmi-kütləvi dilin ilk nümunələrini vermişdir. Məsələn: *titrədir-qızdırma, qarğaduzu, gözəlməsi* (gözün bir hissəsi), *qarayara, bamiyə pambığı, ala qarpız, Şiraz qarpızı, tütün, tənəkə, Şiraz tənəkəsi, ağ qarpız, xurma toxumu, şitil, xəzri, mala, xaşxaş başı, çay daşı, ləpədən, qırov, qarabaş* (taxılda olan xəstəlik), *zoğ, alağ otu, ləşlər balığı, mərgmiş, su quşu, şoran, qır, künə* (kotanda) və s. “Əkinçi”, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə, idarə işlərinə, siyasətə, iqtisadiyyata, maliyyə məsələlərinə, hərbi işlərə və sairəyə aid işlədilən bir çox sözləri ədəbi dilə (mətbuata) gətirməklə elmi terminologiya yaradılmasının ilk nümunələrini vermişdir. Məsələn: *mühitə uyğunlaşma, üzvi maddə, qeyri-üzvi maddə, yaşayış uğrunda mübarizə, yer qabığı, at gücü, dəmiryolu, sibiryarası, cazibə qüvvəsi* və s.

Bunlardan başqa, XIX əsr Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə işlənən *elmi-qənaət* (siyasi-iqtisadi), *qaymağıran maşın, toxumsapən maşın, mədən suları* kimi terminlər, eləcə də “Əkinçi” qəzetinin bir çox nömrələrində tez-tez təkrar edilən *zindəganlıq cəngi* (həyat mübarizəsi) təbiri xüsusilə nəzəri cəlb edir.

“Əkinçi” qəzetində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid söz-terminləri ədəbi dilə gətirilməsi üçün əsas üç yoldan istifadə edilmişdir:

1. Rus və Avropa dillərindən olduğu kimi, hazır şəkildə götürülən beynəlmiləl terminlər.

a) rus dilindən alınan terminlər, məsələn: *branos, dum, destin, zavod, paroxod* və s.;

b) Avropa dillərindən alınanlar: *jurnal, progimnaziya, matros, vopar, bunt, kantor* və s.;

c) beynəlmiləl terminlər: *aerostat, benzin, qəzet, komisiyon, teleqraf, fabrik* və s.

2. Başqa dillərdən tərcümə olunmuş terminlər. Bu qəbil terminlər adətən iki, üç sözdən ibarət olub, birinci sözə müxtəlif fəli sifətlər qoşulmaqla düzələn terminlərdir. Məsələn: *ıyçəkən, istisaxlayan* (parça), *geçqızan, gecsoyudan, yağışölçən* (alət), *qaymağıran* (maşın), *toxumsapən* (maşın), *su çıxardan* (maşın), *südəmən* (heyvanlar), *buz kəsən* (kotan).

3. “Əkinçi”nin öz əməkdaşları, xüsusilə, Zərdabi tərəfindən düzəldilən terminlər. Bu qrupa lazım gələn yeni məthumları ifadə

etmək üçün mövcud sözlərdən və ya köhnə və dialekt sözlərindən uyğunlaşdırılıb düzəldilmiş yeni terminlər daxildir. Məsələn, *yastı qaytan* (lent mənasında), *gizdin tel* (şifroli teleqram), *ələk pərdə*, *tor pərdə*, *düdük* (boru), *şışə düdüklü* (sınaq şüşəsi), *elmi-pərvəriş* (pedaqoji), *atəş ərradəsi* (parovoz) və s.

Eyni zamanda o dövrün dilində *-çı*, *-çi*, *-çu*, *-çü* şəkilçisini həm Azərbaycan, həm də xarici sözlərə əlavə etməklə yeni terminlər düzəldilirdi; məsələn: *anbarçı* (anbardar), *mançılıqçı*, *milyonçu* (milyoner), *fabrikaçı* (fabrikant) və s.

Bundan əlavə, XIX əsrdə Rusiya kondinin feodalizm qalıqlarından xilas olaraq kapitalizm münasibətləri yoluna çıxması, kəndlərdə ömtəə təsərrüfatlarının ömələ gəlməsi və Avropadakı mədəni "zirəət" üsullarının Rusiyada da təbiiq edilməyə başlaması da yeni sözlərin (terminlərin) meydana gəlməsi zəruriyyətini doğurdu. Məsələn, yun toxuma sənayesinin ömələ gəlməsi *merinos*, heyvan xəstəlikləri ilə elmi əsaslar üzrə mübarizə ehtiyacı *karantin*, heyvandarlıq məhsulları hazırlamaq işində mədəni üsulların təbiiq edilməsi zəruriyyəti *separator* və s. kimi sözləri dilə gətirdi.

Texnikanın, sənayenin inkişafı, yeni-yeni ixtirlər, elmlərin tərəqqisi *qalvanizm*, *metereologiya*, *alizarin* və s. kimi terminləri dilə daxil etdi.

Ticarət və maliyyə işlərinin yalnız məhəlli çərçivəni deyil, hətta milli hədudları belə aşaraq beynəlxalq bir mahiyyət alması, bank işlərinin genişlənməsi *imperial kompaniya*, *obliqasiya*, *aksiz* kimi bir sıra yeni sözlərin dilə daxil olmasına səbəb oldu.

"Əkinçi" də işlənən törcümə edilmiş, ya "Əkinçi" tərəfindən yaradılmış, yaxud da yeni və köhnə sözlərdən uyğunlaşdırılmış terminlər aşağıdakılardır:

Kənd təsərrüfatına aid terminlər. *Kotan*, *xış*, *mala*, *çaxnaq*, *bel*, *künə*, *diyircəksiz kotan* (tökərli), *diyircəkli kotan* (dayaqlı), *qaymağıyğan maşın* (separator), *at ilə biçmək maşını* (atla işlənən biçin maşını), *quş yolan maşın*, *dəyirman qanadı* (dəyirman pəri), *diyircəkli*, *su çıxardan maşın* (su tulumbası), *taxıldöyən maşın*, *toxumsapən maşın*, *yağ qayıran maşın* (yağ çalan maşın), *buz kəsən kotan*, *düdüklü* (boru), *barama pərvanəsi* (barama kəpənəyi), *qumustan*, *quru qumustan*, *dolama şum*, *ət qoyunu* (otlik qoyun), *kəsəgən*, *gündar* (baramaçı), *sıxılmış ot*, *tağar*, *heyvan həkimi* (baytar), *cərgə arası*, *yun qoyunu*, *yağları işlənən toxumlar* (yağlı bitki-

lər), *qaramal*, *sağmal*, *payız buğdası*, *qazma*, *alaq otu*, *küncüt*, *baramaqurdu*, *Misir pambığı*, *qarabaş* (buğdadakı xəstəlik) və s.

Maliyyə, ticarət və mühasibat terminləri. XIX əsrdə Azərbaycan ticarət və maliyyə işlərinin yalnız məhəlli çərçivəni deyil, hətta milli hədudları belə aşaraq beynəlxalq bir mahiyyət alması, bank işlərinin genişlənməsi bir sıra yeni sözlərin dilə daxil olmasına səbəb oldu.

Madam ki, "Əkinçi" bütün bu məsələlərdən danışmağı bir məqsəd olaraq lap əvvəldən öz qarşısına qoymuşdu, demək, bu məfhumları o öz oxucularına çatdırmalı idi. Bu terminləri ya hazır şəkildə başqa dillərdən götürməli, ya törcümə etməli, ya da onların müvafiq qarşılığını yaratmalı idi. Məsələn: *bank bileti*, *baş pulu* (can vergisi), *maliyyə* (kapital, sormayə), *icma* (şirkət), *məzənnəcat* (məzənnə, nırx), *məta* (ömtəə, mal), *milyonçu* (milyoner), *müvazinə* (balans), *ticarət icması* (ticarət şirkəti), *ticarət şəhadətnaməsi*, *xırdə alış-veriş* və s.

Tibb terminləri. Azərbaycanda tibb terminologiyasının inkişafı qədim tarixə malik olmuşdur. Lakin XIX əsrə qədər milli dildə yazılan tərk-tök əsərlər sistem yarada bilməmişdi.

Bu dövrdə çoxlu törcümə əsərləri ilə yanaşı, orijinal əsərlərin meydana gəlməsi tibb terminologiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır ki, bunun üçün əsas xarakter cəhətlərdən biri ümumxalq dili sözlərinin elmi dilə gətirilməsidir.

Əksər tibb kitablarında, istər Zərdəbinin əsərlərində, istərsə də bədii əsərlər və lüğətlərdə tibbə aid söz-terminlərin əksəriyyəti dilimizin öz sözləri hesabına yaradılmışdır.

XIX əsrdə tibbə aid əsərlərdə bitkilər, heyvanlar və müxtəlif mineralardan alınan yağlar müalicə üçün əsas götürüldüyündən Azərbaycan xalq təbabətində işlənən xəstəlik adları və tibbə aid bəzi sözlərin – terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan xalq dilinə məxsus olmuşdur. Məsələn: *qızılca*, *sinə naxoşluğu*, *boğaz ağrısı*, *vərəm*, *zıkr susluğu* (fikir susluğu), *baş ağrısı*, *şəkərliliyi* (gəcə korluğu, quş korluğu), *göz ağlığı*, *sızağan*, *zükam*, *lət*, *balğəm*, *xərçəng* (rak), *dəmiro*, *isitmə*, *səpki*, *qabarcıq*, *ağlıq* (gözdə), *uyuz* (gicimə, səpgi), *çiçək*, *sarılıq*, *isitmə* və s.

Həmçinin *qan*, *damar*, *buğurtaq*, *balğəm*, *sövda*, *öd*, *onurğa*, *mədə*, *qulaq*, *dalaq*, *cığar*, *göz*, *dil*, *ana qarnı*, *ürək kisəsi*, *nəbz*, *böyrək*, *əcza*, *bel sümüyü*, *beyin torbası*, *süd dişi*, *göz alması*, *göz*

pərdəsi, göz bülluru, baş beyin, təbil pərdəsi, mayalanma, yumurtacıq, sas üzvləri, tər üzvləri, xəmirçək, xərək aparan (qida borusu), *nəfəs düdiyü* (nəfəs borusu), *çiçək, sinir, qabırğa, ənsə, damar, onurğa, bağıracaq, selik, gəmirdek, uşaqlıq, yumurtalıq, dilçək, qalın bağıracaq, sol böyrək, ağ ciyər, qaja sümiyü, onurğa iligi, öd kisəsi, qara yara* və s. kimi anatomiya terminləri işlədilmişdir¹.

Bu terminlərin əksəriyyəti müasir tibb terminologiyasında işlənir.

ALINMA SÖZLƏR

Hər bir dil müəyyən dərəcədə başqa dillərin hesabına öz lüğət tərkibini genişləndirir, özündə olmayan, lakin ehtiyac hiss etdiyi sözləri bu və ya başqa şəkildə mənimsəyir. Xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni əlaqə sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsinə daha geniş şərait yaradır.

Azərbaycan xalqı müxtəlif vaxtlarda ərəb, fars işğalçıları tərəfindən müharibələrə qoşulmuş, bu mübarizədə onun məğlubiyyəti də, qələbələri də olmuşdur. Bunun nəticəsində bir qrup ərəb, fars sözləri dilimizdə özünə yer tapmışdır. Eyni zamanda uzun əsrlər boyu ərəb, fars dilləri Azərbaycanda ədəbi dil, dövlət və ya yazı dili olduğundan ədəbi dilimizdə ərəb, fars söz və tərkibləri XX əsrə qədər çoxluq təşkil etmişdir. Düzdür, bu dillərdən söz alma hadisəsi ədəbi dil vasitəsilə sonralar da öz inkişafını dayandırmışdır.

Lakin XIX əsrdə ərəb, fars dillərindən söz alma rus dilindən söz alma ilə paralel olmuş, getdikcə kəmiyyət və keyfiyyətdə tədricən üstünlüyünü itirmişdir.

Məhz buna görə o dövrün ziyalıları Azərbaycan dilini sadələşdirmək, büllurlaşdırmaq, xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq naminə ərəb, fars söz və tərkiblərindən az istifadə etməyə çalışmışdılar. Lakin bu dövrə qədər dilimizə çoxlu miqdarda ərəb, fars sözləri keçmişdi və bunların əksəriyyəti dilimizin daxili inkişaf qanunla-

rına tabe olmuş, bəzi sözlər şəkli xüsusiyyətlərini, bəziləri isə hətta mənalarını dəyişdirmişdi.

Beləliklə, XIX əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibində ərəb, fars və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlərə təsadüf edirik.

Ərəb və fars mənşəli sözlər. XIX əsrdə mədəniyyət və maarif sahəsində olan irəliləmə hələ ilk illərdə geniş bir hərəkata çevrilməmişdi. Şərqi xalqların mədəniyyəti və bu mədəniyyətin yayılmasında mühüm amil olan ərəb-fars dilləri xüsusiyyətlərini, lüğət, ifadə, ibarələrini olduğu kimi mühafizə edirdilər.

Şərqi mədəniyyəti ilə rus və Avropa mədəniyyətinin üz-üzə gəldiyi bir vaxtda ictimai həyatda baş verən mübarizələr özünü, başqa sahələrdə olduğu kimi, dildə də çox aydın əks etdirirdi. Lakin bu sözlərin bir qismi öz şəkil və mənə xüsusiyyətlərini dəyişərək, tamamilə yeni mənada Azərbaycanlaşmış sözlər kimi dilimizdə işlənirdi.

Məsələn, *gümrah* öz lüğəvi mənasını itirərək “şad, xürrəm, varlı, xoşbəxt, səadətli” mənasını almışdır. Bununla yanaşı, ərəb-cənin mədsər formasında olan “tufiliyyət” sözündən “iyyət” atılaraq “tifil” kimi canlı danışığı dilimizə daxil olmuş, “yazıq, biçarə” (uşaq haqqında) mənasını almışdır. İndi də canlı dildə “bu tifil nə oldu?”, “tifildir, incitmə” və s. ifadələrinə rast gəlirik.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, mədrəsə və hücrələrdə təlim olunan fars dili və bu dildə çap edilmiş kitabların yazı dili ədəbi dildə dərin bir iz buraxmışdır.

Bununla bərabər, mədrəsə təhsili görmüş o dövrün ziyalıları mütləqə meyillərin təsiri altında köhnə yazı dilinə münasibətdə tamamilə passiv bir mövqe tutmuşlar.

Ümumiyyətlə, rəsmi danışığı, yazı dilinə belə bir münasibət feodal cəmiyyətinə xas olan bir hadisə idi. Adı danışığı dilindən fərqli olaraq təmtəraqlı ədəbi ifadələr bu dövrün məqbul danışığı vasitələri olmuş, yüksək cəmiyyət adamlarının təşkil etdiyi dil mühitinin zəruri şərtlərinə cavab vermişdir.

Dövlət və ictimai müəssisələrlə daha sıx bağlı olan ərəb-fars sözləri də termin kimi özünü mühafizə etmişdir. Belə terminlərin Axundzadə tərəfindən işlədilməsi təsadüfi deyildir.

Artıq belə terminlər xalq şüurunda özünə möhkəm yer tutduğundan əhəmiyyətli idi. Məsələn: *maliyyət, təhsili-maliyyət*,

¹ Biz tibb terminlərinin toplanılmasında tibbi kitab və lüğətlərdən istifadə etmişik (bəx: İsa Dərbəndi. Tibbi-Cəlmus, 1855, RƏİ, şifro B-2891/20800; Kitabı-tibb (XIX əsr). RƏİ, şifro B-3105/21575; H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960; Л.Будогов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб, 1869.

mövqəfat, bərat, həbbə, mədaxilə-vilayət, məbələğat, rəisi-ləşkər, maliyyəti-divaniyyə, peyman, fərhang, giranbəha, süpəhsalar, düvəli müəzzəmə və sairə sözlərlə bərabər, uzun illərdən bəri ədəbiyyat tariximizdə fikri, zehni və məntiqi biliklər üçün qəbul edilib sabitləşən, hikmət-fəlsəfə elmlərinə aid olan terminlər də işlənmişdir. Ümumiyyətlə, Şorq ələmində, eləcə də Azərbaycanda kainat, onun mənşəyi haqqında yürüdülmüş fikirlər ancaq belə terminləri öz tərkibində möhkəmlətməmişdir. Məhz buna görə də Axundzadə və ondan sonra gələn maarifçi ziyalılar ərəb-fars dillərinə bu cəhətdən münasibət bəsləyirdilər. Bu münasibəti o dövrün ziyalıları üçün bir gerilik, mühafizəkarlıq əlaməti kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı.

Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlərin bir qismi bu dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşaraq özünə yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu sözlərin oksoriyyəti şəkli xüsusiyyətinə, bir qismi isə semantik funksiyasını dəyişib bir növ milliləşdiyindən, dilimizin tələffüz normalarına uyğunlaşdığından xalqın malı olmuş, nəinki ziyalılar, hətta savadsızlar tərəfindən də anlaşılan, eyni formada və məzmununda işlədilməyə çevrilmişdir [84, 63, 66].

Əlbəttə, bu sözlərlə yanaşı, XIX əsr ədəbi dilimizdə çətin başa düşülən, bəzən geniş xalq kütləsi tərəfindən heç başa düşülməyən söz və ifadələr də vardır.

XIX əsr ədəbi dilində işlədilməyə ərəb və fars sözlərini bir neçə yerə ayırmaq olar.

1. Ərəb, fars sözlərinin bir qismi həm şəkildə və həm də məzmunca azərbaycanlaşmış sözlərdir. Belə sözlər istər ədəbi, istərsə də xalq dilində işlənmişdir. Məsələn: *adam, ciit, qayda, fayda, nahar, hava, haq, baxt, cavan, xətar, xarab, xidmət, xəbər, xəstə, məsələ, vəzifə, təqsir, təqsim, asan* və s.

2. Şəkildə dilimizin ahənginə tabe olmayan elə sözlər də vardır ki, bunlar da öz sözlərimiz kimi işlənə bilər. Məsələn: *alam, hakim, hökm, katib, hesab, sahib, sdaqət, zarafat, siyasət, ittifaq, xaric, etibar, tərbiyə, fürsət, fərasət* və s.

3. Ərəb, fars sözlərinin üçüncü qismi xalq dilində işlənməyib, ədəbi dildə və o dövrün yuxarı təbəqəsinin (ziyalı, aristokratiya təbəqəsinin) dilində işlənmişdir.

Belə sözləri də iki yerə bölmək olar:

a) Belə sözlərin bir qismi ədəbi dildə işlənorək, gətirdikco Azərbaycan dilinin məzmununa uyğunlaşan və xalqın malı olmağa doğru gedən sözlərdir. Məsələn: *irtica, kamil, islahat, qətrə, asayış, izhar, xətar, xəşif* və s.

b) XIX əsr ədəbi dilində işlədilmiş ərəb, fars sözlərinin bir hissəsi də o dövrün ziyalı təbəqəsinin dilində işlədilmiş və bugünkü dilimiz üçün köhnəlik təşkil etməkdədir. Məsələn: *mövqədat, qətarat, amvat, ovqat, pəsəndidə, behcət, təqdir və təhrir, lihaza, ehtimam, mərqum, fəhrüst, evmya, təmsilat, əşxas, güzəriş* və s.

4. XIX əsr ədəbi dilində təsadüf edilən və müasir ədəbi dilimizdə də həmin şəkildə və məzmununda işlədilməyə, əsaslı dəyişikliyə məruz qalmayan alimlərin sözləri olduqca çoxdur. Məsələn, *cəhan, pərvanə, zülm, qəndil, vətən, eşq, camal, xoş, icazə, tarix, segah, beyt* və s. Bu qisim sözlərin dəyişikliyi edilmədən mənimsənilməsinin səbəbi onların əsasən ümumişləkliyi, dilin lüğət tərkibinə, bəzələrinin isə lüğət fonduna daxil olmaları, dilin daxili qanunlarına xələl gətirməmələri ilə əlaqədardır.

5. Ərəb və fars dillərindən keçən sözlər dilimizin lüğət fonduna və lüğət tərkibinə daxil olanlar sonra aktiv dil materialına, ümumişlək sözə çevrilir və müxtəlif nitq hissələrinə aid öz sözlərimiz kimi tərkib daxilində də işlənməyə başlayır.

Belə hal XIX əsr ədəbi dilində istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *çarə olmaq, şərh etmək, xəstə düşmək, qədir bilməz, qəm evi, zindəganlıq etmək, xitab etmək, vida etmək, müşahidə qılmaq, pərişan olmaq, dağalıq etmək, mülahizə etmək, tul etmək, tənqə gətirmək, şəhadət etmək, varid olmaq, qərar qoymaq* və s.

Rus və Avropa sözləri. Rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin dilimizə daxil olması tarixi XIX əsrdən başlayır. Çünki Şimali Azərbaycanın Rusiyaya qatılması nəticəsində Azərbaycan xalqı ilə rus xalqı arasında siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni əlaqələr də yaranıb inkişaf etmişdir.

"Satiranın yaradılması ilk dəfə olaraq, ədəbi dildə rus-Avropa sözlərini də gətirdi. Çünki bu dövrdə yaranan satiranın əsil hədəflərindən biri də çar çinovnikləri, çar üsuli-idarəsi idi" [78, 59].

Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycanda çar üsuli-idarəsi ilə möhkəmlənməyə başlayan maarif işləri müəyyən bir müəssisə vasi-

təsili yayıldığı üçün get-gedə ədəbi dilimizdə rus sözləri də özünü göstərməyə başlamışdır. Ancaq belə sözlər ilk mərhələlərdə dilimizə düşünülmüş, qərarlaşdırılmış bir tərzdə deyil, öz obyekti ilə əlaqədar olaraq sorbost şəkildə daxil olmuşdur. Hətta inzibati bölgü və idarə ilə bağlı olan *quberniski*, *qubernator*, *uyezd* kimi sözlərdən başqa azərbaycanca “məktəb” övəzinə “uşkola”, “şəriət” övəzinə “zakon boji”, “xalq təhsili” övəzinə “narodna uçilişa” kimi sözlər süni olaraq ədəbi dilimizə daxil olmuşdur. Bu sözlərdən bəziləri tamamilə öz əsil formasını itirərək, canlı tələffüzə düzgün olmayan şəkli almışdır. Məsələn: *škola* – *uşkol*, *zakon boji* – *zakon boji*, *direktor* – *drixur* və s.

Qasım bəy Zakir, Fəzil xan Şeyda, Mirzə Baxış Nadim, Baba bəy Şakir, Məmməd Cəfər Miskin kimi şairlərdən fərqli olaraq hər cür rus sözlərini, Mirzə Nəbi Nəib oğlu Fəda kimi rus cümlələrini (məsələn, Скажит он тебе сумашедший дурак; не понял меня скотини, собака) [66, 103] şeirlərinə axın halında gətirməmiş, bəzi hallarda üslubi çəlalıq yaratmaq və milli kolorit vermək, əksər hallarda isə dilimizdə sinonimi olmayan yeni söz və terminləri dildə ünsiyyət vasitəsinə çevirmək naminə işlətməmişdir.

M.Şirəliyev rus sözlərini ilk dəfə ədəbi dilimizdə işlədən sonotkarların cərgəsində Zakirin adını da qeyd etmişdir. “Dilimizdə işlədən ilk beynəlmiləl sözlərin (*palata*, *qraf*, *deputat*, *senat*, *bilyard*, *liberal*, *filosof*) tarixi Azərbaycan klassikləri olan Zakir, Şakir və böyük Axundzadənin adı ilə bağlıdır” [220, 36; 116, 12–33].

Bilyard, *fortopiyani*, *uyezd*, *qubernat*, *qazaq*, *knyaz*, *general*, *naçalnik*, *imperator*, *zakon*, *poşt*, *saldat*, *jurnal*, *deputat*, *şinel*, *çinovnik*, *samavar*, *quberna*, *stakan*, *kart* sözlərini ilk dəfə ədəbi dildə işlədən məhz Zakir olmuşdur. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış sözləri Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə işlədənlərdən biri Zakir olsa da, şübhəsiz, bu sözlərin ilk ifaçısı və yayarı geniş xalq kütləsi olmuşdur. Məhz, xalq leksikonunda dilimizin fonetik və morfoloji qanunlarına, həmçinin semantik sisteminə tabe tutulan bu sözlər Zakirin əsərlərində də xalqın tələffüzünə uyğun şəkildə işlənmişdir: *Sal samavara odu, dövrə gətir fincanı* [QZ, III, 388]; *Yeridir ki, bizdən tutalar saldat* [QZ, III, 459]. *Samavar* və *saldat* sözlərindəki “o” saitinin “a” saiti ilə əvəz edilməsi və beləcə də yazıya alınması rus dilinin tələffüz xüsusiyyətinin saxlanması hesabına olmuşdur.

Q.Zakirin əsərlərində işlətdiyi rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan sözlərin əksəriyyəti dilimizdə qarşılığı olmayan sözlərdir. Zakirdə olduğu şəkildə və məzmununda işlədilərək “müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən həmin sözlər bunlardır: *senat*, *deputat*, *jurnal*, *milyon*, *iyun*, *iyul*, *samovar*, *stakan*, *qazaq*, *fortepiano*, *bilyard*, *kart*, *general*, *polkovnik*, *leytenant*, *şinel* və s.

Dilimizə zoruriyyət üzündən keçmiş bu sözlər xalqın leksikonuna yeni anlayış və hadisələrin daxil olması ilə əlaqədardır. Zakir rus və Avropa sözlərindən yeri düşdükcə məndə xüsusi mənə incəliyi ilə istifadə etmişdir. Məsələn: *O kəslər ki, tanımadıq övladin; İndi fəmil ilə çağırır adın; Ortaya ki, düşüb bu nəvi nifaq; Yeridir ki, bizdən tutalar saldat* [QZ, III, 459]. Yaxud: *Maşallah, gecə-gündüz valimiz; Çalır fortopiyani, oynayır bilyard* [QZ, III, 460]; *Vilayəti viran eylədi yaxşı; Bir qafili-piyan, bir mayılı-kart* [QZ, III, 460].

Beləliklə, Zakir ədəbi dildə hər cür rus sözlərini deyil, əsasən Azərbaycan xalq dilində müqabilə olmayan və yeni yaranan anlayışları bildirməyə xidmət edən, müxtəlif sahələrə aid terminləri qəbul etmək prinsipini əsas tuturdu.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, rus-Avropa mədəniyyətinə olan meyil sonralar Axundzadənin şəxsində daha da yüksək mərhələyə qalxır.

Axundzadə cəsarətli addım ataraq, elm, sonot, sonayə və mədəniyyət sahəsindəki yeni məlum və anlayışların, moişəyə yeni gələn oşyaların adlarını bir termin kimi ədəbi dildə gətirir.

Axundzadənin əsərlərində bir sıra elə alınma terminlərə rast gəlirik ki, Axundzadəyə qədərki ədəbi dilimizdə bunlar olmamışdır. Məsələn: *aktyor*, *drama*, *aristokratiya*, *akademiya*, *adres*, *adyutant*, *avtomat*, *bandrol*, *bankir*, *biqrafiya*, *despot*, *departament*, *despotizm*, *despotluq*, *diplomatiya*, *direktor*, *durbin*, *deduksiya*, *gəzet*, *zakon*, *kapitan*, *komandan*, *karidor*, *katiblik*, *konsul*, *konstitusiya*, *konstisyon*, *korrespondent*, *kral*, *induksiya*, *imperator*, *liberal*, *metafizik*, *matros*, *medal*, *orijinal*, *prezident*, *partizan*, *port*, *poçt*, *parter*, *poeziya*, *protestant*, *proyekt*, *redaktor*, *rektor*, *sivilizasion*, *salon*, *stenoqrafiya*, *teatr*, *teleqraf*, *filosof*, *fanatizm*, *fanatik*, *fizika*, *xronometr* və s.

Beləliklə, Zakir və müasirlərinin kortobii olaraq qəbul etdikləri rus və Avropa sözləri Axundzadə tərəfindən diqqətli müşahidə

süzgöcündən keçirilmiş və onların ictimai dəyəri müəyyən edildikdən sonra dilo daxil edilmişdir. Hətta M.F.Axundzadə yeri gəlincə həmin sözlərin izahını da vermişdir. Belə sözlər ya mətn daxilində, ya da çıxış tərzində kitabın səhifələrinin axırında izah edilmişdir. Həm də həmin sözün hansı dildən alındığı da bözən göstərilmişdir. Məsələn: "*O vaxt drama sənətinin ustaları ki, fransızca onlara aktyor deyirlər, – hər birisi xüsusi bir paltarla səhnəyə daxil olub, qabaqcadan təyin olunmuş bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar isə onların danışmalarına qulaq asırlar*" [MFA, IV, II,75].

M.F.Axundzadə dilimizə gətirdiyi sözlərin bir hissəsini ümum-xalq danışığı dilində işləyən şəkildə vermişdir. Məsələn: *şpion* (şpion), *pasport* (pasport), *silist* (sledstvie) və s. Belə sözlərin çoxusu özünü müasir canlı danışığı dilimizdə də mühafizə etmişdir.

Prof. Ə.Dəmirçizadə Axundzadənin rus və Avropa sözlərinə olan münasibətini bu cəhətdən qiymətləndirərək belə noticəyə gəlmişdir ki, "bu tipli sözlər XIX əsrdən Azərbaycan dilinin orqanik (üzvi) tərkib elementi olmuş sözlərdir" [78, 64].

Lakin mətbuatda işlədilən sözlərin (rus və Avropa sözləri nəzərdə tutulur) başqa xüsusiyyəti olmuşdur. Xalq dilini əsas qəbul etmiş mətbuat, bu sözlərin bir hissəsini xalq dili çərçivəsindən alır və onu yazıda möhkəmləndirirdi.

Demək lazımdır ki, belə sözlər xalq dilində möhkəm nüfuzla malik olduğundan, son dövrə qədər öz izini itirməmişdir. Məsələn: *sud, kantor, bilet, par, nataryus, atkaz, gram, məqazin, stansiya, advokat, tamojniya, zakon, paraxod, kapitan, vedrə, qlava, dum, zavod, iqrüşka, knyaz, lodka, naçalnik, poçt, klub, teleqraf, jurnal, matros, universitet, professor, soldat, şosse, konsul, polk* və s. sözlər.

N.Vəzirovun, S.Ə.Şirvaninin, Ə.Haqverdiyevin, N.Norimanovun əsərlərində rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən gələn bir çox ictimai, texniki və s. sözlər işlənmişdir. Məsələn: *paraxod, polis* (polisiya), *incinar* (injiner), *proqres, polixana, çinovnik, prokuror, jandarm* (jandarməriya), *gimnaziya, manifest, qəstlin* (qəstinsiya), *məzot, nataryus, teleqraf* və s.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə aydın olur ki, alınma sözlərin dilimizdə olması qanuni bir haldır və bu, eyni dərəcədə bütün dillərə aiddir.

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

Ədəbi-bədii və publisist əsərlərin leksikasında arxaik sözləri seçmək, onların semantik və üzvi imkanlarını müəyyənləşdirmək çətin bir işdir.

Ədəbiyyatlarda istorizmlər adlandırılan sözlər varlıqların cəmiyyətin ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi həyatında yox olması noticəsində istifadədən qalan sözlərdir.

XIX əsrin ədəbi dilində də elə sözlərə rast gəlirik ki, onları dilimizin indiki dövrünə görə köhnəlmiş sözlər, yaxud istorizmlər hesab etmək olar.

Köhnə əşyalar, hadisə və anlayışları ifadə edən sözlər də zaman keçdikcə dəyişilir, ya dilin lüğət tərkibindən tamamilə çıxır, yaxud da onların işlənmə dairəsi məhduqlaşır. Köhnəlmiş sözlərin ədəbi dilimizin ayrı-ayrı üslublarında işlənməsi müxtəlif məqsədlər güdür.

Bədii əsərlərdə köhnəlmiş sözlərin işlənməsi realizm tələblərinə, tarixilik prinsiplərinə əsaslanır. Ona görə də köhnəlmiş sözlərə adətən tarixi əsərlərdə, tarixi romanlarda, şeirdə rast gəlinir [45, 61], onların arxaiklik dərəcəsi müxtəlif olur və müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət edir [80, 63].

Publisist əsərlərdə isə köhnəlmiş sözlər heç bir üslubi əhəmiyyətə malik olmur, yalnız dövrün hadisə və anlayışlarını ifadə etmək üçün işlədilir. Oduq ki, sözlər dilimizin bugünkü mövqeyindən baxılarkən köhnəlmiş görünür.

XIX əsr ədəbi dilində işlənmiş sözlərin ifadə etdiyi hadisə və anlayışlar özü belə indi yox olmuş, sıradan çıxmışdır.

XIX əsrdə istor həyatın müxtəlif sahələrindən material çap edən mətbuatda, istərsə də bədii, xüsusilə satirik və s. əsərlərdə işlənmiş müasir dil baxımından köhnəlmiş sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Köhnə ictimai-siyasi həyatın özü olduqca geniş və müəkkəb anlayışdır. Onun müxtəlif və çoxcəhətli tərəfləri mövcuddur.

XIX əsrin ədəbi dilində bir çox sözlərin, terminlərin fəaliyyət göstərməsi səbəbi köhnə cəmiyyətin müxtəlif ziddiyyətli təbəqələrinə – varlılara, yoxsullara, ağalara, nəvərlərə, tacirlərə, baqqallara, sövdaqorlora, mülkdarlara, rəncbərlərə, boylara, nəvərlərə və s. bölünməsidir. Məsələn: *mülkdar, paşa, qovğa, kəndxuda,*

rəyyə, xanzadə, dərğanişin, kvartal, mütrib, əsbab, çavuş, bəylər-bəyi, qazi, qulbeçə.

O dövrün mənsəb və vəzifə, hərbi rütbə adları müasir dövr üçün çoxlu istorizmlər yaradır. Məsələn: *yasavul, kazaq, murav, koxa, despot, qubernator, qubernat, knyaz, çinovnik* və s.

2. Ölçü, çəki və pul adları ilə bağlı istorizmlər. Məsələn: *tağar, dinar, arşın, sikkə, misqal, çätür, pud, batman, axça, abbasi, çuval, avic, batmanlıq, quruş, şahı*.

3. Məişət əşyaları, geyim bildiren istorizmlər. Məsələn: *çarqat, firəngi, başmaq, bazubənd, cübbə, çul-çuxa, pərqu, gənc* (qızıl).

4. Müxtəlif söz və terminlərlə bağlı olan istorizmlər. Məsələn: *laşkar, cəng, pədən, mədə, övrət, lisan, ziraət* və s.

Arxaizmlər. Dilçilik ədəbiyyatında "arxaik", yaxud "arxaizm" termini şərti və nisbi anlayış ifadə edir.

Ancaq müasir ədəbi dilə əsaslandıqda, biz hər hansı sözün və qrammatik formanın köhnəliyini, bütövlükdə dil üçün fəaliyyət-dən qaldığını görürük.

Hər hansı bir dövrün ədəbi dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərək arxaik sözlərdən bəhs etməmək olmaz. Çünki həmin sözlər müasir dildə işlənməyə də, "tarixin müəyyən inkişafı dövründə öz həyatiliyini sübut edərək həm canlı dildə, həm şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, həm bədii əsərlərdə, həm də fəlsəfi və elmi əsərlərdə öz mənə xüsusiyyətlərini mühafizə edir" [109, 24]. Lakin bir sözün və yaxud formanın arxaik olub-olmadığını müəyyənləşdirərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır. R.Ə.Rüstəmov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fellər" adlı məqaləsində haqlı olaraq yazır ki, "arxaizm adlandırılan bu və ya digər sözün konkret bir dilin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı mənbələrində işlənilməsi əsas şərt, əsas amildir..." [188, 6].

Arxaiklik dərəcəsinə görə asılı olaraq XIX əsrin ədəbi dilində işlənən qədim sözlər aşağıdakı qruplarda birləşdirilmişdir:

a) Müasir ədəbi dil üçün arxaikləşmiş sözlər. XIX əsrin ədəbi dilində elə sözlərə təsadüf olunur ki, onlar dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçmişdir.

XIX əsrdə də arxaikləşmə prosesi keçirən bu sözlər hal-hazırda fəal işlənmə iqtidarı olan leksik vahidlər hüququna malik deyildir. Həmin sözlər bunlardır:

Ağu – zohər: *Mən Zakirəm, nələr düşər xəşmə; Çərxi fələk ağu qatdı aşma* [QZ, III, 93]; *Təlx olub abi-nəbat ağzında ağular kimi* [SƏN, II, 62].

Ağulanmaq – zohərlənmək: *Döna-döna yanib canım, cigərim; Eşqin ataşına ağulanmışam* [QZ, III, 141].

Al – 1) hiylə, yalan; 2) qırmızı: *Qan təkər sübhi şam gözüm mərdümi; Al eylər dəmbədəm ruyi-zərdimi* [QZ, III, 51]; *Müdrük ola, aqıl ola, ahl-hal; Bilməyə ki, nədir hərgiz məkrü al* [QZ, III, 85]; *Xuraman-xuraman seyri gülşənə; Al geyinib çıxma, Allahı sevər* [QZ, III, 119]; *Tökür sirişk əvəzinə gözüm üzə al qan; Olubdu çünki könül zarü mübtəlası gülün* [XN, II, 15]. Bu sözün hər iki mənası dilimizin ən qədim abidələrindən tutmuş müasir dövrümüzə qədər işlək olmuşdur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində "al" sözünə "qırmızı" mənasında əsasən başqa nitq hissələri ilə bir tərkib daxilində rast gəlmək olur. Məsələn: *al-bayraq, al-qırmızı, al-yaşıl* və s.

Ari¹ – təmiz, saf: *Xuni-dili dişrəyə mərdümi-çəşmim təkər. Kim, gərək ari ola mənzilü məvayi-eşq* [QZ, III, 171]; *Var bizim dörd kitabımız ari; Hər biri bir lisan ilə cari* [SƏŞ, IV, II, 35]; *Gər andam, başı bütün qızılğıldən aridir; Belə məhbub xalq edibdir yaradan xudman məni* [MC, II, 135].

Ədəbi dilimizin passiv lüğət fonduna daxil edilmiş bu söz qədim türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda təmiz, pak, saf, xalis mənalarında işlənməmişdir [95, 57].

Ədəbi dilimizin bütün dövrlərində işlənən ari sözünə canlı danışq dilində, eləcə də dialekt və şivələrdə *ari/arı* şəklində "təmiz, saf" mənasında rast gəlik [13, 18, 40].

Bayğu – bayquş: *Tutub ta mürği-dil məskən o çin-çin zülfü müş-kində; İşim bayğu kimi daim fəqanü ahü zar olmuş* [SƏN, II, 153]. *Bayğu gəlib məskən etdi bu yurdu; Çox zamandır dil səməndin buyurdu* [MS, II, 202].

Bulmaq – tapmaq, öldə etmək, nail olmaq: *Nə bir aramgahım var ki, onda; Bulub bir ləhzə rahat ol məkanda* [H, 97]; *Heyf, səd heyf, bu iş bulmadı əncam yənə; Üləmə özlərini eylədi bədnam yənə* [QZ, III, 383].

¹ Qədim türk abidələrində *ari* sözündən oməlo gələn *aridmaq* feli formasına da təsadüf edilir.

Ümumiyyətlə, bu söz sovet hakimiyyəti dövrünə qədərki ədəbiyyatda geniş işlənmişdir.

Çəri – qoşun, ordu: *Zakir, hər yetənə özün uduzma; Dərdü gəm çərisin dövrənə düzmə* [QZ, III, 101].

Day – at, ikiyaşlı erkək at: *Qarabağda nə day qaldı, nə dana* [QZ, III, 428].

Bakı dialektində *day* sözünə ikiyaşlı erkək at mənasında rast gəlinir [222, 202]. Buna atalar sözündə də təsadüf edilir: *Day at olunca yiyəsi mat olar* [224, 28, 81].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *dayça* sözü işlənir ki, bu həmin sözdən düzəlmişdir.

Dışra/dışrə – çöl-bayır, xaric tərəf: *Çıxıb Fərhad dışrə (tişrə) bir dəst; Şərab eşqdən dil gərm və sərməst* [N, 69]; *Üz qoydu dışraya, misli afitab* [QZ, III, 326]; *Xuni-dili dışraya mərdümi-çəşmim təkər* [QZ, III, 171].

Döşürmək – yığmaq, toplamaq: *Şəhrabanu xanım: O Müsyö Jordan, bizim çör-çöp döşürən fırangi ilə?* [MFA, IV, II, 62]; *Dərviş Məstəli şah cəld taxta-paraları döşürüb tükür xurcuna atır çiyinə* [MFA, IV, I, 90].

Döşürmək feli dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində geniş şəkildə özünü göstərir; məsələn: *Ay uşax, get çör-çöp döşür; Gəl bir-iki fırtux da pambıq döşürəx* [13, 203].

Ehtimal ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlədilən *döşəmək* – bir şeyi yan-yana yığmaq felinin tarixən *döşürmək* feli ilə həm şəkildə, həm də mənacə əlaqəsi vardır.

Dün – gecə, dünən: *Dün düşdü güzərim yarın kuyinə; Dərdü gəm çevrəsin alıbdı, gördüm* [QZ, III, 94]; *Dedi o dərvişəm mən ki, dün gecə; Bildim əhvalıyın olduğun necə* [QZ, III, 324]; *Sözərin dün gətirdi şurə məni* [SŞŞ, IV, II, 11]; *Dün soruşdum ki, məgər beylə olur hər qazi* [SŞŞ, IV, II, 143].

Düş/duş – yuxu, rəya: *Duş gördüm necə məhparə edər səyri-çəmən; Ayağın öpmək üçün səmtlərinə düşdüm mən* [QZ, III, 235]; *Duş gəzərəkən yolum düşdü dəri-məscidə* [QZ, III, 172]; *Düşinə almuş idi onları; Olmuş idi onun gıran barı* [SŞŞ, IV, II, 47]; *Düş gördüm kim, gəlibəsən külbeyi-ehzanıma; Ol zaman nəzr eylədim canı dilim qurbanə mən* [XN, II, 43]; *Səhər-səhər hərlənirsən xəyalda; Gecələr girirsən düşmə məhbub* [MC, II, 49].

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *duş* sözü *düş, tuş, çuş* fonetik tərkiblərində yuxu, rəya, vəqə mənasında işlədilir. Deyirik ki, tuşumda filan şey gördüm bu geçə [10, 166-167].

Eşik – qapı, həyat, bayır: *Bu hal ilə yenə çox əqli zail; Gəlib eşiynə zad istər səndən* [QZ, III, 438]; *Qız eşiyi, şah eşiyi, nə nə can; Açmaq olmaz əqdi-kirehi asan* [QZ, III, 332]; *Dur çıx eşiyə bir neçə xuttab gətir* [SŞN, II, 188]; *Nə qədər heyvanı var; Lil vurub eşikdə axıb* [MC, II, 175].

Əsrimək – qızımaq, harınlaşmaq, həyəcanlanmaq: *Çilladə əsriməş sütlüxanədə; Qızmış dəvələri görüb yan gəzim* [QZ, III, 418].

İrişmək – yetişmək, çatmaq mənasında: *Gəzirkən zarı nalan dün irişdim¹ bəzmi dılarə; Oturmuş ol büti gördüm yanında neçə mehparə* [QZ, III, 259]; *İrişmə şöhrətin çinü çəkile; Deyələr şahlığa ayağı qarək* [SŞN, II, 265].

Müasir dialekt və şivələrimizdə *şit gülüş, istehzalı təbəssüm* mənasını ifadə edən *irishmək*, ehtimal ki, həmin sözün mənacə dəyişmişidir [183, 67]. Bizcə, burada bəzi cəhətlər dəqiqləşdirilməlidir. Əvvələ, *irishmək* feli dialekt və şivələrimizdə *çatmaq, yetişmək* mənasında da işlənir. İstehzalı təbəssüm və gülümsəmək mənasında olan *irishmək* feli ilə *çatmaq, yetişmək* mənalı *irishmək* arasında tarixən heç bir semantik əlaqə yoxdur.

Kəndi – öz: *Həq söz budur ki, mədrəsədir dari-qalü qil; Qöv-gəyə salma kəndini, Darüssəlam bul* [QZ, III, 198].

XIX əsr ədəbi dilində işlənən bu sözdən Azərbaycan dilinin XIV-XV əsr yazılarında *öz* sözü ilə paralel olaraq geniş istifadə edilmişdir. Bu sözə dilimizin qədim yazılı abidələrində, eləcə də XIV əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər olan bədii əsərlərdə tez-tez rast gəlinir [44, 24].

Qat – dəfə, kərə: *Bir qat oturub ona şərh et hələ gəndən, firqət macərəsin* [QZ, III, 272].

Qılmaq – “etmək” mənasında yardımçı fel kimi işlənir. Əsasən ərəb və fars sözləri işlənərək mürəkkəb fel əmələ gətirir. *Dil əfkərim ay saqi (nakam) tək; Aman bir mədəd qıl zəmani bəka* [N, 13]; *Bir tərəf qürbət bəlası, bir tərəf hicran qəmi; Bağrımı qan etdi billah, qılmanın qəmşarlıq* [AB, II, 333]; *Can qılsa pişvazi-xadəngin acəb degil. Lazımdı mizabənə təvazö qonağına* [QZ, III, 170].

¹ *İrişmək* felinin *irmək* variantına XIX əsr ədəbi dilində istonilən qədər rast gəlinir.

Qılmaq feli Azərbaycan dilinin Bakı dialektində, İsmayilli rayon şivələrində, Cəbrayıl keçid şivəsində və başqalarında indi də müərkəb fel tərkibində işlənir.

Nəstə – şey, əşya (qeyri-müəyyən, adı yaddan çıxmış şey): *Qurban. Çoxdur başına dönüm, olar bir doxsan yaşım. Mən balaca uşağdım, o yeriyib yüyürən, nəstə adı nədir* [NV, III, 193].

Nəstə sözünün qədim türkdilli abidələrdə və XIII-XIX əsr yazılarında işləndiyini görürük.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *nəstə* sözü *nəsda/nəstə* şəkillərində şey, adı yaddan çıxmış əşya və ya adam mənalarında işlədilir [10, 230].

Sağ – doğru, düzgün: *Əsl budur sözün sağ sənirlə* [QZ, III, 67]; *Qədir bilən, özü doğru, sözü sağ* [QZ, III, 84].

Bu sözə həmin mənada ən qədim türkdilli abidələrdən tutmuş, Q.Zakir də daxil olmaqla, bütün klassik yazıçılarda təsadüf olunur.

Sağınmaq – çəkinmək: *Zahidi-sahilnişin, bəhri-baladan sağın* [QZ, III, 171]; *Mana bu zəfı bihallıq, sağınma, pirlikdəndir* [QZ, III, 135].

Tapança – sillə, qapaz: *Giran gəlir bu – öz şirin xoşuna; Bir tapança saldı qurdun başına* [QZ, III, 354].

Tümən – müəyyən pul vahidi: *Bilirik, tümənə abbasi düşdi; Borclular malını etdi mütənət* [QZ, III, 458]; *Qədəm götürməzlər, həqqül qədəmə; Ya on tümən pul gərəkdir, ya bir at* [QZ, III, 468]; *...bir səyid yüz tümən pulunu tağəllüb ilə yemiş içmiş* [MFA, IV, I, 31]; *Məstəli şah. Xub min-min tümənə dəyən şəhəri xarab etdirir-siniz* [MFA, IV, I, 88].

Tümən sözünə XIX əsr ədəbi dilində həm say, həm də isim funksiyasında (bəzən şəkilçi qəbul edərək) təsadüf edirik.

Yaxmaq – yandırmaq, yandırılmaq: *Ey dil, rəvişi-əşiği pərvanədən öyrən; Yax atəşə canı* [QZ, III, 274]; *Üzdü canımı möhnət-fərəq; Yaxdı cismimi nari-iştıyaq* [N, 234]; *Narının rəngi qırmızı; Atəşə yaxıbdır bizi* [MC, II, 17]; *Şirin canım eşq oduna yaxıbdı; Dönübsən üzümə güləndən sonra* [MC, II, 36].

Bu fel *yandırmaq* mənasında ədəbi dilimizin bütün dövrlərində geniş şəkildə işlənmişdir.

Yaşınmaq – gizlənmək, örtünmək: *Gəl sarmaşaq, Zakir mehmandır sənə; Yaşınma, xəcalət zamanı deyil* [QZ, III, 86]; *Bir qul sultanına etsə xəyanət; Yaşınır görəndə, çəkib xəcalət* [QZ, III, 58].

Yatur – dövlət, var: *Aləm bilir, tamam sənindir yatur; Cünun olma, nə könlüdür, nə xatır* [QZ, III, 488]. Zakir dilində işlənmiş bu söz müasir danışıq dilində həmin mənada işlənir. *Yatırın* sinonim variantı olan *gənc* sözünə də XIX əsr ədəbi dilində rast gəlinir. Məsələn: *Qərz hər bəhsdən surdışa şirin; Verib bir pəsx məqbul və zəngin* [N, 68]; *Şol gəncü xəzinə lütfün əzəli; Nə qədər mən varam dalısı gəli* [QZ, III, 324]; *Bir qələt sözdür ki, derlər gənc olur viranədə; Gənc yox, viranə yox, viranalardan küsmüşəm* [SƏN, II, 183].

Yeyl/yeg – yaxşı, üstün: *Bu tərz olursa parak təzi, tuladan yeydir* [AB, II, 305]; *Hər bilir, deyilmə mən ziyalıqdan; Ölüm yeydir belə zindəganlıqdan* [QZ, 372]; *Pərişad. Əlbəttə, yüz qat boğulmağım arvad olmaqdan yeydir* [MFA, IV, I, 136]; *Nə faidə keçən günü saymaqdan; Ölüm yeydir yersiz diri qalmaqdan* [SƏN, II, 247]; *Yey yaxın çək özünə; Mənim tək cəfadarı* [MC, II, 148].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *yeyl/yeg/yegik* şəkillərində yaxşı mənasında işlənmişdir. Məsələn: *Sənnən yeg olmasın, yaxşıdı* [13, 242].

Yağma – qarət: *Sərasər əhvalı şərh etdim sizə; Gəniməti yağma çıxıbdır dizar* [QZ, III, 477]; *Dur gəl, ey eşq, könül mülkünü bərbad qılmaq; Əqli yağmaya verək, şəhri növ abad qılmaq* [SƏN, II, 187]; *Könlümü qarət edir oylə ki, tari-zülmün; Rumə, sanki, rəbəşi ləşkəri-yağma gətirir* [XN, II, 16].

Yağmalamək – çalıb-çapmaq, talan etmək, qarət etmək: *Yağmalayıb solu, sağı gözəllər* [QZ, III, 120]; *Könül şəhrin çapıb yağmalədi qəm ləşkəri, Zakir; Çaldı, çapdı dönə-dönə, eylədi yağma məni* [QZ, III, 207, 241]; *Baxı iqbalm bu qəflətdə yuxladı; Yağmalədi, din imanım yuxladı* [MC, II, 200].

b) Müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış, yəni şəkildə dəyişilmiş sözlər.

Bunda/munda – burada: *Bunda yoxdur, olsa da özgə viladə saflar; O yatar orada xəstəvi rəncür; Sən gəzirsən munda dilşadü məsrur* [QZ, III, 265, 334].

Qamu – “hamı” mənasında: *Rövşəndi qamu aləmə* [QZ, III, 296]; *Yağdırdı qamu əhlü-əyalı* [QZ, III, 297].

Bütün sözünün ilk variantı olan bu əvəzliyin qədim şəkli *qamağ/qamığ/qamuğ* olmuş, sonralar sonuncu samitin düşümlü nəticəsində *qamu* formasını almış və uzun müddət ədəbi materialların dilində bu (*qamu*) şəkildə işlənmişdir.

Qamu sözünün səs cəhətdən dəyişilmiş şəkli olan hamı XVIII əsrdən dildə sabitləşməyə başlayır və artıq bu forma Zakirdə üstünlük təşkil edir: *Məhparə hamı tabe idi əmrinə xan tək* [QZ, III, 285]; *Maralyanlı Pərinin ... biz keçmişik hamı* [QZ, III, 456].

Qanı, qansı, qaçan, qanda, xandan, qamu sözləri XIX əsr ədəbi dili üçün səciyyəvi deyildi, çünki *h* samiti həmin sözlərdə özünə yer tutmuş və onlar bu şəkildə dildə sabitləşmək üzrə idi.

Qanı, qandə, qandan – hamı, harada, haradan: *Şəb qanda olsa onda şəbgir olar aləmdən* [N, 37]; *Hər qanda bir məh olsa mana məhriban idi* [QZ, III 226]; *Yəni qandan xali incə və ağ damarlar-dadır* [MFA, IV, II, 54].

Qansı – hansı: *Tiryəkmizacəm, ola hər qansı şirin tər; Qıl könlümü məmnun* [QZ, III, 278]. Ədəbi dilimizdə uzun müddət *qanqı, hanqı, xansı, qansı* şəkillərində işlənmiş bu söz artıq hansı şəklində sabitləşmişdir.

Qaranqu – qaranlıq: *Rəsmi ayındır olur şamı – qaranqudə bəla* [QZ, III, 166]; *Ziyasi əncümün əfzun olur, şamı* [QZ, III, 250].

Qısraq – qısır, doğmayan: *Deyirlər ki, genə qısraq olubdur* [QZ, III, 523].

Azərbaycan dilinin dialektlərində hal-hazırda bu söz *qısır* şəklində işlənir. Müasir qırğız dilində *qısraq* sözü öz qədim şəklini (*kısrak*) və mənasını saxlamaqdadır.

Qucmaq – qucaqlamaq: *Nə xoşdur iki həmdəm bir-birilə ittifaq oynar; Öpüb gahi, qucub gahi, edib gahi məzaq oynar* [QZ, III, 251]; *Dolaşdır boynuma şümşad qolunu; Qucaqlayıb qucum incə belini* [SƏN, II, 242]; *Əlindən tutmağa əlim utanır; Belinnən qucmağa qolum utanır* [MC, II, 71].

Qucmaq felinə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində təsadüf olunur; məsələn: *Yoldaşımı görən tək oni öpüb qujdım* [231, 172].

Ol/şol – “O” şəxs və işarə əvəzlilikləri. *Şah qılub cəlb oni od zəman; Suyladı ay aşiq bi canman* [N, 56]; *Ol dəmdə həli-pərişan olaydı kaş; Aləm binası qəhrilə viran olaydı kaş* [AB, 338]; *Badi-səbə, mənim dərdi-dilimi; Ol büti-zibayə dedin, nə dedi* [QZ, III, 72]; *Böyük oğlun gəzər payı-piyadə; Şol biri də tələf oldu aradə* [QZ, III, 437]; *Ol zaman mən edəram zövq ilə bu candan həzz* [SƏN, II, 58]; *Xoş ol günlər ki, vəslindən edərdim kami-dil hasil* [XN, II, 39].

Bu söz təkcə XIX əsrdə deyil, dilimizin bütün dövrlərində işlənmişdir.

Göründüyü kimi, *şol* işarə əvəzliliyidir. Ola bilsin ki, *şol* heç vaxt şəxs əvəzliliyi kimi çıxış etməmişdir.

İstər *ol*, istərsə də *şol* əvəzlilikləri qədim dövrlərdən başlayaraq XX əsrə kimi öz normativliyini itirməmiş, XX əsrin 20-ci illərinə kimi yazılı ədəbiyyatda işlənmişdir [161, 281; 210, 75].

Onda/anda – orada: *Sən onda elə zövqüsəfa bağ arasında* [QZ, III, 163].

Şimdi/imdi – indi: *Rüxsarəsini mən mehrü tabandə bilirdim; Şimdi görürəm məhr dərəxəndə diyən var* [H, 34]; *Bəhri-puşan zənə ində bəyənəmz məxməl* [QZ, III, 408]; *Şimdi vəli dilsuzluq etməkdə şüarı* [QZ, III, 298].

Şindi qədim dövrlərdən başlamış, XX əsrə qədər işlənmişdir. Lakin, zaman keçdikcə bu söz müəyyən dərəcədə öz şəklini dəyişmiş və XVIII əsrdən “indi” formasında da çıxış etməyə başlamışdır. Zakirdə də bu formada işlənmişdir: *Sən indi yazırsan əhli-şər mənə* [QZ, III, 435].

Urmaq – vurmaq: *Bular uran od idi əhli fəqr xərməninə; Ki, indi şöləvər oldu cahanda vəhşətdir* [AB, II, 305]; *Qoymayam qarğa-quşu sərgidən apara dəni; Ki, məbada ura övrət üzümə ta silləni* [QZ, III, 236]; *Şərh eyləməyə qorxuram əmma ki, rəvadır; Məcnun kimi daim urula payinə zəncir* [QZ, III, 296]; *Məst tavus kimi çətr ursoran hər yanə* [SƏN, II, 47].

XVI əsrə qədərki ədəbi dilimizdə daha çox *urmaq* şəklində işlənən bu fel sonralar *vurmaq* şəklində də özünü göstərir və XX əsrdən ancaq sonuncu formada sabitləşir.

Bütün türk dilləri üçün samit – sait – samit kimi fel kökləri tipik olduğundan *urmaq* felinə *v* samitinin artırılması ehtimalı daha doğrudur.

Uyqu – yuxu: *Elə ki, yorulub tutanda uyqu* [QZ, III, 422].

Ürmək – hüzmək: *İti itdi, ürən vaxt tanır aşnani, yadı; İrs oldu sizə yetənə ürmək köpək oğlu* [QZ, III, 392].

XIX əsr ədəbi dilində işlənmiş dialekt sözləri o dövrdə yaşamış və ədəbi dilin formalaşmasında böyük rol oynamış şəxsiyyətlərin yaşayıb-yaratdıqları mühitlə bağlıdır.

XIX əsrin ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki dialekt sözləri aşağıdakılardır:

Alat – yeniyetmə, cavan, gənc: *Beş-altı kəm alat cavan ilə olurmu* [QZ, III, 297].

Alığ/alıx – öküz, kəl və başqa yük heyvanlarının belinə palan əvəzinə qoyulan çul, keçə və s. yumşaq şey [14, 91]: *Sahibləri çulun, alığın soydu* [QZ, III, 357]. Bu sözə əksər dialekt və şivələrdə təsadüf olunur [13, 33].

Bab – tay, bərabər, uyğun: *Yazdım bu babda əcaib lətifə, bax* [QZ, III, 413]; *Tapğınan öz babını* [MC, II, 149]. Bu sözə Azərbaycan dilinin bir neçə dialekt və şivələrində (Bakı, İsmayılı, Masallı) rast gəlinir [14, 47].

Bazı – kələk, nömrə: *Şərəfnisə xanım. Bəsdir, Allahı sevərsən, bu bazıları biza az gəl* [MFA, IV, I, 77].

Bazı azmaq – yolunu azmaq, azğınlamaq: *O ki İsmailin saf azıb bazı* [QZ, III, 469]. Bu sözə *bazını itirmək* şəklində Bakı dialektində təsadüf olunur [224, 165].

Boz – dişi qırqovul: *Gözü yuman bozu, xoruzu* [QZ, III, 508]. *Boz* sözü bu mənada Gəncədə işlənərkəndir [13, 84].

Cələb – cansız, arıq: *Bu oğlu İsmayıl nədəndi gərək; Həmi cələb düşdü, həm zağar oldu* [QZ, III, 477]. Bu sözə *cələb/cələb/cələf* şəkillərində əksər dialekt və şivələrdə təsadüf olunur [13, 456; 11, 198, 200].

Cələkəsən – yalançı, hiyləgər: *Özü cələkəsən, adları bəlli* [QZ, III, 428]. Dialektlərdə bu söz *cələkəsənnix* şəklində “yalançılıq, kələkbazlıq” mənasında [11, 456] “cələqıran” şəklində isə “tənbəl” mənasında [10, 250] işlənir.

Cəmdək – bədən, orqanizm (məc. ölmüş bədən, orqanizm). *Hacı Qara. Vallah, əgər ayaq ayaqdan tərpədirsəniz, cəmdəklərinizi yerdə sərilmiş bilin* [MFA, IV, I, 230].

Cumulmaq – hücum etmək; getmək; *məsələn: Hörmətə, izzətə, nemətə cumul* [QZ, III, 494].

Cürdək – saxsı su qabı, sərmic: *Xum çayını haşa tuta cürdək, köpək oğlu!* [QZ, III, 391]. Bu sözə *cürdək/cürdex/cirdəx* şəkillərində Şəki və Zəngilan [126, 99] rayonlarında rast gəlinir.

Cüvəllağı – kələkbaz, fırıldaqçı, hiyləgər: *Cüvəllaqlar bu əmri özlərinə vəsileyi-ruzi edib, ənvə və əqşam kizblər toxuyub* [MFA, IV, II, 107]. Bu sözə yalnız Bakı dialektində həmin mənada rast gəlinir [224, 200].

Çarıq – çürük: *Üzləyib yaxşısını evə göndərə; Çarığın çürüyün təhvilə verə* [QZ, III, 355].

Çillə – 1) qış fəslində müəyyən dövr; 2) uşaqların qarğı və ya ağacdən düzəldib qayırb mindikləri at: *Çillədə əsrimsi şütür-xanədə; Qızmış davaləri görüb yan gəzim* [QZ, III, 418]; *Peyvastə ox-yayın qəmzeyi qatıl; Çilləyə mindirib asar yanında* [QZ, III, 42]. *Çillə* sözünün ikinci mənasına lüğətlərdə təsadüf olunmadı.

Çoynaq – axsaq, çolaq, şikəst: *Tamam naçələri çoynaq olubdu* [QZ, III, 506].

Çuğulluq – xəbərcilik: *Çuğulluq peşəsini üstümə götürə bilmərəm* [MFA, IV, I, 252].

Dallı – arxa tərəf, geri: *Ya oldur ki, qaçırırsız dallıya* [QZ, III, 349].

Damad – kürəkən [K, 1889, №9]. *Damad* sözünə Quba dialektində “kürəkən, yeznə” mənasında rast gəlinir [13, 168].

Dılqır¹ (məc.) – yaramaz, arıq: *Şirin. A imansız dılqır qarı, sən hamam Nurcahan deyilsənmi ki, Şahbaz bəyi aldadıb apardın* [NV, III, 59].

Dımqı (qoyun) – quyuğu az olan qoyun: *Dımqı qoyun əti nədəndi-şəkər* [QZ, III, 447]. Bu sözə Azərbaycan dilinin Cəbrayıl və Göyçay şivəsində rast gəlinir [17, 176].

Dıxımaq – aradan çıxmaq, qaçmaq: *Kəndxuda üstünə karı yıxdılar; Sözlərin danışib tez dıxdılar* [QZ, III, 372].

Dıxımaq sözünə Şamaxı, Tovuz şivələrində eyni mənada rast gəlinir [13, 194].

Dilab – içərisində ev şeyləri, qab-qashiq və s. saxlamaq üçün evin divarlarında düzəlmiş yer [K, 1889, №26]. *Dilab* sözünə Azərbaycanın bir çox dialekt və şivələrində müxtəlif fonetik variantlarda *dilaf* (Gəncə, Şuşa), *dilou* (Ordubad, Ağdaş, Göyçay), *dilov* (Zaqatala) şəklində rast gəlinir [13, 188].

¹ Azərbaycan dilində bu söz əsasən *arıq* mənasında işlənir.

Dümərdi – dərin və böyük boşqab: Ağa Kərim. *Bizim nökrərdən birisini göndər, bazardan çilov pəzdən dörd nəfər üçün dörd dümərdi boşqabda, yanınca qəndəbi çilov gətirsən* [MFA, IV, I, 287].

Dürmək – içərisinə yağ, pendir və s. yaxılıb bükülmüş yuxa, yayma, çörək: *Yetim dürmək tapanda çünki bir iylər, iki dişlər* [QZ, III, 510]. Bu isim Azərbaycanın əksər rayonlarında işlənir.

Eymə – tükü təmizlənmiş qoyun və ya keçi dərisi (yağ, pendir və ya qatığı uzun müddət təzə saxlamaq üçün): *Hər eyməyə tökmüşdülər üç qazan; Dörd eymə aldılar çahar bəzə* [QZ, III, 350]. Bu söz dialekt və şivələrdə işlənməkdədir [10, 213; 13, 208].

Əlçim-əlçim – daranmış, saçaqlanmış [K, 1889, №23]: *Əlçim sözüne Salyan və Göyçay şivələrində "təmiz daranmış əl boyda yun"* mənasında rast gəlinir; məsələn: *Mə bir əlçim ver* (Salyan) [13, 216].

Ənçi – ən qabaq: *Gözlərimin nuri, dilim müştəqi; Geyinib çıxmısan ənçiyə göyçək* [MC, II, 105].

Əndək – eniş, yoxuş, düz olmayan: *Yoxuşun başına qalxmışdı əndək; Əlini böyrünə saf vurdu işşək* [QZ, III, 359]. *Əndək* sözüne Qazax dialektində rast gəlinir [13, 218].

Əppək – çörək: *Kimidən un ala, kimidən əppək* [QZ, III, 342]; *Onları haq özü bir əppəyə etsin möhtac* [SƏŞ, IV, II, 141].

Əppək sözüne əksər dialekt və şivələrdə müxtəlif fonetik tərkiblərdə təsadüf olunur; məsələn: *Ciyim əpbəy/əpbax/əppək almağa getdi* [13, 211].

Əppək qatı – yavanlıq: *Yemək olmaz çörəyi, zinhar, əppək-qatısız* [QZ, III, 480]. *Əppək* sözüne əksər dialektlərdə müxtəlif fonetik tərkibdə təsadüf olunduğu və yazıya alındığı halda, *əppək-qatı* sözü nədənsə lüğətlərə düşməmişdir.

Gap – söhbət: *Dayanmayıb hər zaman; Söhbət gapa gəlginən* [MC, II, I, 40].

Gap etmək – söhbət etmək: *Zalxa. Salaməleyk, Bayram, kimlə gap edirsən?* [MFA, IV, I, 139].

Gəmişmək – öyrətmək, tutmağa alıxdırmaq: *Gəmişirmə seyda sürəran, gəzim* [QZ, III, 418]; *Laçın balasıdı gəmiş sonayə* [QZ, III, 437].

Gövdən – nanəcib, qanacaqsız: *Lənət olsun bədəsələ, gövdənə* [QZ, III, 119]. Bu mənanın dialektlərdə işlənən *gödə/gövdən* sözü ilə (*gövdə*) əlaqəsini ehtimal etmək olar.

Gözələmək – tikmək: *Yığ dərdini bu canıma gözələ* [QZ, III, 136]. Bu söz Göyçay şivəsində həm eyni mənada, həm də qıyıq ilə tikmək, sapları kobud şəkildə bir-birinə keçirmək mənasında işlənir.

Günülmək – qısqanmaq, qorumaq: *Pədəri-mərhumun hər sübhü məsa; Günüldü bədi-səbadan səni* [QZ, III, 471]. *Günülmək* sözünün *günü* sözündən yarandığını ehtimal etmək olar.

Xəmrə – xəmir mayası: *Ol kəsin ki, xəmrəsi pak ola; Mümkün deyil gənə bu tövrə yola* [QZ, III, 343].

Xınzır – həddindən artıq varlı: *Deyir ki, kəlb və xınzır və xəmrə və xun nəcis deyil* [MFA, IV, II, 120]. Salyan, Göyçay dialekt və şivəsində işlənir [120, 258].

İşgənə – toyuq suyu, qovurma suyu, bozbaş: *İşgənə kimdir, onun yanında basdırma nədir* [QZ, III, 481]. Dialektoloji lüğətdə bu sözün qarşısında ancaq Ordubadın adı yazılmışdır [13, 238]. *İşgənə* sözünün Zakirin əsərlərində olması onun qərb qrupu dialekt və şivələrində də mövcudluğunu göstərir.

İstil¹ – 400 qramlıq ağırlıq ölçüsü: *İlyirmi istildən salına möhkəm* [QZ, III, 500]. Bu sözə Füzuli rayon şivəsindən rast gəlinir [151, 135]. Ola bilsin ki, bu söz qərb qrupu dialekt və şivələri üçün hələ də arxaik sayılmasın.

Kapal – dəstə, sürü: *Bir kapal at, içi leyk çoxu sarı təpəl* [QZ, III, 408]. Bu söz Göyçay keçid şivəsində həmin (*dastə*) mənada işlənir. *Küçənin başına bir kapal adam toplanır* [13, 252].

Karıxmaq – çəşmaq, bir işi əksinə etmək: Ağa Mərdan. *Əlbəttə, mürafiə məclisində karıxarsan* [MFA, IV, I, 280]. Bu sözə həmin mənada Göyçay şivəsində rast gəlinir.

Keytək – insan və heyvanın dərisinə toxunarkən keyitmək dərəcəsinə gətirən birillik yabanı bitki: *Hicranın yanında biçərə Zakir; Keytəknə koludu yel qabağında* [QZ, III, 45].

Keyvən – qarı, qoca: *Qabaq diş düşmüş bir keyvənim var; Üzün görən adam eylər istifadə* [QZ, III, 433]. Bu sözə Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində müxtəlif fonetik variantlarda, məsələn, *keyvə* (Biləsuvar) // *keyvəni* (Masallı) rast gəlinir [13, 299].

Kələz – kərtənkələnin bir növü: *Neylərəm anı kələz dalı kimi qət-qət ola* [QZ, III, 236]. Bu sözün şimal və qərb qrupu dialektlərində işləndiyi qeyd edilmişdir [13, 255; 120, 247].

¹ *İstil* sözü Ordubad dialektində 300 qramlıq ağırlıq ölçüsünü bildirir. Bax: Naxçıvan MSSR-nin dialekt və şivələri. Bakı, 1962, sah. 200.

Kəmsikləmək – boğazına ip bağlamaq: *Ehtiyat etylə, Əmirzadə səni kəmsiklər* [QZ, III, 530]. Bu fələ indi də qərb qrupu dialektlərində təsadüf olunur.

Kişəkə – qız uşağı: *Püşk atsanız əgər razıyam püşkə; Qoy düşsün düşəcək hər kimə kişgə* [QZ, III, 364]. Bu sözə Kəlbəcər rayonunda həmin mənada (qız uşağı) rast gəlinir [13, 264].

Kovul – söyüş: *Şölə xanım. Ləktəsən də, ləçərsən də, kovulsan da* [MFA, IV, I, 115].

Qac – tələm-tələsik, tez, cəld: *Qaldı köksümdə bütün acı alma-alma; Dur gətir qacla yeyək bir-iki qavun-qavun* [SƏN, II, 87]. Bu sözə Quba dialektində yüngüllük edən, ədəbsiz adam mənasında rast gəlinir [13, 123].

Qanıq etmək – dadandırmaq, alışdırmaq: *Qanıq edib sağsağana, qarğaya* [QZ, III, 508]. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *qanıx/qana susamış, qanıxmaq* (qana hərisləşmək) sözləri mövcuddur [13, 203; 13, 123].

Qapsımaq – tutmaq, zorla almaq, zəbt etmək: *Qapsıyblar yetimlərin atasın* [QZ, III, 431]. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *qapsımaq/qavsamax* şəkillərində işlənməkdədir [120, 239].

Qaraquzaq – heyvan adıdır.

Qəzetçidə qaraquzaq ... deyilən heyvan tək uzaqgörücü gözlər lazımdır ki, onu təqib edənlər huşyar və ayıq bir heyvan olduğunu əvvəlcədən bilsinlər [K, 1889, №25]. Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində bu söz *qaraqulaq/qaraqulağ* şəklində işlənərək çaqqalabənzər heyvan adını bildirir [13, 113].

Qəlbi – yüksək, uca, hündür: *Tünd oldu, dedi: adəti-dirinədi çəkər; Kim qəlbi, kim alçaq* [QZ, III, 268]. Cənub və qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlənir [13, 126].

Qəllə – buğda: *Qalmadı bir ovuc qəllə biz acıq* [QZ, III, 132]. Bu sözə Ordubad dialektində həmin mənada rast gəlinir [13, 127].

Qır – kotanın hissəsindən biri: *Kotanın qırı ona mal qoşmaqdan ötrüdür* [Ə, 1875, №19].

Qoğuş – qaravulçulara məxsus yer, deşik, mağara [K, 1889, №56].

Qolay – yaxşı, əlverişli, münasib. *Qolay* sözünün bu mənalarına Marneuli, Laçın rayonu şivələrində rast gəlikir [13, 147].

Qovlatmaq – vurmaq; əl ilə müəyyən bir iş görmək: *Çərməgi ta qovlada sərracə, işin türfən tuta* [QZ, III, 265].

Qovuğ – tuluq: *Osmanlı qovuğu, firəng şineli; Gətirə mənimçin ərməgən gərək* [QZ, III, 444].

Qovzumaq – qaldırmaq, vurmaq vəziyyətində tutmaq: *Şərəfnisə xanım şahadəti barmağı ilə baş barmağının arasından alt dodağını dartıb başını yuxarı qovzuyur* [MFA, IV, I, 62]. *Qovzumaq* sözünün “qaldırmaq” mənası Göyçay keçid şivəsində indi də işlənir.

Quru qaltaq – arıqlayıb sümüyə dönmüş; sərt, çox bərk: *Hər zaman uzansam böyrümü əzər; Sanasan ki, quru qaltaq olubdu* [QZ, III, 507].

Quysaq¹ – turşumuş, qıcqırmış: *Quysaq üzüm suyu, sər mənzili bir saxsı sənək* [QZ, III, 262].

Quz – fir, şiş, yumru: *Bayraməli bəy. Dayan dur, yoxsa belinin quzunu çıxardaram* [NV, III, №39].

Latayıl – ədəbsiz söz, söyüş: *Övrətlər ərinə deyər latayıl* [QZ, III, 429]. *Latayır/lateir* şəklində əksər dialektlərdə işlənir [13, 284, 292].

Ləçər – hoyasız: *Şölə xanım. Ləktəsən də, ləçərsən də, kövulsən da* [MFA, IV, I, 115]; *Xırda xanım. Əgər bizim qorxumuz olsa, o ləçərdən olacaq* [NV, III, 51]. *Ləçər* sözü Qazax dialektində həmin (həyasız) mənada işlənir [13, 302].

Ləktə – həyasız mənasında: *Zibə xanım. Ay ləktə bu necə sözdür* [MFA, IV, I, 115]; *İtil cəhənnamə, ləktə, əl çəkməz, qoymaz işimi tutum* [MFA, IV, I, 60].

Mağıl – yaxşı, yaxşı ki, heç olmasa: *Abırlı, həyalı mağıl zən olmuş* [QZ, III, 496]. Modal söz kimi daha geniş dairədə işlənir [13, 313].

Ögnə – dəfə, yemək vaxtı [K, 1890, № 112].

Övkələmək – ovuşdurmaq; döymək; məsələn: *Şərəfnisə xanım. Şəkil kağızlarını dişin-dişinə qıstıb əlində bərk-bərk övkələyir, salır ayağı altına* [MFA, IV, I, 77].

Parax – diş it, qancıq: *Amma bu parax quyruqlu, bədhal ağarıbdır* [QZ, III, 258]; *Hər yerdə ki, görsə köpəyi parax* [QZ, III, 433].

Pesərək – boynuyoğun, kök: *Adam gərək ola pesərək, topçaq* [QZ, III, 431]; *Hərçənd qıssadı, amma pesərək* [QZ, III, 477].

Poşa – tərbiyəsiz qadın: *Parijda sənin kimi oğlan bu poşaların əlindən sağ qurtara bilərmə ki, qayıdıb gələndən sonra adam kimi durub-otura* [MFA, IV, I, 181].

¹ Filoloji lüğətlərdə və dialektoloji ədəbiyyatda təsadüf etmədiyimiz bu sözün Qarabağ dialektində işləndiyi barədə şifahi məlumat alınmışdır.

Püştü – iri yastıq: Səkinə xanım. *Gülsəbah yerə bir döşək sal, dalısına bir püştü qoy* [MFA, IV, I, 270].

Sacaq – ocaqda üstünə qazan qoymaq üçün üçayaqlı dayaq: *Hazır edib fəqir düyüdən, yağdan; Qazandan, sacaqdan, oddan, ocaqdan* [QZ, III, 334].

Sağın – ağartı mənasında: *Yaxşı olur evdə südündən sağın; Heykəlsiz olmasın sol ilə sağın* [SƏN, II, 268]. Bu sözə Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində qara mal, sağılan heyvan mənasında rast gəlinir. Məsələn: *Sağınımız yoxdu biyil* [13, 353; 120, 254].

Saqqat – bərk, insafsız (adam haqqında): *Zalxa. Necə mırdar, saqqat adamdır* [MFA, IV, I, 146].

Səkmək – getmək (sürətlə), oynamaq: *Qarşımızda səkinən; İncə nazik belli yar* [MC, I, 142].

Sələ – sərmic, nehrə və yaxud başqa qabın ağzını bağlamaq üçün dəri, örtük: *İnak və yaxud qoyun qarnının dərisindən qurudulub hazırlanır* [K, 1889, №24]. Bu sözə Şəki və Göyçay dialekt və şivələrində rast gəlinir.

Silə – taxta boşqab: *Sağ üçün hər siləsi bir silə altınə dəyər* [QZ, III, 481]. Dialektoloji ədəbiyyatda “silə” sözünün ancaq “dolu, ağızbaağız” [13, 255] mənası verilmişdir. Nədənə Zakirə işlənmiş məna qeyd edilməmişdir. Bu ola bilsin ki, misalları ancaq “Nuxa dialekti” kitabından götürülməsi ilə əlaqədardır [188, 71; 13, 361].

Sümək – təmizlənmiş düməğ yun: *Saqqal dönüb ağ süməğə, söyləmə, Zakir* [QZ, III, 286]. Bu sözə “süməx” şəklində Qafan, Qazax rayonlarında “təmizlənmiş yun” mənasında rast gəlinir [13, 367].

Sürəhlənmək – böyümək, ucalmaq, sərvilənmək: *İncə belin sürəhlənir; Siyah tellər gümrəhlənir* [MC, I, 12].

Sürbə – sıra: *Qorxuram toxuna ötən zamanlar; Sürbəni dağılıb çaşa, durnalar* [QZ, III, 114].

Şallaq – qamçı: *Sağrısına ağər vursan yüz şallaq; Götürməzdi ayaq üstündən ayaq* [QZ, III, 357].

Şaplamaq – demək, söyləmək, vurmaq: *Əhməd (paşaya). Nə var qoçaq, nə üçün bağırırsan? Bura ki meşə deyil... İstəyirsənmi, peysərinə bir beş on yol da şaplayım* [NV, III, 192].

Şilit/cillit – evin içərisində və yatarkən paltar üstündən geyilən kiçik qolsuz jaket: *Xırda xanım (Nurcahana). Hər nə ki keyfin istəyir... bəri otaqda şilitin üstə bir yaylıq var, ört başına* [NV, III, 62].

Şitəngilik – yersiz hərəkət etmə: *Elə şitəngilik edir; gah yunu qapıb, gah çarqadımı dartıb uşaq* [MFA, IV, I, 161].

Şorta-şort – gediş-gəliş: *Genə şorta-şortdu Adıgözəlli* [QZ, III, 428].

Zakirə zərf kimi işlənmiş bu söz dialektlərdə əsasən fel kimi (şortmaq, şortdamaq) çıxış edir [13, 473; 17, 126-266].

Şum – uğursuz, nəhs: *Sərafraz eylərsən yüz bəxti şumi* [QZ, III, 436]. Dialekt və şivələrdə bu söz həmin mənada *şum/şumbaş* şəkillərində işlənir [13, 475].

Ümumiyyətlə, verdiyimiz nümunələrdən bir daha aydın olur ki, XIX əsrdə istər yazıçılar, istər mətbuat canlı danışq dilindən, habelə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən çoxlu miqdarda söz və ifadələr götürməklə, XIX əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmişlər.

Tağar – kisə: *Tağar-tağar arpa, buğda əkilən* [QZ, III, 404]. *Hər çadra girsən bir tağar oldu* [QZ, III, 477]. *Tağar* sözünə “kisə, torba” mənasında M.Kaşğarının lüğətində də təsadüf olunur.

Hal-hazırda bu söz ilk mənasından uzaqlaşaraq əksər dialekt və şivələrimizdə müxtəlif ağırlıqda çəki ölçüsü vahidi kimi işlənir [10, 238; 120, 256; 11, 193].

Təltəl – pis, faydasız: *Bunların işləri cümlə təltəldi; Təltəl işdən fayda yoxdu – məsəldi* [QZ, III, 309]; *Gəzərsən aləmi haşa tapılmaz bunlar tək; Özləri bisəru ta, işləri cümlə təltəl* [QZ, III, 410].

Topçaq – kök, ərəmlil: *Mən zərdü zəifəm, xoşa halına, hər kim ki, sənin tək topçaq olubdu* [QZ, III, 507]; *Mənim kimi yalınqatdan nə hasil; Adam gərək ola pesərək, topçaq* [QZ, III, 431].

Topuqlamaq – dirləmək; ayağı ilə vurmaq: *Anası dinəndə topuqlar, dizlər; Deyər imanına...* [QZ, III, 429].

Törpü – rəndə: *Bir ağaca çəkilməyə ta törpü; Nə dər olur, nə dərəvəza, nə körpü* [QZ, III, 370].

SÖZ YARADICILIĞI

Morfoloji yolla düzəlan sözlər

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində yeni söz düzəltmək üçün istifadə edilən ən mühüm vasitələrdən biri sözdüzəldici şəkilçilərdir.

Söz yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edən bu şəkilçilər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də sözlər üç yolla – morfoloji, sintaktik və semantik yolla düzəldilmişdir. Burada biz əsasən morfoloji yolla yaranan düzəltmə sözlərdən bəhs edəcəyik.

XIX əsrin ədəbi dilində aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərə təsadüf olunur:

–*çı*, –*çi* –*çu*, –*çü*. Müasir Azərbaycan dilində –*çı*, –*çi*, –*çu*, –*çü* şəkilçisi vasitəsilə sənət, peşə, əqiddə, məslək və s. məzmunlar ifadə edildiyi halda, qədim dövr ədəbi-bədii əsərlərin dilində onun yalnız sənət, peşə, vəzifə adı ilə bağlı olduğu nəzərə çarpır.

XIX əsr ədəbi dilində bu şəkilçi əsasən peşə, məşğuliyyət bildirən isim düzəldir. Məsələn: *gəmiçi*, *əkinçi*, *kotançı*, *ovçu*, *elçi*, *ələkçi*, *halvaçı*, *biçinçi*, *silistçi*, *falçı*, *ərizəçi*, *yazıçı*, *tarixçi*, *ixtiraçı*, *milyonçu*, *qulluqçu*, *naxırçı*, *qoruqçu*, *boyaqçı*, *başmaqçı*, *pinəçi*, *qovurmaçı*, *keşikçi*, *carçı*, *cütçü*, *üşyançı*, *şikayətçi* və s.

Anın üçün başmaqçıya, dərziyə; Daxil düşər bağlar alində sovqat [BŞ, 15]; *Boyaqçıya, başmaqçıya, dərziyə nə vaxtdək olacağıq ikiqat* [QZ, III, 458]; *Xan. Əziz ağa, buyur gəmiçilərə ki, dərya kənarında lotkə hazır etsinlər* [MFA, IV, I, 117]; *Bir əkinçi gedirdi məstana; Yolda ol rast gəldi bir xanə* [SŞS, IV, II, 73]; *İmanqulu bəy. Carçı qaban İskəndəri götürəcəyəm* [NV, III, 215]; *Mirzə Adıgözal bəyi orta təsərrüfatçı bəylər sırasına daxil etmək lazımdır* [MA, 14]; *Döyüşçülərin çoxu öldü, qaçıb qurtaran az oldu* [MA, 103]; *Sona xanım. O vədə sandan iki şikayətçi olacaq ki, yer, göy onların dua-ahırlarından lərzəyə gələcək* [ƏH, 87]; *Şamdan. Səndə ...m...m... bir ya iki abbası pul olarmı faytonçuya verim* [NN, II, 77].

XIX əsr ədəbi dilində –*çi* şəkilçisi mücərrəd anlayışları bildiren sözlərə də əlavə edilərək işlənmişdir; məsələn: *Uzun nəfs*

mütəqalib yalançı; *Şimdi ələm Əmiraslanə dönüb* [BŞ, 21]; *Hakimi-şər. Mən demədim ki, bu zəifə mənim nəzarimə böhtançı gəlir* [MFA, IV, I, 292]; *Nurcahan. Bizim kimi fəqir-füqəraya kəməliyin dəyər, bizlər də sənə duaçı olluq* [NV, III, I, 56].

XIX əsrin ədəbi dilində –*çı*, –*çi*, –*çu*, –*çü* şəkilçisi Azərbaycan dili və alınma sözlərə əlavə edilməklə yeni mənalı və müasir dilimizdə işlənməyən¹ sözlər düzəltmişdir; məsələn: *daşçı* (daşyanan), *bağçı*, *oyunçu* (aktyor), *fabrikaçı*, *postacı*, *tiyaturçu*, *muzikçi*, *saatçı* (saatsaz mənasında), *cavahirçi* (cavahirat satan), *motalçı*, *lortçu*, *siğirçi*, *buzovçu*, *qazıtacı*, *podratçı*, *xörəkçi* (xörəkpaylayan), *kitabçı* (kitab satan), *qatırçı*, *nərdçi* və s. *Xəlvətdə öyrədir motalçıların; Kimi qapaz salar, kimi çomaq çəkər* [QZ, III, 119]; *Yerdən qalxıb gəldim götürüm ki, tezdən siğırçıya, buzovçuya rast gəlib aparmasın* [MFA, IV, I, 200]; *Əhməd. Nə söyləyirsən, bir lortçudur ki, bərabəri yoxdur* [NV, III, 204]; *Tiyaturçi deyil ələm tiyatronun baş oyunçusu (aktyoru) və oyunçu puldur* [K, 1889, №18]; *Himmət və qeyrətimin mahir nərdçisi bunu qəbul etmədi* [MA, 50].

Qeyd etmək lazımdır ki, –*çı*, –*çi*, –*çu*, –*çü* – sözdüzəldici şəkilçisi XX əsrin əvvəllərindən daha geniş ölçüdə istifadə edilməyə başlamışdır.

–*çılıq*, –*çilik*, –*çülük*, –*çuluq*. Daha qədimdən² fəaliyyətdə olan bu şəkilçi müəyyən peşə, məşğuliyyət məzmunlu mücərrəd anlayışlar bildirən söz düzəltmişdir; məsələn: *qatırçılıq*, *nökərçilik*, *çərçilik*, *meydançılıq*, *başçılıq*, *bələdçilik*, *qarovulçuluq*, *əkinçilik*, *elçilik* və s. *Hacı Nuru şair. Sən çox yaxşı qatırçılığa layiqsən* [MFA, IV, I, 41]; *Aldılar sapalını çün ələ bədzat əmələ; Etdi soyğunçuluğu hər biri bir zat əmələ* [SŞS, IV, II, 140]; *Kərbəlayı Məhəmməd vəli. Allah qoysa gör, ağa, mən bu evə nə cür nökrçilik edəcəyəm* [NV, III, I, 94]; *Nadir şah onların mövqeyini möhkəmlətməmiş, onların torpaqlarını və hakimiyyətini Türkiyənin işğalçılıq cəhdlərindən qorumaq üçün çox işlər görmüşdü* [MA, 30]; *Ədavət və düşmənçiliyi aradan qaldırmaq istədi* [MA, 72]; *Hacı Mehdi. Get bazara, çərçiliyini ələ* [ƏH, 36]; *Qulu. Əzbəs ki, onun xasiyyəti və mehribançılığı məni özünə qul edibdir* [NN, II, 58].

¹ Bu sözlər xüsusilə o dövrün mətbuatında (qəzet xalq dilinə daha çox yaxın olduğuna görə) özünü daha qabarıq göstörirdi.

² Minayə Cavadova. Şah İsmayıl Xətayinin ləksikası ("Dohnamo" poeması üzrə). Bakı, 1977, səh. 23.

-lı, -li, -lu, -lü. İsimdən sifət düzəldən bu şəkilçi dilimizdə istər mənə xüsusiyyətinə və istərsə çox söz yaratmasına görə ön məhsuldar sayılan şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi dilimizdə qədim dövrlərdən məhsuldar olmuşdur.

-li şəkilçisinin qədim şəkli olan *-lıq* yazılı abidələrimizdə olduqca azdır. Bir sıra başqa türk dillərində *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin olmaması və onun vasitəsilə düzəldən sözlərdəki mənənin *-lıq, -lik, -lük, -luq* şəkilçisi vasitəsilə düzəldilməsi *-li* şəkilçisinin nə qədər qədim olduğuna baxmayaraq, *-lıq* şəkilçisinin törədiyini göstərir [38, 196; 162, 12; 217, 72].

Bizə belə gəlir ki, dilimizdə olduğu kimi, başqa türk dillərində də həmin şəkilçinin semantik dairəsi genişdir.

XIX əsrin ədəbi materiallarında əsasən isimlərə qoşularaq sifət əmələ gətirən *-li* şəkilçisi öz mənə xüsusiyyətinə görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1) Hal və vəziyyət bildirən isimlərdən başqa bir çox isimlərə əlavə edilərək onların ifadə etdiyi şeyanın mövcudiyyətini bildirən atributiv isimlər və ya sifətlər əmələ gətirir; məsələn:

O sən görən mallu dövlətli kəslər; Möhtac olub bir dinarə ərz ilə [BŞ, 18]; *Duzlu hekayənin, nəməki sözü; Pəsəndidə xülqə xuyan istəram* [QZ, III, 89]; *Əli daşlı uşaqlar hər yan; Məni bədməstə oldu səng-zənan* [SƏŞ, IV, II, 69]; *Ey durna avazlı, tovuz naxışlı* [MC, II, 61]; *Mirzə Qoşunəli. Bəy, onların (kənd əhlinin) ayaqları, libasları tozludur* [ƏH, 107]; *Niyaz bəy. ...Amma baxırsan bizim dövlətlilər öz nəfslərini pula satıb cürbəcürə yollarla pul qazanırlar* [NN, II, 71].

2) Qoşulduğu sözün xarakterindən asılı olaraq mənsubiyyət, bir şeyə bağlılıq və s. məzmunu da bildirir; məsələn: *həsrətli, vəfəli, yamıqlı, dərddli, yaralı, qanlı, nazlı, qadalı, kamallı, küsülü, ədalətli, hənalı, alovlu, ətli.*

Canım atəşli, gözüm yaşlı və sinəm dağlı [N, 270]; *Dəgil burda olan işlərdən ağah; Bilə məlum ədalətli padişah* [BŞ, 23]; *Təsəlli verirdim mən öz-özümə; Nazlı dilbər inanacaq sözümə* [QZ, III, 95]; *Ağa Kərim. Mən bir cüzvi işdən ötrü onunla küsülüyəm* [MFA, IV-I, 270]; *Həsrətli gözərləm, bax gülcəmalə; Könlüm düşdü yenə min xəyalə* [MC, II, 54]; *Ürəyi alovlu və əla-ayaqlarından od tökülən topclar çox cəldlik göstərər qızılbaş qoşununu məəttəl qoydular* [MA, 83]; *Mən bu əhvalatın bir*

hissəsini erməni, bir qismini də gürcü və müsəlmanların yaşlı adamlarından soruşub öyrənmiş... [MA, 47]; *Səlim bəy. Sən öləsən, çox əlidləli və başıətli gəlmişəm* [ƏH, 60].

-lıq, -lik, -luq, -lük. Dilimizin inkişafının bütün dövrlərində sözdüzəldmədə fəal iştirak edən şəkilçilərdən biri olmuşdur. Ardıcıl bir inkişaf xətti keçirən bu şəkilçi söz köklərinin, isim, sifət, say, əvəzlilik və s. sonuna gəlməklə keyfiyyət, xasiyyət, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət, yer, əşya, ictimai mövqə bildirmək üçün sonralar daha çox fəal olmuşdur.

Türkojə ədəbiyyatda bu şəkilçinin bir neçə mənə – yer, zaman, əşya, vəzifə, hal, vəziyyət, topluluq, mücərrədlik və s. yaratması göstərilir.

Məşhur şərqşünas M.Kazım bəy göstərir ki, bu şəkilçi kiçiklik bildirməyən bütün isim və sifətlərə əlavə edilir [127].

XIX əsrin ədəbi materiallarında bu şəkilçi vasitəsilə əsasən aşağıdakı mənə qrupları üzrə sözlər yaranmışdır:

a) isim və sifətlərə birləşdirilərək ön çox mücərrəd məfhumu bildirən isimlər düzəldilmişdir; məsələn: *xəstəlik, aşıqlıq, aclıq, xoşbəxtlik, kasıblıq, qocalıq.*

Kasıblıqdan qalır fəqir, fığəra [BŞ, 30]; *Qocalıq imdi salub gülşən eysimə xəl* [BŞ, 34]; *Vamiqü Qeys dəm urmaz dəxi aşıqlıkdən* [QZ, III, 210]; *Xəstəliyim görməyə ki, gəlmədi; Dəxi məzarıma gəlməsin bəri* [QZ, III, 82]; *Tarıverdi. Di gör sevgililiyin axırı belə olar* [MFA, IV, I, 159]; *Aclıq etmişdi çox onu bihal* [SƏŞ, IV, II, 245]; *Murad. Xoşbəxtlik buradadır ki, qız da Yusifi istəyir* [NN, II, 60];

b) müxtəlif tipli əşya adlarına əlavə edilərək bu şeyanın çox olduğu məkanı ifadə edən atributiv isimlər düzəldir; məsələn: *agac-lıq, qamışlıq, otluq, güllük, çəmənlilik.*

Şahbaz bəy. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adstəzsənsiz [MFA, IV, I, 77]; *Cüməyə yas tutsun güllükdə Fətiət* [MC, II, 31]; *Nurcahan. Gördüm ki, bir göz işlədikcən düz yerdə otluq, qulzar* [NV, III, 62]; *...Şirvan çəmənliliklərində ovla, gah da Qarabağ ovlaqlarında şikarla məşğul idi* [MA, 54];

c) qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunlu adlara əlavə edilərək bu kəmiyyəti əks etdirən substantiv isimlər düzəldilir; məsələn: *Əngəl yığılmamış, tün lük olmamış; Bizim üçün qaragünlük olmamış* [QZ, III, 86]; *Adəmin canın alır yoxluq sübut-İsbatsız* [QZ, III, 480];

ç) müəyyən sənət, peşə və vəzifə bildiren sifət və atributiv isimlərə əlavə edilərək bu keyfiyyətləri özündə əks etdirən substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn: *mərsiyəxanlıq, vəliəhdlik, kərgüzərlik, boşboğazlıq, canbazlıq, qumarbazlıq, içkibazlıq, şeir-bazlıq, kasıblıq, saillik, qazılıq, pirlük, oğraşlıq, sərpüşlüq, zahidlik, mamaçılıq, vəkillik, pərdəkeşlik, sərraclıq, tülkülük, sövdəgərlik, rizaməndlik, incinarlıq, məliklik, şahlıq, komandanlıq, pəhləvanlıq, sərdarlıq.*

Həmişə sənətim canbazlıqdır; İşim peyvəstə sənəndazalıqdır [N, 66]; *Şəri həyə qalmıubdur bizlərdə; Oğruluq, xulkəşlik olub bəpərdə* [BŞ, 23]; *Hidayət ağanın düzəlib işi; Vəliəhdliyi möhkəm olubdur* [QZ, III, 453]; *Hacı Qara. Ay ağa, başına dönüm, mən bir fağır adamam, peşəmə sövdəgərlikdir* [MFA, IV, I, 235]; *İncinarlıq özü bir elmdə bəhəddü hesab* [SƏŞ, IV, II, 141]; *Məşədi Tağı. Allah qoysa, sizə çox-çox karsazlıq edəcəyəm* [NV, III, 191]; *Aslan bəy. Burada lotu-potu ilə gəzib qumar oynayır, kəndə gedib oğurluq, quldurluq etlənib yol kəsəcək* [ƏH, 65]; *Qulu. Hər deyəndə sözü bu olubdur ki, yoldaşlıq yaxşı şeydir* [NN, II, 58].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkildənin o dövrün mətbuatında bir sıra rus və Avropa sözləri ilə işləndiyinə tez-tez rast gəlinir; məsələn: *pristavlıq, konduktorluq, sekretarlıq, komandirlik, komandanlıq* və s.;

d) insanlara məxsus mənəvi keyfiyyətləri bildiren sifət və atributiv isimlərə əlavə edilərək bu mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən mücərrəd isimlər düzəldilir; məsələn: *yamanlıq, qanmazlıq, qəşənglik, nadanlıq, gözəllik, mərdlik, qırmızıluq, axmaqlıq, avamlıq.*

Zakir, nə yamanlıq etləmişdim [QZ, III, 201]; *Zakir, xarab olsun belə zamanə; Həmişə yaxşıluq verib yamanə* [QZ, III, 94]; *Ağa Bəşir. Ağa Cabbar, sən mən axmağa də ki, bu mərtəbədə saf və sadıqlıq olarmı ki, elə hər zadə inanırsan* [MFA, IV, I, 299]; *Çünki var idi bizdə nadanlıq; Bizə üz verdi çox pərişanlıq* [SƏŞ, IV, II, 10]; *Xubluqda əladır, kəmalı cəmdir* [MC, II, 57]; *Adam var tingirdi hasdı, nasdını; Adam var ki, tutar mərdlik dəstini* [MC, II, 99]; *Olmaya təngü qəşənglikdə bir tay sənə* [SƏN, II, 91]; *Gözəllikdə yoxdur sənə söz, qadasın aldığım* [MC, I19]; *Cən-nətli ağa. Qırıqmal oğlu, nədür üstlük sənənin özündəndir* [NV, III, 91]; *Nadanlıq gözəlirni bir mərtəbədə kor edibdir...* [NN, II, 26];

e) insanlara məxsus halı, vəziyyəti, əhvali-ruhiyyəni bildiren sifət və atributiv isimlərə əlavə edilərək, bu vəziyyəti özündə əks etdirən substantiv isimlər əmələ gətirir; məsələn: *sənlik, binamus-luq, şadlıq, qanıqaralıq, pərişanlıq, divanəlik, cavanlıq, sınıqlıq, peşmanlıq, mərdanəlik, təskinlik.*

Qonum-qonşu gəlib sənlik olmamış; Bizim üçün qaragünlük olmamış [QZ, III, 86]; *Mürdəni torpaq altında saxlayıb paşədə olandan sonra tənəvil etmək divanəlikdir* [MFA, IV, II, 129]; *Bu zaman şah türklər arasında böyük qanıqaralıq səbəb olan bir iş gördü* [MFA, IV, II, 264]; *Məslikdən olan zaman huşyar; Gördüm əldən gedibdi qeyrətü ar* [SƏŞ, IV, II, 69]; *Əlif tək qəddimi dala döndərdin; Cavanlığım etdin qoca, bəxtəvər* [MC, II, 51]; *Xırda xanım. Doğrusu budur ki, mən onu çox şadlıq ilə oğul-luğa qəbul etlərdim* [NV, III, 50]; *Məlik Şahnəzər xanın hüsurunda lazımı dərəcədə canfəşanlıq etdi* [MA, 59]; *Nəcəf bəy. Bununla özünə təskinlik ver* [ƏH, 71].

ə) pul vahidi bildiren adlara əlavə edilərək substantiv isimlər əmələ gətirmişdir.

Heydər. Hacı Əzim bu yaxında iyirmi tımənlik ona firəng çiti satıbdır [MFA, IV, I, 196]; *Əhməd. Sənə doğrusun deyim. Cabbar bəy, bu Cahangir bəy üç manatlıq ərizə yazan deyil* [NV, III, 186]; *Bayraməli bəy. Axır sənəin dədən də həmişə, bilmirəm, kənddə səkkiz abbaslıq çay içir* [NV, III, 38];

ğ) birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin təkinə əlavə edildikdə mənsubiyyət bildiren atributiv isimlər düzəldilir; məsələn: *sənlik, mənlik.*

Yoxdur mənlik bir iş, budur vəhmim [QZ, III, 288]; *Vəzir. Allahü əkbər, xəta-bəlayə düşdük, olan sənlik nə var* [MFA, IV, I, 100].

-lak, -lək. Bu şəkilçi də türk dilləri üçün ortaqlı olub, əsasən məkan mənəli isimlər düzəldir. Orxon-Yenisey abidələrində bu şəkilçinin yalnız bir sözdə işləndiyi güman edilir [152, 61].

S.Cəfərov bunun -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisinin daha qədim variantı olduğunu göstərir [217, 67].

Müdəbbər kuyin bilcək bəkədd; Müdərrəs qışlaq qəra küz zəkədd [BŞ, 26]; *Xuraman-xuraman gedər qışlağa* [QZ, III, 347]; *Yaylaqda, aranda qatar-qatardır* [QZ, III, 427]; *Dünyada çəmənlər, otlaqlar, çayırılıqlar, çiçəkliklər, meşələr,*

dağlar və dərələr vardır [MFA, IV, I, 260]; *Yayda yüküstü ona yaylaq idi; Kürsülər altı ona qışlaq idi* [SƏŞ, IV, II, 291]; *Zülfün oylağında, can butasında* [MC, II, 114]; *Şirvan çəmənlərlərində ovla, gah da Qarabağ ovlaqlarında şikarla məşğul idi* [MA, 54].

Müstəqil bir şəkilçi kimi bəhs edilən *-lak, -lək* şəkilçisi Azərbaycan dilinin başqa dövrünə aid yazılı abidələrdə də o qədər yayılmamışdır.

Türk dillərinin hamısı üçün müştərək olub, istər onların yazılı abidələrində, istərsə də müasir mərhələdə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən biri olan *"daş"* birgəlik, həmrəylik bildiren isimlər düzəlməmişdir; məsələn: *yoldaş, sirdaş, məzhəbdəş, dildəş, dindəş*.

Gözü dil qatı-gənci-hüsnə əvvəl oldular yoldaş [QZ, III, 251]; *Nifrət edəcək yarü rəfiq həmsəri sirdaş* [QZ, III, 257]; *Əgər Allah peyğəmbərinin sənədən razı olmasını istəyirsənsə, onun əhkamına əməl et, öz dindəşlarına zərər yetirmə* [MFA, IV, II, 225]; *Həcc mövsimində onların vətənlərinin torpağına məzhəbdəşlərindən başqa kimsə ayaq basma bilməz* [MFA, IV, II, 98]; *Hər dəm səni xacil görüb, bəy yasa sirdaşın da* [MC, II, 21]; *Çatan kimi mənə buyurdu ki, qasidin gəlib, xəbər al, gör dindəşların nə işdədirlər* [MA, 143]; *Onlardan bir neçə nəfəri mənimlə sirdaş olmuşdu* [MA, 137].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən *"dindəş"* və *"məzhəbdəş"* sözləri XIX əsr ədəbi dilində, xüsusilə Axundzadənin dilində *"dindar"* mənasında çıxış edir.

Alınma söz və şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlər

Ərəb və fars dillərindən dilimizə bir sıra sözlərin tərkibində həmin dillərin şəkilçiləri də keçmişdir. Lakin ayrı-ayrı sözlərə nisbətən şəkilçilərin dilimizdə sabitləşməsi müstəqil yollarla olmuşdur. Yəni alınma şəkilçilər sözdən ayrı, sərbəst şəkildə Azərbaycan dilinə keçə bilməmişdir. Məlum olduğu üzrə, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi qanunauyğun bir hadisədir. Belə münasibətlər bəzən müstəqim, bəzən qeyri-müstəqim, yəni dolayı yollarla, bəzən təbii, bəzən də assimilyasiya yolu ilə yaranır. Azərbaycan dilinə gələn sözlər də belə bir yol keçmişdir. Ərəb və fars dillərindən alınmış

sözlər bəzən kök, bəzən də söz əsası ilə, yəni şəkilçi ilə söz birlikdə daxil olmuşdur. Eyni proses XIX əsrin ortalarından sonra da rus və rus dili vasitəsilə gələn beynəlmiləl sözlərdə özünü göstərmişdir.

XIX əsrin ədəbi dilində alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlər aşağıdakı qruplardan ibarətdir.

1. Müəyyən sözlərin tərkibində Azərbaycan dilinə gələn, lakin tədricən şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edən və yeni söz yaratmaqda Azərbaycan, ərəb, fars və rus sözlərinə qoşulan şəkilçilərdir ki, bəzləri tarixən həmin vəzifədə işlənmiş, bütün dövrlərdə asanlıqla söz kökündən ayrılı bilməmişdir.

-dar (دار) şəkilçisi. Mənşə etibarilə farsca, (داشتن) (daştən) felindən törəmiş bu şəkilçi mənə baxımından qismən *-çı, -ci, -çu, -çü*, qismən də *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisinə yaxın olub mənsubiyyət, vəzifə bildiren və xüsusiyyət əks etdirən, müəyyən bir əşya və xüsusiyyətə malik olma mənasını bildiren isimlər düzəldir; məsələn: *kamandar, mülkədar, çarvadar, bərgirdar, kəllədar, bərbərdar, dindar, məktəbdar, ricadar, rahdar, zəxmədar, xəzinədar, ləkədar, pişdar, qərdar*.

Bir neçə evliyə olub ixtiyar; Anı də xəbərdar edub xəzinədar [BŞ, 15]; *Hər kəs tapdı ata, baba sənətin; Əli Mərdan oğlu kəllədar oldu* [QZ, III, 47]; *Şurişin əvvəlincisi səbəbi məzəl miraxur idi ki, küçədə köhnə xəzinədarə rast gəlib, ona yoldaş olub soruşdu* [MFA, IV, I, 325]; *Leyli, Leyli söyləyib çoxlar deyir kim, aşiqəm; Leyk Məcnun tək onun bir dağdarı yoxdu, yox* [SƏN, II, 110]; *Yey yaxın çək özüne; Mənim tək cəfadarı* [MC, II, 148]; *Xanların qoşunların pişdarı olmaqda bir an süslük və səhlənkərlək etmirdilər* [MA, 63]; *Nəcəf bəy. İndi ki oxumadı, bəlkə yaxşı mülkədar ola* [ƏH, 64-65].

-stan (ستان) şəkilçisi. Yer, ölkə adı düzəldən bu şəkilçi də alınma sözlər tərkibində dilimizin qədim dövrlərindən bəri işlənməkdədir. Bu şəkilçi bir o qədər də məhsuldar olmayıb, ancaq bir qrup sözlərdə işlənmişdir.

-stan şəkilçisi *gülüstan, bustan, baharistan, şəkaristan, dilstan, sümbülüstan* sözlərində tarixən daha çox işlənmişdir.

Tiflisə nəzar qıl ki, gülüstanə dönübdür [AB, II, 260]; *Olub xəndan dedi ol şahı-xuban; Bu gün etsəm gəri guhi gülüstan* [N, 87]; *Xabi-qəmdən oyan, ey dil ki; Bu gün mövsümi, seyri-baharistan-*

dır [QZ, III, 302]; *Etdi nəccar vəsli-cananə; Mur tək düşdü şəkkəristana* [SƏŞ, IV, II, 115]; *Nadir murad fələk etməz imtahan tərkin; Küli-füsürdə qılır cövrü-gülüstan tərkin* [XN, 27]; *Əgər Çinin fəşahət səhrasının ahusu onun səlīs təbinin süm-bülüstanında pərvəriş tapan qəzəllərin maralı ilə bərabərlik iddiası etsə...* [MA, 80].

-zar (زار) şəkilçisi. Yer-məkan məzmunu bildirmək üçün işlənən bu şəkilçi təxminən *-stan* şəkilçisinin sinonimidir. Az bir miqdar sözün tərkibində dilimizə keçmiş, eyni vəziyyətdə də qalmışdır. XIX əsr ədəbi dilində də aşağıdakı sözlərin tərkibində işlənmişdir: *gülzar, lələzar, ələzar*.

Geyib gülgün qəbə sərvim, durub gülzar arasında [QZ, III, 164]; *Bisəfa yer idi, ələzar idi* [QZ, III, 357]; *Nə gül olaydı, nə gülzarı gülgənin daxi seyri* [XN, 23]; *Gül rəngli qanınızla Qarabağ gülzarını lələzarə çevirməm* [MA, 89].

-gah (گاه) şəkilçisi *-stan*, *-zar*, *-şən* şəkilçilərinin sinonimidir. Müxtəlif dövrlərin ədəbi materiallarında olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də bu şəkilçilərin birləşdiyi sözün leksik mənasına müvafiq olaraq məkan məzmunu ifadə etmişdir; məsələn: *güzərgah, xabgah, ləşkərgah, ümidgah, çarəgah, seydgah, ordugah, seyrəngah, qərarəgah*.

Eşq əhlinin qibləgahı oynasın [QZ, III, 108]; *Keçmək olmaz zülfün güzərgahından* [QZ, III, 69]; *Gecədən dörd saat keçdi, ayağa durub (şah) xabgahına gəldi* [MFA, IV, I, 321]; *Nə üçün qəzayi-həcatdən ötrü o qədr ləşkərgahdan uzaq gedirdi ki...* [MFA, IV, II, 86]; *Pənahgahını çox Natəvani-qəmzədanın* [XN, 58]; *Bir çarəgah içində iki öküz* [SƏŞ, IV, II, 258]; *Demək olmaz, bəlkə yatdım, durmadım; Qələm qaşın qibləgahə əmanət* [MC, II, 46]; *Azərbaycanı, dünyanı gəzən atlarının cövləngahı və mənzil kəsən bayraqları üzərindəki mahçənin doğan yeri etdi* [MA, 79]; *Hüseynqulu xan Axalkalax sahəsini zəfər nişanəli orduların seyrəngahı etdi* [MA, 112]; *Ağa Məhəmməd şah... Azərbaycanın ulduzlar kimi cəllalı və parlaq dəstələri ilə gəlib, Şuşa şəhərinin bir ağaclığında ordugah qurdu* [MA, 79].

H.Mirzəzadə göstərir ki, *-gah* şəkilçisi söz yaradıcı şəkilçi kimi dilimizdə tarixən zəifləməyə doğru inkişaf etmişdir. XIX əsrə nisbətən XX əsrin əvvəllərindən etibarən daha da passivləşmişdir.

Müasir ədəbi dilimizdə bu şəkilçi *qərarəgah, iqamətgah* və s. sözlərdə özünü saxlamışdır [161, 114].

-xana (خانه) şəkilçisi. *Ev* sözünün farsca qarşılığıdır. Azərbaycan dilinə keçdiyi vaxtdan müəyyən sözlərin sonuna gətirilərək yer məzmunu bildirir. Dilimizin bütün dövrlərində münasib sözlərin əmələ gəlməsində iştirak etmişdir. XIX əsr ədəbi dilində bu şəkilçi Azərbaycan, ərəb, fars və rus dili sözlərinə artırılaraq məkan mənasında substantiv isimlər əmələ gətirmişdir.

a) Azərbaycan dili sözlərinə artırılaraq əmələ gələnlər; məsələn: *topxana, çapxana, buxana, təndirxana, basmaxana*.

Yeridi topxana, atıldı tüfəng [QZ, III, 475]; *Əsgər bəy. Gömrükxana qarovullarının və kazakların qorxusundan quş qutluğu ilə Arazın o tayına səkə bilmir* [MFA, IV, I, 207]; *Bəkir paşa ... əsla özü ilə topxana gətirməyə qadir olmuyub* [MFA, IV, I, 305]; *Bizim məxsusi çapxanamız yoxdur; Yağ biz saxlamağa və buxanə olsun* [Ə, 18-75, № 2]; *Məhəmmədəli. Elə artıq hesab deyil, ağa, təndirxana uçmuşdu, onu qayırmışam* [NV, III, 96];

b) fars dili sözlərinə artırılaraq əmələ gələnlər; məsələn: *buxana, karxana, fəramuxana, barxana, şüturxana, tamaşaxana, həmxanə, bimarxanə (xəstəxanə), darüxanə (aptek), mərixana, nümünəxanə*.

Gah meyxanəyə, gah dirə çəkin Sənani [N, 31]; *Yığılın bu ki, gəlür qəsd edəcək canə gedən; Dur min birdə qulın əzmi divanxanə gedən* [BS, 24]; *Münəccimbaşı. Qibleyi-ələm sağ olsun, əgərçi bu bəndə pirlik səbəbilə dərxişanədən kənar olub kuşəgiriklik ixtiyar etmişəm* [MFA, IV, I, 309]; *Bu şəraitdən sonra padşah görək fəramuxanələr açsın və məcmuələr yapsın* [MFA, IV, II, 45]; *Onları görək mərixanəyə göndərüb müalicə etmək* [Ə, 1876, № 15]; *Kəsf edər karxanədən səməri* [SƏŞ, IV, II, 18]; *Mütrib həzin avaz ilə, damsaz olub bu saz ilə; Türxanə bidad eyləmə həmxanəni, həmxanəni* [SƏN, II, 60];

c) ərəb dili sözlərinə artırılaraq əmələ gələnlər; məsələn: *məktəbxanə, məşvərxanə* (məşvəret evi), *ədəbxanə* (ayaqyolu), *qəm-xanə, şərabxanə* (şərab çəkilən yer), *naqqaşxanə* (naqqışlıq emalatxanası), *hərəmxanə, səfərxanə, şəfaxana, imtahanxanə* (yoxlama yeri), *dövlətxanə* (ev, mənzil, dövlətli adamların evi haqqında), *etikəfxanə* (zahidlərin, rəhblərin ibadətə çəkilən yeri), *idarəxanə* (dövlət işləri ilə məşğul olan və rəhbərlik edən hər bir dəftərxanə), *qazixana*.

Gözüm qaldı eşqdə, yar dövlətxanədən çıxmaz; Kəsibdir şəfqətin aya məni divanxanədən çıxmaz [QZ, III, 185]; Qandalinin evində və dəhlizində və nəqqaşxanasında su dizi çıxırdı [MFA, IV, II, 258]; Şah əmr etdi ki, hər yerdə yollar təmir olunsun, hər vilayətdə şəfəxanələr qayrılısın [MFA, IV, I, 323]; Girdi şərabxanəyə bir gün pişik [SƏŞ, IV, II, 291]; Bilmişəm ol, ey nəcibfərzanə; Ulular bəzmidir ədəbxanə [SƏŞ, IV, II, 61]; Onlara xərc olunan pul ilə İstanbulda bir böyük məktəbxanə, yəni universitet bina edəcəkdirlər [Ə, 18-75, №2]; Kəşkül idarəxanəsindən [K, 1889, №4]; Necə ki, sən zühur oldun anədən; Mən gülə bilmədim bu qəmxanədən [MC, II, 46]; Şamama xanım. Əgər siz istəmiyirsiniz, mən bu saat özüm gedim qazıxanaya [NV, III, 79]; Dərviş (oxuyur). Ey əzizən, bir baxın dünya nə ibrətxanədir [ƏH, 76].

ç) rus və Avropa sözlərinə artırılaraq əmələ gələnlər; məsələn: poçtxana, polisxana, konsulxana, notariusxana.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus və Avropa sözlərinə xana şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn sözlər yalnız XIX əsrin ikinci yarısını ilə bağlıdır.

Ağa Həşimin var-yoxunu Rəştdə rus konsulxanasına göndərirlər [MFA, IV, II, 240]; Gah tutur poçtxanələrdə məqam [SƏŞ, IV, II, 17]; Şirin. A qarı, de görüm sən deyildinmi təziyə yerində Hacı Tanrıverdinin arvadının atək qızılın səkkizini kəsib yasavul qabağında polisxanaya gedən [NV, III, 59]; İmamqulu bəy. Axsam buyurarsız nataryusxanaya [NV, III, 201];

-xana (خانه) söz şəklində də "ev" mənasında XIX əsrin ədəbi dilində işlənmişdir; məsələn: Olubdur oğrular sahibi-xanə [BŞ, 20]; Pekariskinin xanəsindən avazi-musiqiyi-dəfn həzin-həzin tərənnümsəz olmağa başladı [K, 1890, №3].

XIX əsr ədəbi dilində -xanə şəkilçisi ilə eyni sözlər yaradılmışdır ki, bu sözlər yalnız XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etmiş, müasir Azərbaycan ədəbi dilində artıq işlənmiş (məsələn: toxxana, sandıqxana, çapaxana, gömrülxana, çapxana, qazıxana, basmaxana, bütuxana, fəramuxxana, tamaşaxana, bimarxana, məktəbxana, məşvərətxana, naqqaşxana, şəfəxana, imtahanxana, dövlətxana, nümunəxana, idarəxana, poçtxana, polisxana, konsulxana, notariusxana, qarovulxana və s.).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində -xana şəkilçisi ilə yaranan sözlərin miqdarının azaldığını görürük.

-baz (باز) şəkilçisi. Alınma sözlərin tərkibində dilimizə keçmiş bu şəkilçi bir şeyin həvəskarı, vurğunu olma, hər hansı bir işi özünə peşə etmə və s. mənaları ifadə edir.

-baz şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlər əsasən mənfi mənada işlənir. H.Mirzəzadə göstərir ki, müxtəlif üslub və növlərdə yazılmış əsərlərin dilində -baz vasitəsilə düzələn sözlər təsadüf olunmur, buna yalnız XIX əsrdə yaşamış Q.Zakirin şeirlərində rast gəlinir [161, 114].

Ta qədimdən dilimizdə mövcud olan -baz şəkilçisi yalnız Q.Zakirin şeirlərində deyil, XIX əsr ədəbi materiallarında geniş şəkildə işlənmişdir; məsələn: kələmbaz, heykəlbaz, qarğabaz, durnabaz, fəndbaz, şərbaz, qumarbaz, pakbaz, xakbaz, eşqbaz, şikarbaz, fahişəbaz, kəndirbaz, bildirçinbaz, müriddəbaz.

Eşqinlə cahanda biniyaz ol; Amma rəvişində pakbaz ol [ABP, 347]; Hansı birində olmasın eşqbaz [N, 55]; Təbssəm iyləyub oldi şikarbaz [N, 65]; Həpo. Qumarbaz baba idim [MFA, IV, I, 297]; Hacı Rəcəb öz işindən pəşman olsun, fahişəbazlığı və şərab içməyi tövbə etsin [MFA, IV, II, 36]; Əlli min suxtə, əlli min sail; Əlli min hoqqabazi-naqabil [SƏŞ, IV, II, 8]; Aslan bəy. Genə nə var, ay kəndirbaz, niyə gülsən? [NV, III, 195]; Və ya bir kəs deyər ki, müriddəbazlıq haqq, amma xalqa donbəlağ aşdırır [Ə, 1875, №77]; Süleyman bəy. Aləm bilir ki, mən bildirçinbazam [ƏH, 79].

Bu gün şifahi dilimizdə də rast gəldiyimiz quşbaz, oyunbaz, qumarbaz, kəndirbaz, işbaz, sözbəz və s. bu tipli sözlər göstərir ki, -baz şəkilçisi əvvəlki dövrlərə nisbətən sonrakı dövrdə daha çox işlənmişdir.

-nak (ناک) şəkilçisi. Fars mənşəli bu şəkilçi mənaca dilimizdəki -li sifət şəkilçisinə uyğun gəlir. Dilimizin bütün dövrlərində mövcud olan bu şəkilçi XIX əsr ədəbi dilində də -li sifət şəkilçisinin mənasını ifadə etmişdir; məsələn: Aşiq onda çəkər ahi-suznak; Məşuq istər özünü həlak [QZ, III, 331]; Görünür ki, onun əsri çox xətnək əsr imiş [MFA, IV, II, 90]; Bir də bir kəs yedisi vaxt itəm; Loğmey-i-şubhanak, ya ki haram [SƏŞ, IV, II, 128]; Saqi, bir cam ilə dilşad elə bu qəmnaki [SƏN, II, 143]; Şahmar bəy.

Dadaş, yarım saatdır mən sizin söhbətinizə o biri otaqdan qulaq asıram, nə bəis olub bu qədər qəzəbnək olmağınıza [NV, III, 39].

-namə (نامه) şəkilçisi. Müəyyən sözlərin tərkibində farscadan Azərbaycan dilinə keçmiş bu şəkilçi yazı, məktub sözlərinin sinonimi kimi işlənir.

XIX əsrin ədəbi dilində də həmin mənalı sözlərdə işlənmişdir; məsələn: *qanunnamə, şərtinamə, bəyannamə, şürutnamə, ruznamə, vəkalətnamə, əhdnamə, hibənamə, elənnamə, vəkalətnamə, telegrafnamə, səyahətnamə, vəsiyyətnamə, tərifnamə, fəthnamə, müahidənamə.*

Oğlan da lailə oluban razı; Şürutnaməni başladı qazi [QZ, III, 319]; Sənin əlli min dinarına və sənin padişahının əhdnaməsinə ehtiyacım yoxdur [MFA, IV, II, 219]; Belə elənnamələri basdıran kəslər lazımdır ki, elənnamələrin hər kəlməsinə iki qəpik versunlar [Ə, 1875, №3]; Əmir həzrətləri oradan müraciət edirdən bir bəyannamə nəşr edub kuhanəşin əfqanələrə təklif etmişdir [K, 1889, №27]; Aslan bəy. Cabbar bəyi bu saat apar nətaryusun yanına, bir vəkalətnamə Cahangir bəyin adına yazdır [NV, III, 205]; Adıgözlə bəy fərraşbaşından kağız və qələmdən istədim, vəsiyyətnamə yazacağam [MA, 144]; Nəcəf bəy. Heç, bir tərifnamədir, yazıb mənə gətirib [ƏH, 64].

H.Mirzəzadə göstərir ki, **-namə** şəkilçisi vasitəsilə yaranan (*vəkalətnamə, iltizamnamə, əhdnamə* və s.) bir qrup sözə XX əsrdən əvvəlki dövrlərə aid materialların dilində təsadüf etmirik. Bu qəbil sözlərə XVII əsrin ədəbi materiallarından sayılan Məsihinin "Vərqa və Gülşə" adlı əsərinin dilində bir yerdə rast gəlirik [161, 114]. Demək olar ki, dilimizdə **namə** şəkilçili sözlərin [203, 87] işlənilməsi daha qədim dövrlərə aiddir.

Lakin qeyd etmək olar ki, bu şəkilçi ilə düzələn sözlərə dilimizin əvvəlki dövrlərinə nisbətən sonrakı dövrlərdə, xüsusilə XIX-XX əsrin ədəbi dilində həddindən daha çox təsadüf olunur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə bu şəkilçi ilə düzələn sözlərin miqdarı azalır.

-kəş (کش) farsca (keşidən) məsdəridən törəmişdir. Fars, ərəb, Azərbaycan sözlərinə əlavə edilərək, onların ifadə etdiyi məfhumla əlaqədar alət, şəxs bildirən substantiv isimlər əmələ gətirir. XIX əsr ədəbi dilində də əsasən fars, ərəb sözlərinə əlavə edilərək şəxs bildirən substantiv isimlər yaradır; məsələn: *xəncərkeş, pişkəş, dilkeş, kirəkəş, ixlaskeş.*

Bülbül kimi sövtü ləhni dilkeş [AB, II, 348]; Gəməz sərməst türki xəncərkeş [QZ, III, 292]; Möhlük görüb cəmini çəkildi bələkeşin [QZ, III, 190]; Teymur ağa. Bəylər və xalqın çoxusu mənim atamın yaxşıqları səbəbinə mənə ixlaskeşdir [MFA, IV, I, 108]; Bu cəfakəşi, xəstə aşığı; Yarı-cansitan istər, istəməz [MFA, IV, I, 108]; Mehrini kəsdi mən bələkeşdən; Oldu xak ilə mehriban, əfus! [XN, II, 33].

-kar (کار) farsca iş mənasında olub, hər hansı bir iş sahibini göstərən isimləri əmələ gətirməkdə iştirak edir. Dilimizin bütün dövrlərində sözdüzəltmədə iştirak etmişdir. XIX əsr ədəbi dilində də fars və ərəb sözləri ilə birgə işlənərək əlavə olduğu sözün məfhumunu özündə əks etdirən əşya və şəxsi ifadə edən atributiv isimlər düzəltdirmişdir; məsələn: *tövbəkar, pəhrizkar, xidmətkar, tələbkar, günahkar, səbəbkar, ziyankar, sənətkar, zinakar, zülmkar, günahkar, qərəzgar, sitəmkar.*

Ki, bu dərgahə kim olisə tələbkar; Gərəkdir olsun əbdü vəfadar [N, 66]; Ay bu xəbəyə necə dözüüm; Çıxmadi, gördi genə billə sitəmkari gözüüm [BŞ, 25]; Görmədimmi necə o Şeyx Sənan; Düxtəri-tərsayə xidmətkar olmuş! [QZ, III, 129]; Olar silvaqə cəhənnəm qorxusundan və behişt ümidindən pəhrizkardırlar [MFA, IV, II, 54]; Haşəlillah, tövbəkarəm, mən hara, məscid hara [SƏN, II, 75]; Hacı Qəmbər. Cəhətkar adamlar olmaz [NV, III, 118]; Haqqında istər busə xidmətkarın da [MC, II, 145].

-zadə (زاده) farsca "doğma" sözündən törəmə olub, əsasən, XIX əsrin ədəbi dilində təxəllüs, nəsil əmələ gətirən leksik şəkilçi kimi formalaşmışdır; məsələn: *büzürgzadə, xanzadə, fələkzadə, bəndəzadə, vəlizadə, əsilzadə.*

Nəçin yad eləməzsən kəmtərini, ey mələkzadə [QZ, III, 239]; Xudaverdi. Bu gün səhərdən bizim evin qabağından keçəndə bəndəzadənizə özünüz buyurmuyubsunuz ki... [MFA, IV, I, 202]; Qabağınca neçə yedək çəkila, səni görçək xanzadələr çəkila [SƏN, II, 265]; Pirqulu sərdar və bədbəxt vəlizadələr bu halı gördükdə çarəsis qalıb... [MA, 106]; Məlik Şahnəzərlərin... Əsilləri də göyçə əsilzadələrindəndir [MA, 60].

-pərəst (پرست) şəkilçisi. Dilimizdə hər hansı bir şeyə uyan, ifrat dərəcədə meyil göstərən şəxs ifadə edən atributiv isimlər əmələ gətirir; məsələn: *suratpərəst, şöhrətpərəst.*

Dilimizin müxtəlif dövrlərində işlənərək həmin mənanı ifadə etmişdir. XIX əsrin ədəbi dilində də yenə həmin mənada işlənmişdir; məsələn: *meypərəst, xaçpərəst, padişahpərəst, zənpərəst(lik), şəhvətpərəst(lik), millətpərəst*.

Yadı-ləilə *meypərəst* oldum [QZ, III, 294]; *Nə vəqtə qədər biz zavallılar, bu kimi nəfspərəst qərəz sahiblərinin oyuncaqları olacağıq* [MFA, IV, II, 136]; *Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün, düşdü qabaq* [SƏŞ, IV, II, 79]; Cabbar bəy. *Bu mənim evimi yıxdı, adını millətpərəst qoyub yurdumu tar-mar elədi* [NV, III, 211].

bi- (بی), *na-* (نا) ön şəkilçiləri əsasən *-siz* şəkilçisinin mənasını ifadə edir. Lakin *bi-* şəkilçisi *na-* şəkilçisinə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Bu cəhət XIX əsr ədəbi dilində də özünü aydın şəkildə göstərir; məsələn: *bihünər, bixəbər, biinsaf, bimiq-dar, biçərə, bivəfa, biqarar, bihəya, bimürvət, biixtiyar, bigünah, biaram, binəva, biqeyrət, biqərar, binamus, bihudə, bifayda, بیمار, bihəya*.

O binəvanın işi rəncidə riyazətdir [AB, II, 306]; *Tünd olub, qapını bidamağ çəkər* [QZ, III, 119]; *Ev-eşiyi murdar, bihünər gözəl* [QZ, III, 85]; Şəhrəbanu xanım. *Biçərə parijililər bizə bir zad etməmişdilər* [MFA, IV, I, 86]; *Gəl Nəbati, bir utan, küfr deməkdən bir usan; Bihəya, şərm elə, bu küfr məgər canındır?* [SƏN, II, 93]; *Bari qoymazsan, heç olmasa, dərdimi öz-özümə deyim, a biinsaf* [NV, III, 46]; *Necə çatlamırsan, ay binamus oğlu binamus* [NV, III, 44]; *Məlumdur, fəqirlərə verən Allaha verir və Allah da heç bir ehsanı biavəz qoymaz* [ƏH, 100-101]; *Xədicə... Xeyr, ruzigarı mən o qədər bivəfa bilmirəm* [NN, II, 65].

Belə geniş yayılmasına baxmayaraq, *bi-* şəkilçisi XX əsrdən etibarən arxaikləşməyə başlamışdır.

Azərbaycan ədəbi dili ümumi xalq danışq dili zəmini üzrə inkişaf etdikcə vaxtilə *bi-* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər çox hallarda *-siz, -siz, -suz, -süz* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərlə əvəz edilmişdir; məsələn: *bihörmət, bimarifət, bisavad, biməna, bihuş əvəzinə hörmətsiz, mərifətsiz, savadsız, mənasız, huşsuz* və s.

bi- şəkilçisi kimi *na-* şəkilçisi də azərbaycanca *-siz* şəkilçisinin məzmununu bildirir; məsələn: *natavan, nakam, nainsaf, nakas, nadü-rüst, naxələf, namünasib, namərd, nadan, natamam, nalayiq* və s.

Ümid bağlamaq olmaz bu gəc dönən fələyə; Həmişə naxələfi çünki kamran etdi [AB, II, 328]; *Dedi, ey aşıqı-na kəmi-Fərhad;*

Qəribü nakəsü biçərə Fərhad [N, 103]; *Verib çərxi-sitəmkar bunlara bivəch dövlətlər; Çəkib hər nakəsü nadanı sahibixtiyar eylər* [QZ, III, 253]; *Behər surət, şahın münəccimbaşından haman namübarək xəbəyə görə zəhləsi getmişdi* [MFA, IV, I, 308]; *Əgər padişah millətin atasıdır və millət onun övlətidir, pəs bu naməhrəbanlıq atadan övlada nisbətində vəchəndir* [MFA, IV, II, 96, 47]; *Leyk aləmdə kimsə ki, naqəbildir* [SƏŞ, IV, II, 79]; *Yeri deynən, o nainsaf dilbəre; Molla Cümə bəxtiqara gəlir* [MC, II, 57]; *Gər soruşsan halimi, lütf ilə ey naməhrəban* [SƏN, II, 65]; *Cənnətəli ağa. Nainsaf oğlu nainsaf* [NV, III, 81]; *Pir-qulu sərdar ...axırda məqsədinə çatmadı, tamamilə nəümid oldu* [MA, 106]; *Nə qayırdın, a namərd* [ƏH, 81]; Mirzə Bayram. *O şeir bunların müqabilində bir nalayiq şeydir* [ƏH, 63].

-na şəkilçisi tarixi inkişaf prosesində *-siz* şəkilçisi ilə əvəz olunmağa doğru getmişdir. Müasir dilimizdə isə tərkib hissələrinə parçalanmayan sözlərdə qalmışdır; məsələn: *nabələd, nadan, nadinc, namərd*.

Fellərdən ad düzəldən şəkilçilər

1) Dilimizə məxsus şəkilçilərin artırılması ilə düzələn sözlər.

-tş, -iş, -uş, -üş şəkilçisi. Fel köklərinə bitişdirilərək düzəltmə sözlər əmələ gətirən bu şəkilçi (*-iş*) əvvəlki¹ dövrlərin dilinə nisbətən, sonralar getdikcə məhsuldarlığını artırmışdır. Demək olar ki, az və ya çox olmağı ilə bütün türk sistemli dillərdə təsadüf edilən bu şəkilçinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni isimlərin düzəlməsinə kömək etmişdir. XIX əsr ədəbi dilində də bu şəkilçi həmin mənada çıxış etmişdir; məsələn: *qarğış, öpüş, yürüş, söyüş, yanlış, dönüş, baxış*.

Döyüş günü künca girmək nə layiq [QZ, III, 444]; *Bayram onun boynun qucaqlayıb bir cüt öpüş alır* [MFA, IV, I, 39]; *Bir qarğış qarğadım, kefinə dəydi* [MC, II, 35]; *Bu zaman Rusiya hökumətinin Azərbaycan xanlıqları ilə olan münasibətində böyük*

¹ Nəsimi və Xətayinin dilində "təmiz" in sinonimi olan "bitiş" sözündə olduğu kimi [bax: Minayə Cavadova. Ş.İ.Xətayinin "Dəhinamo" poemasında söz yaradıcılığı (morfoloji yolla düzələn sözlər). ADU-nun elmi əsərləri. "Dil, ədəbiyyat" seriyası. Bakı, 1971, №52, səh. 88]

bir dönüş yarandı [MA 7]; Xədicə. Of! Yusif, gərək ki, sənin üzünə axır baxışındır [NN, II, 68];

-ma, -mə şəkilçisi. Fel köklərindən isim düzəldən bu şəkilçinin mənası qədim dövrlərə gedib çıxır. A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, S.Cəfərov, H.Mirzəzadə və başqaları isim düzəldən **-ma, -mə** şəkilçisinin məsdər şəkilçisi ilə olaqədər olmasını təsdiq edirlər.

Ədəbi dilimizin tarixindən belə aydın olur ki, **-ma, -mə** şəkilçisi XVIII əsrdən sonra daha məhsuldar olmuşdur; məsələn: *basdırma, yeniləşmə, soyutma, tövbələtmə, ağlaşma, qovurma, çəkismə, vuruşma, titrətmə, qızdırma*.

Törəmədir qoyunların əsli [QZ, III, 500]; *Basdırma, qovurma hər şamü səhər* [QZ, II, I, 477]; *Qandalinin canı xilas oldu və evi viran olmadan salın qaldı və ona tövbələtmə oldu* [MFA, IV, II, 258]; *O, elmdə anbaan dəyişiklik, təbəddülət, yeniləşmə və əlavə zamanın halına zəruri olan təbəddüldür* [MFA, IV, II, 100]; *Arvad, bilirən nə var, mən sənə çox məsləhət görürəm, durub gedəsən bir ağlaşmaya* [NVŞ, 47]; *Rus qoşununda da titrətmə, qızdırma azarı düşmüşdü* [MA, 106]; *Ümmə xanım bacısı olan Bikağa, onlara nəsihət edib vuruşmalarına mane oldu* [MA, 89]; *Şah meydanda əsmlərini və göz çıxarmalarını müşahidə etmədilər* [ƏH, 325].

Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər **-ma/-mə** şəkilçisinin hələ formalaşma keçirməsindən irəli gəlirdi.

-gi, -gü, -qu, -ğu şəkilçisi. Söz yaradıcılığı prosesində məhsuldar olmayan həmin şəkilçi haqqında Ə.Dəmirçizadə yazır: "Bu şəkilçi ancaq bir neçə fəldən isim düzəltmək üçün işlənmişdir; məsələn: "*Xan babamın guyağı gisi* (كيشی) *qadın anamın sevgisi*" (سوكیسی) [83, 70].

Zeynəb Korkmaz və S.Olgay yazırlar ki, əski Anadolu mətnlərində də söz yaradıcılığında işlənən bir şəkilçi olmadığına görə *gözü* kəlməsi daha əvvəlki dövrlərdə düzəlmiş bir sözün qalıq kimi tələqqi edilə bilər. **-kü, -gü, -qu, -ğu** vasitəsilə isimdən düzələn sözləri uyğurca əsərlərin dilində görürük: Sükunət **-inçkü** (incərahat), əsən-səhət (əsəngü) və s. [242, 14, 15].

Fəldən isim düzəldən bu şəkilçi XIX əsrin ədəbi dilində də məhsuldar olmamışdır. Bir neçə fəldən isim düzəltmək üçün işlənmişdir; məsələn: *basqu, yangı, içki* və s.

Heydər bəy. *Kazakların həmişə Arazın qırağında busqusu olur* [MFA, IV, I, 217]; *Bəyanda içki içmək caizdir* [MFA, IV, II, 252]; *Fələk də canımı yangıya saldı* [MC, II, 106]; *Pusqu üçün girdi küpün dalına* [SƏŞ, IV, I, 291].

-mı, -miş, -muş, -müş şəkilçisi. Başqa türk dillərində olduğu kimi, bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə atributiv, bəzən də substantiv isimlər əmələ gətirilir.

Dilimizin başqa dövrlərində olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də həm atributiv, həm də substantiv isimlər əmələ gətirmişdir; məsələn: *qudurmuş, qartımsı, bişmiş, yanımsı, ölmüş, dönmüş, qaçmış, qırılmış, keçmiş, qalmış, tələmiş, yıxılmış, kəsilmiş, dağıdılmış, göndərilmiş, sovrulmuş*.

Bir keçmiş sərvəri yad edirdi [N, 86]; *Qapımız savrulmuş xərmənə döndü* [BŞ, 20]; *Yarab, neyləmişdik bu dağılmışda* [QZ, III, 433]; *Onların pişmişlərini yeməkdən çəkinməyi bizim üçün vacib sayırsınız* [MFA, IV, II, 229]; *İki demə, o dəxi bizim birimiz; Belə ölmüşlərə fəda dirimiz* [SƏŞ, IV, II, 86]; *Sibirdən qaçmışların birisini bu günlər ...dəmir yolunda tuturlar* [K, 1885, №25]; *Telli. Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli* [NV, III, 90]; *Ver peyapəy o qanə dönmüşdən* [SƏN, II, 210]; *Bişmiş qaymaqdan yağ tez hasil olur* [Ə, 1875, №2]; *Dağıdılmış Zəddəndə isti sulara qədər olan sağ qolu...* [MA, 15]; *Nəcəf bəy, mənəm bu ağarmış başıma rəhm elə* [ƏH, 74]; *Həmzə bəy. Mən evi yıxılmışın, mən oğlu ölmüşün, mən yurdu itmişin* [ƏH, 60].

-maz, -məz şəkilçisi. İnkər şəkilçisi ilə müzəre zaman şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Leksik-qrammatik şəkilçi mənasını kosb edərək eyni zamanda sözdüzəldici şəkilçi kimi formalaşmışdır. Az məhsuldar olsa da, XIX əsr ədəbi dilində müəyyən xüsusiyyətə malik atributiv və substantiv isimlər əmələ gətirir; məsələn: *Heydər bəy. Deməzlərimi utanmaz, dəxi bu nə hərəkət idi* [MFA, IV, I, 195].

-ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k şəkilçisi. Türk dillərinin hamısı üçün ortaq olan bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində də geniş yayılmış [158, 65], fəldən isim düzəldən digər şəkilçilərdən daha məhsuldar olmuşdur. Qədim abidələrdə və müasir türk dillərində olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi materiallarında bu şəkilçi ilə düzəldən

sözlerin çoxusu sifətdir. Abidələrin verdiyi faktlar da prof. N.K.Dmitriyevin *-ıq/-ik¹* haqqında bu fikrini təsdiq edir. Və bu şəkilçinin, əsasən sifət, bəzi hallarda isə isim düzəltdiyini [99, 29] göstərir; məsələn: *tələsik, sürtük* (177, 28), *uçuq, bulanıq, yıxıq, yanıq, sınıq, dağınıq, danışq, yornuq*.

Ağzımızda *uçuq qəbrə* dönüb otuz iki diş [QZ, III, 284]; *Gecədən durub sürtük edəllər* [QZ, III, 57]; *Xeyir ola, arvad, nə var, tələsik məni çağırırdırıbsan?* [MFA, IV, I, 66]; *Sınıq könlüm gah şad olur, gah peşman* [MC, II, 66]; Əsgər. *Mən itəm, əgər bu danışığıdan bir şey başa düşdümsə...* [NV, III, 40]; *Bahadırın təvəqqəsinə görə Novruz bu qalıqda atları açmadı* [NN, II, 184].

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində *-ıq, -ik* şəkilçisi forma və məzmunca elə bir dəyişikliyi uğramamışdır.

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər

-la, -lə şəkilçisi. Adlardan fel düzəldən bu şəkilçi dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olmuşdur. Bu şəkilçinin mənşəyi haqqında türkoloqlar qəti bir fikir söyləyə bilməmişlər. Azərbaycan və alınma sözlərin sonuna gələrək yeni fellər düzəltməkdə mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif dövrlərin ədəbi-bədii əsərlərinin dilində olduğu kimi, belə fellərə XIX əsrin ədəbi dilində kifayət qədər rast gəlirik; məsələn: *boylamaq, çırtlamaq, ləkələmək, qatlamaq, xamlamaq, buynuzlamaq, xallamaq, yağmalamaq, daldalamaq, yuxulamaq, damcılamaq, çulğalamaq, çubuqlamaq, qapazlamaq, təpikləmək, manşırılamaq, cütləmək, güllələmək, gırləmək, yaxalamaq, ayaqlamaq, fitilləmək, gözətləmək, sadılamaq*.

Bəxt, iqləhim bu qəflətlə yuxladı; Yağmaladı, din-imanım yuxladı [MC, II, 200]; *Qəlbinə oxlayıb kəməli-nəzar; Əyləşib tiri-arizü ta pər* [SƏŞ, IV, II, 125]; *Od ladin məni, bir xudaya bax* [SƏN, II, 229]; *Niyə zülfün genə üzdən yan durmuş; Məni oxlamağa gəzməz, yan durmuş* [SƏN, II, 268]; *Siz öləsiz, özü məni qapazlayır* [NV, III, 89]; *Valinin vəliəhd olan böyük oğlu Georqi*

xanı dualadırlar [MA, 86]; *Adam göndərdim, Gülpəri qarımı çağırtırdım, övrətin bir para nişanların ona sadaladım* [ƏH, 30]; *Bahadır bir ağacın dalına qısılib məzkur qızı yaxşı manşırıladi* [NN, II, 167]; *...Sənin sözlərin mənim ürəyimi dağlayır* [NN, II, 68].

-lan, -lən şəkilçisi. *-la, -lə* şəkilçisinin başqa bir variantı olan bu şəkilçi də fel düzəltməkdə fəal rol oynamışdır. Müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi-bədii əsərlərin dilində *-lan, -lən* vasitəsilə düzəlmiş fellər istənilən qədər işlənmişdir.

XIX əsrin ədəbi dilində bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənalı adlardan dilimizdə qayıdış mənalı təsirsiz fellər əmələ gətirilmişdir; məsələn: *cilvələnmək, təzələnmək, sikkələnmək, daldalanmaq, yaslanmaq, tululanmaq, sallanmaq, alalanmaq, iylənmək, yaşmaq, sığallanmaq, buğlanmaq, alalanmaq, odlanmaq, daşlanmaq, boğmalanmaq, xoruzlanmaq, xumarlanmaq, aləvəlanmaq, atlanmaq, yəhərlənmək*.

Cəldlənişdir rüşvətə murovlar [BŞ, 22]; *Təmam yerbəyerdən yəhərlənib at* [BŞ, 28]; *Can cilvələniş qaməti-mövzunu görəndə; Dil təzələniş arizi-dilcunu görəndə* [QZ, III, 75]; *Mənim tək daşlanan kimdir dəri divar arasında* [QZ, III, 164]; *Yaşmaq, lənib döndüm oxı-səyyadə* [MC, II, 114]; *Can bədəndə gümrahlanıb, ruhum təzələniş* [MC, II, 134]; *Bəs ki, çəkmişəm dərdi-firqətin; Tellərin kimi incələnişəm* [SƏN, II, 233]; *Ay heyvana oxşayan tülkü balası, ananı gördün, xoruzlandı* [NV, III, I, 70]; *Ağa Məhəmməd şah yuxunun bihiş edən piyaləsindən xumarlanmaqda idi* [MA, 89]; *...Acımdan öldüm ki, bir az əppəkdən-zaddan ver, zəqqumlanmaq* [NN, II, 30].

-laş, -ləş şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənalı adlardan təsirsiz fellər əmələ gətirilir. Tərkib etibarilə *-la, -lə* şəkilçisi və qarşılıq növü əmələ gətirən “*ş*” ünsüründən ibarətdir. Həmin “*ş*” ünsürü bir sıra fellərdə artıq daşlaşdığından onları tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyildir.

Azərbaycan dili faktlarından aydın olur ki, *-laş, -ləş* şəkilçisi *-la, -lə* və *-lan, -lən* şəkilçilərinə nisbətən o qədər də məhsuldar olmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki dövrlərə nisbətən XIX-XX əsrin ədəbi dilində bu şəkilçilərlə düzələn sözlərin sayı nisbətən çoxalır. Xüsusilə, bir sıra substantiv isimlərlə əlavə edilərək qarşılıq mənası ifadə edən fellər düzəldilmişdir; məsələn:

¹ Вак: П.О.Орузбайева. Словообразование в киргизском языке. (Автореф. дисс. док. филолог. наук.). Фрунзе, 1964, стр.28.

qucaqlaşmaq, yaxınlaşmaq, yavuqlaşmaq, qabaqlaşmaq, məsləhətləşmək, hesablamaq, qaranlıqlaşmaq, əyləşmək, hazırlaşmaq.

Səfər bəy: *Elə ki, qapaq yavuqlaşanda yaraq-əsbab bilmirsən ki, haradan tapıldı* [MFA, IV, 1, 214]; *Nə hicr atəşinə odlaşıb yanaydı dilim ki...* [XN, II, 23]; *Aç qolumu, qucaqlaşaq* [MC, II, 181]; *Pənah xan... köçmək təbilibi çalıb Urmiyə ətrafına yaxınlaşdılar* [MA, 78]; *Hacı Çələbi onlarla hesabləşmır* [MA 68]; *Hacı İbrahim. Kişiyə söz verdim, indi gərək hazırlaşaq* [NN, II, 70]; *Gün məğribə yavuqlaşdı* [NN, II, 167].

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz yaratmaqda istifadə edilən əsas vasitələrdən biri sözdüzəldici şəkilçilər olmuşdur.

Azərbaycan dilinin inkişafının bütün dövrlərində sözdüzəltmədə iştirak edən bu şəkilçilər müxtəlif sözlərə artırılmaqla dilimizin öz daxili imkanları hesabına XIX əsr ədəbi dilində çoxlu miqdarda yeni sözlər yaratmışdır. Bu əsrdə sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə məxsus olmuş, az bir hissəsi isə başqa dillərdən sözlər vasitəsilə keçərək XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirmişdir.

FRAZEOLÖGİYA

Dilin lüğət tərkibində nominativ xarakter daşıyan sözlərlə yanaşı, nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan söz birləşmələri də vardır. Dildə müstəqil şəkildə mövcud olan belə sabitləşmiş söz birləşmələri frazeoloji vahidlər adlanır. Dil faktları göstərir ki, frazeoloji vahidlər zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirib bir sistem halına düşmüşdür [36, 4]. Uzun əsrlərdən bəri dilimizin frazeoloji vahidləri kəmiyyətə artmış və bu proses müasir dövrdə də davam etməkdədir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif tipli frazeoloji materiallarla çox zəngindir. Əsasən xalq dilindən alınmış işlənən bu ifadələr insanların fəaliyyəti ilə, müxtəlif şərait, vəziyyət, çoxcəhətli əlaqə və münasibətlərlə bağlı olub obrazlılıq, emosionallıq, mənə bütövlüyü, sabitlik, məcazilik səciyyəsi daşıyır.

Üslub rəngarəngliyinə xidmət edən frazeoloji vahidlər canlı dil xüsusiyyətlərini əks etdirməklə fikrin yığcam, təbii, bir sıra hallarda lakonik, obrazlı ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər bədii əsərlərdə təsvir olunan dövr və hadisələrlə, əsərin üslubu və müəllifin sənətkarlığı ilə də əlaqədardır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Seyid Əbdülqasim Nəbati, Heyran xanım, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Səltan Məcid Qənizadə, Cəlil Məmməd-quluzadə və başqa sənətkarların əsərlərində işlənən frazeoloji vahidlər Azərbaycan xalqının tarixi, iqtisadi və siyasi həyatı ilə sıx bağlıdır. Bu əsərlər frazeoloji vahidlərin bolluğu və yerli-yerində işlədilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçıların dediyi kimi, sənətkarlar "...öz ağıllı və müdrik sözlərinin mənə dərinliyinə fikir verdiyi kimi, ifadə formasını da gözəlləşdirirlər" [107, 140]. XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarımızın əsərlərinin uzunömürlülüüyünün səbəblərindən biri də elə məhz onlarda öz ifadəsini tapmış Azərbaycan xalq dilinin ifadə və üslub zənginliyidir.

XIX əsr ədəbi dilində, xüsusən folklor əsaslı üslubda yazılmış nəzm əsərlərində və böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadənin dram əsərlərində frazeoloji vahidlərin zənginliyi özünü daha qabarıq göstərir.

Xalqın dil yaradıcılığını nümayiş etdirən frazeoloji vahidlər xüsusi üslubi məqsəd daşıyan obrazlı ifadələrdir [183, 38]. Onlar ədəbi dilin üslub rəngarəngliyində əhəmiyyətli rol oynayır, obrazlılıq və ekspressivlik əlamətlərinə görə digər nitq vahidlərindən seçilir. Ümumxalq mahiyyəti daşıyan frazeoloji vahidlər onu işlədən surətin, nəzm əsərlərində isə lirik qəhrəmanın daxili aləmi, psixologiyası, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi ilə səsləşir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlədilmiş frazeoloji vahidlər semantik-üslubi əlamətlərinə görə olduqca rəngarəng və müxtəlifdir.

Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə keçid xarakterli frazeoloji vahidlər

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlara bədii əsərlərdə çox tez-tez rast gəlirik. Buraya *qılmaq*, *etmək/eləmək/eyləmək*, *olmaq* fellərinin yaratdığı frazeoloji vahidlər daxildir. "Qılmaq" feli XIX əsrdə ən çox köməkçi fel kimi tərkib daxilində çıxış edir: *kərəm qılmaq*, *şad qılmaq*, *cəhd qılmaq*, *zahir qılmaq*, *həmd qılmaq*, *tövbə qılmaq*, *dua qılmaq*, *tamaşa qılmaq*, *imdad qılmaq*, *növbə qılmaq*, *ərz qılmaq*, *eyşü nişat qılmaq*, *səcdə qılmaq*, *ibadət qılmaq*, *rəhm qılmaq*, *namaz qılmaq*, *həcc qılmaq* və s. Bu frazeoloji vahidlər ən çox dini təhsil almış şəxslərin dilində işlədilmişdir.

Qılmaq feli ilə işlənən frazeoloji vahidlərin bir qismi (*həmd qılmaq*, *təkalüm qılmaq*, *tərəhhüm qılmaq*, *sülh qılmaq* və s.) XIX əsrdə arxaikləşmək üzrə idi, digər qismi isə müəyyən dəyişikliklərə uğramışdı.

Bu dövrün əsərlərində "olmaq" feli ilə formalaşan frazeoloji vahidlər də çox geniş işlənir. Lakin bu birləşmələrdə emosionallıq və ekspressivlik zəifdir; məsələn: *Bələ getsə, tez olur dillərə dastan*, *Süsanı* [MŞ, III, 88]; *Bacıcan! Nə əmr-i hadis bu ənduhə bəis olubdur?* [AB, II, 351]; *Budur ümid, sənə vəsl ola nəşib, ölmə* [FXK, 19].

Obrazlı təsviri tərkiblər

M.Ş.Vəzəh, A.A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və başqaları Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları kimi klassik qəzəl-qəsidə üslubundan bizə yaxşı tanış olan ənənəvi ifadə tiplərindən geniş istifadə etmişlər. Yaxud, M.F.Axunzadə, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.Qənzadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindəki frazeoloji birləşmələr M.P.Vaqif ədəbi məktəbi və xalq aşiq şəri üslubunda yazan şairlərin əsərlərində işlənmiş ifadələrin bir növ davamıdır. Bu cəhətdən məcazi mənada işlənən obrazlı təsviri tərkiblər, ənənəvi ifadələr diqqəti cəlb edir; məsələn: *Canım bütün qara dağlı lələdir* [SƏN, II, 249]; *Gələndə mürği-dilim qəm çölündə pərvazə* [XN, II, 25]; *At qəmzən oxun Seyyidə, ey qaşı hilalım* [SƏŞ, IV, I, 144].

Qara dağlı lələ, qəm çölü, qəmzə oxu, həmçinin *qəm oxları*, *hicran dağı*, *fırqət odu*, *din borcları*, *iqbal nərdivanı*, *həsəd daşı* və s. bu kimi daimi epitetli sabit birləşmələr ədəbi dilimizin çoxəsrlik tarixində həmişə geniş yer tutmuşdur. Bu qəbildən olan frazeoloji vahidlər klassik üslubla bağlı olmuş, əsrlərdən bəri lirik şerin əsasını təşkil etmiş, ədəbi dilin fəal fonduna çevrilmişdir. Belə birləşmələr müasir dövrümüzdə aşiq şerində, lirik hissələri tərənnüm edən klassik üslublu qəzəllərdə, həmçinin tənənəli üslublu romantik əsərlərdə hələ də işlənərkəndir.

Bu qrupdan olub, lakin kinayə çaları kəsb etmiş ifadələr də XIX əsr ədəbi dilində vardır.

Zəhər torbası yuxudan ayılıb [NVŞ, 37]; *Qarabaldır xəlqi oğru yatağı*; *Olub knyaz yatağı bu dağılmış xeyli müddətdir* [QZ, III, 150]; *Ayran yeməkdən qarnında ayran ağacı bütdü* [NN, I, 27].

Belə ifadələrin bir qismi yazıçıların fərdi yaradıcılığına məxsusdur. Bu mənada "frazeologiyanın özünü də fikir mübadiləsinin zəruri ehtiyacı yaradır" [58, 132] deyən dilçilərlə razılaşmaq lazımdır.

Görkəmli yazıçılar bəzi frazeoloji vahidlərin tərkibini dəyişdirir; ona yeni mənə çalarlığı verir, hətta yeni ifadələr də yaradırlar. "Həqiqi yazıçı çalışır ki, obrazı yeniləşdirdiyi kimi, söz birləşmələrini də yeniləşdirdirsin" [37, 96]. Məlumdur ki, *yataq* konkret isimlərlə (kömür, dəmir, neft və s.) yanaşı işlədilir. Dialektlərdə "qoyun yatağı" birləşməsinə təsadüf edirik ki, bu da qoyun sürüsünün gecələdiyi yer mənasındadır. Lakin dilin lüğət tərkibində "knyaz yatağı" və "oğru yatağı" ifadələrinə rast gəlmirik. Q.Zakir öz dövründə oğruların və knyazların çoxluğunu göstərmək üçün yeni ifadələr düzəltmiş, sözləri öz həqiqi mənasından uzaqlaşdırıb, onlara əlavə mənə rəngi vermiş və beləliklə də təsvir etdiyi tiplərə qarşı acı gülüş, kinayə və istehza doğura bilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında inqilabi satiranın banisi kimi ad qazanmış M.Ə.Sabirin yaradıcılığında rast gəldiyimiz *ləqəb fabrikanı*, *kafir zavodu*, *mömin yatağı*, *din dirəyi*, *quldurluq tüfəngi*, *fitna ağacı* və s. kimi onlarla ifadə məhz bu qəbildəndir [14, 227].

Xalqdan gəlmiş, lakin əsərin və ya kontekstin ideya-bədii istiqamətindən asılı olaraq bəzi dəyişikliklərə uğramış frazeoloji vahidlər bu dövrün dili üçün çox səciyyəvidir. Belə ifadələr uzun əsrlər boyu dilimizdə paralel surətdə həm müstəqil, həm də məcazi mənada işlənmişdir. Frazeoloji vahidlərin bu xüsusiyyətindən bəhs açan prof. S.Cəfərov haqlı olaraq deyir: "Bədii ədəbiyyat idiomları yatağı olmaqla bərabər, eyni zamanda onların bir törəmə mənəbidir; çünki idiomların yaranmasında rol oynayan məcazi mənəvilik bədii ədəbiyyata, xüsusilə şeir dilinə xas olan əlamətlərdən biridir" [216, 88-89]. Məsələn: *Öldür xaki-payında; Əllərin batsın qanına* [AƏ, II, 80]; *Mən xoşam gər çixsa canım möhnəti-hicran ara* [SƏŞ, IV, I, 46]; *Qan tökməyə, ev yıxmağa çox təşnədi əzbəs* [QZ, III, 197]; *Baxıb seyrəngaha, qan ağlar gözüm* [AQ, 80]; *Tökəydi yaşı o qədri ki, qan çıxaydı diza* [FXK, 16] və s.

Əlləri qana batmaq, canı çıxmaq, qan tökmək, ev yıxmaq, qan ağlamaq, qan diza çıxmaq ifadələri uzun əsrlərdən bəri ədəbi dilimizdə işlənir. Lakin lirik üslulda bu ifadələr özlərinin müstəqil mənasında işlənməmiş, həyatdakı faciəvi hadisələri və ya ictimai bəlaları ifadə etməmişdir.

XIX əsr ədəbi dili lirik üslubda satirik üslubun, klassik şeir üslubu ilə dram, nəsr üslubunun sintezindən ibarət olduğu üçün, dil materialında da müxtəliflik mövcuddur. Belə ki, yuxarıda bəhs etdiyimiz və bu qəbildən olan frazeoloji vahidlər bu əsrdə tək-cə danışıq dilində deyil, ədəbi-bədii dilə də öz müstəqil mənasını, əsil ictimai-sosioloji mahiyyətini tapır:

Biçarə parijilər biza nə ələyiblər ki, evlərini, imarətlərini başlarına yıxaq [MFA, IV, I, 82]; *Bəsdir, nə qədər əbəş yerə qan tökdüm* [NN, I, 130].

"Canı çıxmaq" ifadəsi "ölmək" sözünün sinonimi olsa da, aralarında incə üslub fərqi vardır. Məsələn, N.Vəzirovun "Müsbəti Fəxrəddin" faciəsində Mələk xanım əri Heydər bəyin necə qətl olunduğunu oğlu Fəxrəddinə alovlan-alovlan, intiqam hissi ilə belə çatdırır: "Oğul, atanın canı ağzından çıxanacan Fəxrəddin deyib çağırırdı. Güllə dəyəndən sonra onun dirnaqları ilə kotan kimi eşdiyi yeri görsəydin, ağzından bir qarış çıxan, kömür kimi qaralmış dilini görsəydin!" [NV, III, 157].

N.Vəzirovdan gətirdiyimiz "canı ağzından çıxanacan" ifadəsinin Q.Zakirdən gətirdiyimiz misaldakı "qan tökmək"lə üslubi əlaqəsi yoxdur. Deməli, lirik şairlərin bədii dilində bir mahiyyətdə işlənən ifadələr nasirlərin, dramaturqların dilində başqa bir mahiyyətdə çıxış edə bilər. Bu hal həmin ifadələrin mənasının genişliyi ilə izah olunur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətləri ilə bağlı frazeoloji vahidlər müəyyən yer tutur. Burada diqqəti cəlb edən məsələ həmin ifadələrin sənətkarlar tərəfindən hansı baxımdan və necə mənalandırılmasıdır. Təbii ki, hər bir personaj öz dünyagörüşünə, mənsub olduğu ictimai təbəqənin həyat tərzinə uyğun ifadələrlə danışır.

Bir oğurluqda, bir quldurluqda, bir qaçaqlıqda adın çəkilməyibdir; Sən də bir hünər göstər, bir adam soy; Doğrusunu de, yoxsa dərinə soyaram [MFA, IV, I, 142, 247]; *Guya bir neçə adamla poçt yolunda karvan soyublar; Quldurluq etmir, karvan kəsmir* [NN, I, 22].

Biz bu cümlələrdəki *adam soy, dərinə soyaram, karvan soyublar, quldurluq etmir, karvan kəsmir* ifadələrinə adi hal kimi baxa bilmərik. M.F.Axundzadə və N.Nərimanov dövrünün qabaqcıl ziyalıların baxışını, daha doğrusu, onların zamanəyə qarşı kinayəsini bildirmişlər. XIX əsrin zülm və zorakılıq illərində Azərbaycanda yol kəsənlərin, oğru, quldur və qaçaqların həddi-hesabı yox idi. Qaçaqqlar nəinki tacirlərin karvanına hücum edib parça, paltar və ya pul ələ keçirir, hətta tək-tək adamlara da təcavüz edib pal-paltarını soyundurur, dinib-danışanların, müqavimət göstərənlərin isə burun, qulağını kəsir, öldürürdülər.

Lakin əsil bəla bununla qurtarmır, hələ bəlkə buradan başlayır, yəni əlindən adam soymaq, quldurluq gəlməyən şəxsi hünərli adam və ya onların öz dili ilə desək, "kişi" saymırdılar.

Doğrudur, kontekstdə ekspressivlik cəhətdən neytral frazeoloji vahidlər də təsadüf edirik; məsələn: *Yol kəsmirik, bunt salmırıq* [MFA, IV, I, 229]; *Azından hər biriniz yüz oğurluq etmişsiniz* [ƏH, 48]; *Mənim qaçaq olmağım da bıkara yerə olubdur* [NN, I, 47].

Yol kəsmək, oğurluq etmək ifadələrinə əvvəlki əsrlərin ədəbi dilində də təsadüf olunur. *Bunt salmaq, qaçaq olmaq, spiyonluq binasını qoymaq, qaçağa getmək, qaçaq mal* ifadələri isə (M.F.Axundzadənin əsərlərində) yalnız keçən əsrin ictimai mühitində kütləvilik qazanmaqla dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndiril-

mişdir. Həmin ifadələrin nəzərə çarpmasının səbəbi isə onların bədii mühitlə, satirik mahiyyətlə bağlı olmasıdır.

XIX əsrin qəddarlıq, zalımlıq mühitini göstərmək üçün sənətkarlar həmin dövrün silah adları ilə işlənən frazeoloji vahidlərə əsərlərində geniş yer vermişlər. Dövrü xarakterizə etmək üçün bu ifadələrin də müəyyən qədər rolu vardır; məsələn: Məşədi Qurban. *Divanbəyi ilə bizi qorxutma! Bağışaqlarını ayağına dolaşdırma; Əziz bəy. Vallah, bu saat gedib bu xəncər ilə onun bağışaqlarını ayağına dolaram; Vəzir. Sultan Mahmud Qəznəvi bu günə cürm üçün müqərrəblərin birisinin boynunu vurdu; Heydər bəy. Sona, sözünü dəyiş, yoxsa bu xəncəri çaxaram ürəyimin başına* [MFA, IV, I, 153, 227, 94, 170].

Soyuq silahla icra edilən vəziyyətləri bildiren bu ifadələr yüksək obrazlılıq və ekspressivlik keyfiyyəti ilə seçilir.

Əlbəttə, daha qədim cəza aləti adlarına da əsərlərdə təsadüf olunur:

Tarıverdi. *Sibira gedənləri, dara çəkilənləri gözüm görməz; Divanbəyi. Bilirsən ki, yaraq və əsbəblə tutulan quldura nə tənbeh var?; Bayram. Əlbəttə, bilirəm! Tənbihə dar ağacdır; Naçalnik. Çox danışma, yoldaşlarını də, yoxsa səni dar ağacından asdırram* [MFA, IV, I, 118, 137, 235].

XIX əsrə məxsus cəza vasitələri və tədbirlərini göstərən frazeoloji vahidlər sırasında odlu silah adları ilə işlənmiş ifadələr daha xarakterikdir; məsələn: *Mən padşah uğrunda özümü güllə qabağına verib, dava etmişəm* [ƏH, 54]; *Allaha and olsun, əgər ayaq geri qoysan, tufəngin şeytanını çəkib qarnını tüstü ilə doldurram! Ayaq geri qoysan, bu tufəngi sənə boşaldacağam* [MFA, IV, I, 158]; *Bir oğul ki, mənim üstümə tufəng çəkə* [NV, III, 101].

Tufəngi boşaltmaq, özünü güllə qabağına vermək, qarnını tüstü ilə doldurmaq ifadələrinin hər birində "öldürmək" mənası mövcuddur. Lakin görünür ki, əsas məna ətrafında cəmlənən fikri bir söz, bir ifadə ilə təbii və real şəkildə ifadə etmək mümkün olmadığından, dramaturqlar "sinonim ifadələri ardıcıl işlətməli olmuşlar [216, 167]. "Tufəngi boşaltmaq", "özünü güllə qabağına vermək", "qarnını tüstü ilə doldurmaq", "üstünə tufəng çəkmək" ifadələrində dövrün ictimai həyatının ağırlığını, davranış normalarının eybəcərliyini və zülmün arşə dayanan həddini görürük. Bu ifadələrdə sanki dövr özünü, öz ictimai məzmununu inikas etdirir.

Burada, həmçinin müəlliflərin müəyyən tiplərə nifrəti, ictimai mühitə qarşı etirazı görünür.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində çarizmin Azərbaycandakı üsuli-idarəsi, onun qanun-qaydaları, dövlət idarə və müəssisələri, həmçinin dövlət aparatı nümayəndələri ilə əlaqədar ifadələrin sayı olduqca çoxdur. Əsrin ikinci yarısında ədəbi dildə daha da möhkəmlənən *əriza vermək, şikayət etmək, vəzifəxar olmaq, qulluq yaraşdırmaq, silistə düşmək, mürafiyəyə durmaq, mürafiyəyə çağırmaq, vəkil tutmaq, zamana vermək* və s. kimi onlarca ifadədə o dövrün nəfəsi duyulur: *Molla Həmid baş vurub çadırdan çıxır; Molla Həmid, onun şagirdi, əl bağlayıb qabaqda durubdur* [MFA, IV, I, 47].

XIX əsr Azərbaycan mühitində dövlət idarələri və "divan əmələləri"nin "şeytanfikir" nümayəndələrinin hərəkətləri rüşvətxorluğun, oğurluğun, quldurluğun, qətl-qarətin, ümumiyyətlə, hər cür qanunsuzluğun əsası kimi meydana çıxırdı. Odur ki, realist nəsrin qabaqcıl nümayəndələri çar üsuli-idarəsindəki süründürməçiliyi, hakimlərin rüşvətxorluğunu, məhkəmələrdəki yalançı şahidlik sistemini, ədalətsiz qərarları, zülm və zorakılığı ifşa edirdilər.

Bu dövrün ədəbi dilində dövlət aparatının cəza vasitələri əks olunmuşdur; məsələn: *Qoşun saxlamaq üçün dahi cidəganə rüsum müqərrər idi; Axırda nadinc adam qələminə getdin, üç il divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün; Başına yüz min qalmaqla açar, üstünə təqsir yıxar, divana salar* [MFA, IV, II, 10, 11, 42, 138]; *Mənim üstümdə atamı, anamı qazamata salıblar* [NN, I, 47].

Qoşun saxlamaq, divana düşmək, divana salmaq, qazamata salmaq, sürgünə sürülmək ifadələri ictimai quruluşun mahiyyətini, küll halında cəmiyyətin yaralarını açıb göstərməkdə mühüm rol oynayır.

Elə ifadələr də vardır ki, onların ictimai dəyəri semantikasında, məzmununda aydın görünür; məsələn: *Divanbəyinin layiqinə yolun görmək bizim başımız üstə* [MFA, IV, I, 170]; *Bir az pul basaram, iş düzəlir* [NN, I, 25].

Bu ifadələrin hər ikisi həyatdakı bolanı – rüşvətxorluğu ümumiləşdirmək üçün yaranmışdır. Onsuz da bədii-estetik yüklü olan bu ifadələr M.F.Axundzadə və N.Nərimanovun dilində daha artıq siqlet kəsb edir, bədii situasiyada ictimai yaramazlığı törədən cəmiyyətə qarşı etiraz kimi səslənir.

Əsərlərin dilində müəyyən sinfi münasibət, ictimai mövqe, həyata baxış ifadə edən, insan xarakterini açan, bədii obrazların təbiətini səciyyələndirən ifadələr çoxdur; məsələn: *Əgər o, Cahangir bəyin qələminin altına düşsə, mən bilirəm nə olar* [NV, III, 185]; *Yenə kimin qulağını kəsibsan? Budur, bir neçə gündür əlim çox yaxşı gətirir* [ƏH, 51].

XIX əsrin ikinci yarısında işsiz, veyl bəylərin, qumarbaz, əyyaş, müftəxor mülkədarların məşguliyyəti, peşəsi səhərdən axşamadək (bəlkə də axşamdan səhərə kimi) kart oynamaq, başqalarının cibinə girmək, qulağını kəsmək, ondan-bundan danosbazlıq etmək idi. Əlbəttə, bu şəxslərin təkcə hərəkətləri deyil, mənəviyyəti də iyrenəndir. Onlar öz "leksikonları" ilə çıxış edir, qumarda uduşu – əli gətirmək; pul çırpışdırmağı – qulaq kəsmək, bir xoruza yükləmək; yalan, iftira yazmağı – qələmin altına salmaq adlandırırlar.

İqtisadi təsərrüfat quruluşu ilə müəyyən peşə və sənətlə əlaqədar meydana gələn frazeoloji vahidlər

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində iqtisadi təsərrüfat quruluşu ilə bağlı frazeoloji vahidlər diqqəti cəlb edir. Bu qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələrin bir qismi "qədim həyat və yaşayış tərzii ilə, bir qismi sənət, peşə ilə xalqımızın ictimai tarixi, adət və ənənələri əsasında meydana gəlmişdir" [5, 239]. Bu ifadələrdə tarixi konkretlik, milli kolorit, dövrün və coğrafi ərazinin xüsusiyyətləri çox güclüdür; məsələn: *Qarpız suyu ilə qızdırmaya müalicə etməkdən əl çək; İndi gedirəm, isim var, mal gələn vaxtdır* [MFA, IV, I, 41, 143]; *Bizə yatmaq kar verməz, gərək elə bu gündən başlayaq tor atmağa* [NV, III, 121].

Mal gələn vaxt, tor atmaq, müalicə etmək, külüng çalmaq frazeoloji vahidləri dövrü xarakterizə etməklə müəyyən ictimai təbəqənin nümayəndələrini ümumiləşdirir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində kənd təsərrüfatı işləri ilə əlaqədar frazeoloji vahidlərə təsadüf edirik. *Cüt əkmək, kotan sürmək, arx çıxarmaq, xırman döymək, bağ becərmək, qurd bəsləmək* ifadələri obrazlılıq cəhətdən neytral olsa da, dövrü xarakterizə edən, xalqın məşguliyyətini göstərən sintaktik konstruksiyalardır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində ticarətlə əlaqədar frazeoloji vahidlər də diqqəti cəlb edir. *Alış-veriş etmək, sövda etmək, sövda-*

gərlik etmək, xirid etmək, fayda götürmək, girov vermək, girov almaq ifadələri əksər hallarda terminoloji xarakter daşıyır.

Lakin ekspressivlik cəhətdən diqqəti cəlb edən ifadələrə də təsadüf olunur; məsələn: *Müşəri macal vermür, göydə götürür; Siz məni elə arşın ölçən bilib saya salmırsınız; Amma bir yaxşı qazanc yolu tapmışıq* [MFA, IV, I, 204, 238].

Yazıçılar dilin tərkib hissəsinə çevrilmiş ifadələrə ehkam kimi baxmamış, azacıq dəyişikliklə onları öz üslublarına uyğunlaşdırmışlar; məsələn: *Amma indi altındakı qaraca neft sayəsində durbin gözlü firənglər uzaq ölkələrdən göz dikmişlər* [SQ II, 32]; *Əgər qatırçılıq etsəydin, bu qavara və zor ilə ildə yüz əlli manata pul deməzdin; Şpiyonluq binasını qoyubsan* [MFA, IV, I, 41, 242]; *Qəza vurdu, başın keçdi kəndirə* [AƏ, II, I, 217].

Durbin gözlü firəng, qatırçılıq etmək, şpiyonluq binasını qoymaq, başı kəndirə keçmək ifadələrinin hər biri müxtəlif dövrlərin məhsulu olub, "müxtəlif peşələrə bağlı hadisə və anlayışlarla müəyyən dərəcədə əlaqədar olaraq formalaşmışdır" [6, 177].

M.F.Axundzadə bu ifadələrlə personajın şəxsiyyətini və yaşadığı dövrü çox doğru xarakterizə etmişdir. "Başı kəndirə keçmək" ifadəsi "asılmaq" mənasında lap qədim dövrlərə aiddirsə, "şpiyonluq binasını qoymaq" bu tərkibdə və mənada yalnız XIX əsrə aiddir. Deməli, yarandığı və ya işləndiyi dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən frazeoloji vahidlər ictimai təbəqələrin dünyagörüşünü və məişətini öyrənməkdə bizə kömək edir.

Xalqın həyatı, yaşayışı, adət-ənənələri və əxlaqi görüşləri ilə əlaqədar frazeoloji vahidlər

Xalq dilinin tükənməz xəzinəsindən qidalanan XIX əsr Azərbaycan yazıçıları mənasına, ləksik tərkibinə və ekspressivlik dərəcəsinə görə rəngarəng olan frazeoloji vahidlərə əsərlərində geniş yer vermişlər. Onlar ümumxalq dili xəzinəsindən alınmış ifadə vasitələrindən yüksək sənətkarlıq bacarığı ilə bədii "nitqin daha canlı formasını yaratmaq, personajların dilinə fərdi xarakter vermək, ədəbi dilin lüğətini xalq danışq elementləri ilə zənginləşdirmək, yumor, satira, ironiya və s. yaratmaq kimi üslubi məqsədlər üçün istifadə etmişlər" [16, 23]. Yazıçılar öz fərdi üslubu ilə

əlaqədar olaraq, bu ifadələrdən ən gözəl bədii vasitə kimi üslub gözəlliyi üçün istifadə etmiş, onları əsərin və ya kontekstin ideya-bədii istiqamətinə yönəlmişlər; məsələn: *Yarım aydan sonra çöl işlərini qurtararlar və soyuq düşər* [NN, I, 15]; *Sonra qulaq dinciləri biza haram olur; Cib xərcləri verməkdə can çəkir; Gecə iki günlük yol piyadə gəlib* [MFA, IV, I, 99, 289, 285]; *Dedi: Əsirgəməm bir qasıq qanı* [QZ, III, 369].

Dövrün bədii dil qarşısında qoyduğu sadə, qısa, yığcam yazmaq tələbi XIX əsr ədəblərini yüksək təsir qüvvəsinə, obrazlı mənaya malik olan ifadələrə müraciət etməyə gətirib çıxarmışdır; məsələn: *Gözüyün ağı-qarası bir oğlun var, istəyirsən onun da başını şişirdib çöllərə salasan?* [NV, III, 102]; *Səni göz-ləməkdən gözələrimin kökü saraldı* [ƏH, 28]; *Mən onların başına bir toy tutum ki, tənə qədar sənin canın sağdı, onlar Bərgüşad kəndinə ayaq basmasınlar* [CM, II, 20]; *Allah qoysa, onlara bir çöp də vermənəm dişlərini qurtlayalar* [MFA, IV, I, 229].

Yazıçılar ayrı-ayrı surətlərin fərdi nitq xarakteristikasını vermək üçün müəyyən üslubi və emosional rəngi olan ifadələrə tez-tez müraciət etmişlər; məsələn: *Övrət sıfatlı uşaqdan çəkinəcəyəm? Günah... mənim o arvad ağızlı oğlumdadı* [NV, III, 147, 67].

XIX əsrin mənəm-mənəmlik dövründə, acizlərin, əlsiz-ayaqsızların üstünə tufəng çəkmək, günahlı-günahsız öldürmək adı hal almışdı. Bir dəstə insanın öldürülməsi "yarpaq kimi tökmək" ifadəsi ilə verilmişdir. Burada bənzətmə, mübaliğə olsa da, ifadə personajın – Hacı Qaranın dünyagörüşünə, xarakterinə uyğundur. Yaxud *"Mən qisasını Məhəmmədəhsəndən almasam, bu saqqalı qırxdırram"* [CM, II, 257] cümləsində Xudayar bəyin fərdi nitq xarakteristikası çox təbii verilmişdir. Mömin bir şəxs üçün, keçən əsrdə yaşayan bir müsəlman üçün saqqalı qırxdırmaq ən böyük qəbahət sayılır, şəxsin alçaldılmasına, təhqir olunmasına bərabər bir hadisə hesab olunurdu. Məsələn, cümlədə həmin ifadə Xudayar bəylerin dünyagörüşünü ifadə etməklə qalmır, həm də onların fərdi nitqini qabarıq əks etdirir.

Fərdi nitq xarakteristikasından bəhs etdiyimiz üçün deməli ki, yazıçılar həmişə kişilərin nitqi ilə qadınların nitqi arasında fərq olduğunu təkcə nitqin məzmunu və quruluşu ilə deyil, hətta adı söz

və ifadələrlə də nəzərə çarpdırmağa çalışmışlar; məsələn: *Cəbi vur, bacıvun toyudur; Bas, eyb olmasın soruşmaq, əldə böyümüsüz, yoxsa meşədən tutulmusunuz; Hacı, get ay batandan sonra gəl* [NV, III, II, 9, 115, 145]; *İndi mənim kürkümə birə düşüb* [ƏH, 88].

Bədii əsərlərdə müəyyən bir şeyanın və ya hadisənin əks qütblərinin bütün təfərrüatı ilə, qabarıq şəkildə verilməsində zidd məfhumların paralel işlədilməsi olduqca xarakterikdir [15, 117].

Frazeoloji antonimlər yanaşı gəldikdə, ümumi anlayışların təzadlı xüsusiyyətlərini daha kəskin əks etdirir.

Qaçarala dağdan qara dağa, qara dağdan ala dağa, eniş-yoxuş, dərə-təpə, axırdan-axıra nədi-nədi kömür qaradı, qatıq ağdı; Sənin kimi kişini çay aşağı axıdım, çay yuxarı axtarıram [NV, III, 47].

Antonim səciyyəli ifadələrin dramatik janrdə rolu böyükdür. Hadisə və xarakterlər haqqında personajın dili ilə danışan müəllif çox vaxt fərdi obrazlar ifadə edən söz və ifadələr seçir. Nümunələrə diqqət edək: *Buna məsləhət görürlər ki, bacım, ağ günün qara günü də var. Doğrusu budur ki, bunun bacıları mənə iynə batıranda mən buna şiş batıracağam* [NV, III, 78].

Bu misallarda dramaturq antonim ifadələrdən emosional qiymətvericilik vasitəsi kimi istifadə etmişdir. *Ağ gün – qara gün, iynə batırmaq – şiş batırmaq* ifadələrinin qarşılaşdırılması təzad yaratmışdır.

Yazıçılar antonim ifadələrdən ən çox personajların daxili aləmini açmaq, insan mənəviyyatını bütün ziddiyyətləri ilə vermək üçün istifadə edirlər.

Ey fələk, gəl ki, bir əgri oturub, düz danışaq [SƏŞ, IV, I, 640]; *Mərizi eşqə alac eyləməz təbib, ölme! Bu dərda çarə edər visləti həbib, ölme* [FXK, 19]; *Pərvərdigara, qərribə halətdir, külli-ələm dəyişilib, külli-ələmin ətrafı həddi-bülüğa çatıbdır, əhlil-ran hələ yengicə imakləmək başlayır* [MFA, IV, II, 108].

Ümumiyyətlə, antonim frazeoloji vahidlər yazıcının təsvir dilini canlandırmaqla, obraz yaratmağa kömək etməklə bədii dili zənginləşdirir, onun ifadə təsirini artırır.

Əsrin ikinci yarısında yazılmış komediyalarda öz danışığı və nitqi ilə xalq ifadələrini ədəbi dilə gətirən qadın personajlar diqqəti daha çox cəlb edir. Müəlliflər qadınların dili ilə dinə, ruhaniliyə,

köhnə adət-ənənələrə qarşı çıxış etmiş, azadlıq, xoşbəxt həyat və həqiqi sevgi haqqında öz ürək sözlərini demişlər:

Səkinə xanım. İndi mən özüm öz vəkilməm. Mən sənə getmək istəmirəm! Mən səni sevmirəm! Könülə ki zor yoxdur.

Ağa Həsən. Xanım, bu söz sənə çox zərər getirər. Belə buyurma!

Səkinə xanım. Bilirəm, nə deyirsən, hər nə bilirsən elə, *alından gələnə əsirgəmə!* Əsirgəsən, namərd sən!

Ağa Həsən. Sonra peşman olarsan. Bir fikir elə ki, nə sözlər mənə buyursan?

Səkinə xanım. Fikir yeri deyil. Get bildiyini elə! Eləməsən səndən *əskik adam yoxdur!*

Ağa Həsən. Yaxşı, sənə bir oyun tutum ki, tamam dastanlarda deyilsin, ölənədek dadı damağından getməsin.

Səkinə xanım. Get, get, səndən qorxan səndən *əskikdir! Öldənən gələnə beş qaba çək!* [MFA, IV, I, 265].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində xalqın yüz illər boyunca yaratdığı ifadələrin çox zəngin şəklləri, qısa və mənalı formaları vardır. Bu ifadələr yığcamlığı, ideya saflığı, mənə dərinliyi, həyatiliyi ilə seçilir və bu gün də əvvəlki məntiqi qüdrətini saxlayır: Ağa Bəşir. *Bir balaca tiftli qalıbdır ay parçası kimi. Dünən biz namazdan qayıdanda qapı ağzında Ağa Mərdanın qucağında gördük. Guya ki, Hacı Qafur ilə bir almadır iki bölünübdür* [MFA, IV, I, 294]; *Yerində ağır otur, batman gələsən* [NN, I, 28]; *Qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın* [CM, II, 266].

Obrazlılıq isə, akad. V.V. Vиноqradovun sözləri ilə desək, həmişə nitqə ekspressivlik, gözəllik və inandırıcılıq verir [55, 96].

Xalq dilindən, onun folklor xəzinəsindən gələn frazeoloji birləşmələrlə yazıçılar bir tərəfdən ədəbiyyatı həyata, xalqa yaxınlaşdırmaq istəyini əsas götürürdülərsə, ikinci tərəfdən öz əsərlərinin uzunömürlü olmasına çalışırdılar.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində folklorla bağlı, xalqın həyatı, adət və ənənələri ilə əlaqədar ifadələrə tez-tez rast gəlirik: *Onun sözü sınınca, düşmənin boynu sinsin* [MFA, IV, I, 153]; *Ey fələk, gəl ki, bir əgri oturub düz danışaq*; *Üstümü unnu görüb, sanma dəyirmançı məni; Kişi, namərd atəyin tutmayıb, ölmək xoşdur* [SƏŞ, IV, I, 640, 225];

Xudayar bəylə onun arasından qıl keçməzdi, can deyib can eşidirdilər [CM, II, 263]; *Ayağının biri bu dünyada, biri qəbirdədir. Get namaz qıl, ibadət elə, oruc tut* [ƏH, 52]; *Mən olsam, vallah, onların başına bir oyun gətirəm ki, gəlidiyi yolu da itirərlər* (CM, II, 19); *Bir dərisi qalıb, bir sümüyü* [NV, III, 74] və s.

Frazeoloji ifadələrin tərkibində bəzən loru, vulqar xarakterli sözlər də çıxış edir. Xalqın geniş və zəngin həyat təcrübəsini əks etdirən bu ifadələr əsərlərin dilinə ümumxalq koloriti vermək və xəlqiliyi qüvvətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. *De görüm, ürəyim dürrüst qızasıdır mı?* [MFA, IV, I, 75]; *Yaman fikirləri başından daşla; Getməsən acıqlanar, işini bərgə salar* [NN, I, 139, 33]; *Onun hərdən bir cini tutur* [ƏH, 28]; *İş yoğunladı, mən qaçım; İndi buna kələk qur, onun başın piylə* [NV, III, 44, 99].

Bu qrupdan olan elə frazeoloji vahidlərə təsadüf edirik ki, bunlar təhkiyə dilində işlənmişdir; məsələn: *Amma məhləkə özgə tərəfdən açıldı* [MFA, IV, I, 327]; *Gərəkdi baş sənə qoşmayaydı ol Cürmi; Dolama, lütfələ, biləngə mani* [SƏŞ, IV, II, 139, 268]; *Vapor imdi səbükbar qan çanağı kibi mövclər başında gicəlib qalmışdı; Dumuxa getdi bir nəfəs Çaq-çaq* [SQ II, 41, 232]; *Talıb kimi hərdən tutanda dəlin; Danışsın hədyan, söylərsən füzul* [QZ, III, 493] və s.

Ədəbi dilin şeir qolundan, lirik üslubdan fərqli olaraq dram və ya ümumiyyətə, nəsr dilində danışq dili ünsürlərinə daha çox yol verilir; məsələn: *Yaraların yadına düşəndə dünyəvi-ələm başıma aylanır, bədənəm od tutub yanır, başımdan tüstü çıxır* [NV, III, 148].

"Aylanmaq" feliə Azərbaycan dilinə aid heç bir filoloji lüğətdə təsadüf olunmur. İfade tərkibində isə onun "uçulur" və ya "fırlanır" mənasında olduğu aydınlaşır. Müəllif personajın nitqinə fərdi xarakter vermək və onu yaşadığı mühitlə əlaqələndirmək üçün danışq dilinə müraciət etməli olmuşdur.

Bu qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələrin bir qismi də qoşa sözlərlə işlənir. Bunlar mənaca ya yaxın olur, ya ziddiyyət təşkil edir, ya da bərabər mənalı olur. Bəzən də incə mənə çaları ilə bir-birindən fərqlənir; məsələn: *Gözüyün ağı-qarası bir oğlun var; Sən allah, dur ayağa, bəlkə bu dəfə, bu səhər ertə baş-*

beynimiz getməsin; Əlim-ayağım dəyməmiş buradan elə get, olmamış kimi [NV, III, 102, 69, 3].

Verdiyimiz qoşasözlü bu frazeoloji vahidlər sabit xarakterdə olub, mənalarına görə geniş, üslubi xüsusiyyətlərinə görə həm ədəbi dilə, həm də canlı dilə məxsusdur.

Dialoglu nitqin yaranmasında modal frazeoloji vahidlər də müəyyən yer tutur. Modal xarakterə malik frazeoloji vahidlər cümlədə, əsasən, ara söz vəzifəsində çıxış edir. Onlar cümlə üzvləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin cümləyə əlavə ekspressiv mənə verən, danışan şəxsin cümlədəki fikrə münasibətini bildiren ifadələrdir; məsələn: *A kişi, Süleymanın sözünün qüvvəti, Mirzəyə gələndə Hatəm olursan, bizə gələndə cibinin ağzını buzov çatısı ilə bağlayırsan?* [ƏH, 57].

Dinlə bağlı frazeoloji vahidlər

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş ifadələrin bir qismi bilavasitə dini-mövhumı anlayışlarla, şəriət zehniyyəti ilə əlaqədardır; məsələn: *Allahvara, əl-ayağını dürt gözüünə* [NV, III, 69]; *Bir də gördüm hava tutuldu, ...Allah göstərməsin; Get, Allah amanında, anan gözlərinə qurban olsun; İndi bu saat, Allah qoysa, kefinə soğan çırtarlar* [ƏH, 62, 61, 59].

Əsasən qadın surətlərinin dilində işlənmiş bu ifadələr şəxsin inamı ilə bağlıdır. Müəlliflər tarixilik prinsipinə əsaslanmaqla sözün təsir qüvvəsini artırmaq üçün əsil mənasını itirib adət şəklində qalan ifadələrdən müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə etmişlər. Burada diqqəti ən çox cəlb edən cəhət həmin ifadələrdəki ekspressivliyin effektiv olmasıdır. Elə bu əlamət – frazeoloji vahidlərdə ekspressivlik rənginin qabarıq olması onları adi sözlərdən fərqləndirir.

Bu dövrün ədəbiyyat dilində dini-mövhumı xarakterli ifadələr olduqca çoxdur; məsələn: *Neyləyim, yazını pozmaq olmaz* [MFA, IV, I, 136]; *Əhməd bəy, göydə Allah, yerdə sizi deyib gəlmişəm* [NV, III, 184]; *Cadınnan oğlanın da ürəyini bağla, qızın da* [NN, I, 94]; *Şeytan yolunu buraxıb, Allah yoluna qayıdır* [ƏH, 62].

Dini məfhumla əlaqəsi olmayıb, adət şəklinə düşmüş, fikrə münasibət bildiren ifadələr daha çoxdur; məsələn: *Öz imanımızı*

yandıra bilmərik ki [SQ II, 57]; *Xeyr, bu iş yaxşı iş deyil, Allaha xoş getməz* [CM, II, 301]; *Seyyida, iman gətir, rüxsari-yarə* [SƏŞ, IV, I, 48]; *Bu işi Allah götürməz* [MFA, IV, I, 290].

XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusən komediyaların dilində ruhaniliyə, dini xurafata qarşı bəzən müəlliflərin (personajların) istehlakı güllüşünü də eşdiririk.

Bizə acığı tutacaq, haşr qayıracaq, qapan-tərəzi qurduracaq, bizdən hesab çəkəcək [MFA, VII, 76]; *Ay bihəyə, bu nə tas qurmaqdır; Mənim imanım, can bismillah adı gələndə yox olan kimi yox olsun, əgər bir fəqirdən ötrü əlini cibinə saldıgımı görmüşəmsə* [ƏH, 40, 81].

Əlbəttə, əsərlərdə dini anlayışlı ifadələrin üslubi rəngdən məhrum şəkildə, donuq halda işlənməsinə də təsadüf olunur: *Yarı əql ilə, yarı şəriət dilincə və dəlilincə səninlə danışacağam; Fığqaraya fitrə və zəkat ver, qurban kas, get Həcc qıl* [MFA, IV, II, 50; I, 41]; *Get namaz qıl, ibadət elə, oruc tut* [ƏH, 52].

Sonuncu iki misal göstərir ki, XIX əsr ədəbi dilində sinonim sıralar olduqca çoxdur. İki-üç frazeoloji ifadədən ibarət sinonim cərgə istər ayrı-ayrı yazıçıların əsərləri, istərsə də eyni əsərin dili üçün səciyyəvi ola bilər.

Bədii vasitə kimi fərdi nitqi səciyyələndirən frazeoloji nidalar

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində ümumxalq dilinə daxil olan frazeoloji nidalar çox geniş yer tutur. Bu ifadələr subyektin duyğularını, coşğunluq və həyəcanını, istək və arzularını həyəcanlı dildə ifadə edir. Frazeoloji vahidlərin bu keyfiyyəti bədii əsərdə həlledici amillərdən sayılır. Fikrin ani şəkildə dinləyiciyə və ya oxucuya çatması, onda həmin fikrə qarşı kəskin münasibət – alqış, nifrət, sevinc, təəccüb, şadlıq, təsdiq və inkar, rəddetmə kimi hissi prosesin oyanması frazeologiyada nominativ mənalı sözlərə nisbətən daha qüvvətlidir [10, 42]. XIX əsrin şair və yazıçıları obyektiv varlığın müxtəlif hadisələrinə istər təsvir olunan personajların, istərsə də lirik qəhrəmanın subyektiv münasibətini bildirmək üçün müvafiq frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişlər. Həmin ifadələrin bir sıra mənə növləri diqqəti cəlb edir:

a) yalvarış, özizləmə, xahiş bildirən ifadələr:

Yerin var göz üstə, gəl, qadan alım [AƏ, II, I, 81]; *Çatladi bağrım mənim, dillən, dolanım başına* [HX, 200]; *Rəsmü ayını lütfü mehrü vəfa; Şəmdən başına dönüm, öyrən* [QZ, III, 290].

Əsrin ikinci yarısında meydana çıxan nəsr üslubunda belə ifadələrə daha çox rast gəlirik; məsələn: *Get, qurbanın olum, Allah pənahında ol* [ƏH, 61]; *Çox sağ ol, ağrın alım* [NN, I, 43]; *Belə, başına dönüm, qadan alım, ayağından öpüm, yalvarıram, iki həftə səbr et* [MFA, IV, I, 198].

Bu ifadələr fikrə münasibət bildirmək, nitqi canlı danışıq dilinə yaxınlaşdırmaq, hiss, həyəcan, emosiya doğurmaqla tipikləşdirməyə şərait yaratmışdır.

b) yüksək hiss, emosiya, təəssüf, çağırış, haray və s. bildirən ifadələr:

Ay Allahı sevən, balam öldü; İndi, aman günüdür, mənə bir əlac elə; Qurban olsun Hacı ilə kəsdiyim qədim duz-cöhrəyə [ƏH, II, I, 2, 29, 46]; *Dad, balam, sənin kiminin əlindən* [NV, III, 67].

Misallarda işlənmiş "ay Allahı sevən", "aman günüdür", "qurban olsun", "dad əlindən" ifadələri şəxsin daxili hissini, fikrini çox açıq şəkildə nümayiş etdirir.

c) qarşılıqlı münasibət və ya səmimi arzu bildirən ifadələr:

Hacı, bağışlayınız, sizin Allaha şükür, dörd nəfər, Allah saxlasın, uşaqlarınız var; Allah ömrünü uzun eləsin! Allah sənin kölgəni bizim başımızdan əskik eləməsin! [ƏH, 29, 92]; *Xanım, gözünüz aydın olsun, Parij dağıldı* [MFA, I, 89].

ç) razılıq, səmimi münasibət, xeyir-dua bildirən ifadələr:

– Uf, Allah, kərəminə şükür, bir az ürəyim dincəldi [MFA, IV, I, 76]; *Allah səni bizə çox görməsin, həmişə ümid yeri eləsin* [NV, III, 113]; *Allah dünyadan gedənlərinizə rəhmət eləsin* [ƏH, 32]; *Get, Allah amanında* [SQ II, 136]; *Bax, bu gözüm üstə. Bunlar hamısı baş üstə* [CM, II, 250].

Buradakı ifadələr təsvir olunan şəxslərin xarakteri ilə əlaqədardır.

d) təəccüb, təsdiq bildirən ifadələr:

Allah bağışlasın, bu nə sözdür? [ƏH, 28]; *Xeyir ola, nə var? Allaha şükür, nə olubdur ki?* [NN, I, 22].

Bu dini ifadələr əsasən məlum fikrə üslubi rəng vermək naminə işlədilmişdir. Genetik cəhətdən dini məfhum bildirən ifadələrə istifadə nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq daha doğru və düzgündür.

e) peşmançılıq, sual bildirən ifadələr:

Məni bu ağbircək vaxtında oğru eləyir. Bunu Allah götürər? [NV, III, 70]; *Axır məsədi evi yıxılmış başına nə kül töksün?* [ƏH, 45]; *Axı mən başıma nə daş salım* [NN, I, 104]; *Düşdü daş başıma, yuxldı evim* [CM, II, 4].

Kontekstdə həmin ifadələrdən yüksək emosionallıq və ekspressivlik üçün istifadə olunmuşdur.

ə) istehza, kinayə bildirən ifadələr:

– Yaradıq yaza çıxdıq, bəxtəvər başımıza, bundan sonra da gərək gələnə baş əyək, əlimizi döşümüza qoyub izn istəyək [NV, III, 68].

Burada qeyd etmək istədiyimiz "bəxtəvər başımıza" ifadəsidir. Ümumiyyətlə, cümlə başdan-başa kinayə əsasında qurulmuş frazeoloji vahidlərdən ibarətdir.

Belə ifadələrin xarakterik əlaməti onların ən çox personajların fərdi nitq xüsusiyyəti, yaşayış mühiti və dünyagörüşü ilə əlaqədar olmasıdır; məsələn: *Üzün ağ olsun kömür qarası kimi; Yavaş, boğazında qalar* [NV, III, 70, 88]; *Əlindən gələnə beş qaba çək; Nə ölündü, nə boğazına çatı salıbsan?* [ƏH, 41, 43].

Ərədd etmə, uzaqlaşdırma bildirən ifadələr:

İtil gözümün önündən, ləçər! İki də cəhənnəm olsun, sözünü də! Çıx get, başımı ağrıtmı! [MFA, IV, I, 115, 196, 240]; *İtil cəhənnəmə, başından açıl, ovqatımı təlx eləmə; Sənə deyirəm baş-beynimi aparma!* [ƏH, 37].

g) mənfi emosiyalı, qeyri-səmimi münasibət bildirən ifadələr:

Mənfi münasibət məzmunu daşıyan məişət-danışıq frazeologiyası XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində satirik üslubla meydana gəlmiş, əsasən nəsr üslubunda özünün bütün formalarında çıxış etmişdir. Çox vaxt emosionallıq və ekspressivlik əsasında yaranan belə ifadələrdə üslub və ifadə zənginliyi qabarıqdır.

Azərbaycanda feodalizm quruluşunun mənfur, çirkin qayda-qanunlarının hökm sürdüyü XIX əsrdə belə igidlər istər yuxarı təbəqənin, istərsə də aşağı silk nümayəndələrinin məişətində geniş intişar tapmışdı. Çox vaxt mənfi tiplərin dilində verilən və ya onların ünvanına deyilən söylüşlər nitqin canlı danışıq çalarlı olmasına,

kinayə, istehza, gülüş, qəzəb və s. doğurmasına xidmət etmişdir: *Kostinin atası Tiflisdə dönüb çal qabana* [SƏŞ, IV, II, 28]; *Qudurmuş itə dönüb genə* [NV, III, 39]; *Yurdu itmiş, inək kimi otlayır* [ƏH, 51].

Qarşıdakı şəxsə müraciətlə deyilən ifadələrdə ekspressivlik daha yüksəkdir; məsələn: *Onda boğazınıza çatı salın; Sən atayın görü, qırxdır saqqalını, bir topuğu tüklü də qız al, rədd ol başımızdan* [NV, III, 43, 84]; *Ağzını təmiz saxla* [CM, II, 278].

XIX əsrin şair və yazıçıları açıq qeyri-səmimi sözlərlə yanaşı, qismən üstüörtülü sözlərdən də istifadə etmiş, təhqiredici sözün müəyyən əlamətini hərəkətin üzərinə köçürməklə söyüş yaratmışlar; məsələn: *Nəxtəni başından sıyırtıb qaşdın* [QZ, III, 504]; *İmdi durum gedim, məhkəmədə olan haşiyəniləri püxtə və amadə edim ki, səhə mürəfiə vaxtında bəqədri-lüzum quyruq bulasınlar* [MFA, IV, I, 292].

Eyhamla deyilmiş bu emosional sözlərin təsir qüvvəsi böyükdür. Bu ifadələrdə dərin bir satıra, acı istehza, öldürücü gülüş var, kin və nifrət var.

Bu dövrün yazıçılarının əsərlərində etiraf şəklində olan, yəni şəxsin özü-özünə dediyi bənzətmələr də vardır; məsələn: *Əgər siz bu beş kəlmə sözü bir ayda öyrənə bilsəniz, mən adımı alabaş qoyaram* [NV, III, 42]; *Yeməkdən də ki, Allaha şükür, boyunm əllafoxuruzunun boynuna dönüb* [ƏH, 68]; *Mən qisasımı Məhəmməd-həsəndən almasam, mən bu saqqalı qırxdırram* [CM, II, 278].

C.Məmmədquluzadənin "Danabəş kəndinin əhvalatları" povestində Xudayar bəyin ünvanına deyilmiş ekspressiv sözlər həmin personajların fərdi nitqi ilə əlaqədar olmaqla, həm də onların xarakterinə uyğundur.

Bu tip emosional məzmunlu ifadələrin bir qismi müqayisə əsasında yaranmışdır. Bir şeyin, hadisənin, faktın başqa bir şey, hadisə və ya fakt ilə oxşarlığını göstərmək üçün müqayisə bildiren ifadələrdən istifadə olunur. Yazıçı müəyyən hadisəni daha bədi, obrazlı şəkildə vermək, onun başqa hadisələrdən fərqli cəhətini, əsas əlamətini yadda qalan tərzdə ifadə etmək üçün müqayisəyə ehtiyac duyur. "Müqayisə zamanı bənzətmə obyektinə ifadə ilə bənzədilən müxtəlif köməkçi sözlərlə bağlanır" [1852, 15].

Anma budur, üç gündür dəyə-təpələri it ayağı yemiş kimi gəzirəm [ƏH, 68]; *Əlim-ayağım dəyməmiş buradan ələ get olmamış*

kimi. Üzün ağ olsun kömür qarası kimi. Mənim günüm itin günü [NV, III, 69, 70, 40] və s.

g) Qarğış bildiren ifadələr:

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində xalq frazeologiyasının bir qismini də qarğış bildiren ifadələr təşkil edir. Qarğışlarda şəxsin daxili aləmi – inamı, nifrəti, qəzəbi bəzən kəskin, bəzən də incə şəkildə öz ifadəsini tapır. Qarğışın mahiyyəti olmalıdır. O, qərəzli deyilməməli, hədəfi düzgün nişan almalı, oxucuda qarğış ediləno qarşı həqiqi fikir oyatmalıdır.

Qarğışlar müxtəlif quruluşa malikdir.

İkinci şəxsin təkinə aid ifadələr dildə daha çoxdur; məsələn: *Əlimlə verdiyimiz duz-çörək sənin gözündən gəlsin! Ay səni görüm, dünyada ağ gün görməyəsən! Belə həramın olsun, burnundan gəlsin, yorğan altında yeyəsən! Padşahdan alıb yediğin məvacib gözünün iki deşiyindən gəlsin!* [ƏH, 39, 41, 46, 53].

Qarğışlarda "ölüm" məfhumuna tabu münasibət var; sözü deyən şəxs müxtəlif şərait, münasibət, məqsəd və səbəblərlə əlaqədar olaraq, ölüm məfhumunu bilavasitə öz adı ilə yox, dolay yolla – başqa söz və ifadələrlə işlədir; məsələn: *Kökün kəsilsin, arvad!* [NN, I, 35]; *Ay səni öyrədənün üstünə ildırım düşsün! Dişim bağıracağımı qırır, cana doymuşam, mürdəşir yusun saqqalını! Püstəbanu bəyimi görüm şamı-çırağı qara yansın! Səni görüm yaylım gülləyə rast gələsən! Evin yıxılsın, Mələk xanım, başına əlləmə düşsün!* [NV, III, 68, 84, 106, 179].

"Öləsən" və ya "ölsün" əvəzinə kökün kəsilsin, üstünə ildırım düşsün, mürdəşir yusun saqqalını, şaml-çırağı qara yansın, yaylım gülləyə rast gələsən, evin yıxılsın, başına əlləmə düşsün sinonim ifadələrin işlədilməsi adətən, üslubi məqamla əlaqədardır [16, 127].

Əsərlərdə işlənmiş qarğışların əksəriyyətinin tərkibində insanın bədən üzvlərinin adı iştirak edir; məsələn: *Ətin tökülsün! Səni görüm boğazın ələ tutulsun ki, su da keçməsin! A kişi, səni görüm könlün şad olub, üzün gülməsin ki, bizi nəhaq yerə müsibətə saldın!* [MFA, IV, II, 108; I, 211, 237].

Qarğışların əksəriyyəti hüzdə olan şəxslərə müraciətlə deyilir; məsələn: *Bir ələ qələt eylə ki, atan-baban duzun dadmış olalar* [NV, III, 88]; *Sənin çörəyin mənə qənim olsun ki, əgər xilaf ərz edirəm!* [MFA, IV, I, 121].

Lakin başqalarının ardınca deyilən qarğışlar da vardır. Məsələn: Hacı Qara surətinin dilində öz-özünə deyilmə, qarğıştökmə for-

maları çoxdur. *Evin dağılsın çit satan! Qapın çırpılsın şilə verən! Cədrə verən, səni görüm, heç uğruna xeyir gəlməsin!*

Yaxud: *Evin yıxılsın, mənim evimi yıxan! Qan qusasın, məni qana çalxayan! İmansız oləsən, məni bəlaya salan!* [MFA, IV, I, 201, 237].

Döğrudür, bu qarğışlar da şəxsi hisslərin nəticəsidir, lakin bu ifadələri oxucu və ya tamaşaçı ciddi qarşılamır, əksinə, gülür. Bu onunla əlaqədardır ki, qarğış komik vəziyyət yaradır, xəsis tip əsassız olaraq başqalarının ardınca qarğış tökür. Öz əməlinin nəticəsində düşdüğü vəziyyət onun simasını acıb ifşa edir.

Yaxın cümlələrdə, hətta eyni cümlədə işlənən sinonim ifadələr bu dövrün əsərləri üçün xarakterikdir. Yazıçılar frazeoloji sinonimlərdən ən çox təkrarın qarşısını almaq üçün istifadə etmişlər [22, 45; 47, 56; 101, 245].

Dövrün ədəbi dilində elə qarğışlara da təsadüf edirik ki, ikinci komponenti iştirak etməsə də, ifadə bütöv halında anlaşılır; məsələn: *Kül başına, a Məcnun, Leylisiz dağda nə var?! [SA, 69]; Dedi: torpaq başıma, ey yar! [SƏ, III, II, 95]; Torpaq sənin başına!* [MFA, IV, I, 212].

Qarğışların bir qismi şəxsin acizliyi ilə əlaqədardır. Bu ifadələri qadınlar birinci şəxsin dilində işlədirlər; məsələn: *Sənin boyunu yerə soxum. Sənin kimi oğulun paltarın tüküm, üstə şaxseyin təpim, şaxını qara boyuyum [NV, III, 35, 75]; Yalansa, balaca uşağın vayına oturum, ağlayım; Özünə təskinlik ver, meyidini görüm [ƏH, 41, 52]; A bu gəlinlərin boyuna ip ölçüm, a bular qırılsın [NN, I, 94].*

Əsərlərdə şəxsin özü-özünə etdiyi qarğışlar da vardır; məsələn: *Görmək istərsəm, gözümlə çıxsın, əgər dünya yüzün [SƏŞ, IV, I, 482]; Mən bu cavan canımdan xeyir görməyim, balam, əgər mən ona artıq-əskik söz demişəmsə! Oy, dilim-ağzım qurusun [NV, III, 74, 151]; Mənim başıma daş düşsün!* [ƏH, 80].

Şəxs özünü ifşa etmək, tənqid atəşinə tutmaq və beləliklə də başqalarında nifrət oyandırmaq üçün yox, öz avamlığını, sadələşməliyini bildirmək üçün yumşaq qarğış və ya danlaq tonundan istifadə edir. Bu qarğışlarda şəxsin psixologiyası və daxili aləmi öz ifadəsini tapır.

Əsərlərdə üçüncü şəxsin ünvanına deyilən və ya üçüncü şəxsə aid olan ifadələr də müəyyən yer tutur; məsələn: *O fransızların atası gorbagor olsun ki, sən iki-üç gün olarnan oturub-durdun!* [MFA, IV, I, 132]; *Bu zamanın gəlinlərinin üzlərinə daş yapışsın,*

üzlərinə qara yer örtsün! Elə gəlini görüm ki, qudursun, çiyinlərini yesin! Onları görüm cəmdəklərinə qurt düşsün! [NV, III, 72, 73]; *Səni qurtaran adamın başı batsın!* [NN, I, 48].

Tək-tək hallarda məlum şəxsə, dünyaya, zamanəyə qarşı qarğışların işlənməsini də görürük. Belə ifadələr personajın üsyankar ruhunu, ciddi etirazını ifadə edir; məsələn: *Çifayda, Əzrailin yolu yumrulsun ki, sənin kimi mürdər yer üzündə qoyub, gözəl cavanları qara torpaq altına yollayıb [MFA, IV, I, 212]; O günlərə daş düşəydi, zəlzələ oləydi, tar-mar oləydi; Niyə daş yağmır, Allah? [NV, III, 46, 67]; Bu çöl olmuşda mənim başıma çox iş gəldi [SƏN, II, 119].*

XIX əsrdə Azərbaycanın feodalizm dövrünün bir sıra qalıqları hələ də yaşamaqda idi. Bu dövrdə din və mövhumat çox güclü olmaqla xalqın həyat və məişətinə möhkəm daxil olmuşdu. Cəmiyyətdə, ictimai quruluşda irəliləyiş, intibah görünürdüsə də, hələ şüurlarda, düşüncə və təsəvvürlərdə orta əsrin xurafat anlayışları hökm sürürdü. Odur ki, bu dövrün ədəbi dilində "Allah" sözü ilə bağlı frazeoloji qarğışlar çoxdur; məsələn: *A sizin ocağınızı Allah göyə sovursun! Allah evinizi başınıza uçurtsun, hər iki dünyada üzünüzü qara eləsin!* [NV, III, 69, 192]; *Allah harada iki övrətlilər var, hamısının evini yıxsın, hamısını mənim kökümə salsın! Bir müddət gəlib-getdin, kişinin beynini yedin, mənim də günümü qara elədin, Allah sənin gününü qara eləsin! Ay Allah sənə ölüm versin! Belə Allah sizin gözlərinizin yaşını çörəyinizə yavanlıq eləsin!* [ƏH, 35, 38, 53, 65]; *Allah bəisin balalarını mələr qoysun* [CM, II, 309].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində öz ifadəsini tapmış qarğışlar bu və ya digər personajı, habelə müəyyən hadisəni xarakterizə etməklə nitq canlılığı, emosiya gətirmiş, surətlərin fərdi nitq xarakteristikasını yaratmaqda müəyyən rol oynamışdır.

Nitqin canlılığını, həyatiliyini, milli kaloritlə bağlılığını əks etdirən frazeoloji ifadələr əsərlərin üslubunun xəlqiləşməsinə və xalq dilinə yaxınlaşmasına zəmin yaratmışdır. Əlbəttə, müəlliflərin bir məqsədi də ədəbi dili geniş xalq kütlələrini ümumiləşlək mali etmək idi.

III FƏSİL

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN GRAMMATİK QURULUŞU

İSİM

İsmin quruluşca növləri

Dilin lüğət tərkibi, onun leksik mənbəyi ilə əlaqədar olan ismin quruluşca növləri hər dövrün siyasi-ictimai şəraiti tələbləri əsasında artıb inkişaf edir.

XIX əsrin yazılı mənbələrindən toplanmış materiallar da isimlərin quruluşuna görə üç cəhətdən fərqləndirmək imkanı vermişdir: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb isimlər.

1. **Sadə isimlər** dilimizin əsas leksik qatını əks etdirir. Dilimizdə bütün əşya və yaxud predmet adları, müxtəlif sosial-ictimai hadisə, terminlər məhz burada səciyyələnir. Burada sözün forması ilə mənası bir-biri ilə üzvi surətdə vəhdət təşkil edir və müəyyən quruluşca malik vahidlər kimi tədqiq olunur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları Nəsimi, Qazi Bühranəddin, Kişvəri, Xətayi, Füzuli, Əmani, Məsihi, Vidadi, Vaqif şəridə və b. işlənmiş *qas, göz, kiprik, ağüz, burun, gecə-gündüz, gözəl, göyçək, ceyran, cüyür, ay, ulduz (yıldız/yulduz), alın, qabaq, yanaq, üz* və s. bu kimi sadə Azərbaycan sözləri Nəbati, Baba bəy Şakir, Aşıq Molla Cümə, Mirzə Şəfi Vəzoh, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani və b. dilində də eyni mənada işlənmişdir.

Bu qəddi-qamətinə atlaşu xara yaraşur; Qaşların quşasına qətləmə qeyma yaraşur [MŞV, I, 20]; *Gözəl çox oldu, sevdiyim; Sən an ziyadə göyçəksən* [QZ, II, 108 20].

2. **Düzəltmə isimlər** dilin qrammatik quruluşunda, onun inkişafında mühüm yerlərdən birini tutur. Elm və texnikanın, təsərrüfatın inkişafı ilə bərabər meydana çıxan söz və məfhumları çox vaxt sadə isimlər ifadə etmir. Ona görə də sözdüzəltmə ehtiyacı

meydana çıxır. Bu cəhətdən XIX əsr Azərbaycan dilində sözyaradıcılığı prosesi xüsusilə nəzər-diqqəti cəlb edir.

Dilimizdə düzəltmə sözlər XIX əsrə qədər öz sözlərimiz və ərəb, fars mənşəli sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yaranmışdır. XIX əsrdən rus dili və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlərdən yeni söz yaranma hallarına da təsadüf olunur.

Qədim inkişaf tarixinə malik olan sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranmış sözlər bu dövrdə də dilimizin öz daxili inkişaf qanunlarına tabe olub, bu imkanlar üzərində inkişaf etmişdir.

-**lıq**. Öz semantik xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edən **-lıq** (**-lik**, **-luq**, **-lük**) şəkilçisinin inkişaf tarixi çox maraqlıdır. Dilimizdə bu şəkilçinin isim, sifət, say, övəzlilik, zərf və b. nitq hissələri ilə birləşməsi həmişə bir sıra yeni sözlərlə lüğət tərkibini zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Bu şəkilçi sözyaratma prosesində daim səciyyələnməmişdir.

Sən vaxtında aşinalıq etdin; Döndün belə bivəfəliq etdin [SƏN, I, 96]; *Xubluq kişvərinin taxına soltan Süsəni* [MŞV, I, 20]; *Yetmişdi mana çoxdan şüəralıq xəbərin* [BŞ, 32]; *Bir deyəm yox, belə qəmmazlıq ətfələ düşər* [QZ, I, 162]; *...yəni xoşgüzəranlıq olacaqdır* [Ə, 1876, №5]; *O il çox aqlıq olub...*; *İranda məxşuşluq çox olubdur* [SXT 21; 17]; *...Həkimlik sənə ki sənətin deyildi... sənə pakizə dəlləklik öyrətmişdi* [MFA, II, 231]; *Nəvənin naxoşluğu nədi* [NV, II, 24]; *hərəkətin ... xəbəri iştibahkarlıqdan varistə olmamışdır* [K, 1885, №27].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərdən **-lıq** şəkilçisi vasitəsilə yaranmış sözlər də çox geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu sözlərdən bəzən bədii tiplərin xarakterini açmaqdan ötrü bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur.

Şpionluq binasını qoyubsan; Poçotniklik işi möhkəm olubdur [MFA, II, 342]; *İncinərliq özü bir elmdə bihədu hesab* [SƏŞ, I, 19].

-**çi** (**-çı**, **-çu**, **-çü**). Bu şəkilçi də dilimizin inkişaf tarixində çox fəal olmuşdur.

-**çi** (**-çı**, **-çu**, **-çü**) şəkilçisi mənə etibarilə iş gören, müəyyən sənət, peşə bildiren sözlər yaratmışdır: *Gecə-gündüz qətrə gəzən dilənçi* [BŞ, 21]; *...Qaççaqçı belə olar?* [MFA, II, 194]; *...Əksər fabrikaçılar onun mislini qayırmağa həvəs edirlər* [K, 1885,

№27]; *Cavanşirdən kotançı və kümçü görünməyib* [MFA, II, 160].

Qeyd etmək lazımdır ki, *-çı* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmiş *kotançı, qəzetçi, fabrikatçı, silistçi, kümçü, qaçaqçı, çərçi* və s. bunun kimi düzəltmə sözlər XIX əsrin siyasi-ictimai vəziyyətinin tələblərindən yaranmışdır. Ona görə də bu tipli sözlər bu günə qədər öz fəallığını mühafizə edə bilməmişdir.

Orta əsrlərin yazılı mənbələrində *-çılıq (-çilik, -çuluq, -çülük)* şəkilçisi demək olar ki, məhsuldar olmayıbdır. XIX əsr Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində bu şəkilçi az da olsa, bədii üslubun bu və digər qolunda öz əksini tapmışdır.

a) *-çılıq (-çilik, -çuluq, -çülük)* şəkilçisi əsas etibarilə sənət, peşə məzmunlu yeni sözlər yaratmışdır: *Əkinçiliyə Allah bərakət versin* [MFA, II, 227]; *Amma o pullar... orada dilənçilik edənlərdən on-on beşini yığıb. Üç Qarabağ erməni suçuluq edirdi* [Ə, 1877, №4];

b) mənasına görə *-çılıq (-çilik, -çuluq, -çülük)* şəkilçisi vasitəsilə düzəltən sözlər bədii tipin seçiyyəsinə qabarıq şəkildə təqdim etməyə yönəldilmişdir. Bu cür mənə xüsusiyyətinə əsas etibarilə M.F.Axundzadənin komediyalarında təsadüf edilmişdir.

...*Bədsir, keçən işi indi çürükçülük eləyib danışmaq sənə qalmayıbdır... Mən özümü bədnam edib, çuğulçuluq adını üstümə götürürəm? Kəndlərdə çərçilik edəm?; ...sən çox yaxşı qatırçılığa layiqsən* [MFA, II, 126, 152, 14].

XIX əsr Azərbaycan dilində əmələ gəlmiş bu tip düzəltmə sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə bərabər, dövrün ictimai təbəqələrinin xarakter seçiyyəsinə işıqlandırmaq üçün bədii təsvir vasitələrinə çevrilmişdir.

-daş/-taş. Bu şəkilçi XIX əsr yazılı mənbələrində *qardaş, əməkdaş, könültəş, sırdaş, gəmətaş/qəmdaş* kimi ərəb, fars sözlərinin tərkibində müşahidə olunmuşdur. XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərindən bu şəkilçi *vətəndaş, məsləkdaş, çıxdaş, cıdırdaş* kimi sözlərin yaranmasında özünü göstərir.

-iş/-iş. Azərbaycan dilinin XIX əsr yazılı mənbələrində feldən isim düzəldən *-iş (-iş, -uş, -üş)* şəkilçisi passiv olmuşdur. *Ağrı alım, salmə məni yoğuşə, enişə* [MC, I, 7].

-iş (-iş, -uş, -üş) şəkilçisi ilə düzəlməmiş *eniş, yoxuş*, xüsusən *alış-veriş* sözü bu dövrün ədəbi dilində, ilk növbədə satira və dram

əsərlərində çox tez-tez işlənmişdir. Nisbətən sonradan fəallaşmış şəkilçi vasitəsilə düzəltən *qaçış, yeriş, yürüş, yüksəliş, yarış, sıçrayış, baxış* və s. bu tipli sözlər XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən meydana çıxmışdır. Bu sözlər müasir ictimai, mədəni həyatda çox fəal və çox işlək sözlər sırasına daxildir.

-aq/-ək. Azərbaycan dilində bu şəkilçi əsasən feldən isim düzəltməsi ilə seçilir: *dəyənək, daraq, oraq, bıçaq, qonaq, çanaq, əknək, biçənək* və s.

Əqli kəm, qurək, hər daşın ardınca qaçan [BŞ, 24]; *Qan uddurur çanaq-çanaq gözlərin* [QZ, II, 93]; *Qoy bir bulardan soruşum ki, qaçaq malınız varmı?* [MFA, II, 194]; *Sonra suyu süzüb, xəmiri bir ələk üstə qoyub...* [Ə, 1875, №19]; *Çayın kənarında bir, ya bir neçə çaxnaq, ya arxa qazıyıb...* [Ə, 1875, №21]; *Əkin yerində tordan yataq qayıyır onun içində qoyunları gəcə yatmağa və gündüz yorğununu almağa salıb...* [Ə, 1975, №19].

-ma, -mə şəkilçisi fel köklərinə birləşərək *dolama, bağlama, bozarma, qızartma, artma* və s. bu tipli sözlər yaratmışdır ki, bunlar ilk baxışda kök sözlər kimi təsir bağışlayır: *...taxtılı kotan ilə ancaq dolama şuxm etmək olar* [Ə, 1875, №2]; *Qızdırma, yatalaq, vəba naxoşluqları bir-birənə dəyməkdən düşər* [Ə, 1875, №15]; *Taun yoluxmadır...* [Ə, 1875, №6].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar *-t, -d, -ı, -i, -u, -ü, -laq, -lax, -gü, -gu (-qı, -ğt), -gı, -gi, -ki, -in, -ın, -un, -ün* və s. bu tipli şəkilçilər XIX əsr yazılı mənbələrində çox da parlaq yer tutmamışdır. Dilimizin demək olar ki, bütün inkişaf dövrlərində *-t/-d* ancaq *gözət, gözətçi; -ı, -i* - alğı, satqı, vergi; *-laq* - duzlaq, otlaq; *-ın* - alın, gəlin, ökin, biçin, yarı, düyün, soyun kimi sözlərin tərkibində müşahidə olunmuşdur: *-stan, -namə, -xanə, -haz, -keş, -zar* çox az məhsuldar olan *-şən, -zadə, -duz* və s. fars mənşəli sözdüzəldici şəkilçilərin də inkişafı maraqlıdır. Bunlar bir tərəfdən *zıman, dehistən, bostan, gülzar, gülşən, seyrəngah, meyxana, karxana, gömrükxana, xətkeş, dudkeş, əsilzadə, bəyzadə, xanzadə* və s. bütöv sözlərin tərkibində gəlmiş, digər tərəfdən isə dilimizdə bu şəkilçilər *Dağıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Xıznırstan, Tataristan, Gürcüstan, Qazaxistan, Qırğızistan* və s. ölkə, yer, respublika adlarının, *azarxana, mərixana, xəstəxana, çayxana, gülxana, zibilxana; azərkeş, dərdkeş* və s. ad və məfhumların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dilimizdə tarixən bu tipli sözlərin yaranması və işlənməsi lüğət tərkibinin, onun qrammatik quruluşunun daim inkişaf edib zənginləşməsi ilə nəticələnmişdir. Bu proses XIX əsrdə xüsusilə parlaq şəkli almışdır.

Yuxarıdakı qeydlər aydın göstərir ki, XIX əsrdə Azərbaycan dilinin sözdüzcüldüçilik imkanları daha çox genişlənir; xüsusilə *-çılıq*, *-çilik* şəkilçisi formalaşır, *-daş/-taş* şəkilçisinin yaradıcılıq imkanları artmış, *-ma*, *-mə*, *-lax*, *-laq*, *-mac*, *-məc*, *-namə*, *-dar*, *-baz*, *-zadə* və s. dilimizin leksik qatının inkişafına xidmət etmişdir.

3. Mürəkkəb isimlər. Mürəkkəb isimlər tarixi kateqoriya olmaqla, əsrlərdən bəri dildə işlənməkdədir. Mürəkkəb isimləri sözbirləşmələri ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki mürəkkəb isimlər yüksək abstraksiyanın məhsulu olmaqla daha yığcam və ifadəli dil vahididir. Ona görə də XIX əsr ədəbi dilinin satıra janrında işlənməmiş bir sıra mürəkkəb isimlər bu baxımdan çox maraqlıdır. Mənzərə aydınlığı üçün onları əmələ gəlmə prinsiplərinə görə qruplaşdırmaq daha vacibdir:

a) iki ismin birləşməsindən düzələnələr: *Qaqarza*, *Üçoğlan mülki-müstəhsən*; *Çəkilmə bir küncə əlimdə qələm*; *Divanbəyilərə bir həcv deyəm* [QZ, II, 354, 375]; *Paçabəndi mal gönnünün dəşməsi* [QZ, II, 354]; *Bu halda qırmasaqqal, uca boylu içəri daxil oldu* [MFA, II, 19];

b) sifət ilə ismin birləşməsindən düzələnələr: *Yaxşı çal daşa külingü*, *alagöz Fərhadım* [SƏN, II, 29]; *Nisfin Qarağac*, *nisfin Həsli*; *Versələr bilmərrə dəvə kəsili* [QZ, II, 69]; *Edər seyri-gülüstanı bəqa ağgünlülər hər yan*; *Yaşıtpapaq eylər kimni mən tək* [QZ, II, 354, 359]; *Qızılbaş xanların bir parasın Kiş qalasına almağa müqərrər buyurdu* [SXT, 14]; *Çünki həmin adam həmişə başısoyuluğa adət edib* [Ə, 1876, №16];

c) isimlə felin birləşməsindən düzələnələr: *Yüzbasar*, *Dartantutan qaplamı gözəl*, *gözlərim*; *Vəli hər gündə min dağdalar Fərhadı nisbatı var*; *Dağyarın oğlan hanı, noldu o Fərhadı-div* [SƏN, II, 138, 101]; *Həddən aşib aravurmaq şərərət* [QZ, II, 73]; *Qoyalar ad mənə "qulaq-kəsən"*; *Nalçəkər söhbətində karın yox* [SƏŞ, IV, II, 290, 268].

Nümunələrdən də aydın görünür ki, bunlar XIX əsrdə inkişaf etmiş bədii üslubun satıra qolunun xarakterinə xidmət edən leksik vahidlərdir.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar

Türk sistemli dillərin Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu tarixən sabit və möhkəm olmuşdur. Dilin mahiyyətini əks etdirən bütün kateqoriyalar onun qrammatik quruluşunda çox-çox illər bundan qabaq formalaşmışdır. Zaman keçdikcə qrammatik quruluşun tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda, öz daxilində inkişaf edib möhkəmlənmiş, yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Bu baxımdan, qrammatik xüsusiyyətlər də seçiyəvidir. Dilin mahiyyəti sözlərdə təcəssüm etdiyinə baxmayaraq, onlar ayrılıqda yaşaya bilmir, sözün qrammatik xüsusiyyət və formalarının inkişafı onların bir-biri ilə əlaqəsində baş verir. Ona görə də söz və onun dəyişmə qanunları ilə məşğul olan morfologiya sözün qrammatik məna ifadə edən formalarını ön plana çəkir; burada nitq hissələri əhatə olunaraq onların ayrılan və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirilir; ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan sözlərin leksik-qrammatik məna xüsusiyyətləri göstərilir. Sözün qrammatik mənası və qrammatik forması ortaya çıxarılır. Sözlər nitqdə yaşadığı üçün onlar yalnız cümlə daxilində qrammatik məna xüsusiyyəti kəşf edir. Məsələn, *Yarpaqlar töküldü* cümləsində *yarpaqlar* və *töküldü* sözlərinin leksik mənası ilə yanaşı, bir neçə qrammatik mənası da müəyyənləşir. *Yarpaqlar* sözü qrammatik məna cəhətdən isimdir, adlıq haldadır, mübtədadır, cəm isimdir, ümumidir. *Töküldü* sözü feldir, təsirsizdir, məchul növdür, təkdir, şühudi keçmişdir, III şəxsədir, xəbər formasındadır, xəbərdir və s.

Grammatik məna xüsusiyyəti nitqdə xüsusilə qiymətlidir, belə ki, sözün anlaşılmasını asanlaşdırır. İsim əşyanın adını bildirməklə yanaşı, onun kəmiyyətini, məna növünü, halını səciyyələndirir və s.

Grammatik məna xüsusiyyətinin bir cəhəti də nitq sisteminə sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərməsidir. Məsələn, *Yarpaqlar töküldü* cümləsində *yarpaqlar* sözü mübtəda, *töküldü* xəbər olduğundan bir-biri ilə əlaqələnmişdir. Sözün qrammatik xüsusiyyətlərindən biri də danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirməsidir. Beləliklə, sözün qrammatik məna xüsusiyyətlərini bütün tarixi dövrlərdə və bütün dəyişə bilən nitq hissələrindən olan sözlərdə, xüsusilə isimlərdə görmək mümkündür.

İsim nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutur. Mənasına görə insan, əşya, hadisə, hərəkət adlarını, ayrı-ayrı məfhumları bildirmiş

və bütün dövrlərdə bu keyfiyyətini mühafizə etmişdir. İsimlər dildə təkcə maddi varlıqların deyil, bütün mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir. Hər bir dövrdə siyasi-ictimai, iqtisadi həyatın, elmin, habelə mətbuat üslubunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni məfhumları ifadə edən leksik vahidlərin hesabına isimlər daim artmışdır.

Ona görə isim kategoriyasının bu cəhətini nəzərə alıb, demək lazımdır ki, hər bir isim qrammatik cəhətdən nə qədər sabit isə, leksik mənəvi etibarilə qeyri-sabit və dəyişkən olur. Bu baxımdan XIV-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilində çox geniş şəkildə işlək olmuş *damu, uçmaq, əsən, oluş, bitik, nəsnə, sayru* və s. isimlər müasir ədəbi və danışq dilində yeni (*cənnət, cəhənnəm, sağlam, dirilik, məktub, şey, xəstə* və s.) leksik vahidlərlə əvəz olunmuşdur. Bu baxımdan isimlə bağlı olan bir sıra morfoloji göstəricilərin də tərkibində fonetik dəyişmə, sadələşmə nəzərə cəpır ki, bunlar da müəyyən kategoriya daxilində formalaşmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilində üç qrammatik kategoriya (xəbərlilik, mənsubiyyət və hal) danışmaq olar [7, 89]. M.Ş.Şirəliyev kömiyyət kategoriyasını da müstəqil kategoriya hesab edərək buraya artırmış və onun öyrənilməsinin vacib olduğunu göstərmişdir [7, 104]. Bəzi araşdırmalara görə ümumi qrammatik kategoriya lərin sırasını artırmaq da mümkündür [25, 6].

İstər Azərbaycan dilçiliyində (M.Ş.Şirəliyev, M.H.Hüseynzadə, R.Ə.Rüstəmov, K.Ramazanov, A.Ə.Aslanov, M.İ.İslamov, F.R.Zeynalov, İ.Hacıyev və b.), istərsə də türkologiyada (N.K.Dmitriyev, E.V.Sevortyan, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov, A.M.Şerbak və b.) qrammatik kategoriya lərin inkişafı haqqında maraqlı fikir və mülahizələr vardır.

Türk dilləri və eləcə də Azərbaycan dilində bu kategoriya lərin müəyyən qanunauyğunluq əsasında yaranmış və hər bir kategoriya özünün mənəvi və məzmununa görə formalaşmış bugünkü səviyyəyə çatmışdır.

Azərbaycan dilində kömiyyət kategoriyası demək olar ki, qrammatik və morfoloji baxımdan çox qədimdən formalaşmış bir kategoriya dır. Əldə olan tarixi, ədəbi-bədii əsərlərin dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, dilimizdə bu kategoriya özünəməxsus morfoloji əlamətləri ilə başqa kategoriya lərdən seçilir, fərqlənir. İlk baxışda *-lar/-lər* cəmlik şəkilçiləri ilə dərək olunan bu kategoriya topluluq, çoxluq bildirən isimləri, mənsubiyyət kategoriyasının hər üç qrammatik şəxslər üzrə olan cəmliyi və s. də özündə birləşdirir.

Azərbaycan dilində kömiyyət kategoriyası yalnız isimlərə məxsus deyildir. Azərbaycan dilində olan isimlərin müəyyən qismi həm toki, həm də çoxluğu, yəni həm ayrı-ayrı vahidləri, həm də bu vahidlərin bütövlüyü (küllünü) bildirir [83, 45]. Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərində olduğu kimi [161, 61], XIX əsr ədəbi-bədii əsərlərin dilində kömiyyət kategoriyasını səciyyəvləndirən əlamətlərdən biri *-lar/-lər* şəkilçisidir. Azərbaycan dilində çoxluq, topluluq, qeyri-müəyyən kömiyyət bildirən bu şəkilçi XIX əsr ədəbi dilində də bir sıra maraqlı semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir: *Genə bahar oldu, açıldı güllər* [SƏN, I, 105]; *Tərəf-tərəf olub bəglər deputat; Bundan əqdəm ellər gedərdi dağa* [BŞ, 10, 25]; *Top almaqdır həvəsləri peyvəstə* [QZ, I, 11]. Burada *-lar, -lər, -in* qrammatik vəzifəsi isimlərdə ifadə olunmuş əşya və s. çoxluğunu bildirməkdir.

Məqsəddən asılı olaraq cəm şəkilçisinin işlədilməsi və ya işlədilməməsi ilə əlaqədar üslubi imkanlar bu şəkilçinin mənəvi cəhətləri və hansı sözə bitişərək işlədilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Çünki cəm şəkilçisi bütün isimlərə eyni dərəcədə bitişdirilmir və bitişdiyi hər isimdə də çoxluq anlayışını eyni rəngdə, eyni dərəcədə ifadə etmir. Bir sıra isimlərdə isə cəm şəkilçisi, ümumiyyətlə, əşyanın qeyri-müəyyən çoxluğunu deyil, başqa bir anlayışın çoxluğunu, bəzən də tamam başqa bir anlayış cəhətlərini ifadə edir [85, 190]. Ona görə də cəm şəkilçisinin üslubi imkanlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur:

a) *-lar/-lər* şəkilçisi bir sıra isimlərdə xüsusi cəhətləri ifadə etmişdir: *Sizin heç biriniz mənə mərhəmətlərimə layiq deyil* [MFA, II, 123]; *Dağıstan dağının şahbazları* [QZ, II, 305]; *Təbli sahibləri xanlara, Dərğanişnlərdə pasibənlərə* [QZ, II, 335];

b) *-lar/-lər* düzəltmə isimlərə əlavə olunduqda çoxluq çalarlarını nisbətən konkretləşdirir: *Xəlvətdə öyrədib motalçıları* [QZ, I, 87]; *Alıcı olmasa onları tütünçülər kimi saxlamaq gərək* [Ə, 1877, №15]; *Əksər fabrikaçılar onun mislini qayırmağa həvəs edirlər* [K, 1885, № 62];

c) *-lar/-lər* şəkilçiləri *biz* və *siz* əvəzliliklərinə əlavə olunduqda tayfa, nəsil, rayon, şəhər və yaxud bir kəndə aid olan insan toplusunu ifadə edir: *Bizlərə bu şiveyi-aba imiş* [SƏN, II, 162]; *Bizlərə yetəndə xanü olaşın; Deyirəm sizlərə söz budur həman* [BŞ, 5, 11];

ç) *-lar/-lər* cəm şəkilçisi seçilmə, fərqləndirmə çalarlarını daha da qüvvətləndirməyə xidmət etmişdir. Bu mənə xüsusiyyəti Q.Zakirin yaradıcılığında daha tez-tez nəzərə çarpır: *Dabanı-çatlaqlar, yalınayaqlar; Oynasa, oynasın gönüqalınlar* [QZ, II, 109].

Göründüyü kimi, *dabanıçatlaq, yalınayaq, gönüqalın* və s. tipli sözlərə əlavə olunmuş *-lar/-lər* kömiyyət şəkilçisi çoxluq, topluluq, qeyri-müəyyən kömiyyət bildirmir, həmin tiplərin başqısından fərqləndiyini, seçildiyini sosiyyələndirir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş bu tipli sözlər satirik üslubda çox uğurlu bir vasitə olmuşdur;

d) *-lar/-lər* şəkilçisi yer, kənd və s. ad bildirən xüsusi isimlərə bitişdiyi zaman məhdudluq, bir qrup və s. zümərəni ümumidən ayırma, fərqləndirmə bildirir: *Qızıltıhacılılar gəzər...* [BŞ, 22].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində kömiyyət kateqoriyasına mənsub *-lar/-lər* şəkilçisinin 21 mənə xüsusiyyəti qeydə alınmışdır [103, 69-78]. Həmin şəkilçinin (*-lar/-lər*) dilimizin əvvəlki dövrlərində də rəngarəng mənə xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilində *-lar/-lər* cəm şəkilçisi iki variantda olub qalın samitli kök və əsaslarda *-lar*, incə saitliyədə isə *-lər* variantında sabitləşmişdir. Dilimizin dialekt və şivələrində, eləcə də ümumxalq danışq dilində bu şəkilçinin *-nar/-nər*, *-zar/-zər*, *-dar/-dər* fonetik variantları da çox fəaldır [217, 193].

Azərbaycan dilində kömiyyət kateqoriyasının ən qədim və maraqlı cəmlik forması *z*-dir. Türk dillərində *z* cəmlik əlaməti tarixən şəxs, subyekti məfhumu ilə əlaqədə yaranmışdır. Məhz ona görə də, türk dillərində *z* cəmlik əlaməti I və II şəxsləri (qrammatik şəxsləri) mənə və məzmun etibarilə birləşdirir. Başqa cəmlik

əlamətlərindən fərqli olaraq *z* bilavasitə söz köklərinə deyil, mənsubiyyət şəkilçilərinə əlavə olunur. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində də *z* cəmlik əlaməti mənə və məzmun etibarilə öz sabitliyini saxlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində *z* cəmlik əlaməti yalnız *bən* (mən) və *sən* əvəzliliklərinin köklərinə (*bi+z*, *si+z*) müstəqil şəkildə birləşə bilir. Dilimizdə özünü göstərən bu morfoloji xüsusiyyətin varlığı *bən//mən* və *sən//sen* əvəzliliklərinin və bu tipli daha başqa mübahisəli məsələlərin təhlilində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Deməli ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində *z* cəmlik əlaməti I və II şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birləşərək aşağıdakı şəkildə paradiqma yaratmışdır: a) saitle bitən söz kök və əsaslarında: *-miz* (*-mız*, *-muz*, *-müz*); *-niz* (*-nız*, *-nuz*, *-nüz*); b) samitlə bitənlərdə: *-imiz* (*-ımız*, *-ümüz*, *-umuz*), *-iniz* (*-inız*, *-unuz*, *-ünüz*); məsələn: *Ömrümüzə xələl qatdığıın yetər* [QZ, I, 54]; *Hər birimiz bir diyarə, ərz eylə* [BŞ, 18]; *Sizin təcrübəniz belə işlərdə azdır* [MFA, II, 268]; *Məktubunuz mülaxətə oldu* [Ə, 1876, №27]; *Aliyyətan alişan əfəndimiz* [K, 1885, №27].

Qeyd etmək lazımdır ki, kömiyyət kateqoriyasının I şəxs cəmini şərtləndirən formalarda dəyişiklik müşahidə olunmur. Burada cəmiyyəti həmişə *z* əlaməti ifadə etmişdir. Deməli ki, kömiyyət kateqoriyasının I şəxs cəmində *k*, *q* cəmlik əlamətləri də müşahidə olunur. Lakin bu əlamət ismi xəbərlərdə özünü göstərir. Bununla belə, dilimizdəki bu ikili morfoloji xüsusiyyət göründüyü qədər də sadə məsələ deyildir. Azərbaycan dilində I şəxsin cəmi ilə əlaqədar olan *z*, *k*, *q* cəmlik əlamətləri müəyyən tarixi-morfoloji qanunauyğunluğun nəticəsidir.

Azərbaycan dilində *q* və *k* samitləri tarixən qədimdən kömiyyət şəkilçilərinə daxildir. M.Ş.Şirəliyev *-laq* şəkilçisindən bəhs edərkən son *q* samitini kömiyyət əlaməti adlandırmışdır [225, 90]. M.Hüseynzadə göstərir ki, *-q//k* ünsürləri heç bir başqa samitlə (ünsürlə) birləşmədən müvafiq sait vasitəsilə *-iq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* şəklində ismi cümlələrdə I şəxsin kömiyyətə çoxluğunu ifadə edir [197, 54, 45].

I şəxsin cəmi üzrə sosiyyələnmə *k*, *q* cəmlik əlaməti müərkəb *n*-lə əlaqədardır. Başqa sözlə, *k*, *q* şəxs şəkilçilərini *n*-dən törəmə hesab etmək olar.

Orta əsr Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində *q* və *k* samitləri feli cümlələrdə kəmiyyət əlaməti kimi çox geniş yayılmışdır. İsmi cümlələrdə isə bu şəkilçiyə nisbətən az təsadüf olunur. *Biz onun padşahlığına çox şadıq* [MFA, II, 329]; *Bizik ələmdə nəsl-i Xaqani* [SƏŞ, IV, II, 269].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində əsas etibarilə türk (osmanlı) dilinə məxsus *-iz* cəmlik şəkilçisi də öz əksini tapmışdır. Lakin buradaca demək lazımdır ki, onun özü də bədii üslubda məhz müəyyən çalarlıq ifadə etmək məqamında işlənmişdir: *Nə oğru, nə xain, nə hiyləgariz; Məsti-gərq dəryayı-gəmdə* [BŞ, 18, 23, 17]; *Biz də sizləri görüb şadlanuruq* [K, 1889, № 27]. Buradan bir daha aydın olur ki, kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri dilimizdə ancaq bu və yaxud başqa əşyaların kəmiyyətini bildirmək deyil, o eyni zamanda obrazlılıq, emosionallıq kimi xüsusi halları ifadə etmək, obyektin xarakterini bir daha aydınlaşdırmağa xidmət etmişdir.

Demək lazımdır ki, *-li, -lu, -lü, -lu* sözdüzəldici şəkilçisinin məzmununda keyfiyyət (sifat) bərabər, kəmiyyət çaları da dərək olunur. Bu baxımdan, onu omonim səciyyəli şəkilçi də hesab etmək olar. Bu cür məna xüsusiyyətlərini XIX əsr ədəbi dili nümunələrində də müşahidə etmək mümkündür: *O sən görən mallu, dövlətlü kəslər* [BŞ, 18]; *Gilli yer soyuq olur; Əhəngli yerin əhəngi 50 hissədən ziyadə...* [Ə, 1877, №4]; *Mustafa xan külli qoşunla...* [SXT, 29].

Göründüyü kimi, *mallu, dövlətlü, gilli, əhəngli, külli* düzəltmə sözlərinin məzmununda qeyri-müəyyən kəmiyyət anlayışı, topluluq məzmunu vardır. Qeyd etdiyimiz sözlərin işləndiyi mətnin məzmunu da buna uyğundur.

Bu cür məna xüsusiyyəti *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisinin qədim forması olan *-lıq (-lik, -luq, -lük)* formasının məzmununda güclü mübaligə özünü göstərir: *Elliklə baş götürüb gedəriz* [BŞ, 18]; *Qəm tünlük, mən yalqız...* [QZ, I, 63]; *Odur ki, bir qəbristanlıq adam qırın...* [MFA, II, 41].

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər, eləcə də XIX əsr yazılı mənbələrində Azərbaycan dilinin fonetik prinsiplərinin pozularaq sözdüzəldici dördvariantlı *-lı (-li, -lu, -lü), -lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçiləri əsas etibarilə *-lu (لو)* və *-li (لى)* şəklində yazılmışdır. Lakin bu məsələni həmişə ərəb əlifbasının məhdudluğu ilə əlaqələndirmək çətindir.

Doğrudur, ərəb əlifbasının saitlər sistemi Azərbaycan dilindəki saitlərin əhəng prinsiplərini tam ifadə edə bilmir (məsələn: tatlı – dadlı, qapı – qayı və s.). Bununla bərabər, ümumxalq dilində də saitlərin (*mənim, sənün, onun, qüvvətlü, mallu, qarlı, əhəngli* və s.) dodaq və damaq əhəngi, demək olar ki, daim pozulur. Bu fonetik cəhətlərin üstünlüyü ümumxalq dili xüsusiyyətidir. XV–XVI əsrlərdən başlayaraq ədəbi dilə ümumxalq dili xüsusiyyətləri geniş şəkildə nüfuz etmişdir. T.Hacıyev ədəbi dil tarixi və tarixi qrammatika məsələlərindən danışarkən göstərir ki, ...bir halda ki, ədəbi dil nitq təzahürüdür, deməli, bu materialda müəyyən qeyri-mükəmməl fakt-hadisələr ola bilər. Lakin, bu, ana dilinin günahı deyil, ondan istifadə edənlərin – nitq sahiblərinin şəxsi fərdi istedadı ilə, ana dilinə yiyələnmək qabiliyyəti ilə bağlıdır [205, 5]. Digər tərəfdən də bu cür fonetik xüsusiyyətlərin ədəbi dildə əks olunması dilimizin əvvəlki dövrlərini öyrənmək üçün də əhəmiyyətli ola bilər. Məsələn, müasir canlı dialektlərimizdə də bu fonetik xüsusiyyətlər parlaq şəkildə özünü göstərir (Bakı dialekti: *atası, aton* və s.).

Azərbaycan dilində *-an* cəmlik əlaməti də kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinə daxil edilir. XIX əsr yazılı mənbələrində biz, *-an* şəkilçisinə *şoran* sözünün tərkibində təsadüf etmişik. Məsələn, *şoran yer*. “Əkinçi” qəzetindən gətirdiyimiz nümunədən də görün-düyü kimi, “şoran” sözü duzlu, duzu çox olan yer, duzlu torpaq, əkinə, baxçaçılığa yararsız torpaq mənasında işlənmişdir.

A.Əlizadə göstərir ki, *-an* cəmlik şəkilçisi Azərbaycan dilində çox qədim bir inkişaf tarixinə malikdir və bu (*-an// -ən*) *oğlan, ərən* sözlərinin tərkibində qalmışdır [108, 21]. Bizcə, buraya *aran, dağdağan, Muğan* və s. sözləri də əlavə etmək olar.

İsmi mənsubiyyət kateqoriyası

Ümumi kateqoriyalardan biri də isimlə əlaqədar olan mənsubiyyət kateqoriyasıdır. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində həmin kateqoriyanın morfoloji əlamətləri də əsasən üslubi mahiyyət kəşb edir. Bədii üslubda mənsubiyyət şəkilçiləri, hər şeydən əvvəl, şəxs əvəzlilikləri, xüsusən şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik formaları ilə sinonim olur. Ona görə də həmin şəkilçilər dilimizin ta qədim dövrlərinə aid yazılı mənbələrində də saitlə bitənlərdə *-m, -miz (-mız, -umuz, -ümüz)*, samitlə bitənlərdə *-ım, -ımız (-imiz, -umuz,*

-ümüz) formasında əşya ilə şəxs arasındakı yiyəlik, sahiblik, maliklik, qohumluq və s. münasibətləri bildirmişdir. Bütün bunları şəxsəlik üzrə də qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur.

I şəxs cəmi. *Məgər cismi-lətifin, nəzənim, sərbəsər candır* [MŞV, II, 24]; *Hələ, mənim hünərim üçün dəxiərbəbi-zövq və kamal və mərifət lazımdır ki...* [MFA, II, 19]; *Var idi on atım, igirmi malım* [BŞ, 20]; *Şikəstə Zakirəm, könlüm sana min arzulənmiş* [QZ, I, 183].

I şəxs cəmi. Mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxs cəmi z şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Bu əlamət müxtəlif fonoloji şəraitdə -miz (-mız, -müz, -muz), -imiz (-ilmiz, -ümüz, -umuz) şəklində əşyanın cəmini bildirir: *Yoxdu bizim sazımız, tər-xoş avazımız* [SƏN, II, 131]; *Muradımız şükəfəsi bitmədi; Bələli sərimdən sevdə getmədi* [QZ, I, 18]. Əslində yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzlilikləri ilə (bizim muradımız və s.) ifadə olunmalı mənsubiyyət anlayışını burada şəkilçilər sosiyyələndirmişdir.

II şəxs tək. Mənbələrdə mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs tək -n, -in, -un şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Ərəb əlifbası ilə bu şəkilçi n (sağır-nun) fonemi ilə yazılmışdır. Əfşarın kitabında da II şəxsin təkini (ك) fonemi ilə düzəltdiyi qeyd olunmuşdur [161, 35]. Buna baxmayaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində fonetik cəhətdən sadələşmə, vahidləşmə, təkmilləşmə meyilləri ilə əlaqədar n foneminin sadə n-lə əvəzlənmə (n < n) hadisəsinə tez-tez təsadüf olunur və bu əvəzlənmə hadisəsi XIX əsrin II yarısında daha da fəalləşir. Nəticədə mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsin göstərən şəkilçisinin -in, -un/-in/-ün paralelliyi yaranmışdır: *Dolanım başuñna* (باشوڭا), *olum qurban, səniñ* (سەنڭ) *olsun cəmi-malı-cəhan* [SƏN, II, 22, 25]; *Etməsaydı möhnəti-eşqün cəmi* (عەشقۇن) *rəsul bəni* [İN, 61]; *Neçün öz adını* (ادنىڭ) *nakam edübsən* [İN, 9]. *Bəs saña süt verüb anası buñın* (بۇنىڭ), *Yoxsa yoxdur bir iqtizası bunun* (بۇنون) [SƏŞ, III, 25].

Misallardan göründüyü kimi, mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs tək (cəmində də elədir) müasir dildən yalnız n (sağır-nun) fonemi ilə fərqlənir. Əsrin əvvəllərində bu səsin (ñ) işləkliyi genişdir. Ümumxalq danışq dili xüsusiyyətləri ədəbi dilə nüfuz etdikcə, n < n hadisəsi sürətlə olmuşdur.

II şəxs cəmi. II şəxsin cəmi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə qədim cəmi əlaməti olan z foneminin əlavəsi ilə ifadə olunur.

Andən ötrü ki, ləvənd, zatınızı çoxdur görən [BŞ, 33]; *Sür-bəniz dağılıb çaşa, durnalar* [QZ, II, 114]; *Ayə sizin rəyinizə görə mən nə qism tədbir ilə bu hadisənin...* [MFA, III, 102]. Əsas fonoloji xüsusiyyətlərdən biri də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin hallanmasında n > v səssizlərinin əvəzlənməsinin ədəbi dildə əks olunmasıdır. Ümumxalq danışq dilindən ədəbi dilə keçmiş n > v hadisəsi II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdə özünü göstərmişdir: *Baxdıqca həsrət ilə sənin gül camaluvə; Görmüşəm ləluvi, lazımdı, tökülsün qanım* [SƏŞ, I, 58, 44]; *Dilüvi saxla gizbü qeybətədən* [SƏŞ, I, 196].

Bu tipli sözlər II şəxsin z cəmi əlamətini də qəbul edə bilər. *Əvvəla an ki, qədəh donlarıvuz atlas olub; Yaduvuzdan çıxıb ol vəqt ki, dəryələrdə* [SƏŞ, IV, II, 143].

Bu o deməkdir ki, Azərbaycan ədəbi dilinə ümumxalq danışq xüsusiyyətlərinin daxil olması XIX əsrdə daha qüvvətli olmuşdur.

III şəxs tək. Mənsubiyyət kateqoriyasının III şəxs tək əsas etibarilə -ı (-i, -u, -ü) şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Sonu saillə bitən köklərə mənsubiyyət şəkilçisi əlavə olunduğu zaman iki saillə (ata-s-i, ana-s-i və s.) arasında bir s əlaməti artırılır. -sı (-si, -su, -sü): *Rüzigari qara, daim gecəsi tar keçər; Hər kimin eşqində bir yarı - sitəmkarəsi var* [MŞV, I, 20].

Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyası III şəxsin təkində sonu saillə bitən söz kök və əsasları -sı (-si, -su, -sü) şəkilçisi ilə ifadə olunur. Orta əsrlərə aid yazılı mənbələrdə həmin forma qrammatik bütöv şəklində həmişə öz funksionallığını saxlamışdır.

Küz alması kimi al yanağın yırtı; Al duvağım ayası [Kitabi-Dədə Qorqud]; *Saçı qərarının qəmin ol nə bilir ki, çəkmədi* [İ.Nəsimi]; *Ol dilbər ki, vəfası yoxdur* [MF]; *Ya filan şeyir deyir yazısı gögçəkdir* [MVV]; *Dərdü qəm çərisin dövrəmə düzmə* [QZ].

Abidələrin dilindən gətirdiyimiz alma, aya, qəra, vəfa, yazı (xətt), çəri (qoşun) sözləri -ı (-i, -u, -ü) III şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdiyi zaman söz kökündəki saillə şəkilçi saillə arasında bitişdirici s fonemi qanunauyğunluq kimi öz yerini tutmuşdur. Bitişdirici s fonemi mənsubiyyət anlayışının məzmunu, onun ifadəsi ilə əlaqədar deyildir. O, mənsubiyyət kateqoriyasının

III şəxs üzrə şəkilçilərinin formalaşmasında saitlər sistemi arasındakı ahəngdarlığı mühafizə etmişdir. Bir sözlə, demək lazımdır ki, Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyasının III şəxs üzrə formalaşmış "si" variantı dünənki hadisə deyildir. Çoxəsrlik bir inkişaf tarixinin məhsulu olan həmin forma Orxon-Yenisey daş kitabələrində də bugünkü forma və məzmununda işlənmişdir [234, 92].

Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin saitlə bitən sözlərdə *s* ilə yanaşı, *y* (ölüm ağuyu) bitişdiricisinə də təsadüf olunmuşdur; məsələn: *Eşqinə kim ki, qılmadı baş ilə canını fəda; Dərdinə çarə bulmadı, uğramadı dəvayinə* [Nəsimi, 3, 127].

Azərbaycan dilində *s* və *y* bitişdirici fonemlərinin bir-birini əvəz etməsi sual əvəzlərində də müşahidə olunmuşdur; məsələn: Mərə, kimin nəsin alır?.. İç oğuzda kimin nəsisən [Kitabi-Dədə Qorqud]; Di, övrotədür nəsi (نسی) ziyadə [Məsihi "Vərqa və Gülşar"].

Gətirdiyimiz faktları nəzərə alıb güman etmək olar ki, dilimizin müəyyən bir tarixi dövərində *y* və *s* bitişdirici fonemləri bir-birini əvəz etmişdir. Zaman keçdikcə, *y* və *s* bitişdiriciləri arasında diferensiallaşma getmişdir. Bu prosesin həmin fonemlər arasında davam etməsi xüsusiləşmə yaradaraq III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibində *y* deyil, *s*¹ foneminin sabitləşməsi ilə nəticələnməmişdir.

III şəxs cəm. Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyasının III şəxs cəmi bütün məlum tarixi dövrlərdə bir qayda olaraq ismin *-lar/-lər* cəm və *-ıl/-i* mənsubiyyət şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmış *-larıl/-ləri* formaları ilə ifadə olunmuşdur. *Gözləri məst, ləbləri meykun* [SƏN, I, 31].

İsmın hal kateqoriyası

Azərbaycan dilində ismin hal kateqoriyası da başqa kateqoriyalar kimi genişdir. Bu kateqoriya dilimizin morfoloji və qrammatik quruluşunda mühüm rol oynayır. Hal kateqoriyasını morfoloji baxım-

dan fərqləndirən şəkilçilər istər formal, istərsə də mənə cəhətdən demək olar ki, dilimizin bütün tarixi dövrlərində öz sabitliyini saxlamışdır. Bununla bərabər, tarixi-fonetik inkişafı ilə bağlı bəzi (nəfəmi kimi) xüsusiyyətlər də müşahidə olunmuşdur ki, bunlar XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Müasir dildən fərqlənən belə fonetik xüsusiyyətlər əsas etibarilə yiyəlik və yönüklü hallarında özünü göstərir.

Adlıq hal. Şəkilçisiz işlənərək konkret oşya, hadisə və mücərrəd adları bildirmişdir (yağış, külək, gül, çiçək, məhəbbət, daş, ağac və s.).

Yiyəlik hal. İsmın yiyəlik halı qovuşuq *nq* və onun nisbətən sadələşmiş *n* (sağır-nun) fonemi ilə ifadə olunmuşdur. Ona görə də yiyəlik hal saitlə bitən köklərdə *-nun/-nin/-nun/-nün* və müasir *-nün/-nin/-nun/-nün*, samitlə bitənlərdə *-ın/-in/-un/-ün* *-ın/-in/-un/-ün* göstəricisi ilə səciyyələnməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yiyəlik halın morfoloji göstəriciləri arasında sadə *n* foneminin də işlənməsinə baxmayaraq, dilimizin yazılı mənbələrində *n* (sağır-nun) fonemi XX əsrin əvvəllərində müşahidə olunmuşdur; məsələn: *Kindir yetə fəryadına kəndlünün* [BŞ, 22]; *Zakirin, təbi deyildi, belə mövzun, vəli* [QZ, I, 129]; *Gündüz axşama kimi başun qarışub...*; *Təmam vilayətin, hamısı* [NV, II, 6, 25].

Yönüklü hal. İş və hərəkətin hansı istiqamətə yönəldiyini bildirir. Dilimizin qrammatik quruluşunda yönüklü halı tarixən *-a*, *-ə* və *-ya*, *-yə* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur.

a) yönüklü hal şəkilçisi hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir: *Şimdi bu dağılmış Şirvana bir bax* [BŞ, 21]; *Flüqer Urupaya haradan gəldi?* [K, 1885, №27]; *Səbəb nədir kim, yazdığım kağıza; Heç cavab yetişməz bizim dağlara* (MFA, I, 251);

b) yönüklü hal şəkilçisi hərəkət və iş vasitəsinə bildirir: *Günüz axşama kimi başun qarışub gədə-güdəyə...* [NV, II, 6];

c) yönüklü hal şəkilçisi iş və hərəkətin müqayisə obyektini bildirir: *Hər biridir bir aslana bərabər* [MFA, II, 363]; *Dedi: Zakir elə dərdə; Təbibdən dərman olurmu* [QZ, II, 161]; *Nərə deyər kim, acab heyva imiş* [SƏN, II, 157]; *Dodağı qaymağa nisbət, dəhni baldən yey* [MC, I, 10]; *Bu qəddi-qamətinə əlslü xarə yaradır* [MŞV, I, 20];

ç) yönüklü hal şəkilçisi hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirmişdir: *Əziz ağa, buyur gəmiçilərə ki, dərya kənarında lotkə hazır*

¹ Bax: F.L.Parənci Azərbaycan dilində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında qeydlər. Az.SSR EA xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası. Bakı, 1983, №2, səh. 69-71.

etsinlər [MFA, II, 117]; *Xublik kişvərinin təxtinə sultan Süsəni* [MŞV, I, 20]; *Salis, Rusiya dövləti tərəfindən öz tələlərinə qadın olan hökumətlərdən xəbər verəcəkdir* [HZ, IV, 60].

Təsirlik hal. İşin, hərəkətin təsir obyektini müəyyənləşdirmək üçün işlənir. Təsirlik halın qədim formalarından fərqli olaraq, XIX əsrin yazılı mənbələrində onun müasir şəkillərinə uyğun variantı işlənmişdir. Təsirlik halın aşağıdakı məna imkanları olmuşdur:

1. İşin hansı əşya üzərində icra olunduğunu göstərir: *Gəl, Nəbat, daxi üzəndən bu niqabı götürək* [SƏN, II, 144]; *Mən eşitmişdim, edər simuzər insani əziz!* [QZ, I, 144].

2. İsmnin təsirlik hal şəkilçiləri işin cərəyan etdiyi vaxtı bildirir. Bu cür məqamlarda təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz fələ yaxın olur. Burada əsasən vaxt bildiren sözlər ismin təsirlik hal şəkilçisini qəbul edir.

3. İsmnin təsirlik hal şəkilçisi işin baş verdiyi mənanı, vasitə və alətin bildirmişdir: *Qarabağı necə ulyasin vətən, mənim kimi günü qara, arz ulya* [BŞ, 20]; *Sal ələmi gözəndən, yanıq ol bərricəlalə* [SƏN, II, 178]; *Bənzər iç yüzi viranə, dışı məmuri-şəkin göstərir* [MŞV, I, 28].

4. Təsirlik hal bəzən şəkilçisiz işlənmişdir. Bu xüsusiyyət bədii üslubun şeir qolunda özünü göstərmişdir: *A gəlin! Aman gəlin! Birca incə belin görüm; A gəlin, yaxşı gəlin, birca anbar telin görüm* [MC, I, 55]; *Kasdiribən yadığının kənarın* [MFA, I, 244].

Tədqiq etdiyimiz dövrdə də dilimizin qrammatik quruluşunun mühüm tərkib hissələrindən biri olan hal kateqoriyası və onun məna qrupları heç bir zaman dəyişməmişdir. Ayrı-ayrı halların morfoloji göstəriciləri və onların yaratdığı məna qrupları daim sabit olmuş və bu sabitlik üzərində inkişaf edib möhkəmlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr və daha qabaqkı dövrlərin yazılı mənbələrində ismin təsirlik halında az-çox özünü göstərən *n* və *y* səslərinin əvəzlənməsinə XIX əsr yazılı mənbələrində də təsadüf olunur: *Şah qəzəbnək olub Çələbiyi istər* [ŞXİT, 6].

Yerlik hal. Dövrün yazılı mənbələrində yerlik hal aşağıdakı mənalara ifadə etmiş və onun morfoloji göstəriciləri *-da*, *-də* şəkilçilərindən ibarət olmuşdur. *Bu əsrdə olan sahib ixtiyar* [BŞ, 20]; *Axtı evdə nə dərd var ki, mən onun fikrinə qalam* [NV, II, 12].

Qeyd etmək lazımdır ki, yerlik hal da məna məkanla bağlı olduğundan, bəzən bu halın şəkilçisi yönük halın mənasında işlənmişdir. *Özün meyxana küncündə yuxıq mastı xarab istər* [SƏN, I, 94].

Çıxışlıq hal. İsimlərdə yer, məkan məzmunu ifadə edən bu hal da məkani hallardandır. Çıxışlıq halın morfoloji əlamətləri *-dan*, *-dən* şəkilçilərindən ibarətdir. Bu şəkilçilər başlanğıc məzmunu bildirir: *Nə manə sudan keçmək müyəssərdir, nə sənədən ayrılmaq* [MŞV, I, 6]; *Bu kənddən o kəndə gedə bilmirik* [BŞ, 17]; *Sal ələmi gözəndən, yapış ol bəddi-Çələlə* [SƏN, II, 172].

İsmnin xəbərlilik kateqoriyası

Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası və onun ifadə vasitələri bütün tarixi dövrlərdə sabit olmuşdur.

Azərbaycan dilində xəbər funksiyasında müxtəlif kateqoriyalardan olan sözlər çıxış edə bilər. Mənşəyinə görə (*durur*) *turur* fəlinin əmələ gəlmiş *-dur* şəkilçisi fəli cümlələrdə III şəxsin təkini bildirir.

Ol qəzəldür ki, bu Vəzəh dedi, bir dərd əhli [MŞV, I, 25]; *Bir gözəl gördüm bu gün canlarda cəndən əladur* [MC, I, 10]; *İndilərdə görünən bir özgə kardır* [BŞ, 24]; *Xoşsəliq hər yeri xülqi sərəsar mehraban; Dilləri tati, vali şirinzəbandır* *Üşibin* [SƏN, II, 140].

Xəbərlilik kateqoriyasını əmələ gətirən şəxs şəkilçiləri bunlardır:

I şəxs — *-m*, *-əm* (*-am*); *-yəm* (*-yam*); *-ik* (*-iq*); *-uq* (*-ük*);

II şəxs — *-sən* (*-san*); *-siniz* (*-sınız*); *-sünüz*, (*-sünüz*);

III şəxs — *-dir*, *-dur*/*-dür*/*-dur*; *-dirlər* (*-dirlər*), *-dürlər*, (*-durlar*).

Xəbərlilik kateqoriyasının I şəxs təkini ifadə edən morfoloji əlamət (*-m*) düşüdü fonetik şəraitdən asılı olaraq *-m*, *-əm*/*-am*; *-yam*/*-yəm* şəklində formalaşmış I şəxsə aid iş, hal, hərəkəti bildirir.

I şəxs tək. Saitlə bitənlərdə *-m*; samitlə bitənlərdə *-əm*, *-am*, *-yam*, *-yəm*: *Bəcəyi-türkəm*, *dimim türki*, *kəlamım həcv-məcv*; *Bəndeyi-piri-Muğanəm həmdədim cami-şərab*; *Acizəm*, *bir Museyi-İmram gözərdə gözərdim* [SƏN, II, 134, 135]; *Mən sənin qaravaşnam...* [NV, II, 12].

I şəxs cəm. Xəbərlilik kateqoriyasının I şəxs cəmi əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq XIX əsr yazılı mənbələrində əsas etibarilə *-k*, *-q* şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunmuşdur: *Bu dörd-beş... əlində*

zarıq; Razıyq verələr biza bir... [BŞ, 21, 22]; *Biz Təbrizdə qəribik* [MFA, VI, 26]; *Biz kəminə nökarlarınız, pəxidmətlərik* [MFA, II, 231].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində I şəxs cəmini səciyyələndirən *-q/-k* elementinin inkişaf tarixi çox maraqlıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin əvvəlki dövrlərində həmin şəxsin cəmi ismi xəbərlərdə bir qayda olaraq *z* ünsürü vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Bizə elə gəlir ki, xəbərlilik kateqoriyasının I şəxs cəmini ifadə edən *-q/-k* şəxs sonluğu da qədim *nq* fonemindən inkişaf etmişdir. I şəxsin cəmi üzrə diqqəti cəlb edən bu ikili inkişaf prosesi dilçilikdə müxtəlif fikir və mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi *-iz*¹ bunun əvəzinə mənşə etibarilə başqa bir sözlə bağlı olan *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*) şəkilçiləri işlənir (*ağlarıq, bilmərik*). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da bu şəkilçi saitsiz halda *-q/-k* şəklində mövcuddur və ancaq şühdi keçmiş zaman şəkilçilərindən sonra gətirilərək işlənmişdir; məsələn: Beş kəlmə dua qıldıq... və s. [89, 114]. H.Mirzəzadə özünün “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” əsərində qeyd edir ki, *-k/-q* elementləri felin əmr formasının *-avüz/-avuz* şəxs sonluqlarının sinonimləridir [161, 233].

V.İ.Aslanovun fikrincə, *ŋ* fonemi ulu türk dilində ancaq sözlərin sonunda, sadə *n* isə sözlərin əvvəlində işlənmişdir. *ŋ* fonemi müxtəlif əhatədən asılı olaraq başqa fonemlər – *n*, *k*, *q*, *y*, *v*, *m*, *yn* – ilə əvəzlənir [27, 102].

Azərbaycan dilində *nq* fonemünün işlənməsi və I şəxs cəminin *-q/-k* sonluğunun mənşəyi məsələsini açmaq üçün M.İ.İslamov dialekt və şivələrimizdə şəxs əvəzliliklərinin hallanmasından bəhs edərək yiyəlik halının *menin/mənim*, *bizin/bizüm*, *menin/mənim*, *bizin/büzün* formaları ilə bərabər, *mənin/mənin*, *bizin/büzün*, II və III şəxslərin *sənüq, siziq, onunq, olarıq* variantlarının da işləndiyini göstərir. Müəllif Gədəbəy, ayrım şivələrində *-iq, -ıq, -üq* şəxs

şəkilçilərinin xəbərlilik kateqoriyasında II şəxs təkini bildirdiyini də qeyd almışdır (*çatısqıq/çatısqan, tutuqsıq/tutuqsan*) və s. [123, 12–13].

Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, M.Kaşğarının verdiyi məlumata görə, *-q/-k* şəkilçiləri oğuz, qıpçaq, suvar tayfalarının bir qisminin dilində hər üç şəxsin cəmi və təkini bildirmək üçün işlənmişdir” [89, 114].

Bu mülahizələri nəzərə alıb demək olar ki, Azərbaycan dilində I şəxs cəminin xəbərlilik kateqoriyası üzrə formalaşmış *-q/-k* şəxs sonluğu da dilimizdə tarixən işlənmiş *nq* və ya *n*, fonemünün tərkib hissələrinə parçalanmasından yaranmışdır.

XIX əsr Azərbaycan dili yazılı mənbələrində xəbərlilik kateqoriyasının I şəxs cəminin qədim *-iz* sonluğuna da təsadüf olunmuşdur. Bu dövrdə *-iz* (*-iz*, *-üz*, *-üz*) şəxs sonluğu *-q/-k* formasına nisbətən az hallarda və əsasən fəli xəbərlərdə özünü göstərir: *Nə oğru, nə xain, nə hiyləgərüz; Tərk olmaz mərkə, kəsilməz dava; Düşmüşsüz, yanırız nara ərz eylə; Elliklə baş götürüb gedəriz, habelə vətənin tərkini eyləriz* [BŞ, 18]; *Qalmışuz məsti-ğarq deryayı-ğəmdən* [BŞ, 17].

II şəxs tək. Xəbərlilik kateqoriyasının II şəxs təki Azərbaycan ədəbi dilinin bütün tarixi dövrlərində II şəxs əvəzliyinin özündən (*sən*) yaranmış *-sən* (*-san*) şəxs sonluğu vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Ərəb əlifbası ilə yazıya alınmış ədəbi-bədii əsərlərdə bu şəkilçi (*-sən*) bir variantda *-sən* yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilində sonu qalın saitlərlə bitən əsaslara görə *-san*, incə əsaslara görə *-sən* formasında sabitləşmişdir; məsələn: *Fəidə verməz ki, qaradağlısan; Nara deyir kim, acab heyva imiş* [SƏN, I, 157]; *Yaşılbaş sonasən, yüz qan eylərsən* [QZ, II, 124]; *Sən bizim izzətimiz-fəxri-zəmənsən, getmə* [MHQ, 30]; *Çünki sən xeyirxahi-millətsən* [SƏŞ, V].

II şəxs cəmi. Xəbərlilik kateqoriyası II şəxs cəmi üzrə qədim *z* cəmi göstəricisi ilə ifadə olunmuşdur: *Mən bilürəm, bu sözləri qanmazsınız* [BŞ, 31]; *Pəs indi mən desəm elərsiz* [SXT, 17].

III şəxs tək və cəmi. Xəbərlilik kateqoriyasının III şəxs təki tarixən isim, sifət, say, əvəzlilik və s. nitq hissələrinə *-dur* (*-dir*, *-dir*, *-dir*) xəbər şəkilçisinin əlavəsi ilə ifadə olunmuşdur: *Hər kökə dalınca vardır bir təcəlligahı-eşq* [MŞV, I, 55]; *Bu qələməsilə mudur ki, bu* [SƏN, II, 160]; *Qutul xanın oğlunun adı Şəki xandır* [SXT, 13].

¹ Ehtimal etmək olar ki, dilimizin fonə-morfoloji inkişafı mərhələsində sos uyğunluğu hadisəsi də olmuşdur (bax: F.L.Parənci Azərbaycan dilində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında qeydlər. Az.SSR EA xəbərləri. “Ədəbiyyat, dil və incəsənət” seriyası. Bakı, 1983, №2, səh 71).

III şəxsin cəmi isə *-dir* (*-dir*, *-dur*, *-dür*) xəbər şəkilçisinin üzərinə ismin *-lar/-lər* cəm şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *...qoşun əhli yolların qurubdurlar* [ŞXT, 15]; *...fərman verib, məlik... deyübdürlər* [ŞXT, 15].

-dir şəkilçisi omonim səciyyəli şəkilçilərdəndir; çünki eyni şəxsin tərkibinə malik olan *-dir* şəkilçisi fəli cümlələrdə III şəxsin təkini bildirdiyi halda, ismi cümlələrdə heç bir şəxslə əlaqədar olmur. Bilavasitə cümlədə verilmiş bu və ya başqa hökmün bitməsinə xidmət edir.

SİFƏT

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində, əsasən, ümumxalq dilinə xas olan sifətlər işlədilmiş, alınma sifətlərdən nadir hallarda istifadə edilmişdir. Lakin elə sifətlər də vardır ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənmiş, yalnız müəyyən dialektlərə məxsusdur; məsələn: *Yava iş dəlincə daim gedərsiz* [QZ, II, 410].

Nümunədən göründüyü kimi, *yava* sözü *pis* mənasında işlənmişdir. Həmin söz Sabirabad, Salyan, Şahbuz, Culfa, Kəlbəcər, Laçın rayonlarında *pis*, *sərt*, Kürdəmir rayonunda isə həm *pis*, *sərt*, həm də *zirək*, *cəld* mənalarında işlənmişdir [13, 246]. *Yava* sözü qədim türk dillərində də təsadüf edilir [95, 248].

Materialları izlədikcə qədim yazılarımızın dilində aktiv sözlərdən biri olan *qəşəng*, *gözəl* sifətlərinin sinonimi *göğçək* sözünün fəallığına rast gəlirik; məsələn: *Bir göğçək gəlin tap ərindən boşat* [BŞ, 14]; *Bir gözəl, göyçək acab oğlanı gözlər gözlərim* [SƏN, II, 135].

A.Bakıxanovun əsərlərində *gülnar*, Q.Zakirdə isə *gülğəz* sözləri işlədilir. Həmin sözlər yalnız *cöhrə*, *yanaq* isimləri ilə yanaşı işlənərək onların əlamətini bildirir; məsələn: *Bir çeşmə-siyahü afəti-dil; Bir qaməti sərv, cöhrə gülnar* [AB, I, 336]; *Gülğəz yanağını könlüm arzular* [QZ, II, 45]; *Sürtəydim üzümü gülğəz yanağa* [QZ, II, 49].

S.Ə.Şirvani əsərlərində *böyük* sözünün sinonimi olan canlı danışq dilindən alınmış *yekə*, *zorba* sifətləri də işlənir; məsələn: *Dedi kənd içrə zorba, qılı köpək; Bir müsəlman tapılmaz bu yekə dünyadən* [SƏŞ, IV, II, 439, 353].

S.Ə.Şirvani dilində *qırmızı* sifəti ilə bərabər, həmin mənanı ifadə edən *qızıl* sözü də rast gəldik; məsələn: *Yastığın qırmızı kərpik, döşəyin köhnə həsir; And içiblər tamam Qurana; Boyasınlar sizi qızıl qanə* [SƏŞ, IV, II, 51, 447].

Nümunələrdən göründüyü kimi, *zorba*, *yekə* sözləri *böyük* sözü əvəzinə, *qızıl* sözü isə *qırmızı* sözü əvəzinə öz məqamına görə işlədilmişdir. Belə sinonimlikdə məna dəqiqliyi daha da artmış olur və ifadənin təsir qüvvəsi yüksəlir.

S.Ə.Şirvani və S.Nəbati şeirlərində *qara/qaranlıq* mənalarında *tirə*, *tar*¹ (تار) sözləri də işlənir; məsələn: *Gahi-simaki-rameh olur tirə könlümə* [SƏŞ, IV, II, 347]; *Gün kimi rəvşən eylədi tirəvü tar könlümü* [SƏN, II, 106].

XIX əsr materiallarında *yeni* sözünün *yengi*² variantına da rast gəlirik. Bu söz təxminən XIX əsrin üçüncü rübünə qədər öz qədim formasını saxlamış, get-gedə *n*-in tərkibində olan *q* samitinin zəifləyib düşməsi ilə *yeni* şəklində sabitləşmişdir. "*Yengi* sözünün özüne gəldikdə, bu yalnız Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda bütün türkdilli xalqların yazısında müştərək bir orfoqrafiyaya malik olmuşdur. *Yengi* sözünün qədim imlası demək olar ki, XX əsrin əvvəllərində yazılmış bir sıra dərslərlərin də dilində olduğu kimi qalmışdır" [161, 122]. Bu sözə nəzm sahəsində hələlik Nəbati dilində rast gəldik; məsələn: *Yoxlasan əgər zəfi cismimi; Məndə nitq yox yeni aya bax* [SƏN, II, 229].

Yengi sözü *yeni*, *təzə*, *yenicə* mənasında Bakı dialektində işlənir [13, 246].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində, az da olsa, *yaxşı* sözü ilə sinonim olan *yey* kəlməsi işlədilmişdir; məsələn: *Hamıdan yey bu xoş əfradı gözlər gözlərim* [SƏN, II, 81].

Yey sözü xəbər rolunda daha çox rast gəlirik.

Nəzm qoluna aid materialları izlədikcə farsca *sürx*, *səfid*, *siyah*, ərəbcə *bəyaz* kimi rəng bildirən sifətlərə təsadüf edilir.

Tədqiqatdan aydın olur ki, *siyah*, *bəyaz* sözləri Q.Zakir əsərlərində nisbətən geniş işlək dairəsinə malikdir.

"...*bəyaz*, *siyah* kimi alınma sifətlər aşiq şeirlərinin dilində də işlənmişdir" [161, 125].

¹ *Tirə*, *tar* – fars sözləridir. *Tirə* – 1) bulanqı, tutqun; 2) qara, qaranlıq; 3) pis, xarab. *Tar* – qaranlıq.

² M.F.Axundzadənin əsərlərində və "Əkinçi" qəzetində çox işlənmişdir.

Tədqiq etdiyimiz materiallarda yaxşı mənasında *əcəb* öreb sözü-nün, pis mənasında isə *bəd* fars sözünün işlənməsini görürük.

Bəzən eyni mürad *bəd* sözü ilə sinonim mənalı *yaman* sifəti də işlənir; məsələn: *Zikri bəd, adı yaman, xalq üzünə xar olubam* [SƏN, II, 82].

Baba bəy Şakirin dilində təsadüf etdiyimiz *ləvənd* sözü maraqlı sadi sifət kimi diqqəti cəlb edir; məsələn: *Nə münasib ələsən zat sözün ağzına sən; Andən ötrü ki, ləvənd zatını çoxdi görən* [BŞ, 33].

Nümunədə verdiyimiz əsl yunancadan olan *ləvənd*¹ sözünün bir neçə mənası vardır. Lakin bu beytdə əxlaqsız, pozğun mənasında işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən, uzun və qısa mənasında *diraz* və *kudək* sadi sifətlərinə də təsadüf edilir. Əlbəttə, belə sifətlərin işlənməsi çox məhdud dairədədir; məsələn: *Qamətidir diraz, ağl gödək* [SŞS, IV, II, 471].

Deməli, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin şeir qolunda sadi sifətlərin işlənməsinə nəzər saldıqda öreb-fars sözlərinin sıxışdırılmasının şahidi olur.

“Şəki xanlığının tarixindən” əsəri XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmin əsər “Qarabağnamə” əsərinə nisbətən çox sadi dildə yazılmışdır. Əsərdə sadi sifətləri izlədikdə *böyük, pis, ağ, qara* və s. bu kimi Azərbaycan sözlərinin üstünlüyü özünü göstərir.

Maraqlıdır ki, “Şəki xanlığının tarixindən” əsərində *möhkəm* öreb sözü əvəzinə *bark/barki* və *kiçik* sözü əvəzinə *xırd* sözləri sadi sifətlər kimi çox işlənir; məsələn: *bark-ittifaq, barki səngər, yeddi xırd oğul*.

Baxmayaraq ki, *möhkəm* sözünün *bark* sözü ilə əvəz edilməsi müasir Azərbaycan dilində sabitləşməmişdir, lakin əsərdəki bu cəhət öreb-fars sözlərinə qarşı mübarizənin, dilin saflaşmasının bir əlaməti idi. Belə bir islahat M.F.Axundzadədən başqa, qismən də bu əsərdə müşahidə olunur.

Məlumdur ki, “...satıra dilini, qoşma dilini öz əsərlərində davam etdirən, köhnə klassik dil elementlərini müəyyən dərəcədə, müəyyən məqsədlə əks etdirən M.F.Axundzadədir” [78, 41].

¹ Ləvənd – 1) özbaşına; 2) ayyaş; 3) əxlaqsız, əxlaq pozğun; 4) səfil, macoracı; 5) gözəl, qəşəng

M.F.Axundzadənin dilində sadi sifətlər müasir dildə olduğu kimidir. Onun əsərlərində *gözəl, qəşəng* sözlərinin sinonimi *göçək* və *yeni* sözünün *yengi* variantı da özünü göstərir.

Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadənin əsərlərində hələlik bir yerdə canlı xalq dilindən alınmış *qarmaqarışq* mənasında *çalpəşik* və *xəsis* mənasında *saqqat* sözünə rast gəldik; məsələn: *Hakimişər. Xub, bu iş çox çəlpəşik və uzun çəkəsi iş deyil* [MFA, V, 87]; *Necə mürdar, saqqat adamdır* [MFA, I, 254].

Qeyd etmək lazımdır ki, *saqqat* sözü *qorxulu, zərərverici* mənasında Qafan, *xəsis* mənasında isə Şamaxı dialektlərində işlənir [13, 353, 357].

XIX əsrin mətbuat üslubu “Əkinçi” qəzeti ilə bağlıdır. “Əkinçi” qəzeti bilavasitə M.F.Axundzadənin dilinin davamcısı, bu dili yeni dövr yazıçılarının, xüsusilə mollaşöhrəddinçilərin dili ilə bağlayan bir vasitə olmuşdur [173, 10]. Buradakı sadi sifətlər müasir dildə olduğu kimidir. Sinonim mənalı *kuçək, kudək* sözləri ilə bərabər canlı danışda çox işlənən *xırd* sadi sifətinə də rast gəlirik.

“Əkinçi”də eyni zamanda, *yengi* və əz işlənen *narin* sifəti də özünü göstərir; məsələn: *yengi türk* [Ə, 1876, №11], *narin şeylər* [Ə, 1876, №5].

“Əkinçi” qəzetində *möhkəm* mənasında işlənen *bark* sözünə, həmçinin *çox* mənasında işlənen *yaxşı* sifətinə təsadüf edilir; məsələn: *bark naxoşlar* [Ə, 1875, №12]; *yaxşı pul* [Ə, 1876, №7].

“Kəşkül”də sadi sifətlərin işlənməsi, demək olar ki, “Əkinçi”də olduğu kimidir; məsələn: *başqa qəzetə, gözəl niyyət, kuçək əmr, böyük və kuçək ictimai, gög çəmə, uzun dualar, qırmızı yumurta* və s.

Rus dilində sifət şəkildə işlənen bəzi sözlərin “Əkinçi” qəzetində olduğu kimi, lakin müəyyən təbəqənin dilində deyildiyi tərzdə işləndiyini görürük; məsələn: *kvadratı, polkovoy, kommerçeski bank, qubernskoye pravleniye, sudebni poşlina, voyennı naçalnik, realnı uçilişə, veliki knyaz, priqotovitelni klas, miravoy və okrujnoy sud*.

Qeyd etmək lazımdır ki, “...rus sözlərini, hətta rus tərkiblərini işlətmək məqsədində o [“Əkinçi”] bəzən müəyyən bir qaydaya riayət etməmişdir. Bu söylədiklərimiz xüsusən “Əkinçi”nin ilk dövrlərinə aiddir. Həmin dövrdə “Əkinçi”də həddindən artıq rus sözlərinin və tərkiblərinin işləndiyini görmək olar. Bunun səbəbi bir tərəfdən “Əkinçi”nin mühərrir və müxbirlərinin Azərbaycan

dilində qəzet buraxmaq sahəsində heç bir təcürbəyə malik olmamaları, Azərbaycan dilində müəyyən elmi, texniki, siyasi, maliyyə və idarə istilahlarının olmaması idi. Digər tərəfdən, bunun səbəbi kitabdan fərqli olaraq qəzetin mütləq müəyyən vaxtlarda çıxması lazım gəldiyindən bir çox yeni şeylərin, məqalələrin qarşılığını fikirləşib tapmaq üçün imkan olmaması, buna görə də bəzən lazımi sözləri olduğu kimi başqa dillərdən hazır şəkildə götürmək üsulundan istifadə etmək ehtiyacı idi. Lakin müşahidələrimiz nəticəsində deyə bilərik ki, bu kimi rus və Avropa sözlərini getdikcə azaltmaq, bir çox söz və istilahları azərbaycanca qarşılığını tapmaq yolunda "Əkinçi"-nin münşisi olan Zərdəbinin və başqa mühərrirlərin çox çalışdığı hiss olunur" [173, 65, 66].

Düzəltmə sifət

a) Adlardan düzələn sifət. Adlardan düzələn sifətlər əlamət və ya keyfiyyət məfhumunu əşyavi çağırılıqda ifadə edir.

Adlardan düzələn sifətlər, yeni ismi sifətlər öz mənşəyi etibarilə Azərbaycan dili ilə bağlı olduğu kimi, tarixən dilimizə keçmiş ərəb və ya fars sözləri ilə də əlaqədar olmuşdur. Hər iki mənşədən gələn sözlərlə düzəlmiş sifətlər müasir dövrümüzə qədər öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

Nəbatinin dilində *-li* şəkilçisi ilə bərabər, həmin əlamətin canlı danışığından alınmış *-lin* variantına da təsadüf edirik; məsələn: *Gizlin sırım gedim deyim yara mən* [SƏN, II, 143].

-lu, *-lu* şəkilçisi düzəltmə sifət əlaməti kimi M.F.Axundzadənin dilində, "Əkinçi" və "Keşkül" qəzetində, N.Vəzirov və Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində də geniş işlənmişdir. Maraqlıdır ki, *enli*, *gizli* kimi düzəltmə sifətlər "Əkinçi"də adətən canlı danışiq dilində olduğu kimi, *enni/ənni*, *gizlin*, *gizdin* şəklində də özünü göstərir. Bu söz *enni* şəklində Bakı, Şamaxı və Muğan dialektlərində işlənir [227, 177]. *-li* şəkilçisinin inkişafı göstərir ki, bu şəkilçi müəyyən söz kökləri ilə birləşib yalnız bir şeyə sahib olma, malikiyyət mənası yaratmış, eyni zamanda qoşulduğu sözün xarakterindən asılı olaraq mənsubiyyət, bir şeyə bağlılıq və s. məzmunu da bildirir" [161, 128]. Bu xüsusiyyət özünü yer məzmunlu sözlərdə də göstərir; məsələn: *zərdəbli Qurban, ağcabədi Kərim, muğanlı Səfərali* [MFA, V, 20, 29].

Şübhəsiz, belə sifətlər substantivləşdiyi üçün, sifət kateqoriyasından uzaqlaşaraq, hələ çox-çox əvvəllərdən isimlərin tərkibinə daxil olmuşdur. Ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində, xüsusilə XX əsrdən başlayaraq belə isimləşmiş sifətlərə tez-tez rast gəlmək olur [161, 129].

Müşahidələrdən göründüyü kimi, *-li*, *-lü* şəkilçisi yalnız Azərbaycan sözlərinin sonuna deyil, eyni zamanda ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərə artırılaraq düzəltmə sifətlər yaratmışdır; məsələn: *qüssəli macəra* [AB, I, 340], *təfəkkürlü adam* [MFA, VI]; *rəfətli naəalniklər* [SƏŞ, IV, II, 187].

Nümunələrdə verilmiş qüssəli, təfəkkürlü kimi sözlər müasir Azərbaycan dilində işlək olduğu halda, yazığı gəlmə, rəhm etmə, məhrəbliq mənasında olan ərəb dilindən alınmış *rəfət* sözü isə aktiv deyildir.

XIX əsr şeir dilində *nəmaki*, *laləvəş*, *dilavər*, *hünərvər* sözləri də işlənir; məsələn: *Nəmaki söhbət; laləvəş sinə* [QZ, II, 67, 165]; *Dilavər siçan, hünərvər siçan* [SƏŞ, IV, II, 566].

Nümunələrdə verilmiş həmin sifətlər şəkilçilər ilə birlikdə bütöv halda fars dilindən alınmışdır.

-liq, *-luq*, *-lik*, *-lük*. Bu şəkilçi dilimizdə, əsasən, isim düzəldən şəkilçi kimi aktivdir. Lakin bəzi hallarda, həmin əlamət sifət düzəldən şəkilçi kimi də özünü göstərir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili materiallarından məlum olur ki, *-liq* şəkilçisindən sifət düzəldən şəkilçi kimi az hallarda istifadə edilmişdir.

"Əkinçi" qəzetində *-liq* şəkilçisinin necə işlənməsini izləyərək maraqlı faktla rastlaşdıq. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün misallara müraciət edək: *darlıq vaxtda* [Ə, 1876, №7]; *darışlıq yerlər* [Ə, 1876, №11].

Verilən nümunələrdə *darlıq*, *darışlıq* sözləri *dar*, *az* mənasında işlənmişdir.

-cıl. Müasir dilimizdə az da olsa, işlək olan bu şəkilçi XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Hələlik "Əkinçi"də orta əsr mənasında *ortancıl zaman* [Ə, 1877, №8] tərkibinə rast gəldik.

b) Fəldən düzələn sifət. XIX əsr materiallarının dilindən aydın olur ki, *-iq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* şəkilçisi bütün dövrlər ərzində məhsuldar olmuşdur; məsələn: *yırtıq quval* [QZ, II, 276]; *uçuq*

büqə [SƏŞ, II, 446]; *qırxıq yabı* [SƏŞ, II, 50]; *çürük alma* [MFA, V, 74]; *yarıq yer* [Ə, 1875, №7]; *dağınq millət* [Ə, 1876, №19] və s.

Qazax dialektində *-ıq* şəkilçisinin *-qı* variantı *bulan* felinə qoşularaq, *bulanqı* (*bulanıq*) düzəltmə sifətini əmələ gətirir; məsələn: *Arıya bulanqı* su töhmə [10, 86].

-qun, *-ğun*, *-gin* şəkilçisi əşyanın hal və vəziyyətini bildirmək üçün fel köklərinin sonuna gələrək sifət düzəldir. Məhdud dairədə inkişaf edən bu şəkilçi o qədər də məhsuldar olmamışdır. Q.Zakirin dilində *pozğun*, *yorgun*, *basqın* sözlərinə də təsadüf olunur.

Maraqlıdır ki, Zakirin dilində, hələlik, heç bir materialda rast gəlmədiyimiz *yorgun* sözünün *yornuq* variantı işlənir; məsələn: *Yornuq köpək kimi ovçu ahəstə; Yol başladı, ixtiyarı küsüstə* [QZ, II, 427].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Qasım bəy Zakirin dilində maraqlı bir xüsusiyyət kimi işlənən *-unuqlu* forması H.Mirzəzadə tərəfindən aşağıdakı misrada qeydə alınmışdır: *Seyqəlsiz, sürməsiz gözəl ilə qaş; Dağunuqlu geysu, pozunuqlu baş* [QZ, II, 53].

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, “bizcə, bu iki şəkilçidən (*ğunlu*) əmələ gəlmiş, birinci metateza hadisəsinə uğrayaraq təhrif edilmiş və sonra *-lu* şəkilçisi ilə birləşərək mürəkkəb şəkildə işlənmişdir. Məhsuldar olmayan bu formaya Zakirdən başqa heç yerdə təsadüf etmədik; hətta şifahi danışqda da müşahidə etmək mümkün olmadı” [161, 56].

-aq, *-ək*. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar olaraq, əsasən, *qorxaq* sözü tərkibində işlənmişdir; məsələn: *Sarısaqqallı naçalnik demə, bir qorxaq inək* [SƏŞ, IV, II, 18]; *...deyirlər ki, sən bir tacik və qorxaq adamsan* [MFA, V, 73].

“Əkinçi”də *-aq* şəkilçisi *ax* felinə qoşularaq maraqlı söz kimi görünən *axaq* düzəltmə sifətini əmələ gətirmişdir; məsələn: *axaq yer* [Ə, 1875, №1].

-ıci, *-ici* şəkilçisi yerinə görə peşə, vəzifə, bacarıq və s. mənalar ifadə edir.

Müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu şəkilçi, əsasən, XIX əsr ədəbi dilində işlənmişdir; məsələn: *Altıci quş kimi özün toxudu* [QZ, II, 306]; *Zahidin pis gözünə bir çalıcı mar*

olubam [SƏN, II, 82]; *Gəzgəzəm, qan içici duxtəri-tərsayəm mən* [SƏN, II, 86].

Beləliklə, “feldən düzələn sifətlərin həm mənə incəlikləri, həm də ekspressivlik çalarlıqları daha rəngarəng olduğundan üslubi məqamca imkanları da çoxdur... Belə sifətlərin hər birində işin, hadisənin nə istiqamətdə, necə baş verməsi ilə əlamətlənmə çalarlıqları da rəngarəng ifadə olunur” [215, 217, 218].

Ədəbi dil materiallarını izlədikcə sadə və düzəltmə sifətlərlə yanaşı, sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sifətlərin də söz yaradıcılığında mühüm rol oynadığını görürük.

Mürəkkəb sifət

XIX əsr ədəbi dil materiallarına əsasən, mürəkkəb sifətləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. İki sadə sifətin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; məsələn: *rizə-rizə, qəndu-nəbat* [SƏŞ, IV, II, 412]; *xaraxara don* [SƏN, II, 125].

2. Yaxın mənəli sadə sifətlərin qoşalaşması ilə düzələn mürəkkəb sifətlər; məsələn: *gözal-göyçək oğlan; ağ-ayaz üz* [SƏN, II, 135, 225].

M.F.Axundzadənin dilində “qızıl-qırmızı” mürəkkəb sifətinə rast gəlirik. Canlı danışqdan alınmış bu mürəkkəb söz yalnız insana aid işlədilir; məsələn: *qızıl-qırmızı qız, qızıl-qırmızı oğlan* [MFA, VI].

Nümunələrdən göründüyü kimi, *qızıl-qırmızı* mürəkkəb sifəti abırısq, dikbaş mənəsinədir. Bu söz aid olduğu əşyanın xarakterini daha qabarıq şəkildə canlandırır. “Qızıl” sözü öz həqiqi mənəsinə çıxaraq üslubi məqamda işlənir. Belə ki, *qızıl-qırmızı* sifəti həm mənə, həm də üslubi çalarlıq baxımından yerində işlədilmişdir.

3. Sadə sifət və isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; məsələn: *xoşləhcə pərişad* [AB, I, 261]; *yaşılbaş sona* [QZ, II, 124]; *yekəbiğ bəbi* [SƏŞ, IV, II, 29]; *qırmızıyanaq qız* [Ə, 1876, №17].

4. Sadə və düzəltmə sifətdən yaranan mürəkkəb sifətlər; məsələn: *ucə şanlı bağlar* [BŞ, 14]; *tərciqaqlı sona; alagözlü, tərbuxaqlı yar* [QZ, II, 82]; *qarasaqqallı Həsən* [SƏŞ, IV, II, 14]; *yaşılbaşlı ördək* [SƏN, II, 243].

Tədqiqatdan aydın olur ki, mürəkkəb sifətlərin bu növü çox geniş işlənmişdir.

5. Bir tərəfi sadə isim, yaxud sifət, o biri tərəfi isə fəli sifət olan mürəkkəb sifətlər; məsələn: *əl yetməz çöl* [MFA, V, 27]; *yengi yetişmiş qız* [MFA, V, 120].

Mürəkkəb sifətin bu növü izlədiyimiz materialların dilində çox məhduddur.

6. İki düzəltmə sifətin təkrarı və yanaşması ilə düzələn mürəkkəb sifətlər; məsələn: *yarlı-yaraşığı boyu, gərdəni* [QZ, II, 57]; *ağıllı-başlı mal* [MFA, V, 86].

Göründüyü kimi, mürəkkəb sifətin bu növünü əmələ gətirən tərəflərin hər ikisi Azərbaycan sözləridir. Lakin bəzən ərəb və fars sözlərindən də istifadə edilir; məsələn: *Tənəli-tənəli sözlər* [QZ, II, 54]; *yaraqlı-əsbablı oğlan* [MFA, V, 120].

Birinci nümunədəki *tənəli* sözü ərəb mənşəli, ikinci nümunədəki *yaraqlı-əsbablı* sözünün birinci tərəfi türk, ikinci tərəfi ərəb mənşəlidir.

7. Bir tərəfi sadə, o biri tərəfi düzəltmə isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; məsələn: *gülüzlü yar* [QZ, II, 17]; *laləüzlü yar* [SƏŞ, IV, II, 70].

8. Birinci tərəfi nisbət şəkilçisi ilə işlənən isim, ikinci tərəfi isə düzəltmə sifətdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər; məsələn: *Yüzi quylu sürünən* [BŞ, 33]; *beli şallı hacılar* [QZ, II, 269]; *yarı buzovlu birinək* [SƏŞ, IV, II, 291]; *dabanı kəsik Heydərqulu* [MFA, VI].

9. Bir tərəfi say, o biri tərəfi isə düzəltmə ismin yanaşması ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; məsələn: *Yüz manatlıq qab* [SƏŞ, IV, II, 444].

Mürəkkəb sifətin bu növünə XIX əsr nəsr və mətbuat dilində daha çox təsadüf edilir; məsələn: *yeddi aylıq oğul* [MFA, VI], *üç illik palud* [Ə, 1875, №3].

10. Birinci tərəfi qoşa-paralel, ikinci tərəfi isə düzəltmə sifətlərlə işlənən mürəkkəb sifətlər; məsələn: *Qurbanı olduğum yetişdi cana; Qara həbəş xallı sənəm, ey sənəm; Dəhani gülşakar, zülfü dilərə; Cibi-qoynu hilli sənəm, ey sənəm; Eşqin məni döndəribdir hilalə; Adı-sanı bəlli sənəm, ey sənəm; Al-əlvan yanaqlı, nərgiz baxışlı, Bənəşə tək iyli sənəm, ey sənəm* [SƏN, II, 251].

B.Şakir, Q.Zakir və S.Ə.Şirvani əsərlərində rast gəlmədiyimiz mürəkkəb sifətin bu növündən Nəbatinin istifadə etməsi, əlbəttə, onun aşiqanə şeir yaradıcılığından irəli gəlir. Belə ki, *qara həbəş xallı, cibi-qoynu hilli, adı-sanı bəlli, al-əlvan yanaqlı* tərkibli qeydlərlə, obrazlı ifadələrlə şair gözəlin bütün cizgilərini, xüsusiyətlərini bədii şəkildə oxucuya çatdırma bilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Ə.Haqverdiyevin dilində işlənmiş mürəkkəb sifətlərin əksəriyyətini tiplərə verdiyi müxtəlif ləqəblər təşkil edir. Belə ləqəblərin işlənməsi də Haqverdiyevin üslubu ilə əlaqədardır. Haqverdiyev hekayələrinin çoxunda müəyyən mənfi tipi satira atəşinə tutmaq, onu oxucuların qarşısında daha da qabarıqlaşdırmaq məqsədi ilə ona xas olan cəhəti gülünc ləqəblə verməmişdir; məsələn: *qırmızısaqqal Səfər, süpürgəsaqqal Rahim, körükburun Səfi, palazqulaq Mehdi, qarınqulu xan, yekəqarın molla* və s." [131, 34].

Sifətin dərəcələri

Sifətin dərəcə əlamətləri bir əlamət və keyfiyyətin digərinə nisbətən az və ya çoxluğunu, bir sözlə, onun dərəcəsini bildirməyə xidmət edir.

"Sifətin dərəcələri öz-özlüyündə daha çox ekspressivlik ifadə edən vasitələrdir. Bunların bir qismi – adi dərəcə, adi – normal ekspressivlik çalarlığına malik olduğu halda, digər qismi – çoxaltma dərəcəsi – çoxaltma, şişirtmə, mübaliğə çalarlıqlarını, başqa bir qismi isə azaltma dərəcəsi – kiçiltmə, azaltma, əhəmiyyətsizləşdirmə, nəzərdən-gözəndən salma çalarlıqlarını ifadə edir [184, 216, 217].

XIX əsr ədəbi materialların dilində sifət dərəcələrini gözəndən keçirdikdə, adi dərəcəli sifətlərin müasir dilimizdəki sifətlərdən fərqlənmədiyini nəzərə çarpır.

İstər müasir Azərbaycan dilində, istərsə də dialekt və şivələrində azaltma dərəcəsi –*mtul*, –*imtl*, –*mtraq*, –*sov*, –*şın* morfoloji əlamətləri ilə düzəlir. Prof. H.Mirzəzadə yazır: "Həmin morfoloji əlamətlərə yazı abidələrimizin dilində rast gəlmədik. Ehtimal etmək olar ki, bunlar ədəbi yazı dilində az da olsa, nisbətən sonralar normalaşmışdır" [155, 150].

XIX əsr materiallarını tədqiq edərkən azaltma dərəcəsini bildiren əlamətə rast gəlmədik. Yalnız "Əkinçi"də, hələlik bir yerdə

-mtul əlamətinə təsadüf etdik; məsələn: *Oni qəynadub suyinə şey salandə sarumtul boyanır* [Ə, 1876, №8].

Sifətlərin sonuna *-ca*, *-cə* şəkilçisinin qoşulması ilə çoxaltna dərəcəsi əmələ gəlir. Sifətin bu dərəcəsi vasitəsilə müəyyən keyfiyyətin miqdarı ya yuxarı, ya da aşağıya doğru artır.

-ca, *-cə* şəkilçisi bütün dövrlərin ədəbi dilində məhsuldar olmuşdur. Həmin əlamət müasir Azərbaycan ədəbi dilində və canlı danışmada işlək olduğu kimi, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində də aktivliyini itirməmişdir; məsələn: *Ləli nabin tək onun düzlucə xəndanımı var* [QZ, II, 263]; *Gəzdi hər yan Məlikov, yaxşıca divan elədi* [SƏŞ, IV, II, 18]; *Əlləri var, yaxşıca usta imiş* [SƏN, II, 158].

Verdiyimiz nümunələrdən göründüyü kimi, *-ca*, *-cə* şəkilçisi nəzm qolunda geniş işlənmiş, həmin forma qrammatik mənadan başqa üslubi xüsusiyyət daşımış, əlamət və keyfiyyətin qabarıqlaşdırılmasına xidmət etmişdir.

Sifətin müqayisə dərəcəsi vasitəsilə iki şeyin keyfiyyəti, rəngi, xasiyyəti və s. bir-birilə müqayisə edilir. Bu dərəcə forması, əsasən, *-raq*, *-rək* şəkilçilərinin sözlə artırılması yolu ilə düzəlir.

Müşahidələrdən aydın olur ki, *-raq*, *-rək* morfoloji əlaməti XIV–XVIII əsr ədəbi materiallarında da işlənmişdir. XIX əsrdə isə həmin əlamət nəzm sahəsində o qədər də aktiv olmamışdır. Bu formaya S.Ə.Şirvani dilində təsadüf etdik; məsələn: *Hər kəsən olsa başında yekəraq əmmamə* [SƏŞ, IV, II, 20].

"Əkinçi" qəzetində *-raq*, *-rək* şəkilçisi nisbətən işləkdir; məsələn: *Bu səbəblərin ümdəsi onlar bizdən artıraq elm təhsil etməkdir* [Ə, 1876, №16]; *Gülün qədəri az olduqca gilli yer yaxşıraq olur* [Ə, 1875, №8]; *Ona binaən indi məktəbxanalərdə öz dilimizi oxutmaq nəki lazımdır, bəlkə vacibraqdır* [Ə, 1876, №19].

Üstünlük dərəcəsi vasitəsilə bir keyfiyyət, rəng, əlamət və s. adi dərəcədən üstün göstərilir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində sifətin üstünlük dərəcəsini təşkil edən ədatlar, əsasən, aşağıdakılardır:

Çox sözü müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, XIX əsr materiallarında da həm qeyri-müəyyən say, həm də kəmiyyət zərfi yerində işlənir. Həmin sözdən eyni zamanda, sifətin üstünlük dərəcəsini əmələ gətirən əsas vasitələrdən biri kimi də istifadə edilir; məsələn: *çox yaxşıca mərhəm, çox zirək* [QZ, II, 257; SƏŞ, IV, II, 15].

Çox sözündən "Əkinçi"də sifətin üstünlük dərəcəsini əmələ gətirən ədat kimi daha geniş istifadə edilir.

Ziyadə sözü mənəcə ərəb dilinə məxsus olub kəmiyyət zərfi kimi işlənməsi ilə yanaşı, sifətin üstünlük dərəcəsini düzəldən qüvvətləndirici söz kimi də çıxış edir; məsələn: *ziyadə sərin* [Ə, 1876, №12].

Tamam sözü də ərəb mənşəlidir. Bu söz materialların dilində müəyyən dərəcədə özünü göstərir; məsələn: *sənin kimi cahıl uşaqlar subay qalmaqdan tamam yəman yollara düşür* [MFA, VI].

Vaxtilə ədəbi dilimizdə üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün qüvvətləndirici kimi istifadə olunan sözlərdən biri də *ğayət* sözü olmuşdur. Əslində ərəb dilinə mənsub olan *ğayə* həmin dildə a) son, nəhayət; b) nəticə, məqsəd mənalığında işlədilir. Vaxtilə Azərbaycan dilində *çox*, *lap*, *son dərəcə* mənasında işləyən *ğayət*/*ğayətdə* sözü bəzi müasir türk dillərində qalmaqdadır. Azərbaycan dilinə aid qədim yazılı mənbələri nəzərdən keçirdikcə *ğayət*/*ğayətdə* sözünün, əsasən, vaxtilə dilimizdə işləyən ərəb və fars, bəzən də təsadüfi hallarda Azərbaycan dilinə məxsus sifətlərin əvvəllərinə əlavə olunaraq üstünlük dərəcəsi əmələ gətirməsi müşahidə olunur [193, 68]. XIX əsr materiallarında da *ğayət* sözündən sifətin üstünlük dərəcəsini əmələ gətirmək üçün təsadüfi hallarda istifadə edilmişdir; məsələn: *Ğayət kəmal və mərifət təmam bu aləmdə onlara lazım olmiyür* [Ə, 1875, №11].

XIX əsrin sonlarında *ğayət* sözünün işlənmə dairəsi getdikcə daralır. Həmin söz XX əsrin əvvəllərində öz mövqeyini itirir, arxaikləşir. Hazırda bu söz vasitəsilə düzələn üstünlük dərəcəli sifətlər tamamilə istifadədən qalmışdır.

Materialları müşahidə edərkən kök və şəkilçilərlə birlikdə Azərbaycan dilinə keçmiş bəzi ərəb və fars mənşəli üstünlük dərəcəli sifətlərə də təsadüf etdik; məsələn: *barikət* [SƏŞ, IV, II, 69]; *əlatər* [Ə, 1876, №8]; *mücrimətər* [MFA, III, 78].

Sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi onun (sifətin) təyinlik dərəcəsini gücləndirir; rəngin, keyfiyyətin və ya əlamətin adi vəziyyətdən çox-çox artıq olduğunu göstərir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili materiallarını gözdən keçirdikdə, hələlik, Q.Zakirin dilində şiddətləndirmə dərəcəli *dopdolu* sifətinə rast gəldik. Məsələn: *Qəlyə içi dopdolu kişmiş, ərək, xurma nadir!* [QZ, II, 345].

Müasir canlı danışiq dilində *p* ünsürünün iki dəfə təkrar olunan *ağ* sözünün ortasına gələrək, *ağappaq* tərzində işlənməsinə yalnız XIX əsrin el şairlərindən Mürşid və Zəkənlı Abbas adlı şairlərin dilində təsadüf edilir; məsələn: *Ağappaq qullar, qara qaranquşlar; Kəfən tikirlər ağappaq; yaxud: Cərayan düpdüz qəndillər yanar; Yapısı düpdüz misali-cənnət; Yanağı qıpqırmızı, ləbləri xallı* [161, 156, 157].

Düm sözü ilə düzəlmiş şiddətləndirmə dərəcəsi XIX əsrdə Q.Zakirin dilində işlənmişdir [161, 157]; Məsələn: *Qumraldan isə yaxşıdı dümağ olanı* [QZ, II, 239].

"Sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi eyni zamanda müxtəlif nitq hissələrindən (əsasən sifət, qismən də isim, say) ibarət olan iki eyni sözün təkrarı ilə də düzəlir. Eyni kökdən olan sözlərin təkrarı ilə düzəlmiş mürəkkəb söz bu və ya digər ismin əvvəlinə gələrək, onun keyfiyyətə təamliğini ifadə edir" [167, 155]. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilindən faktlara müraciət edək; məsələn: *Dalışınca qatar-qatar karıvan* [QZ, II, 393]; *Tənəli-tənəli sözlər danışib* [QZ, II, 354]; *Hacı Qulu səndən ey taci-sərim; Ziyadə-ziyədə xürrəm olubdur* [MFA, I, 68]; *Sabahdan qoşun əhli bu qəziyyəni bilib, tamam qoşun bir-birinə dəyib, çox-çox məxsusluq olub, qızılbaş qoşunu tamam əkdirdi* [ŞXT, 21].

Müşahidələrdən və verdiyimiz faktlardan aydın olur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində analitik üsullu şiddətləndirmə dərəcəsi geniş işlənmə dairəsinə malik olmuşdur. Həmin formadan, əsasən, bədii əsərlərin dilində mübaliğə, qüvvətləndiricilik məqsədi ilə istifadə edilmişdir.

Təkrar üsulu mənşə etibarilə qədimdir. Bu üsuldə sözün qrammatik mənasından başqa, ifadəyə bir gözəllik, qüvvət verildiyi hiss olunur. Bu münasibətlə N.K.Dmitriyev yazır: "Sifətin şiddət dərəcəsinin geniş miqyasda yayılmış bir forması da təkrar üsulu ilə əmələ gəlmişdir. Ehtimal ki, bu qədim üsul ancaq sintaktik-stilistik təkrar üsulu ilə əmələ gəlmişdir. Daşdığı vəzifə ilə bərabər bir də keyfiyyətin potensial şiddətini ifadə edir" [94, 85].

Bələliklə, aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində sifəti müasir dilimizdən fərqləndirən mühüm bir xüsusiyyət yoxdur. Başqa sözlə desək, sifətin işlənməsi, düzəltmə sifəti əmələ gətirən şəkilçilər, mürəkkəb sifətlər, demək olar ki, müasir dilimizdə olduğu kimidir.

SAY

XIX əsr ədəbi dili materialları üzərində aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində işlənen saylar ardıcıl bir inkişaf yolu keçərək, əsasən, sabit qalmışdır.

Miqdar sayı

Dövrün ədəbi dilində ən çox üslubi məqsədlə işlədilən bir saydır. Bir sayı özündən sonra gələn sözün xarakterindən asılı olaraq müxtəlif məqamlarda işlənməmiş və müxtəlif mənalar ifadə etmişdir.

XIX əsr materiallarını gözdən keçirərkən bir miqdar sayından əşyanın sadəcə ədədini göstərmək üçün istifadə edildiyini görürük. Həmin ədəd miqdar saylarının ilk vahidi kimi qüvvətləndirici ədat olaraq sifətlə isim arasında təyinlik dərəcəsinə artıran və azaldan, qüvvətləndirici ədat olaraq fəllərdən əvvəl və bəzən sonra təskinlik, yaxud hiddət məzmununu ifadə edən *an, dəqiqə, saat, gün, vaxt, zaman, dəfə* kimi isimlərin əvvəlində işlənərək zaman zərfi; *az, çox, qədər, belə, elə, neçə* sözlərindən əvvəl işləndikdə qeyri-müəyyənlik məzmununu artıran, ya əskildən; bir çox numerativ sözlərdən əvvəl işlənərək kəmiyyət bildiren, *təhər, sayaq, cür, növ* kimi sözlərin əvvəlində işlənərək təzi-hərəkət zərfi əmələ gətirən; *tərəf, yan, cəhət* kimi sözlərin əvvəlində işlənərək bölgü məzmununu yaradan; *-cə* şəkilçisi vasitəsilə tam vahidlik məzmununu ifadə edən; *-dən* şəkilçisi vasitəsilə təzi-hərəkət zərfi əmələ gətirən; *-gə* şəkilçisi vasitəsilə bərabərlik məzmununu ifadə edən; *-lik* şəkilçisi ilə vəhdət ifadə edən; *hər də, tək, ara, saatda, gündə, ayda, ildə* sözlərindən sonra işlənərək təsadüf və təkrar məzmununu ifadə edən mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəzlilik əmələ gətirən; üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfində hal-vəziyyət, bacarıq bildiren (məsələn: *dəlinin biri*) söz kimi işlənməmişdir.

Bunlardan başqa, bir miqdar sayı, *bir də, bir daha (dəxi), birinci, birbaş, birbaş, bir-bir, bir-biri ilə; birə-bir, birə beş, bir şey, bir zad, bir səslə, bir sözlə, albir, dilbir* və s. sözlər tərkibində müxtəlif məzmun ifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, materiallarda yüz, min, yüz min kimi miqdar sayları bəzən konkret mənada deyil, qeyri-müəyyən mənada da işlənməmişdir. Belə saylardan S.Nəbati dilində çox istifadə

edilmişdir. Aşıqanə şeirlər yazan şair bədii zövqünü, daşdığı kədər və qəmin dərəcəsini bildirmək üçün həmin saylara tez-tez müraciət edir. Fikrimizi sübut etmək üçün faktları gözəndən keçirək: *Ki verə min ərşə yüz zivər; Yüz min əcib güfuku bu özünü biləndə var; Nəbati, həmd qıl Allaha, min şükrü sənə eylə; Min dağı ağar bir nəfəsə canına qoysa; Bir "uf" demərim mən; Payanə yetişməz, nə qılım dərdi-dil izhar; Min gizli sözüm var* [SƏN, II, 97, 37, 175, 179].

S.Nəbati şeirlərində bəzən yüz və min saylarının farsca qarşılığı olan *səd* və *hezar* sözlərinə də rast gəlirik; məsələn: *Şükr səd şükr, tanrı söz əncam; Səd şükr qış getdi, bahar oldu genə; Ona çökər həzar rahibidir* [SƏN, II, 221, 187, 219].

XIX əsr şeir qolunda bəzən fars dilindən alınmış miqdar sayları da işlənir; məsələn: *Onu sevən gedər Həşt behişt; Həştə sə sinnədə nə kim piri – kühənsal; Oruc tutaq gərək, sə mahi, Məmməd!* [QZ, II, 359]; *Üç ikən həmdəmlər oldular cəhər* [QZ, II, 324]; *Şişü pənc atmağı müşküldü tasi-qübbeyi-minə; Vilayi-Heydəra vasiq, Müvəbbi həştü çar olsun; İqlimü həftü şeş cəhət içrə bahası var* [SƏŞ, IV, II, 306, 242].

Miqdar müəyyənliyini daha da qüvvətləndirmək məqsədi ilə saylara *-ca*, *-cə* şəkilçiləri də qoşulur; məsələn: *Genə on dördcə yaşında mahi-taban olasan* [SƏN, II, 91]; *10-cə manat mayam var, əmma mən də zikr olan xərci verəcəgəm* [Ə, 1876, №4].

Q.Zakirdə *bircə* miqdar sayı ilə bərabər *yekcə* sayına da təsadüf etdik; məsələn: *Ət tökülüb qalmış bircə üstüxan; Mələkət təxtində yekcə sultanəm* [QZ, II, 402, 416].

Saylarla birlikdə numerativ sözlərdən də istifadə edilmişdir. Numerativ sözlərin XIX əsr ədəbi dil materiallarında nə dərəcədə işləndiyini tam təsəvvür etmək üçün onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Nəfər sözü yalnız insan bildiren isimlərlə işlənir. Həmin sözə, əsasən, bütün ədəbi dil materiallarında rast gəlirik; məsələn: *İki nəfər* [QZ, II, 392]; *bir nəfər* [SƏN, II, 38], *dörd nəfər* [MFA, III, 84].

S.Ə.Şirvani dilində *nəfər* sözünün sinonimi olan, canlı danışq dilindən alınmış *kəs* numerativ sözünə də təsadüf edilir; məsələn: *dörd kəs, iki kəs, bir kəs*.

Ədəd, danə sözləri tək-tək sayılan cansız əşyanın adını bildiren isimlərdə işlənir. Müşahidələr zamanı həmin numerativ

sözlərin S.Ə.Şirvani dilində daha çox istifadə edilməsinə rast gəldik; məsələn: *beş ədəd, bir danə* və s.

Baş sözü əsasən ev heyvanlarının adlarını (öküz, inək, at və s.) bildiren isimlərlə işlənir. Bundan başqa, *baş* numerativ sözü *külfət* sözü ilə əlaqədar da işlənir.

Cüt, dəst – *Gələndə bir üzü, bir cüt qulağı, saf quru dillə* [QZ, II, 326]; *Şöxmə vacibdi çünki beş cüt kəl* [SƏŞ, IV, II, 46]; *Qızlarının hər birinə bir gül və bir cüt kuşvara və bir üzük və bir boyunbağı və bir dəst libas və bir riyazi şal ayırdı* [MFA, III, 88].

Parça – *Deməzlər bir parça verək ona* [QZ, II, 431]; *Bir-iki parça sındırıb baqqal* [SƏŞ, IV, II, 459]; *Molla İbrahim Xəlil. Sizə bir parça artıq gümtüş vermək mənə görə heç bir təfəvüt etməz* [MFA, V, 17].

Tikə numerativ sözünün XIX əsr materiallarında işlənmə dərəcəsi məhduddur; məsələn: *Çarə qıl dərdimə, ver bir tikə dərman əlimə* [SƏN, II, 40]; *Zibeydə. Bıy zamanınız çevrilsin ay qızlar, üzrləndə bir tikə həyə və şərm qalmıyubdur* [MFA, VI].

Dəstə, bölük, sürü – *Mən yox idim eşitdim ki, olublar; Cavanşir bir dəstə, kəbirli bir parti* [QZ, II, 296]; *Çıxarıbın ayaqyalın bir dəstə* [MFA, I, 59]; *Bir dəstə adam gəlin aparırıq deyübən, yola çıxub gedüb-gələni soyurlar* [Ə, 1876, №19].

Bəzi yazılarda *dəstə* sözünün sinonimi olan *bölük* numerativ sözünə də rast gəlirik; məsələn: *Yığıbdur üstünə bir bölük adam* [BŞ, 29]; *Məni göndərdi bir bölük fığərə* [SƏŞ, IV, II, 440]; *Mənim bir bölük balalarına rəhm elə* [ƏH, 63].

Tədqiqatdan aydın olur ki, *dəstə, bölük* sözlərinin sinonimi olan *sürü* numerativ sözü materiallarda məhdud işlənir; məsələn: *Nəməsi saxlar idi bir sürü Təbriz toyuğu* [SƏŞ, IV, II, 23].

Para numerativ sözü, əsasən, *sıra* sözünün sinonimi kimi işlənir; məsələn: *Bir para dərdimi bilir xəlayiq* [QZ, II, 12]; *Nə demişdik olara bir para böhtan, Qasir* [SƏŞ, IV, II, 147]; *Səlim xan cardan və avardan bir para qoşun cəm edib, gəlir* [SXT, 20]; *Ağa Kərim. Mən onu Ağa Mərdanın bir parə hiyləsindən başa salsam işdə huşyar olur, qəflət etməz* [MFA, VI].

Bəzi hallarda *para* sözü *nəfər, parça (qism)*, az sözlərinin məzmununu da özündə əks etdirir; məsələn: *Axırıl-əmr bir gün əlimə bir parə nan alıb üstündə rövğəni-kərə tısrə çıxdım* [AB, I, 340];

Başna yığub bir-iki parə tüllabi [BŞ, 30]; *Bildigindən sən bir parə ərz eylə* [BŞ, 18]; *Bir parə çörəkdən öləri fikr elə axər* [SƏŞ, IV, II, 46].

Müşahidələrdən aydın olur ki, bütün materiallarda *para* sözü aktiv işlənir. Onun sinonimi olan *sıra* sözü isə çox məhduddur; məsələn: ... *yainki Rüstəm adilə yad olunan bir sıra pəhlivanlar və qəhrəmanlar tərəfindən zühurə gəlməgi möhtəməldir* [K, 1885, №66].

Dəfə – *Gündə yüz dəfə nahəq yerə yalan and içək* [BŞ, 24]; *Yüz dəfə özüm də ərz eyləmişəm* [QZ, II, 375]; *İki dəfə gətirdi büryan dil* [SƏŞ, IV, II, 492]; *Heydər bəy. Baş qoy, bir-iki dəfə də gedim, yoldaşlarımın borcun verim, sonra deyərsən, dəxi gətəməm* [MFA, V, 131].

Qat – dəfə sözünün sinonimidir. Həmin sözə məhdud dairədə də olsa, bəzi materiallarda rast gəldik; məsələn: *Bir qat oturan ona şərh et hələ gəndən* [QZ, II, 244]; *Sahibin çapalar üç qat və dörd qat* [QZ, II, 299]; *Hər biri tovladı soymaqlığa bir qat əmələ* [SƏŞ, IV, II, 18]; *Pərzad. Əlbəttə, yüz qat boğulmağım Tarverdiyə arvad olmaqdan yeydir* [MFA, V, 72].

XIX əsr ədəbi dil materiallarında *dəfə* sözünün sinonimi olan *gəz, yol, görə* numerativ sözləri də işlənmişdir. Q.Zakir bu numerativ sözlərin hər üçündən istifadə etmişdir; məsələn: *Müddətdi həsrətəm, bir gəz bəri bax; Bir gəz özün də nəvü nəvəyə qulaq tut; Gündə yüz yol mən dolanım başına; Bir yol deməz "görün biçərə kimdir?"*; *Bir kərrə camalın ovsafın etmək; Yüz şəmsü-qəmarin ağzına gendir* [QZ, II, 15, 146, 33, 31, 63].

B.Şakirin şeirlərində isə *yol* və *kərə* numerativ sözləri işlənir; məsələn: *Gündə min yol danışır kimsəni qoymaz ki, dinə; Bundan əvvəl eşitmişdik bir kərə* [BŞ, 24, 29].

Müşahidələrdən və topladığımız faktlarda görünür ki, B.Şakirdə *kərə* numerativ sözü daha çox işləkdir.

S.Ə.Şirvanidə *kərə, yol*, S.Nəbatidə isə *gəz, kərə, yol* numerativlərindən istifadə edilir; məsələn: *bir yol* [SƏŞ, IV, II, 50]; *min gəz; min kərə, min yol* [SƏN, II, 99, 270].

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəbatî şeirlərində *yol* numerativ sözü *gəz* və *kərə* sözlərinə nisbətən daha aktivdir.

Nəsr əsərlərində isə *kərə* sözünün fəallığı özünü daha çox göstərir; məsələn: *bir neçə kərə* [ŞXT, 27]; *yüz kərə* [NV, IV, 111].

Bəzi hallarda dəfə sözünün sinonimi olan *mərtəbə* sözünə də rast gəlirik; məsələn: *Yenə min mərtəbə çox yaxşıdı ki, bəbi* [SƏŞ, IV, II, 27].

XIX əsr materiallarında *cürə, növ, qism* kimi sinonim mənalı numerativlərə də təsadüf edilir.

Bəzi hallarda *cür* sözünün sinonimi olan fars mənşəli *gunə* numerativ sözünə də rast gəlirik; məsələn: *Gətdi yollarda mənim başına yüz gunə bəla* [SƏŞ, IV, II, 228].

Müşahidələrdən belə noticəyə gəlmək olur ki, *növ, cür* ilə sinonim mənalı olan *qism* sözü "Əkinçi" də çox geniş işlənir.

İçim numerativ sözü Q.Zakirdə daha aktivdir; məsələn: *Verməz bir içim su sana ta almaya dərya* [QZ, II, 203].

S.Nəbatî şeirlərində rast gəldiyimiz maraqlı cəhətlərdən biri də *icim* sözünün sinonimi kimi işlənən ərəb mənşəli *cürə*¹ numerativ sözündən istifadə edilməsidir; məsələn: *Məni bir cürə meydən ötürü böylə bağrı qan etmə; Saqiya, bir cürə ver şahî-Xorasan eşqinə* [SƏN, II, 154, 134].

S.Ə.Şirvani dilində *uduş* numerativ sözünə rast gəldik ki, buna tədqiq etdiyimiz materiallarda hələlik təsadüf etmədik; məsələn: *And içər ovcuna bassan bir uduş həlvani* [SƏŞ, IV, II, 21].

Damcı sözü və onun sinonimi olan ərəb mənşəli *qətrə* kəlməsi numerativ söz kimi "Əkinçi" də daha çox işlənir; məsələn: *Həttə bir damcı sūt yerə düşəndə o yeri isti su ilə təmiz edir* [Ə, 1875, №3]; *Novruz bayramından indiyəcən bir qətrə yağış yağmadığına ziyadə quraqlıq idi* [Ə, 1876, №10] və s.

Bəzi başqa materiallarda da *qətrə* sözünə rast gəldik; məsələn: *Tükəndi qalmadı bir qətrə su bitab çeşmində* [QZ, II, 222].

Qeyd etmək lazımdır ki, miqdar sayları ilə isimlər arasında elə sözlər (*tay, yük, top, ovuc, çəngə, stəkan, tabaq, piyalə, kasa, qutu* və s.) işlənir ki, onlar isimlərin müxtəlif cəhətdən ölçüsünü, həcmi müəyyən edir; məsələn: *Dörd yük sarı buğda* [SƏŞ, IV, II, 298]; *Yüz yük əbrişim* [SƏN, II, 74]; *Beş-on top çit* [MFA, V, 111]; *bir ovuc torpaq* [QZ, II, 202]; *bir çəngə sümək* [QZ, II, 263]; *bir ovuc topraq* [BŞ, 27]; *iki çəngə yun* [MFA, V, 19]; *bir stəkan çay* [QZ, II, 373]; *bir tabaq ağca* [QZ, II, 393]; *bir kasa bal, ya birca piyalə* [SƏN, II, 178]; *bir qutu mirvarid* [SƏN, II, 51].

¹ Cürə – bir udumda içiləcək şey, bir qurtum içki

S.Ə.Şirvani dilində rus dilindən alınma *meşok* sözü təsadüf etdik; məsələn: *Bir meşok un tələb etdim ki, ata eyləyəsiz* [SƏŞ, IV, II, 224].

XIX əsr ədəbi dil materiallarını izlədikcə *pud, batman, gırvənkə, çetvert, tağar, misqal, arşın, çarək, qarış, barmaq, verst, ağac, şahı, abbasi, quruş, tımən* və s. bu kimi vəzn, ölçü, məsafə, dəyər bildirən numerativ sözlərə rast gəlirik.

Müşahidələr zamanı “Əkinçi” qəzetində maraqlı bir söz kimi gözcəcarpan *gırə* ölçü vahidinin işlənməsinə təsadüf etdik; məsələn: *Boylə qablərə yaydə süti bir gırədən az, yəni iki barmaq dərinlikdə sorurlar* [Ə, 1875, № 2]. Bəzən materialların dilində məsafə bildirən *verst* numerativ sözü də işlənir.

Verst sözü bizim dilimizdə XIX əsrdən işlənmişdir; məsələn: *dörd verst* [MFA, V, 118]; *bir neçə min verst* [Ə, 1876, № 21].

Tədqiq etdiyimiz materiallarda **manat, qəpik** numerativ sözləri geniş işlənir. “Kəşkül” qəzetində də *manat* sözü ilə bərabər, rus dilindən alınmış *rubl* (рубль) sözü də təsadüf etdik.

Maraqlıdır ki, bəzi XIX əsr materiallarında qəpik-quruş mənasında **həbbə** sözü də işlənir. Buna S.Ə.Şirvani dilində bir yerdə, M.F.Axundzadənin əsərlərində bir neçə yerdə rast gəldik.

Materialların dilində çox məhdud dərəcədə olsa, alınma **dinar, qram, lira, fund** numerativ sözləri işlənir.

Beləliklə, XIX əsr materiallarında saylarla birlikdə işlənən bəzi numerativ sözlər qədim tarixə malikdir.

Sıra sayı

Sıra saylarının şəkilçiləri XX əsrin əvvəllərinə kimi iki imlada yazılmışdır: *-mci, -nci*.

XIX əsr ədəbi materiallarında sıra saylarının işlənməsinə nəzər salaq: *Yeddinci göy* [AB, I, 339]; *dördüncü yoldaş* [QZ, II, 426]; *altıncı gün* [SƏŞ, IV, II, 113]; *ikinci təqərrür* [MFA, I, 70]; *üçüncü dəfə, dördüncü dəfə, beşinci dəfə* [Ə, 1875, № 11]; *birinci dərəcə* [Ə, 1876, № 13].

Birinci sıra sayına nisbətən onun sinonimi olan *əvvəlinci* (əvvəlinci sözləri materiallarda daha çox işləkdir; məsələn: *əvvəlinci loğman* [SƏŞ, IV, II, 401].

Bəzən birinci, əvvəlinci mənasında *əzal* sözü də rast gəlirik; məsələn: *Əzəlki lüfünü arzular sənin* [QZ, II, 75].

Rast gəldiyimiz cəhətlərdən biri də “Əkinçi” və “Kəşkül” qəzetlərində *birinci dəfə* məzmununu verən *əvvəl dəfə* sözünün işlənməsidir.

XIX əsr materiallarında *əvvəlinci/əvvəlincinin* antonimi olan *axırıncı/axırıncı* sıra sayı da işlənir. N.Vəzirovun dilində *axırıncı* sıra sayına rast gəldik; məsələn: *Bu axırıncı söz Bədircəhan xalanın öz sözüdür* [NV, IV, 112].

Sıra sayının bu növünə Bakı, Şamaxı dialektlərində təsadüf olunur [234, 183].

“Şəki xanlarının tarixindən” əsərində *axırıncı* mənasına uyğun gələn *axırkı* sözü işlənir ki, bu da *əzal* sözünün tam sinonimidir; məsələn: *Axırkı Məlik Nəcəfdir* [SXT, 15].

Sıra sayları substantivləşərək mənsubiyyət şəkilçisi də qəbul edir; məsələn: *ikimci, üçüncü, dördüncü, beşinci* [Ə, 1875, № 16].

Maraqlıdır ki, XIX əsr materiallarında tarixi göstərən, *-cı* şəkilçisi ilə işlənən sıra sayları ilə bərabər, məzmunca sıra, formaca isə miqdar olan saylar da işlənir. Buna lap çox “Əkinçi” də rast gəlirik; məsələn: *1875-ci ildə Rusiyada 25 min 9 yüz həştad yanqu olub; Gələn 1293 sənədə “Əkinçi” qəzeti genə hər iki həftədə bir dəfə, yəni hər ayın 1-də və 15-də çap olunacaqdır, bir illik qiyməti 3 manatdır* [Ə, 1875, № 11].

“Şəki xanlarının tarixindən” əsərində və “Kəşkül” qəzetində sıra saylarının hər iki növünə (şəkilçili, şəkilçisiz) rast gəlirik.

Tədqiqatdan aydın olur ki, “Şəki xanlarının tarixindən” əsərində şəkilçisiz sıra sayı daha çox işləkdir.

XIX əsr materiallarını izlədikcə *əvvələn, saniyə, salisən, rabian, xamisən* və s. bu kimi ərəb dilindən alınmış sayların işlənməsinə təsadüf edirik. Belə saylar “Əkinçi” də geniş dairədə işlənir. “Əkinçi” qəzetində həmin sayların *sani, salis, rabe, xamis* variantlarına da rast gəldik.

Ərəb sıra saylarına başqa əsərlərdə də təsadüf etdik; məsələn: *salisü sani, sani* [SƏŞ, IV, II, 191, 522]; *saniyə* [MFA, V, 9].

Ərəb dilindən keçmiş və *birinci* sayının tam sinonimi olan əvvələn yazı dilində iki imlada *əvvələn* (أول) və *əvvələ* (أولاً) kimi yazılmışdır. Lakin bu ikilik müasir dildə aradan qaldırılmış, yalnız *əvvələ* sözü ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmişdir.

Bozi materialların dilində hazırda canlı danışq dilində işlənen, fars dilindən keçmiş, ikinci dəfə monalı *dübarə* sözünə təsadüf etdik; məsələn: *İncimə aşiqi bir də dübarə* [QZ, II, 94]; *Gəlmini mən Qarabağə dübarə?* [MFA, I, 67].

Bozi materiallarda, az da olsa, rus dilindən alınma sıra sayları işlənir. Məsələn: *İftarəy sort ki vardır yeməyə imkanı* [SƏŞ, IV, II, 233]; *Pervoy goldilər: Üçüncü qism ticarət treti gəldi* [Ə, 1875, №16].

Kəsr sayı

Müşahidələrdən aydın olur ki, kəsr sayı Q.Zakirdə nisbətən çox işlənmişdir. Q.Zakirin dilində canlı danışqdan alınmış, hətta indi də yaşlı nəslin danışq dilində işlənen kəsr sayının aşağıdakı növünə də rast gəldik; məsələn: *Qırxndan iki, üç əskik idi güzgüyə baxdım* [QZ, II, 238].

Yuxarıda verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, kəsr sayları *-dan, -dən* və *-da, -də* şəkilçiləri ilə işlənmişdir. "Bu sayların *-dan, -dən* şəkilçiləri ilə işlənməsi daha doğrudur; çünki həmin şəkilçilər vasitəsilə müəyyən bir azlıq götürüldüyü nəzərdə tutulur. Lakin müasir ədəbi dilimizdə, xüsusən riyaziyyat elmində həmin sözlərin *-da, -də* şəkilçiləri ilə işlənməsi çox inkişaf etmişdir" [210, 115].

Qeyd etmək lazımdır ki, *yarım, yarı* kimi kəsr sayları da materialların dilində müəyyən dərəcədə özünü göstərir; məsələn: *Bir çəkərə versə yarım şiş kabab; Qolənin adamı yetdi yarıya, Necə ki, qoyuna ac qurd dəriyə* [QZ, II, 271, 300].

Materiallarda bəzən *yarım, yarı* sözlərinin məzmununu özündə əks etdirən ərəb dilindən alınmış *nisf* sözü də işlənir.

Q.Zakirin dilində fars dilindən alınmış *yarım, yarıya* bölünmüş məzmununu özündə göstərən *nimə* sözünə də təsadüf edirik.

Qeyri-müəyyən say

Azərbaycan dilində "qeyri-müəyyən say" adı altında işlənen saylar *az, çox, xeyli, bir qədər, o qədər, nə qədər, filan qədər* sözlərindən ibarətdir. Görüldüyü kimi, bunların bir qismi başqa nitq hissələri ilə (say və əvəzliliklə) *qədər* sözünün birgə işlənməsi nəti-

cəsində omələ gəlir, başqa bir qismi isə (*az, çox, xeyli* məzmunlarında) qeyri-müəyyən kəmiyyət məfhumu olan sözlərdir.

XIX əsr materiallarını nəzərdən keçirdikdə ikinci qismə daxil olan sayların (*az, çox, xeyli*) müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, daha çox inkişaf etdiyini görürük; bəzən canlı danışq dilindən alınmış *çoxlu* qeyri-müəyyən sayından da istifadə edilmişdir.

Materialları izlərkən çox məzmununu özündə göstərən *külli, ziyadə, gəyətə, gəyətədə* kimi qeyri-müəyyən sayların işlənməsinə də təsadüf edirik.

"Əkinçi" qəzetində *çox* qeyri-müəyyən sayla qoşa işlənen ərəb dilindən keçmiş *ziyadə* sözünə də təsadüf edirik; məsələn: *Əlhəq bu çox ziyadə gözi açuqluq istər* [Ə, 1875, №12].

Bunlardan başqa, qeyri-müəyyənlik bildirmək üçün digər üsullardan da istifadə edilmişdir. Həmin üsulları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Müxtəlif və eyni miqdar saylarının yanaşması yolu ilə; məsələn: *dörd-beş dana* [BŞ, 21]; *iki-üç gün* [QZ, II, 262]; *bir, iki, üç həftə* [SƏŞ, IV, II, 223]; *iki-üç arxa* [ŞXT, 15].

Miqdar sayının bu növündən olan *beş-altı, beş-on* qeyri-müəyyən sayları daha çox işləkdir; məsələn: *beş-altı saat* [QZ, II, 361]; *beş-on məktəb, beş-altı milyon can* [SƏŞ, IV, II, 122, 184]; *beş-altı nəfər* [MFA, III, 75].

Miqdar sayının bu növü bir-iki sayları ilə Nəbat şeirələrində daha çox özünü göstərir; məsələn: *Kəs görək bir-iki anar gənə* [SƏN, II, 207].

Q.Zakirdə bir-iki monasında *təkü-də* qeyri-müəyyən sayına da təsadüf edirik.

Eyni miqdar sayının yanaşması ilə düzölən qeyri-müəyyən saylara S.Ə.Şirvanidə *yüz-yüz*, M.F.Axundzadə, isə *mün-min* şəklində rast gəldik.

2) Miqdar sayı "bir"lə sual əvəzliyi "*neçə*"nin birləşməsi yolu ilə; məsələn: *bir neçə səvar* [BŞ, 28]; *bir neçə nəvcəvan* [QZ, II, 47]; *bir neçə silli* [SƏŞ, IV, II, 472]; *bir neçə cam* [SƏN, II, 221]; *bir neçə arxa* [ŞXT, 14, 15].

"Kəşkül" qəzetində *bir neçə, bir çox* məzmununu özündə göstərən *bir xeyli* qeyri-müəyyən sayına da təsadüf etdik.

3) *Neçə* sual əvəzliyi vasitəsilə; məsələn: *Neçə dəst libasi zərbəftü diybə; Neçə mücri dolu sim-zər, amma; Neçə yük əqmışə*

layiqi-sövgat; *Neçə sanduq dolu qənd ilə nabat* [QZ, II, 393]; *Gördüm o əsnada neçə kök pişik* [SƏŞ, IV, II, 508].

Qeyri-müəyyənlik bildiren *neçə* sözündən sonra gələn isimlər çox zaman *-lar*, *-lər* şəkilçisi də qəbul edir; məsələn: *hər birinin neçə yüz illər olub dövrünü* [SƏŞ, IV, II, 26].

Beləliklə, tərkib daxilində qeyri-müəyyənlik məzmunu bir tərəfdən leksik, digər tərəfdən isə qrammatik üsulla öz ifadəsini tapmış olur. Şübhəsiz, müasir ədəbi dilimiz baxımından bu qeyri-məqbul hesab edilir, çünki saylardan sonra gələn isimlər, əsasən, tək halda olur. Bu tipli sözlər müəyyən üslubi məqamlarda mübaliğə çalarlığını artırmaq üçün işlədilir.

Qeyri-müəyyən sayların bir qrupu da *neçə* sual əvəzliyinin təkrarı ilə düzəlir, lakin bu o qədər də işlək deyildir; məsələn: *Asılmış neçə-neçə sən kimi aşıftalar ondan* [QZ, II, 179].

"Qeyri-müəyyən sayların bu növünə bu gün ancaq danışq dilində az-çox rast gəlmək olur. Ədəbi yazı dilində bu forma məqbul hesab edilmir. Lakin bəzən şeir dilində poetik bir xüsusiyyət vermək məqsədi ilə səirlər bu formaya müraciət edirlər" [161, 167].

4) *Bir* və *az* sözlərinin birləşməsi yolu ilə; məsələn: *bir az əhli-hərəm* [QZ, II, 298]; *bir az yol* [SXT, 14]; *bir az duz* [Ə, 1875, №11].

Bir ilə yanaşı, *azacıq* mənasını verən ərəb mənşəli *cüzi* sözü də qeyri-müəyyən say kimi təsadüf edilir; məsələn: *bir cüzi ədəvət* [SXT, 28]; *bir cüzi xarçlıq* [MFA, VI].

5) Saylarla qoşma və köməkçi sözlərin birləşməsi ilə; məsələn: *Min mənətdən yuxarı* [SƏŞ, IV, II, 24]; *altı yüzəcən* [Ə, 1875, №12]; *on minə qədər* [Ə, 1875, №1]; *on altıdan artuq* [Ə, 1875, №1].

6) Analitik üsulla, yəni iki eyni sözün təkrar edilməsi yolu ilə. Canlı danışq dilində normadan artıq kəmiyyət məzmunu bildirmək üçün işlənən bu forma orta əsrlərin ədəbi dilində olduğu kimi, XIX əsr materiallarında da geniş işlənmişdir; məsələn: *əhli-dil tək-tək, çox-çox məxşuqluq* [SXT, 21]; *az-az ism* [Ə, 1876, №13].

Beləliklə, materiallar üzərində aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənən saylar həm quruluşu, həm lüğəvi mənası və həm də vəzifəsi etibarilə ardıcıl bir inkişaf yolu keçərək, əsasən, dəyişilməz qalmışdır. Onlar bədii üslubda mənə və ekspressivlik çalarlıqlarında işlədilmişdir.

ƏVƏZLİK

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda əvəzlik və onun müxtəlif mənə qrupları əsas yerlərdən birini tutur. Əvəzliklər ayrı-ayrı dövrlərdə özünün semantik xüsusiyyətinə, sintaktik funksiyasına görə sabit olmuşdur. Lakin istər qədim və orta əsrlərin, istərsə də XIX əsr Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrinin tədqiqi göstərir ki, qrammatik quruluşun əsas tərkib hissələrindən biri olan əvəzliklərdə bəzi fonetik dəyişmələr də olmuşdur. Bunu əvəzliyin ayrı-ayrı mənə növlərində də görmək mümkündür.

Şəxs əvəzlilikləri

I şəxsin təkini ifadə edən *bən*, *mən* əvəzlilikləri XX əsrin əvvəllərinə qədər işlənmişdir. Bunu bədii üslubun şeir qolunda S.Ə.Nəbati, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və b. çox mükəmməl divanlarının olanzmasında görmək mümkündür. Habelə, ilk mətbuat nümunəsi olan "Əkinçi" qəzetində, N.Vəzirovun Şuşa daşbasmasında çap olunmuş komediyalarında da qeyd etdiyimiz əvəzlik sözlər öz əksini tapmışdır: *Hiç salur yadına gör bəni əsla; Eylədin sən mənə bir arifi-dana-dana* [SƏN, I, 5, 6]; *Talibi-Həzrəti-imamam bən* [SƏŞ, I, 5]; *Bənim elmi əbdən...* [Ə, 1877, №7]; *...bəni... aparmışam...* [NV, II, 15].

I şəxs əvəzliyinin ilkin *bən* şəklində M.F.Axundzadə və xalq şeiri səpkisində yazan bəzi sənətkarların əsərlərində təsadüf olunmur. Ehtimal ki, bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dil normalarını vahidləşmə, saflaşdırma meyilləri ilə bağlı hadisədir.

I şəxs əvəzliyinin qədim *bən* variantı ilə üzüvü şəkilə bağlı olan I şəxsin cəmi (biz) bütün tarixi dövrlərdə sabit olmuşdur. *Biz* əvəzliyi bəzi üslubi məqamlarda hörmət mənasında işlənmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim cəmlilik əlaməti olan *z* fonemi başqa fono-morfoloji şəraitdən fərqli olaraq I və II şəxs əvəzliliklərinin *bi*, *si* kök-əsasına (*bi+z*, *si+z*) əlavə olunaraq onların cəmliliyini ifadə etmişdir; məsələn: *Biz burda qorxudan dənə bilmirik* [BŞ, 17]; *Bizdən o daim niyə ixfa imiş* [SƏN, I, 52].

II şəxs təki ifadə edən *sən* və onun cəmini göstərən *siz* əvəzlilikləri də bədii üslubda şəxs, subyekt və bir sıra müxtəlif mənələrdə işlənmişdir.

Açanda zülfündən bəndü bağı sən; Pərişan eylərsən ittifaqı
sən [QZ, I, 5]; Vay sizin halınıza, olubdur üryan gəlib [BŞ, 24];
Sizi tari, müürvətdirmi ol birəhmü səngidil [QZ, I, 61].

Mənbələrdə işlənmiş *biz* və *siz* əvəzliliklərinin iki qat cəmlənmiş *bizlər*, *sizlər* formaları xüsusilə maraqlıdır. Bunlar dilimizin müəyyən tarixi inkişaf mərhələlərində ictimai qruplar, ictimai təbəqələr, tayfalar və s. mənalarda işlənmişdir. *Bizlərə bu şiveyi-aba imiş* [SƏN, I, 54]; *Bizlərə düşəndə xanü əlaşan; Deyə var, bu sözdən sizlərə nöqsan* [BŞ, 15, 131]; *Eyləmiş bizləri xəbərdən xali; Az çəkər sizlərə Xındırstan tək* [QZ, I, 84, 78]; *Etmişəm sizləri hamı xilqət* [SƏŞ, I, 113]; *Sən ağa, bizlər üçün ruhi-rəvansan, getmə; Nə həmin bizlər üçün, aləmə cansan getmə* [MHQ, 39]; *Bizlər də sənə duaçı olduq* [NV, II, 24].

Biz, *siz* iki nəfəri bildirdiyi kimi, milyonlarca adamı da bildirir. Buna görə də *bizlər*, yaxud *sizlər* sözləri vasitəsilə ön çox bir nəsil, bir tayfa və ya bir rayon dairəsində qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edilə bilər ki, bu da *biz*, *siz* sözlərinə nisbətən müəyyən hesab olunur [89, 118].

Azərbaycan dilində III şəxs əvəzliyi tarixən *o*, *ol*, *in* işarə-şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, dilimizdə qədim *-in-nin/-in/-im/-il/-ir* əvəzlilik kök əsasları indi də mövcuddur.

Duayı-xeyr edər ol, müşidi-sahibnəzərlər tək [QZ, II, 158]; *O da mürafia işində mənə hərif ola bilməz* [MFA, VI, 52]; *O mənim səsimi tanıyur* [NV, I, 51].

Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq XIX əsrdə *o* şəxs işarə əvəzliyinin *ol* variantına az təsadüf olunur. Xüsusilə, bu dövrdə meydana çıxan mətbuat, elmi üslub, dramaturgiyada, xalis xalq dili əsasında yaranmış komediya janrında *ol* əvəzliyi işlənməmişdir. Ona görə də demək olar ki, həmin əvəzliyin *ol* variantı xalq danışq dilində o qədər də səciyyəvi olmamışdır. Lakin klassik şeirdə həmin əvəzliyin hər iki (*o*, *ol*) variantı XX əsrin əvvəllərinə qədər müşahidə olunur.

III şəxsin cəmi *olar*, *onlar* formaları ilə ifadə olunmuşdur. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq *onlar* variantı az-az hallarda özünü göstərir. XIX əsr yazılı mənbələrində müşahidə olunan bu hadisə Azərbaycan ədəbi dilinin fono-morfoloji xüsusiyyətlərinin sabitləşmə prosesinin əvvəlki dövrlərdən daha sürətliliyi ilə əlaqədardır.

Çıxarıb onları otaqdan saldat... [BŞ, 10]; *Olar bir kimsəyə həmdəm olunca...* [QZ, I, 71]; *Mən gördüm ki, onlar danışacaqlar, çölə çıxdım* [MFA, VI, 27]; *Bilirəm, olar deyəcəklər ki, biz Hacı Qafurun evinə getmişdik* [MFA, VI, 115].

III şəxs əvəzliyinin hallanan əsası *-on*, *-an* şəkildə əks olunmuşdur. Başqa türk dillərində də belədir.

III şəxs əvəzliyinin hallanmasında müşahidə olunan əsas xüsusiyyət yiyəlik halında *anın*, yönükdə isə qovuşuq burun səsinin (*ñ*) özünü göstərməsidir. Buna baxmayaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində yiyəlik halında sadələşmiş *n* səsinin işlənməsi üstünlük təşkil edir. Dilimizin qədim dövrləri ilə əlaqədar olan bu morfoloji xüsusiyyət (*ñ* sağır-nun foneminin mühafizəsi) qərb qrupu dialekt və şivələrində bu gün də yaşamaqdadır. Orta əsr yazılı mənbələrində müşahidə olunmuş *-an* əsasının işlənməsi təsadüfi deyildir. Dilin müəyyən tarixi dövrlərində mövcud qanunauyğunluğun ifadəsidir, onun qalığıdır. Çox ehtimal ki, türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dilində vaxtilə *ol* əvəzliyi ilə yanaşı, *al* variantı da olmuşdur. Müasir dialekt və şivələrimizdə *-an/-ən* əsasının yaşaması da bu ehtimalı təsdiq edə bilər; məsələn: *Añarıda İmranın maşınıymış* (Gəncə); *Bir az añarı dur görüm* (Tovuz); *Añarı dur* (Qazax), zərflik, *-o tərəf, o yan, o biri cəhət, kənar*; *Añqır ki* (Nuxa), əvəzlilik *-o birisi, o yankı (o ağırkı öy Lətifindi)*; *Añrılıx* (Qazax) – *tərəflik* [17, 36–37].

Deməli, Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi dövrlərində *an*-əsasını yaratmış kök-söz olmuşdur. *Al* şəxs əvəzliyi ancaq müasir qırğız dilində qalmaqdadır [38, 209].

Qayıdış şəxs əvəzliyi

Azərbaycan dilində tarixən müstəqil qayıdış şəxs əvəzliyi olmamışdır. Bu, demək olar ki, *öz*, *kəndi* leksik vahidlərinin hər üç grammatik şəxslə bağlı olan mənsubiyyət (*-üm*, *-ün*, *-ü*) şəkildələri ilə birləşməsindən yaranmış *özüm*, *özün*, *özü* qayıdış şəxs əvəzlilikləri olmuşdur. Göründüyü kimi, *özüm* – I, *özün* – II, *özü* – III şəxs əvəzliliklərinin yerində işlənmiş, onları əvəz etmişdir.

Həq bilir ki, öz işimə; Təəccübəm özüm sənsiz [QZ, II, 145]; *Özün divanbağı, duduqca dilin* [BŞ, 17]; *Özü məni dərdə salan*

gəlməmiş [QZ, II, 128]; *Özün bu əhli-dünyadən həmişə bərkənar istər* [SƏN, II, 94]; *Oləndə də kəndi dünyadan xəcil* [BŞ, 17]; *Kəndinin zöhd qəbasın çıxarıb* [QZ, II, 305].

Qayıdış şəxs əvəzliyinin cəmi I, II şəxslərdə qədim z əlaməti ilə, III şəxs isə ismin *-lər//lar* və *-i* mənsubiyyət şəkilçilərindən düzəlmişdir: *Özümüz billik Murova nə cavab verrik* [MFA, II, 193]; *Biarsınız, yığılmazsınız özünüzə* [QZ, II, 343, 65]; *Özləri biserü pa, işləri cümle tel-tel* [QZ, I, 72]; *Qıldılar özlərinə həqq ziyafət isbat* [SƏŞ, I, 9].

İşarə əvəzlilikləri

İşarə əvəzlilikləri mənə və funksiya etibarilə göstərmə, nümayiş etdirmə, seçmə, fərqləndirmə, təyin kimi səcüyəvi xüsusiyyətlərə malik leksik vahidlərdir. Mənbələrdə *ol*, *o*, *şol*, *bu*, *bul*, *bela*, *elə*, *həmin*, *haman* işarə əvəzlilikləri işlənmişdir. Bunlardan *ol* və *şol* forması əvvəlki dövrlərə nisbətən az-az hallarda öz oksini tapmışdır. Xüsusən, *ol* əvəzliyi demək olar ki, qəzəl, qəsidə və s. bu tipli klassik üslubda yazılmış əsərlərdə əks olunmuşdur. Dram janrında *ol* əvəzliyi müşahidə olunmamışdır. Görünür, bu forma ümumxalq danışq dilində geniş işləkləyə malik olmamışdır.

Azərbaycan dilində *bu* işarə əvəzliyinin mənə və funksiyası genişdir. Həmin əvəzlik eyni zamanda qabaqcadan məlum olub, danışq momentində göz qabağında olmayan, əşya, hadisəyə də işarə edərək, müxtəlif üslubi məqamlarda işlənmişdir. Bədii üslubda obyektə müəyyənlik, konkret və s. mənə ifadə etmişdir: *Zakir, hamı dərdədən bu dərdədir yaman* [QZ, I, 83]; *Demə, bu kafər ol müsəlmandır* [SƏŞ, I, 35]; *O nədir ki, yoxdu sanı, o bu sözdü sanə gəlməz* [SƏN, II, 53].

Bu işarə əvəzliyi eyni zamanda III şəxs əvəzliyi məqamında işlənir. Türk dilləri və eləcə də Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri ilə III şəxs əvəzliyini bir-birindən ayıran, fərqləndirən xüsusi meyar yoxdur. İşarə əvəzlilikləri ismin hal şəkilçilərini qəbul etdiyi zaman substantivləşərək subyekti ifadə edir (*bu-n-ın*, *bu-na*, *bu-nu* və s.). Ümumxalq danışq dilində *bu* işarə əvəzliyi adlıq haldan başqa qalan hallarda bəzən (*bu*, *munun*, *muna*, *munu*, *munda*, *mundan*) *b > m* əvəzlənməsinə uğrayır.

İşarə əvəzliliklərinin müxtəlif mənə xüsusiyyəti başqa türk dillərində də müşahidə olunur [33, 68]. F.D.Aşnin türk dillərində işarə əvəzliliklərinin semantik xüsusiyyətlərinə xüsusi tədqiqat işi həsr etmişdir [34, 7, 17].

XIII-XIX əsr yazılı mənbələrində bəzən *bu* işarə əvəzliyinin *bul* variantına da təsadüf edilmişdir. İndiyə qədər bu maraqlı variant heç kimin nəzərinə çarpmamışdır. İlk dəfə olaraq bunu biz qeydə almışıq: *Zira kim, dilləri söylədən oldur, Anın hikmətləri qullara buldur* [DƏH, 21]; *Bul yaqın kim, bu həm qaçar andən; Bul edər qiblə sari bəpərvə; Bul igrimi beş il də oldi təmam; Buldan fariğ oldi Şeyxi-kəbir* [SƏŞ, I, 11, 21].

Maraqlıdır ki, *bul* formasına təsadüf etdiyimiz yazılı mənbənin özündə də onun cəminin *bular* variantı daha geniş şəkildədir, *bullar* forması isə müşahidə olunmur. Son misalda *bul* III şəxs əvəzliyi mənasında işlənmişdir. Qədim özbək dilində də *bul* işarə əvəzliyi mənacə *bu* əvəzliyinə yaxındır [39, 248]. Başqırd, qazax, qaralpaq, qırğız, qumıq dillərində də belədir [39, 247].

Ümumiyyətlə, türkologiyada fonetik tərkibində “*l*” əlaməti olan işarə əvəzlilikləri haqqında bir sıra maraqlı fikir və mülahizələr vardır. Bizə də “*l*” əlamətinin müxtəlif mənə çalarları ifadə etmək zərurətindən yarandığı inandırıcı görünür. *Ol//o* işarə əvəzliyi XIX əsr yazılı mənbələrində məsafəcə uzaq, naməlum obyektdə işarə məqamında işlənmişdir: *Yox hacəti gülgünə, ol arizi gülrəngə; Bir şənə görək nəçar ol zülf-pərişanə* [SƏN, I, 42]; *Görək o novgüllü, könlüm güli-xəndanə dönər* [SƏN, I, 58]; *Əziz o züflərin oxşayır şahmarə, gözəl* [MC, I, 24].

M.F.Axundzadənin komediyaları, H.Zərdəbinin əsərlərində isə bunların yalnız müasir *bu* və *o*, *bela*, *elə* formalarının istifadə olunmuşdur. M.F.Axundzadənin komediyaları ümumxalq danışq dili xəzinəsi, H.Zərdəbinin dili isə elmi dilin tələbləri əsasında yaranırdı. Lakin bu dövrdə nə ümumxalq dili, nə də elmi üslub dilində ağırlyq yaradan formaları öz qəlbinə, öz strukturuna daxil olmağa imkan vermir. Bunların hər ikisi həmişə aydınlığa, sadəliyə çalışırdı.

Bela, *elə* işarə əvəzlilikləri ədəbi-bədii üslubla əlaqədar olaraq *böylə*/*boylə*/*bela*, *habeylə*, *oyla*/*öylə*/*elə* şəklində işlənmişdir: *Bu xəstəni qoyma böylə qala* [SƏN, I, 44]; *Neyçün belə bixəbər məhv eylədin özünü* [MC, I, 30]; *Şöylə dağılmışdı, fikri, havası* [QZ, I, 72].

-si mənsubiyyət şəkilsiz qəbul etmiş *belə*, *elə* əvəzlilikləri müqayisə bildirmişdir: *Şəhərimizdə beləsi çoxdur* [NV, II, 25]; *Beləsi olamaz heç vilayətdə* [QZ, I, 81].

Bu, o/lol işarə əvəzliyi ilə kəmiyyət (bəzən də müqayisə) bildiren qədim -*tək/-dək/-dağ* şəkilsizinin birləşməsindən əmələ gəlmiş *bundaq//mundaq//mundaq//andaq//andək* və bunların sinonimləri olan *bunca//munca* əvəzlilikləri də çox fəal olmuşdur. Həmin əvəzliliklər mənə kəmiyyət zərflərinə uyğun olduğu üçün, onları əvəzlik-zərf də adlandırmaq mümkündür. Mətn daxilində *andək//əndək* əvəzlik-zərfi *o qədər, bir az, bir qədər* mənasında işlənmişdir: *Bənəmək Hacıdan danışmaq andək* [QZ, II, 432]; *Qorxum budu indən əndək də yaşayım* [QZ, II, 286]; *Bunca kar idi, saldın araya, sağ olma* [BŞ, 32]; *Dözmək olmaz munca dərdi-bihəddə* [QZ, II, 116].

Fars mənşəli *həmin//həman* işarə əvəzlilikləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən mənə fərqlərinə görə ayrılıbsa da (birincinin yaxını, ikincinin uzağı göstərməsinə görə), bunlar arasında qəti mənə fərqi nəzərə çəkmir: *Didərlə oldu həmin munisü qəmxar mənə* [QZ, I, 130]; *Həmin təbir səbəbilə xəzineyi-amiranın mədaxili çox edibdir... Həman xüsusda bir tədbir göstərsiniz* [MFA, II, 306, 304].

İşarə əvəzlilikləri yiyəlik, yönük hal şəkilsiz qəbul etdiyi zaman *n̄* (sağır-nun) fonemi də özünü göstərir. Lakin XIX əsr yazılı mənbələrində bu morfoloji xüsusiyyət sadələşməyə doğru inkişaf etmişdir. Əslində XVII əsrdən müşahidə olunan bu morfoloji xüsusiyyət XIX əsrin 30-40-cı illərində ikili xarakter alır və get-gedə qovuşuq *n̄* sadə *n*-ə çevrilirsə də, bu fonemlərin hər ikisi paralel şəkildə XX əsrin əvvəllərinə qədər müşahidə olunur.

İşarə əvəzliliklərinin mənə xüsusiyyətləri

İşarə əvəzlilikləri mənə zənginliyinə görə əvəzliyin başqa növlərindən fərqlənir. İşarə və ümumiyyətlə, bir sıra əvəzliliklərin mənası mətn daxilində reallaşmasına baxmayaraq, onlar özəv etdiyi nitq hissəsinin grammatik və semantik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Onların özünün dildə əsasən təyin etmə, göstərmə xüsusiyyətinə malik sözlər olması ilə yanaşı, eyni zamanda substantivləşir və cümlədə mübtəda, tamamlıq, xəbər və s. də ola bilər. Ona görə də tür-

kologiya və Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrı türk dili materialları əsasında aparılmış tədqiqatlarda işarə əvəzliliklərinin müxtəlif semantik xüsusiyyətlərinə malik olduğu göstərilir (F.D.Əşnin, A.Qrunina, M.İ.İslamov və b.). Bu baxımdan Azərbaycan dilinin əvvəlki inkişaf mərhələlərində işlənmiş *bu, şu, ol, o* və bunlardan törəmiş *olug, şolug, ocug, bucuq, andək//əndək, mundaq* və s. işarə əvəzlilikləri maraqlıdır. Həmin işarə əvəzlilikləri müxtəlif formalar qəbul etdiyi zaman ilkin mənalardan tamamilə fərqli bir sıra yeni mənalara qazanır. İşarə əvəzliliklərinin bu mənə xüsusiyyətlərindən bəzisi aşağıdakı məqamlarda özünü göstərmişdir:

1. İsmi məkani hallarında. a) yönük halında: *Aña! sağlıqla varacaq olursan, mənə bunda gəlib halallıqla alırmısan? – dedi* [KDQ]; *Nə mülkdə kim olursan ana xəlx cəhan der* [Kişvəri]; *– Anan gedib nə yənə? – Dedi: yas yeri var, varıbdır ana* [QZ, II, 409]. Misallarda yönük halında *ol/o* işarə əvəzlilikləri, *ana/əna* hadisənin baş verdiyi yer, istiqamət mənasında işlənərək cümlənin yer zərfliliyi olub, yer ismini bildirmişdir.

b) yerlik halında: *Şunda bir dəli yigit yolçunun, çobanın, çoluğun atmayın alır; oğlan andə yuxıldığda boz atlu, yaşıl tonlu Xızır oğlana yetişdi; ...mənə bunda gəlib halallıqla alırmısan? – dedi* [KDQ]; *Mən munda² yanıq piltə kimi yağ arasında* [QZ, II, 147]. Yazılı mənbələrdən götürülmüş misallarda *şunda, anda, bunda* //munda işarə əvəzlilikləri *burada > bu yerdə, orada > o yerdə; anda//andə > o vaxt, o zaman* mənasında olub, zaman və məkan göstərən sözlərin əvəzində işlənmişdir. İşarə əvəzliliklərinin zaman mənasında işlənməsinə canlı danışqda bu gün də təsadüf olunur. O işarə əvəzliyinin bu cür omonim səciyyəsinə meydana çıxan daha bir maraqlı cəhəti də onun elmi üslubda, xüsusilə dəqiq elmlərdə *belə isə, belədirsə, belə olduğda, beləliklə* və s. bu kimi əvəzlik-zərf mənalı sözləri əvəz etməsidir.

Məlumdur ki, hərəkət bildiren fellər onlarla sintaktik əlaqəyə girən adların cümlədə ifadə olunan fikrin mənasından asılı olaraq

¹ O (f) işarə və şəxs əvəzliyi heç bir sözdüzöldici şəkilsiz qəbul etmirsə, əsasən *ol* forması *na*, məkani hallardan birinin şəkilsizliyi ilə işləndikdə tarixən *a/n/*, bəzən də *o/n/* şəklində düşür.

² Müasir Azərbaycan dilində canlı danışq xüsusiyyəti kimi qeyd olunan *b > m* (*bunda//munda*) fonetik hadisəsinin tarixi qədim olmaqla yanaşı, dilimizin yazılı mənbələrində çox geniş şəkildə işlənmişdir.

ya yönük, ya da çıxışlıq halında işlənməsini tələb edir. Bununla yanaşı, dilimizin yazılı mənbələrində ismin hallarının bir-birini əvəz etməsinə də tez-tez təsadüf olunur. Tarixən özünü göstərən bu əvəzlənmə hadisəsi əvəzliliklərdə bəzən yeni məna çarlarını yaranması ilə nəticələnmişdir. Gətirdiyimiz misallarda *bunda* /*munda, anda/onda* işarə əvəzliliklərinin "buraya, oraya" mənasında işlənməsi də belə bir hadisəyə əsasən özünü göstərmişdir.

c) çıxışlıq halında: *Boyu uzun Burlaxatun ağlayısan şundan keçdi; Babayla oğul bir-birinnən qucuşub ağlaşdılar, əhvalın bir-birinə söylədilər, andən obalarına qayıtdılar* [KDQ]; *Gələb yigirmi münafiqi öldürüb cəhənnəmə vasil elədi, andən ayağ-dən düşdi* [Şühadənəmə]. Göründüyü kimi, *şu(ndan), bu(ndan), an(dan)* işarə əvəzlilikləri buradan, bu yerdə, hazırda haqqında söhbət gedən, danışan və dinləyənə məlum olan yerdən, *andan-oradan* – o yerdən, dinləyənə əvvəlcədən məlum, tanış yerdən mənasında olub yer zərfliyi funksiyasında işlənməş və məkan bildirən *bura, ora* sözlərini əvəz etmişdir. Eləcə də *an(dan)* işarə əvəzliliyi *sonra* qoşmasının sinonimi olub, zaman zərflərinin mənasında işlənməmişdir.

İşarə əvəzlilikləri ilə bağlı olan bu cür məna xüsusiyyətlərinə başqa türk dillərinə aid mənbələrdə də təsadüf olunur: *...Ol gedənlər sonra bundan gəlmədi* [Mehri Xatun, "Divan"]; *Muxabbatname sözün munda bitdim* [Xorezmi, "Muxabbatname"]. İşarə əvəzlilikləri nəl şəkilçiləri qəbul etdiyi zaman *n* sononun artımı hadisəsi baş verir. Bu fonetik hadisə əvəzliyin başqa növlərində (şəxs və sual əvəzliliklərində) də özünü göstərir. Əvəzliliklərin əsasındakı *n* ünsürü tarixən qədim hadisədir. Ona görə də dilçilikdə *n* ünsürü haqqında müxtəlif mülahizələr vardır (N.A.Baskakov, X.I.Suyunçev, V.Kotviç, V.A.Boqoroditski, Q.I.Ramstedt, M.Ş.Şirəliyev və b.) Əksər mülahizələrə görə *n* ünsürü səs artımıdır. Azərbaycan dili materiallarına və onun fonetik qanunauyğunluqlarına əsaslanıb, həmin mülahizə ilə razılaşmaq olar. Belə ki, sonu saitlə bitən adlar, eləcə də əvəzliliklərin ismin yiyəlik halının (*-m*) morfemini qəbul etdikdə, iki sait arasında *n* ünsürünün artırılması zərurəti meydana çıxır. Bu xüsusiyyət özünü digər türk dillərində də (türkmən, özbək, yaqut, uyğur, tatar, tuba və s.) göstərir.

Başqa mülahizələrə görə, *n* ünsürü yiyəlik əvəzlilikləri ilə bağlıdır. M.Ş.Şirəliyevin fikrincə, Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində ismin yönük, təsirlik hallarında I, II, III şəxslərdə *n*

səsi *y* səsi ilə əvəzlənir, ya da *n* səsi işlənmir [234, 184]. Buradan belə bir inandırıcı nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əvəzliliklərin əsasındakı *n* ünsürü hal kateqoriyası ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı mənbələrində *o(l)* işarə-şəxs əvəzliliyi adlıq halından başqa, qalan hallarda *o > a, l > n* kimi fonetik əvəzlənmə nəticəsində *-an (-in, -an, -da, -dan, -dan)* dəyişir.

2. Sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmiş *bu, in, şu, ol/o* işarə əvəzliliklərinin məna xüsusiyyətləri. Dilimizin əvvəlki inkişaf mərhələlərində geniş bir şəkildə işlənməş *böylə/böylə, öylə/öylə, bərlu/bəri, ilqaru/ileril/irəli* tipli sözlər də mənsəyinə görə şəxs-şarə əvəzliliklərindən törəmədir. Bu sözləri əmələ gətirən ikinci tərkib hissələr (morfoloji elementlər) haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Xüsusilə *bura, ora* sözlərinin tərkibindəki *-ra* ünsürü türkoloqların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Onların böyük bir qismi bu fikirdədir ki, *-ra* ünsürü *-yer/lier, "земля", "место"* sözündədir [32, 95-105]. *-ra* ünsürünün ara sözündən olduğunu ilk dəfə V.V.Radlov söyləmiş və sonralar bu fikri türkoloqların böyük bir qismi təsdiq və davam etdirmişlər. Qeyd etməliyə ki, F.D.Aşnin də V.V.Radlovun fikri ilə razılaşmışdır.

V.Kotviç türk və moqol dillərində geniş yayılmış *-ra* və onun (*-ri, -ri, -ru, -rü*) fonetik variantlarını iki məna qrupuna: *-ra* – yer, "место" (rə?) *-ri, -rü* istiqamət (кыла?) – ayırmaqla bərabər, qədim türk abidələrində (Orxon abidələri və Şərqi Türküstanda tapılmış mətnlərdə) işlənməş yönük halının mürəkkəb *varu-qaru* formasını axırıncılara (*-ri, -rü*) aid etmişdir.

Göründüyü kimi, V.Kotviç *-ra* ünsürünü hal şəkilçisi deyil, məkan bildirən element hesab etmişdir. Buna baxmayaraq, türkoloji ədəbiyyatda *-ra* ünsürünü yönük (direktiv) hal, fəli bağlama şəkilçisi kimi əsaslandırmağa çalışan bir sıra tədqiqatçılar da vardır.

Lakin, Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində işlənməş *bura, ora* tipli sözlərin *bu + ara, ol + ara* hissələrindən olub yer, məkan bildirdiyini nəzərə alaraq, biz də *ra* ünsürünün məhz *ara* sözündən olduğunu qeyd edən alimlərin fikri ilə razılaşırıq.

Bura, ora işarə əvəzliliklərinin canlı danışmada təsadüf olunan *buara, oara* şəkilləri onların həqiqətən bu – *ara, o – ara* kimi müstəqil iki sözün birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərən əsas faktıdır. Bu əvəzliliklərin şifahi nitqdəki şəkillərini nəzərə alıb onları tərkib etibarilə mürəkkəb işarə əvəzlilikləri hesab etmək olar.

Ə.Z.Abdullayev "Müasir Azərbaycan dilində *-lay* şəkilçisinin aqibəti və *bələ*, *elə* sözlərinin etimologiyası haqqında" adlı məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycan dilində *bələ*, *elə*, *bu* və *o* işarə əvəzlilikləri üzərinə bənzətmə-müqayisə mənalı *-lay// -ləy* şəkilçisini artırmaqla düzəlmişdir [4].

Dilimizin XIII-XIX əsrlərə aid yazılı abidələrində işlənmiş *boylə*, *oylə*, *şöylə* sözləri bunun kimi, bunun tək, bunun təkin, onun kimi, onun tək, onun təkin mənasına uyğun gəlir. Azərbaycan, eləcə də türk dillərində qədimdən özünü göstərən *t/d, k/y* [191, 123] kimi fonetik hadisənin olduğunu nəzərə aldıqda, *-la*, *-lə* və onun qədim ümumtürk mənşəli *-lay// -ləy* variantının *təkl/dək* qoşmasından əmələ gəldiyinə inanmaq mümkündür. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində həmin morfoloji element az işlək olmuşdur. Bununla belə, Ə.Z.Abdullayevin *-lay* şəkilçisi və müasir Azərbaycan dilində işlənən *bələ*, *elə* sözlərinin etimologiyası haqqındakı fikirləri şübhə doğurmur. Lakin bir sıra müasir türk dillərində (özbək: *bundai*, *bundok*, *undai*, *andai*, *undok*; bolqar: *bilai*, *alai*; uygur: *mondok*, *undok*; tatar: *bolai/mondım*, *ındıq*; ulla: *başqırd: bilai/bundai*, *ulai/undai*; qumıq: *bilai*, *alai*; qaraim: *bulai/buloi*, *alai/alai* və s.) *-lay* və onun başqa fonetik variantlarından düzəlmiş şəkillərinə təsadüf olunur [142, 179].

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində morfoloji yolla düzələn *boylə*, *oylə* təyin əvəzliliklərinin sinonim variantlarına da təsadüf olunur ki, burada *-ləyin* şəkilçisi müstəqil şəkildə iştirak edir: *Ocağına buncələyin övrət gəlsin* [KDQ]; *Düşürmək ancələyin aya şol hümayə düşər* [Nəsimi].

Bunun kimi, bunun təkin, bu cür, belə, onun kimi, onun təkin, o cür, elə mənalarna uyğun gələn *buncələyin* və *ancələyin* sözləri *bu*, *o (l)* işarə əvəzliyi və *-cələyin* mürəkkəb şəkilçisindən düzəlmişdir. Burada sinonim mənalı *-cələyin* şəkilçisi *-çal-ça* və *-ləyin* hissələrindən ibarətdir (hər ikisi bənzətmə, müqayisə, qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir).

Abidələrin dilində təsadüf etdiyimiz əvəzliliklərin bu cür sinonim formaları sintaktik cəhətdən cümlənin təyini vəzifəsində işlənmişdir. Əvəzliliklərin tarixən belə sintaktik funksiya daşması da onların morfoloji cəhətdən başqa nitq hissələrinə – isim, sifət, say, zərflərə uyğun gəldiyini göstərir.

Böylə, *öylə* əvəzliliklərinin mənşəyi ilə əlaqədar bəzi alimlərin mülahizələri də həqiqətə uyğundur. Lakin, bununla bərabər, *bələ*,

elə əvəzliliklərinin qədim *boylə*, *oylə* formalarının tərkib etibarilə *bu*, *o(l)* işarə əvəzlilikləri və *ilə* qoşmasından əmələ gəldiyini də söyləmək mümkündür. *Bələ*, *elə* sözlərinin müxtəlif məna çalarları (işarə etməsi, zaman, nəticə, istiqamət bildirməsi və nəhayət, canlı danışq dilindəki *beləncik/bələncilik* formasının işlənməsi) onların *bu*, *o(l)* işarə əvəzlilikləri və *ilə/ilən* qoşmasından yarandığını söyləməyə imkan verir. *Boylə*, *oylə* sözlərinin tərkibində *y* fonemi bitişdiricidir.

Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində əsasən zərflik funksiyanı işlənməmiş *bunca/munca*, *onca/anca* sözləri və *ancaq* qoşması da etimoloji cəhətdən işarə əvəzlilikləri ilə bağlıdır.

Bu + n, *+ ca*, *o(n) + ca*, *an-caq* kimi tərkib hissələrindən ibarət olan *bunca/munca*, *onca/ancaq*, *ancaq* sözlərinin kökü *bu*, *o(l)* işarə əvəzlilikləridir. Bu işarə əvəzliliklərinin ikinci tərkib hissəsi *-caq*, *-ca* şəkilçisi kəmiyyət, dərəcə, artırma, şişirtmə, kiçiltmə, azaltma mənası ifadə edir. *-cağ*, *-ca* şəkilçiləri də müstəqil real mənalı olub, vaxt, zaman bildirən *çağ* sözündəndir. *Get-gedə çağ* sözü özünün müstəqilliyini itirərək şəkilçiləşmişdir. Lakin *haçan/haçağ* sual əvəzliliklərində *çağ* sözünün ilkin mənası mühafizə olunmuşdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu şəkilçi *-ca* fonetik tərkibində sabitləşmişdir. Şifahi nitqdə isə bu şəkilçi *haçaq*, *haçan* və s. sözlərdə qalmışdır.

Türkologiyada *bunca/munca*, *anca/onca* sözləri işarə-kəmiyyət (указательно-количественные) əvəzlilikləri hesab olunur.

Dəhr ara yox çəkməmiş hər kimsə dövrədən bələ, *Leyk, mundək heç kimsəyə yetməmiş andin bələ* [Əmani]; *Yoxuşun başına qalmışdı əndək* [QZ, 11, 422].

Göründüyü kimi, *bu qədər*, *o qədər*, *bir az*, *bir azca* mənasında işlənmiş *mundaq*, *əndək* sözləri tərkib etibarilə iki hissədən (*mun-daq*, *an-daq*): *bu*, *o(l)* işarə əvəzliyi və müqayisə, kəmiyyət bildirən *tək*, *təkin*, *dək* qoşmasının şəkilçiləşmiş *-daq* hissəsindən əmələ gəlmişdir.

Bu şəkilçinin (*-daq*) Azərbaycan və türk dillərində tarixən *-dək*, *-day*, *-diy*, *-dey*, *-ləy* [147, 112-113; 197] kimi fonetik variantlarına təsadüf olunur. Mənasına görə bu şəkilçidə bənzətmə, müqayisə və kəmiyyət məzmunu da seçiyəllənmişdir.

Qədim mənbələrdə tez-tez təsadüf olunan *üştə/ıştə* sözü həmçinin tərkib etibarilə iki işarə əvəzliyinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

H.Mirzəzadə *üş/ışta* sözünün ikinci tərkib hissəsini (*tə*) *daxi* ədatının bəsit forması hesab etmişdir [161, 331].

A.N.Kononov isə "Türk dilinin qrammatikası" əsərində *üşta/ışta* sözündən bəhs edərək onun ikinci tərkib hissəsinin (*tə*) bəzən işarə mənasında işləndiyini qeyd edir. Ş.Sarıbəyev *tü, tüney* işarə əvəzliyindən bəhs edərək yazır ki, qazax dilində bu işarə əvəzliyi çox az işlənir və uzaq məsafəni göstərir.

Bu sözün tuba dilində *dööl//dool//düü//duu* – *von tot* kimi variantları vardır və bu işarə əvəzliliklərinin etimoloji cəhətdən *tiqi//te teqe* əvəzliyi ilə əlaqədar olduğu qeyd edilmişdir [124, 231].

V.Kotviç Altay dillərində işarə əvəzliliklərindən bəhs edərkən monqol mənşəli *tü, ti* işarə əvəzlilikləri və onun *tq//tigi//tetigi* variantlarını göstərmişdir. Eləcə də F.D.Aşnin türk dillərində işarə əvəzliliklərinin *te, ti, de, da, di* (*vot, von* mənasında) variantlarının olduğunu qeyd etmişdir.

M.İslamov *kəndi* əvəzliyinin etimologiyasından danışarkən bu sözün *кѣнѣ, кѣнѣ* – "собственность" və qədim III şəxs və ya işarə əvəzliyi *ti//tü*-nün birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərmişdir. Dilimizdə tarixən müşahidə olunan *d > t* (*bulut > bulud; dört > dörd; dur > tur* və s.) əvəzlənmə hadisəsinə əsaslanıb həmin fikirle razılaşmaq mümkündür. Bununla bərabər, Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində geniş şəkildə işlənmiş və müasir türk ədəbi dilində bu gün də təsadüf olunan *üşta/ışta* ədatının *dəxi* köməkçi sözündən deyil, iki sinonim işarə əvəzliyinin (*uş/oş* və *te*) birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləmək və bununla əlaqədar müasir Azərbaycan dilində işlənən *di//de* ədatının etimoloji cəhətdən ümumtürk mənşəli *te, ti, tü* işarə əvəzliliklərinə yaxın olduğunu güman etmək olar.

Aparığımız tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində işlənmiş işarə əvəzlilikləri semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən zəngin mənə xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir.

Sual əvəzlilikləri

Dilin leksik tərkibində sual əvəzlilikləri xüsusi yer tutur. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də onlar çox qədim sözlərdir. Onların zənginliyi hər şeydən əvvəl şəxs, insan, canlı varlıqlar,

lar, eşya, zaman, məkan, tərəf, istiqamət, kəmiyyət, keyfiyyət, tərz, hal-əziyyət və s. bildirməsi ilə meydana çıxır. Bir sıra müxtəlif sistemli dillərdən fərqli olaraq türk dillərində *kim* sual əvəzliyi ancaq insana aid olur. Bütün canlı və cansız varlıqlar və s. *nə* sual əvəzliyi ilə soruşulur. Lakin bədii üslubda istər *kim*, *nə*, istərsə də başqa sual əvəzlilikləri əsasən nisbi mənə kəsb edərək poetik səciyyə qazanır; məsələn: *Ona kimyə qayıрмаğa kim izn verdi?* [MFA, II, 40]; *Kim çalib onlara aya qəmni?* [QZ, II, 138]; *Kim nə bilir ki, Azəri saldı nə halə eşq odu* [SƏN, II, 97].

Qeyd edildiyi kimi, omonim səciyyəli *nə* sual əvəzliyi çox maraqlı üslubi məqamlarda işlənməsi ilə diqqəti cəlb edir. Demək olar ki, tərkibində *nə* sual sözü olan sual əvəzlilikləri ondan inkişaf etmişdir. Bu sual əvəzliyinin məzmununda vaxt, səbəb, məqsəd, keyfiyyət və inkarlıq mənalıları vardır: *Bu nə qubernator, bu necə sərdar* [BŞ, 21]; *O nə sual idi, bu necə cavab?* [QZ, I, 32]; *Deməzlərmə utanmaz, dəxi bu nə hərəkət idi etdin, bizi rüsvay elədin?* [MFA, II, 195]; *Nə təğavüldü bu, hanı Mina? Nə təəllüldü bu, gətir sağır* [SƏN, II, 210]; *Bu nə ayınıñ rəvişidir ki, sən icad etdin?* [SƏŞ, IV, II, 75].

Keyfiyyət məzmununa malik olan *necə* sual əvəzliyi də *nə* sual əvəzliyindən törəmişdir. *Necə* sual əvəzliyi ədəbi-bədii əsərlərin dilində də müəyyən üslubi məqamlarda təəccüb, heyrət və s. bu kimi emosional halları ifadə etmişdir: *Necə qan çuşa gəlib, eyləməsin ahı fəğan* [MŞV, I, 25]; *Gör necə kişilər köçüb əməldən?* [BŞ, 13]; *Bir ayl, gör ki, Nəbati necə övrəd eylər?* [SƏN, II, 66].

Müasir Azərbaycan dilindəki səbəb və məqsəd bildirən *nə üçün* sual əvəzliyi orta yazılı mənbələrdə *nəçün//neçün//neçin, nəyçün//neyçün* şəklində əks olunmuşdur: *Nəyçün sən xan olursan, o xan olur?* [ŞXT, 13]; *Demə kim, neyçün olubsan belə bimarü zəif?* [SƏN, II, 86].

Mənbələrdə *niyə* sual əvəzliyi *neçin//nəçin* formalarının sinonim variantı kimi işlənməmişdir: *Əsgər bəy bilmirəm niyə yubandı* [MFA, II, 90]; *Gəldin bura, bilməm niyə yad etmədin axır? Niyə bəs o qarğı saçın uzanıb dabanə gəlməz* [SƏN, I, 49].

Azərbaycan dilində *haçan//havaxt, hara//handa//hayan, hansı, hanı* sual əvəzlilikləri də çox maraqlıdır. Bir sıra müasir türk dillərində həmin sual əvəzliliklərinin ilkin formalarına nisbətən uyğun

olan *kauda*, *kaiza*, *kaçan*, *kasan*, *kaşan* variantları mühafizə olunmaqdadır [130, 236].

Zaman, vaxt bildiren və əvvəlki dövrlərdə *qaçan*, *xaçan* şəklində işlənmiş sual əvəzliliyinin əsas etibarilə son *haçan* şəklinin üstünlüyü özünü göstərir; məsələn: *Haçana din gəzim bu dağı genə* [SƏN, II, 257]; *Haçan ola bir deyək, danışq* [QZ, I, 33]; *Bilmirəm, evi yıxılmışın qızı haçan gəlib ora girmişdi* [MFA, I, 116].

Mənbələrdə *hara*, *harda*/*harada* sual əvəzliliklərinin *qanda*/*xanda*/*handa* fonetik variantları da işlənmişdir; məsələn: *Handa idi anda belə haşarat?* [BŞ, 16]; *Bir kərrə deməzsən ki, görün qanda idi bu şur* [QZ, I, 93]; *Sərvdə belə xoş yeris, ya belə işvə xanda var?* [SƏN, II, 96].

Azərbaycan dilindəki *hara* sual əvəzliliyi və ümumiyyətlə, *h* mənşəli sual əvəzliliklərinin inkişaf tarixi çox maraqlıdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, *h* formalı müasir sual əvəzlilikləri *q/x/h* fonetik inkişafının nəticəsidir. Digər mühafizəyə görə, *q*, *x* mənşəli sual kökləri ilə bərabər müstəqil *h* variantında da (*ha*) sual köklü söz olmuşdur. Ona görə də bu məsələnin izahı haqqında bir sıra maraqlı elmi-nəzəri mühafizələr meydana çıxmışdır. Bu baxımdan M.Ş.Şirəliyev, V.İ.Aslanov, F.R.Zeynalovun və b. tədqiqatları maraqlıdır.

Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf etdirməyə, onun morfoloji qanun və imkanlarını dəqiqləşdirməyə meyilli sənətkarlar bu qədim formaları bəzən daha geniş yayılmış yeniləri ilə əvəz edərək, bir növ "çoxvariantlılıq"dan uzaqlaşmaq istəmişlər. Xüsusilə, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, aşıq şəri səpkisində yazan Baba bəy Şakir, Molla Cümə, S.Ə.Nəbatı və b. demək olar ki, dilimizin qədim inkişafı ilə əlaqədar olan formalarından az istifadə etmişlər.

Müasir *hanı*, *hansı* sual əvəzliliklərinin üstünlüyünə baxmayaraq, bəzən onların ilkin *qanı*/*xanı*, *qansı*/*xansı* fonetik variantları da ədəbi dildə öz əksini tapmışdır; məsələn: *Tiryəknicazəm, ola hər hansı şərindir; Qanı, çölə çıxsın, deyin ağamız?* [QZ, I, 78, 109]; *Hansı işlərini söyləyim* [MFA, I, 81].

Əsrin son illərində *qansı*, *qanı* variantlarını ancaq *hansı*, *hanı* sual sözləri əvəz etmişdir.

Azərbaycan dilinin əvvəlki tarixi dövrlərində işlənmiş sual əvəzliliklərinin fono-morfoloji təhlilindən məlum olur ki, türk dillərində *h* foneminin varlığı da qədimdir.

Təyin əvəzlilikləri

Yazılı mənbələrinə *qəmu*/*qamu*/*xəmu*/*xamu*/*hamı*/, *öz*, *özgə*, *bütün* təyin əvəzlilikləri ilə yanaşı, ərəb və fars mənşəli *hər*, *təməmi*/*tamam*, *cümlə*, *filan* əvəzlilikləri də işlənmişdir. Qeyri-müəyyən *hamı* əvəzliliyi özünün qədim *qəmu*/*xəmu* fonetik variantları ilə bəzən paralel işlənsə də, birincinin üstünlüyü diqqəti cəlb edir; məsələn: *Alimin bir günü yaxşıdır cahilin hamı ömründən* [MŞV, II, 6]; *Bu hamı yalan maqaldan əl çək* [SƏN, II, 190]; *Ey qəmu xublar icrə sərhəng* [131, 105]. Göründüyü kimi, *qəmu*/*xəmu*/*hamı* təyin əvəzliliyi müasir Azərbaycan dilindəki *bütün* təyin əvəzliliyi mənasında işlənmişdir. Lakin dövrün yazılı mənbələri üzərindəki müşahidələrdən məlum olur ki, müasir bütün təyin əvəzliliyinin qədim sinonimi olan *qəmu*/*xəmu*/*hamı* əvəzliliyi öz sabitliyini dövrün axırına qədər saxlaya bilməmişdir. Onunla paralel işlənməyə başlamış *bütün* təyin əvəzliliyinin fəallığı *qəmu*/*xəmu* variantlarının arxaıqlaşmasına, onun *hamı* formasının isə mənaca təyinlik funksiyasını itirib qeyri-müəyyən əvəzlilik xüsusiyyəti qazanmasına səbəb olmuşdur. "Toplu" mənalı *hamı* əvəzliliyinin bəzi dialekt və şivələrində təyin əvəzliliyi kimi işlənməsinə təsadüf olunur [161, 283].

Öz qayıdış əvəzliliyi dilimizdə tarixən maraqlı mənə və üslubi səciyyəsi ilə seçilmişdir. Onun üslubi səciyyəsinin biri də təyinlik xüsusiyyətində özünü göstərir. Belə ki, təyin vəzifəsində çıxış edən *öz* əvəzliliyi obyektə yalnız şəxsə görə müəyyənləşdirir və onu konkretləşdirir ki, bu da onu başqa təyinlərdən fərqləndirir; məsələn: *Neyçün öz adına nakam edübsən* [Nəsimi]; *İndi öz sahibi-xanəm mana etməz rəğbət azadə* [QZ, I, 89]; *Bizə verdiyin pulun qazancın biza ver, öz pulunun qazancın özü götür* [MFA, II, 200].

Nümunələrdən aydın görünür ki, *öz* əvəzliliyi xalis təyin olmayıb, yanaşdığı obyektə onu aydınlaşdırıcı, konkretləşdirici bir üzv kimi səciyyələndirmişdir. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda da az-çox bu məsələyə toxunulmuşdur.

Maraqlıdır ki, *öz* əvəzliliyindən düzəlmiş *özgə* sözü də təyin əvəzliliyi funksiyasında çıxış edir. Əsas etibarilə *başqa*, *başqası*, *başqaları*, *ayrı* sözlərinə sinonim olan *özgə* təyin əvəzliliyi yerinə görə cümlənin müxtəlif üzvü ola bilər; məsələn: *Özgə mətləb yox, həmin bir adı gözlər, gözlərim* [SƏN, II, 81]; *İndilər görünən bir*

özgə kardır [BŞ, 14]; *Vədə yaxınlaşub, köçmək çağıdı, Bir özgə diyarə bu gündən belə* [QZ, II, 33]. Deməliyə ki, Azərbaycan dilində qeyri-fəal olan -gə şəkilçisi *özgə, süpürgə, döngə, yengə* və s. bu kimi düzəltmə sözlərin semantik xüsusiyyətinə görə görünür ki, o hərəkət anlayışlı leksik vahidin qalıdır. Həmin sözləri *öz+gəl* (yaxud *özü gələn*), *süpür gəl* (*süpürüb gəl*), *dön gəl* (*dönüb gəl*) kimi təsovvür etsək, onların iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləmək olar. Görünür, dilin müəyyən bir tarixi dövründə *özgə, süpürgə, döngə* sözləri bütöv halda *öz gəl, süpür gəl* şəklində işlənmişdir. Zaman keçdikcə dildə şəkilçi funksiyasında işlənmiş müstəqil sözlər vurğusunu itirərək şəkilçiləşmiş və *özgə, süpürgə, döngə* və s. şəklində yeni sözlər əmələ gəlmişdir.

Fars mənşəli *hər* təyin övəzliyinin işlənmə dairəsi daha geniş olmuşdur. Bu övəzlik dilimizdə işlənen bir sıra mürəkkəb övəzliklərin, xüsusilə qeyri-müəyyən övəzliklərinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi inkişaf etmişdir. Bu söz (*hər*) isimlərə yanaşdığı zaman təyin övəzliyinə, *kim, nə* sual övəzliklərinə yanaşdıqda isə qeyri-müəyyən övəzliklərə daxil olur; məsələn: *Əqli kəm, beyni qurək hər dəşin ardınca qaçan* [BŞ, 24]; *Hər aşiq ki, gəlsə sərikəsinə: İlişir yüz yerdən tər-muyinə* [QZ, II, 126].

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi göstərir ki, ərəb və fars mənşəli *təməm*/*tamam*, *cümlə* sözləri təyin övəzliklərinin kömiyyətə inkişafında müəyyən yer tutmuş və mənəci *bütün* övəzliyinin sinonimi olmuşdur.

İstər XIX əsrdə, istərsə də əvvəlki dövrlərdə *tamam, cümlə* təyin övəzlikləri Azərbaycan dilində tam sabitləşə bilməyərək işləliyini itirmişdir. Bu alimlə övəzliklərin yerini qədim *bütün* təyin övəzliyi tutaraq sabitləşmişdir. Ərəb mənşəli *filan* təyin övəzliyinə də çox az hallarda təsadüf olunmuşdur. Bu *filan* müctəhiddən əkməkdir: *Cavab verdi ki, filan qəbilədən ...* [SŞS, II, 400, 597].

Cümlə, tamam, filan sözləri müxtəlif semantik xüsusiyyət ifadə etmişdir. Onlar isimlərə yanaşdığı zaman təyin övəzliyi (*filan* söz, *filan müctəhid*; *cümlə əsbab, tamam türkü tat*) olub mənəci *bütün* övəzliyinin sinonimi kimi işlənmişdir. Bəzən də *hamı, hamısı* qeyri-müəyyən övəzlik mənəsi kəsb etmişdir. Həmin övəzliklər xalq (xüsusən cümlə sözü) danışq dilində də geniş yayıla bilməmişdir.

Qeyri-müəyyən övəzliklər

Bunlar Azərbaycan dilinin nisbətən sonrakı inkişaf mərhələsində meydana gəlmişdir. Əsasını sual və təyin övəzlikləri təşkil edən qeyri-müəyyən övəzliklərin böyük bir qrupu *kim* və *nə* sual övəzlikləri, *-i, -si* III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi və *isə* (*-sa, -sə*) qoşmasından əmələ gəlmiş *kimi, kimsənə, kimisi, kimsə, kim isə, hər kimsə, birisi, hamı, filanı, filankəs, qeyri, qeyriləri, bəziləri, hərə, hərəsi, cümləsi, tamam* və s. ibarətdir.

Yastıpaq eylər kimini mən tək; Əfsus ki, filankəs gedib güdazə; Desələr filanıya vermək nə nisbətədir dügi [QZ, II, 350]; *Kimidə toy olur, kimidə xeyrat* [BŞ, 29]; *Eşq camından içən kim-sənə hüşyar olmaz* [SÖN, I, 52].

Kim, nə sual və *hər* təyin övəzliklərinin birləşməsindən düzəlmiş *hər kim, hər kimsənə, hər nə* mürəkkəb qeyri-müəyyən övəzlikləri cümlədə qeyri-müəyyən şəxs və əşya adlarını övəz edir; məsələn: *Münşiyi-əmri-qəza hər kimə yazmış bir iş; Döşəyin məclisə hər nə var* [SÖN, I, 377; 245].

Hər təyin övəzliyi qeyri-müəyyən şəxs, adam mənəsində işlənməmiş qədim *kişi* sözündən əmələ gələn *kəs*/*kəş*/*kiş*/*kişi* sözü ilə birləşərək *hər kəs* ($\xi > s$) şəklində qeyri-müəyyən övəzlik kimi formalaşmışdır; məsələn: *Sanma Nəbati hər kəsə üz tutub iltica edə* [SÖN, I, 97]; *Fəraqət oturub hər kəs bir işdə* [QZ, II, 433]; *Hər kəs öz evinə və mənzilinə qayıdı* [MFA, II, 328]. *Bir sayı, kimsənə, kəs, para* sözləri və III şəxs *-si, -sı* mənsubiyyət şəkilçisindən düzəlmiş *bir kəs, bir kimsənə, bir parası* və bu tipli qeyri-müəyyən övəzlikləri də müşahidə olunur. Bunlar cümlədə qeyri-müəyyən şəxsi, subyekt övəz edir; məsələn: *Ərzimizi bir kəsə edə bilmirik* [BŞ, 14]; *Bir parasın yazıb eylədi ırsal* [QZ, II, 433].

Hərə, hərəsi qeyri-müəyyən övəzliyi XIX əsr yazılı mənbələrində nisbətən az təsadüf olunan növdür; məsələn: *Hərə bir ad deyirlər, mən sənə lala, lala!* [SÖN, I, 26]; *Hərə bir növ qurar mürği-dilə dam yənə* [QZ, II, 433]. *Hərə* qeyri-müəyyən övəzliyi demək olar ki, canlı danışq sözüdür. O dildə çoxluğun bir neçə hissəyə bölündüyünü göstərir.

İnkar əvəzlilikləri

Azərbaycan dilində *həmin* əvəzlilik növü alınma *heç* inkar ədatının *kim*, *nə*, *kəs*, *kimsə*, *bir*, *biri* və s. bu tipli sözlər ilə birləşməsindən əmələ gəlmişdir. İnkar əvəzlilikləri Azərbaycan ədəbi dilində çox geniş şəkildə işlənmişdir; məsələn: *Allah rızasına danışmaz heç kəs* [BŞ, 21]; *Eyləmə heç kimsədən parva* [SÖN, I, 206]; *Heç bir əhli-kəmal ilə bu çərx olmadı saz* [MHQ, 76].

Müasir türk dillərində də inkar əvəzlilikləri *heç/hic* inkar sözünün *kəs*, *hansı*, *nə biri*, *bir kimsə*, *xiç xili*, *xiç jüre*, *xiç bir*, *xiç zat*, *xiç birisi*, *xiç bişii* və s. birləşməsindən düzəlmişdir.

İnkar əvəzlilikləri iş, hərəkətin, subyekt və subyekt olan şeyanın, eləcə də onun əlamət və keyfiyyətinin tamamilə olmadığını göstərir. Bu əvəzlilər sintaktik yolla digər əvəzlilərin köməyi ilə düzəlir. Onlar hallandır, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edə bilər. Lakin *heç* ədatı *heç* vaxt müəyyən bir qrammatik forma qəbul etmir.

Beləliklə, yüz illik bir dövrün ədəbi-bədii irsi üzərində əvəzliliklərin öyrənilməsi göstərir ki, dilimizdə *həmin* kateqoriya zəngin olmuş və bədii üslubda çox geniş bir yer tutmuşdur. Onlar əsas etibarilə türk mənşəli olub, fonetik tərkibcə əvvəlki dövrlərə nisbətən dəyişmiş və sadələşməyə meyl etmişdir. Əvəzliliklərin tərkibində bir neçə gəlmə (*təmə*, *cümlə*, *filan* və s.) əvəzlilik sözlər də müşahidə olunmuşdur ki, *həmin* sözlərin dilimizdə tarixən sinonimləri də işlənmişdir. Ona görə də bu sinonimlik türk mənşəli əvəzliliklərin tədricən sabitləşməsi ilə nəticələnmişdir.

Nisbi əvəzliliklər

Azərbaycan dilində "Nisbi əvəzliliklər" adlı müstəqil bir kateqoriya olmamışdır. Bunlar əvəzliliklərin başqa mənə növlərinin, xüsusən sual əvəzlilikləri və onların vasitəsilə yaranmış qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin cümlədə ifadə etdiyi funksiyalarından törəyib, onlardan inkişaf etmişdir. Nisbi əvəzliliklər əsas etibarilə sintaksis zəminində meydana çıxmışdır. Azərbaycan, eləcə də türk dillərinin yazılı mənbələrində nisbi əvəzliliklər geniş şəkildə özünü göstərir. Ona görə də elmi mənbələrdə keçən əsrin ilk illərindən başlayaraq qəti elmi-nəzəri məlumat olmasa da, "nisbi əvəzliliklər" in adı çəkilmişdir. Bəzi mənbələrdə onlar müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. Xüsusən,

XIX əsrdə İ.Qıqanov "Грамматика татарского языка" (СПб, 1801), Mirzə Kazım bəy "Грамматика турецко-татарского языка" (Казань, 1839), S.Əfşar "Fənni-sərfi-türki", N.İ.Aşmarin "Материалы для изучения чувашского языка" (Казань, 1898), P.M.Meliorski "Краткая грамматика казакско-киргизского языка" (Казань, 1894), XX əsrin əvvəllərində Ə.Rasim "Müxtəsərre sərfə-türki", Q.Rəşad "Qəvaiddi lisani-Osmani" əsərlərində türk dillərində nisbi əvəzlilikləri bəzi bağlayıcı və şəkilçilərlə qarışdırmışlar. Onların fikrincə, türk dillərinin öz nisbi əvəzlilikləri olmamışdır. Türk dillərində çox zaman İran mənşəli *kim/ki* əvəzliyi nisbi əvəzlilik kimi işlənmişdir. *Həmin* müəlliflər nisbi əvəzliliklə bağlı olan bir neçə məsələni qarışdırmışlar. Hər şeydən əvvəl, onlar *kim/ki*-nin mənşəyi, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında qəti məlumatla malik olmadıqlarından onu eyni zamanda nisbi əvəzlilik hesab etmişlər.

Deməliyə ki, türk dillərində nisbi əvəzliliklərin əmələ gəlməsində qədim *kim/ki* bağlayıcısının da xüsusi əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır.

Türk mənşəli olan *həmin* bağlayıcı dilimizin sintaktik quruluşunda əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Cümlədə, xüsusilə, tabeli müəkkəb cümlələrdə o, sual, işarə əvəzlilikləri və zərflərin nisbi səciyyəsinə bir daha qabarıqlaşdırmağa, müəyyənləşdirməyə xidmət etmişdir. Ona görə də bu bağlayıcı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Kim/ki bağlayıcısının mənşəyi, onun qrammatik xüsusiyyətləri haqqında Ə.Z.Abdullayev "Müasir Azərbaycan dilində tabeli müəkkəb cümlələr", Q.Ə.Əbdürrəhmanovun "Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век)" tədqiqatları xüsusilə qiymətlidir. Onlar *kim/ki* bağlayıcısının türk mənşəli olmasını və qrammatik xüsusiyyətlərini qədim dil faktları ilə qəti şəkildə müəyyən etmişlər.

Q.Ə.Əbdürrəhmanov qeyd edir ki, sual əvəzlilikləri müəyyən şəraitdə müəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi olaraq, müxtəlif sintaktik funksiya və mənə çalarları qazanır. Bu xüsusiyyət onların ilkin mənasını dəyişir, suallıq səciyyəsinə itirir. Bu isə əvəzliliklərin tərkibində yeni bir kateqoriyanın – nisbi əvəzliliklərin yaranmasına səbəb olur. Müəllifin fikrincə, XI əsr türk yazılı abidələrinin dilində nisbi əvəzliliklər tamamilə formalaşmış

bir kateqoriyadır. Burada bir qayda olaraq sual və işarə əvəzlilikləri və "bəzi zərflər.nisbi əvəzlilik" funksiyasında işlənmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində isə nisbi əvəzliliklər haqqında Ə.S.Abdullayevin fikirləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Onun fikrincə, mənşəyinə görə sual əvəzliyi olan sözlər tabeli mürəkkəb cümləni təşkil etməyə xidmət etdikdə nisbi əvəzliyə çevrilir. Nisbi əvəzliliklər bir qayda olaraq budaq cümlənin tərkibində işlənir. Müəllif eyni zamanda türk dillərində nisbi əvəzlilikləri inkar edən tədqiqatçılara cavab olaraq qeyd edir ki, nisbi əvəzliliklər ta qədim zamanlardan bütün dillərdə, o cümlədən hind-Avropa, sami və türk dillərində də mövcud olmuşdur. Bununla bərabər, Ə.Z.Abdullayev "nisbi əvəzlilik" və "bağlayıcı söz" termininin işlədilməsini münasib hesab etmişdir. Əlbəttə, sintaksisdə bu termin yerinə düşür. Lakin morfologiyada, onun özünün dediyi kimi, "nisbi əvəzlilik" termini məqsədsəuyğundur.

Nisbi əvəzliliklərdən bəhs edən ikinci bir mənbə "Müasir Azərbaycan dili" (II c., Bakı, 1980, səh. 179) kitabıdır. Həmin mənbədə ilk dəfə olaraq "Nisbi əvəzliliklər" xüsusi məna qrupu kimi "əvəzliliklərə" daxil edilmişdir. Burada nisbi əvəzliliklər müasir dil materialları əsasında araşdırılmış və müəyyən inandırıcı elmi-nəzəri nəticələr əldə edilmişdir.

Dilimizin XIX əsrə aid yazılı mənbələrində də nisbi əvəzliliklər müasir formalarına müvafiq olaraq *kim, nə, qaçan//xaçan//haçağ* /*nəçağ, qanda//xanda//handa, qansı//xansı//hansı* əvəzlilikləri və bunların hər təyin əvəzliyi ilə birləşməsindən yaranmış qeyri-müəyyən əvəzliliklər də çox geniş şəkildə nisbi əvəzlilik funksiyasında işlənmişdir. Onlar müasir dilimizdə olduğu kimi, yazılı mənbələrdə də aşağıdakı şəkildə özünü göstərmişdir:

I. Əsas etibarilə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənmiş müəyyən sual əvəzliyi baş cümlə ilə budaq cümlələri birləşdirməyə xidmət edir. İlk baxışda əlaqə vasitəsi kimi görünən həmin əvəzliliklər, eyni zamanda müəyyən cümlə üzvü olur. Onları əsas əlaqə vasitələrindən (bağlayıcılardan) və müstəqil əvəzliliklərdən fərqləndirən əsas meyar da elə budur. *Kim ki güldü üzümə, mən onu ... bildim* [QZ, II, 227]; *Hər kim dilərsə rahatı-dünyəvi axirət; Yıxın özün o piri-muğanın...* [QZ, II, 184]; *Mən havaxt deyərəm, o saatda atın* [MFA, II, 219].

Nümunələrin tərkibindəki *kim ki, hər kim ki, nə* vahidləri nisbi əvəzlilik mənasında işlənmişdir. Göründüyü kimi, onlar tabeli

mürəkkəb cümlələrin komponentləri olan baş və budaq cümlələrin bir-birinə birləşməsində əsas əlaqə vasitəsi olaraq formalaşmış sözlər kimi özünü göstərmişdir. Onu da demək lazımdır ki, nisbi əvəzliliklər vasitəsilə düzəlmə tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsində şərt şəkilçisinin (-sa/-sə) əyani şəkildə özünü göstərən göstərməməsindən asılı olmayaraq, çox zaman şərt məzmunu dərk olunur. Bu məna isə nisbi əvəzlilikləri müəyyən etmək üçün ən səciyyəvi xüsusiyyətdir. Onlardan biri də baş cümlədə nisbi əvəzliyin tələbinə görə işlənmiş qarşılıq sözdür. Bunlar əsas etibarilə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. *Kim ki, güldü üzümə, mən onu... bildim* tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində *onu* əvəzliyi qarşılıq (korrelyat) sözdür. Qarşılıq sözlər budaq cümlədəki nisbi əvəzliyin tələbinə görə ismin müxtəlif halında olur.

II. Nisbi əvəzliliklərlə qurulmuş bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində qarşılıq sözün işlənməsi (korrelyat) həmişə vacib olur. Lakin o asanlıqla təsəvvür olunur və onu bərpə etmək də mümkündür. Bیزə elə gəlir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində qarşılıq sözlər üslubi xüsusiyyətə malikdir. Bədi üslubun şeir qolunda onların işlənilib-ışlənməməsi bilavasitə nitqin aydınlığı, yığcamlığı və gözəlliyinə xidmət edir. Ona görə də həmin sözlər həmişə sabit olur. *Kim desə sənə, zahidi-biganədən öyrən, batıldı günahı* [QZ, II, 251].

Misallların baş cümlələrində – hətta nəsr nümunələrində də qarşılıq söz işlənməmişdir. Sintaktik quruluşun tələbinə görə həmin cümlə – *Kim nə desə sənə, zahidi-biganədən öyrən, onun günahı batıldı* şəklində olmalı idi. Həlbuki nitq onsuz da dərk olunur; mətn isə yığcam və gözəl görünür. Bu, eyni zamanda ifadə tezliyi baxımından da əhəmiyyətlidir. Deməli, dilimizdə nisbi əvəzliliklər üslubi cəhətdən də əhəmiyyətli bir kateqoriyadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə nisbi əvəzliliklər çox rəngarəngdir. *Kim, kim ki, nə, nə ki, hər kim, hər kim ki, hər nə, hər nə ki, qanda, xanda, harada, hara, nə yer, nə yerdə, qaçan, xaçan, haçan, nə vaxt, havaxt, hani, qanı, xanı, hansı, xansı* və s. nisbi əvəzliliklər müxtəlif məqamlarda işlənərək bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gətirmişdir. Bunlar eyni zamanda XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin və onun tərkib hissəsi olan müxtəlif üslubların inkişafında səciyyəvi rol oynamışdır. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, nisbi əvəzliliklər ancaq XIX əsrdə formalaşmışdır.

Oxu nə yerdə düşsə, onda gərdək tikərdi [KDQ]; *Qanda kim, bir gül bitər, bülbül qırağından gəlir* [Nəsimi].

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində nisbi əvəzliliklər tamamilə formalaşmış bir kateqoriya kimi öz əksini tapmışdır. Tabeli mürək-kəb cümlələrin əsas tərkib hissələrindən biri olan rəngarəng budaq cümlələrinin bir sistem kimi bitkinliyi göstərir ki, dilimizdə nisbi əvəzliliklərin inkişaf tarixi çox-çox əvvəlki dövrlərdə başlamışdır. Onlar türkdilli zəmində əmələ gələrək, xalis türk mənşəli əvəzliliklərin sintaktik funksiyalarından yaranmışdır.

FEL

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı mərhələlərində XIX əsr, milli ədəbi dilin təşəkkülü və xüsusi inkişaf dövrü kimi səciyləndirilir [82, 38, 41].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakter olan əsas bir xüsusiyyət – canlı xalq dilinə maksimum bağlılıq dövrün ədəbi dilində də hər bir qrammatik kateqoriyanın, leksik sistemin fonunda gözəçaracaq dərəcədə özünü göstərir: xalq dilinin şəhdü şəkəri fəllərin işlənməsində bu, daha qabarıqdır. Məhz bu səciyyəvi cəhətlə əlaqədar olaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində fəllə bağlı bir sıra maraqlı faktlar vardır ki, bunlar, yeri gəldikcə, şərh və təsbit edilir.

Fəllə quruluşca növləri

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş fəllər, quruluşu etibarilə üç qrupa ayrılır:

1. Sadə fəllər
2. Düzəltmə fəllər
3. Mürəkkəb fəllər

Sadə fəllər. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili nümunələri üzərində aparılmış tədqiqatın nəticələrindən çıxış edərək, bu dövr ədəbi dilində işlənən sadə fəlləri iki qrupa ayırmaq məqsədəuyğundur:

I. Azərbaycan dilinin inkişafının bütün mərhələlərində, eləcə də XIX əsrdə işlənmiş və müasir ədəbi dildə belə fəaliyyət göstərən – Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna daxil olan fəllər. Belə

fəllər, üslub və ənənəsindən asılı olmayaraq, bütün dövrlərdə şair və yazıçıların əsərlərinin, eləcə də ümumxalq dili fəllərinin özülünü təşkil edən sadə fəllərdir. Buraya *açmaq, tökmək, girmək, almaq, atmaq, salmaq, oturmaq, qoymaq, basmaq, keçirmək, götürmək, silmək, baxmaq, öpmək, çıxmaq, vermək, getmək, tutmaq, yatmaq, durmaq, oxumaq, yaxmaq, gəlmək, aparmaq, gətirmək, qayıtmaq, tapmaq, taxmaq, soxmaq, oyanmaq, oynamaq, olmaq, etmək, görmək, danışmaq, demək, yetmək, çatmaq, eşitmək* və s. fəllər daxildir.

II. Xalq danışığı dilində müəyyən ekspressiv-emosional mənaları əks etdirən xüsusi mənə kəsb edən sadə fəllər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində müvafiq səbəblər Azərbaycan ədəbi dilinin xalq arasında nüfuz dairəsinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu da, öz növbəsində, ədəbi dilin xalq dili hesabına zənginləşmə imkanlarını artırmış, “ilk dövrlərdə çox vaxt sazla həmahəng olub səslənən və əsasən ədəbi-bədii bir dil kimi təkcə bir qol üzrə inkişaf edən Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif qolları ayrılması da bu dövrdə mümkün olmuşdur” [82, 37, 40].

M.F.Axundzadə tamamilə haqlı olaraq XIX əsrdən Azərbaycan ədəbi dili tarixində yeni dövrün açıldığını qeyd etmişdir. O, ərəb, fars və türk (Osmanlı) dillərinin ruhu ilə yığılmış feodal dilinə – “yüksək stile” qarşı amansız atəş açaraq, onun yenidən qurulması və reforma edilməsi üçün son dərəcə qiymətli və düzgün göstərişlər vermiş [79, 6], bunun üçün bir sıra tezislər irəli sürmüş, bu tezislərə müvafiq olaraq milli ədəbi dil nümunələri yaratmışdır [82, 39].

Bu dövrün ilk pilləsində tənqidi realizm metodunda yazan ön qabaqcıl yazıçılar realist ədəbiyyat nümunələri – komediyalar, satirik, yumoristik əsərlər yaradır, qəzet nəşr etdirir, bununla da xalq danışığı dilinin ədəbi dilə daha çox nüfuz etməsinə imkan yaradırlar [82, 39]. Xalq danışığı dili elementləri ədəbi dilə tez-tez gətirilir və bu proses, demək olar ki, dövrün başlıca səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilirdi.

Məlumdur ki, canlı danışığı dilində işlənən söz və ifadələr öz ekspressiv-emosional mənə çalarlığı, rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb etməklə yanaşı, həm də ədəbi dili semantik baxımdan zənginləşdirir, onu leksik-semantik sözlərlə – sinonim, antonim mənalarla zənginləşdirir, ona bədiiilik, xalqçılıq verir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində tez-tez müşahidə edilən *sormaql/soruşmaq, yanmaq/yaxmaq – Bərqi-eşqin atəşi-suzana*

yaxmış bağırımı [SƏN, II, 81]; *utanmaq/usanmaq, gizlənmək/yaşınmaq, getmək/varmaq, ummaq/diləmək, oxumaq/çağırmaq – Yaxşı oxur, yaxşı bayatı çağırar* [MHT, 89]; *söyləmək/demək, danışmaq/darılmaq – Hacı, səfərdə adamın başına çox iş gəlir, görə də darılmamaq* [MFA, I, 100] və s. sinonim fellər, aydındır ki, nəinki XIX əsr ədəbi dilində, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbi dilində geniş dairədə işlənmiş fellərdir ki, bunların hər bir dövrə işlənməsi, şübhəsiz, ədəbi dilin xalqın danışdığı dili ilə üzvi surətdə bağlılığını nümayiş etdirən amillərdəndir.

XIX əsr ədəbi dilində işlənmiş sadə fellərin böyük bir qismi dilin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərlə canlı danışığı dilindən gəlmiş (müasir dövrdə onlar artıq dialekt səciyyəsi daşıyır) fellərin eyni hüquqlu sözlər kimi işlənməsi ilə sinonimləşir. Aydındır ki, belə fellər çox vaxt bədii əsərlərin dilində müşahidə edilir. Xüsusi mənə, diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə canlı danışığından ədəbi dilə gətirilən belə ekspressiv mənalı fellər ədəbi dili, öz növbəsində, bədii cəhətdən gözəlləşdirir, ona təbiilik, xəlqilik verir, onu öz xalqının “şəxsi malına” çevirir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində belə fellər çoxdur. Bunun səbəbi, yuxarıda göstəriləni kimi, bu dövr Azərbaycan ədəbi dilində xalq danışığı dilinin hegemonluğu, onun görkəmli simalarının öz əsərlərini daha çox xalq danışığı dili zəminində qələmə alması, ayrı-ayrı janrların, xüsusən, dram janrının yaranması və bu janrın xüsusiyyətlərindən meydana atılan tələblər idi. Dövrün ədəbi dilində müşahidə edilən *boğulmaq/xırıldamaq, yemək/tıxmaq, qarışmaq/girişmək* (müdaxilə etmək), *vurmaq/döymək/çalmaq, soxmaq/çaxmaq/dürtmək; altımaq/hoppanmaq, getmək/itilmək, içmək/vurmaq, qaldırmaq/qovzamaq* və s. sinonim qrupların ikinci (və ya üçüncü) komponenti, görün-
düyü kimi, daha çox danışığı dili səciyyəli fellərdir.

Bu qrupa daxil olan sadə fellərin bir qisminə isə ikinci komponentlər birincilərdən fonetik baxımdan fərqlənir.

Qaldırmaq – qalxmaq, dəyişmək – dəyişmək, görünmək – görülmək, yormaqla – yozmaq, tullamaqla – tulazdamaqla və s. bu kimi fellərin ikinci komponentləri, aydındır ki, xalq danışığı dilində aparılmış xüsusi əməliyyatın nəticəsində öz ekvivalentlərindən qismən fərqlənir.

Maraqlı cəhətlərdən biri də tədqiq edilən dövrün ədəbi dilində eyni formalı fellərin müxtəlif mənalarda çıxış edərək omonimləş-

məsidir. Bunların bir qismi Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda belə formaca bir-birinin eyni olub, müxtəlif mənalara kəsb edirsə (məsələn, *sormaqla – soruşmaq* və *sormaqla* fellərində olduğu kimi), digər qismi isə ədəbi dilə daxil olan sözün xalqın müdrikliyi və xüsusi yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində yeni mənə kəsb etməsi ilə yaranır. Məsələn, bu dövr ədəbi dil nümunələrində də *çağırmaq* felinin iki omonim mənadı işlənməsi sözün əsil mənasında xalq yaradıcılığının, onun mühafizə qabiliyyətinin məhsuludur. Bu, bir həqiqətdir ki, xəlqilik və tarixilik anlayışları çox vaxt biri digərini tamamlayır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin ilk dövrlərində *çağırmaq* iki omonim mənə kəsb etmişdir: 1) *oxumaq*, 2) *səslənmək*. Bu, qədim türk dillərində də belə olmuşdur [43, 46; 180, 18]. Zaman keçdikcə, bu fel mənaca yığcamlaşmış və nəhayət, müasir dövrdə olduğu kimi, bir mənə (*səslənmək*) üzrə sabitləşmişdir¹. XIX əsr materiallarında həmin felin özünün ilkin mənasında (*mahnı oxumaq* mənasında) çıxış etməsi, heç şübhəsiz, bilavasitə xalq təfəkkürünün mühafizə qabiliyyəti ilə bağlı olan bir haldır. Xalq onu ikinci mənadı o dərəcədə işlədik ki, artıq sözün bu mənası yalnız xalqın şifahi nitqində işlənməklə məhdudlaşmış, dövrün ziyalıların, ədəbi simalarının belə leksikonuna daxil olur. Beləliklə də, dövrün ədəbi dili xalqın xüsusi qayğısı hesabına daha da zənginləşir, inkişaf edir. Məhz belə bir obyektiv qarşılıqlı əlaqənin nəticəsində əsrlərlə Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif omonim mənalarda işlənmiş *yaxmaq* (1. yandırmaq; 2. sürtmək), *əylənmək* (1. sevinmək, şadlanmaq; 2. longimək) tipli fellərin yuxarıda göstərilən omonim mənalılarına XIX əsr ədəbi dilində də tez-tez rast gəlmək olur.

Düzəltmə fellər. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında iştirak edən ayrı-ayrı fel düzəldən şəkilçilər XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Bununla yanaşı, elə şəkilçilər də vardır ki, onlar tədqiq edilən dövrün ədəbi əsərlərində daha fəaldır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, onun tarixi inkişaf mərhələlərində [161, 208] daha fəal olan *-la, -lə, -lan, -lən; -ləş, -ləş* şəkilçiləri XIX əsr ədəbi dili materiallarında işlənmə tezliyinə (intensivliyinə) görə diqqəti cəlb edir.

¹ Bu gün xalq arasında işləyən *çalıb-çağırmaq* ifadəsində də, şübhəsiz, həmin felin ilkin semantikasi nəzərdə tutulur.

Dövrün ədəbi simalarının əsərlərində, xüsusən M.F.Axundzadənin, N.Vəzirovun komediya və digər əsərlərində müxtəlif hadisə və münasibətlə *otlamaq, ovlamaq, başlamaq, bizləmək, boşlamaq* (burax, tərk et), *saqqalamaq, xaltalamaq, muştuluqlamaq, goplamaq, boğmalamaq; yaxınlaşmaq, dilləşmək, üzləşmək, hazırlaşmaq, pırtılaşmaq, yarpaqlaşmaq, soyuqlaşmaq, bahalaşmaq, tablaşmaq, boylanmaq, təzələnmək, böyüklənmək, divanələnmək, səslənmək, evlənmək, yaxşılanmaq, sədalənmək, başlanmaq, dağılmaq, söylənmək, çoxlanmaq, boğmalanmaq* və s. əsasən sabit, bəzən də xalq danışığı tərzini həkk etdirən (*xoruzdan, qarandıqlaş* kimi) düzəltmə fellərə təsadüf edilir.

Mürəkkəb fellər. XIX əsr ədəbi dili materiallarında işlənmiş mürəkkəb fellər məlum *olmaq, etmək* (qismən də *qılmaq, bulmaq*) köməkçi fellərinin müxtəlif mənalı sözlərlə işlənməsindən və ikinci komponenti feldən ibarət olan iki müstəqil sözün sintaktik əlaqəsindən düzəlir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bütün mərhələlərində mürəkkəb fellərin yaranmasında ən fəal vasitə kimi diqqəti cəlb edən *ol-*, *et-* analitik felləri tədqiq edilən dövrün ədəbi dilində də öz fəallığı ilə seçilir. Belə ki, bu dövr şair və yazıçıların üslub və ənənəsindən, yazılmış əsərin ideya və məzmunundan, qəhrəmanların səciyyə və dünyagörüşündən və nəhayət, bədii əsər qəhrəmanlarının münasibət və münaqişələrindən asılı olaraq, XIX əsr ədəbi dili nümunələrində *başdan etmək, qəzəb etmək, pərişan etmək, cəbr etmək, təfəsil etmək, cövlan etmək, həngamə etmək, tüğyan etmək, təlxəmə etmək, dərk etmək, seyr etmək, aşkar etmək, ərz etmək, cilik-cilik etmək, sud etmək, silist etmək, köç etmək, gap etmək*¹, *xəyal etmək, tamam etmək, dövrən etmək, təslim etmək, sual etmək, dinqır-dinqır etmək, itmam etmək* və s.; *cəm olmaq, daxil olmaq, pərişan olmaq, kefsiz olmaq, kabab olmaq, mübaşir olmaq, para-para olmaq, varid olmaq, vəqə olmaq, icra olmaq, peyda olmaq, giriftar olmaq, aşıq olmaq, bədbəxt olmaq, düçar olmaq, mehman olmaq, həmdəm olmaq, rövşən olmaq, məşuq olmaq, şeyda olmaq, təlx olmaq, faş olmaq, xamış olmaq, şad olmaq, rüsva olmaq, kafər*

¹ Bu gün Azərbaycan ədəbi dilində danışmaq mənasında *gap etmək* mürəkkəb feli artıq özünü göstərmir. Lakin bir sıra dialektlərdə, xüsusən cənub və qərb qrupu dialektlərində *gap etmək* danışmaq felinin ekvivalenti kimi geniş dairədə işlənir.

olmaq, bidar olmaq, xəbərdar olmaq və s. bu kimi mürəkkəb fellər işlənir. Bununla belə, XIX əsr ədəbi yazılarında, yeri gəldikcə, müxtəlif münasibətlərlə, yaşlı və ya dini təhsilli obrazların nitqində, klassik ənənəni davam etdirən və bəzən də sadəcə olaraq onu təqlid edən şairlərin əsərlərində, dövrün bəzi ziyalıların məqalələrində *qılmaq, bulmaq* qədim köməkçi fellərinin iştirakı ilə *ərz qılmaq, çək qılmaq, para qılmaq, bəyan qılmaq, cəfa bulmaq, ixrac qılmaq, təşkil qılmaq, himayə qılmaq, şəfa bulmaq* tipli mürəkkəb fellərə də təsadüf edilir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, XIX əsr ziyalıların, xüsusən M.F.Axundzadə kimi dövrün mütəfəkkir şəxsiyyətlərinin şüurlu surətdə xalq danışığı dilindən ədəbi dilə cəlb etdikləri sadə, aydın, yığcam, öz dövrünün oxucularının başa düşəcəkləri, xalqın ruhunu oxşayan, onun müəşətində, gündəlik həyatında hər an işlənən lakonik söz və ifadələrlə müqayisədə, əlbəttə, belə ifadələr çox azlıq təşkil edir, onların kölgəsində əriyib yox olur.

Mürəkkəb fellərin böyük bir qismini isimlərin fellərlə idarəsindən yarananlar təşkil edir¹. Mürəkkəb fellərin yaranmasında ən fəal vasitə olan bu yol "tarixə gəldikcə öz aktivliyini saxlamış, bütün dövrlərdə mürəkkəb fellərin yaranması prosesində ən fəal vasitə olmuşdur. Bu da təbii, çünki belə mürəkkəb fellər mənşə etibarilə qədim olduğu kimi, həm də progressiv bir xətt üzrə inkişaf etmiş və bu günə qədər öz həyatiliyini saxlamışdır. Azərbaycan dilinin gözəl mahiyyəti, orijinal təbiəti həmin fellərdə aşkara çıxır" [163, 222]. Xüsusilə, şifahi xalq yaradıcılığı və canlı danışığı dilinin yazılı ədəbi dilə daha çox təsir etdiyi dövrlərdə (XIX əsr də buraya daxildir) belə orijinal, lakonik, danışığı dili səciyyəli mürəkkəb fellərə daha çox təsadüf edilir: *təngə gəlmək/cəzanə gəlmək* (yorulmaq, usanmaq), *rast gəlmək* (qarşılaşmaq), *dünyaya gəlmək* (doğulmaq), *qulaq vermək/qulaq asmaq* (dinləmək), *əqlini udurmaq* (aldanmaq), *əl urmaq*² (toxunmaq),

¹ Doğrudur, XIX əsr ədəbi dilinə aid yazılarda hər iki komponenti fella ifadə edilmiş mürəkkəb fellərə də təsadüf edilir: *gələ gör, yetirə gör* [QZ] və ya: *Çəşmim aşkın tökə qaldı; Qəddin qəddim büke qaldı...* [Raci]. Lakin bunlar o qədər azdır ki, onları dövrün ədəbi dili üçün səciyyəvi hal hesab etmək olmaz.

² Tədqiq olunan dövrün ədəbi materiallarında *urmaq* feli bir çox halda daha qədim formada – *urmaq* şəklində işlənir (bəx: Kitabı-Dədə Qorqud. Ankara, 1958).

bərq urmaq (parlamaq), *şənə urmaq* (daramaq), *çətr urmaq* (toplanmaq), *dəm urmaq* (danışmaq), *tənə urmaq* (gileylənmək), *laf urmaq* (şit-şit gülmək), *mırt vurmaq* (danışmaq), *dəm vurmaq* (danışmaq), *eşqə düşmək* (vurulmaq), *başə düşmək* (anlamaq), *bələyə düşmək* (nahaq təqsirləndirilmək), *ayağına düşmək* (yalvarmaq), *zağ-zağ əsmək* (titrəmək), *can vermək* (ölmək), *can vermək* (həddindən artıq sevmək, xoşlamaq), *dərdə salmaq*, *yadına salmaq* (xatırlatmaq), *dustağa salmaq* (son dərəcə cəlb etmək, kimisə vür-gün etmək), *ayaq basmaq/qədəm basmaq/qədəm qoymaq* (gəlmək), *əl dəymək* (toxunmaq), *gözüne dəymək* (görünmək), *ürəyə dəymək* // *könlünə toxunmaq* (incitmək) və s. bu kimi ümumxalq dili frazeologiyasından geniş miqyasda istifadə etməklə XIX əsr yazıçıları həm əsərlərinin bədii dəyərini artırmış, həm də xalq zəkasının çoxəsrlik yaradıcılıq nümunələri kimi belə ifadələrin dildə yaşamasına təminat vermişlər.

Felin növləri

Felin növlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş növ şəkildələri XIX əsr ədəbi dil nümunələrində də öz vəzifəsində çıxış edir.

Məlumdur ki, dildə işlənən fellərin böyük əksəriyyəti, quruluşundan asılı olmayaraq, felin məlum növünə aiddir. Bu növü səciyələndirən xüsusi forma yoxdur. Lakin cümlənin xəbərini formalaşdırən hər bir göstərici həm də məlum növə xidmət etmiş olur. Buna görə ayrı-ayrı hissələrdə bu növü əks etdirən və qrammatik cəhətdən müxtəlif vasitələrlə formalaşan fellər haqqında danışılacağına nəzərə alıb növbəti hissədə onlar bir daha təkrar edilmir.

Məchul növə aid olan fellər *-it, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün* şəkilçisi vasitəsilə yaranır: *kəşilmək, yazılmaq, tapılmaq, olunmaq, yandırılmaq, danışılmaq, olunmaq, pozulmaq, dağılmaq, alınmaq, söyülmək, döyülmək, yaşınmaq, bilinmək, qoyulmaq, unudulmaq, itilmək, cumulmaq, göstərilmək* və s. və i.ə.

İcbar növə XIX əsr yazı materiallarında tez-tez müşahidə edilir. Məlumdur ki, belə fellərin bir qismi təsirli fellərə *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir və təsirli olaraq da qalır: *saldırmaq, tikdirmək, əkdirmək, biçdirmək, qoydurmaq,*

kəsdirmək, döydürmək, qandırmaq, yazdırmaq; yıxdırmaq, verdir-mək, danışdırmaq, tutdurmaq, etdirmək/gördürmək, yedirmək, qan-dırmaq, sildirmək və s.

XIX əsr materiallarında çox tez-tez təsirli və təsirsiz fellər xüsusi göstərici qəbul edərək, təsirli fellərə çevrilir. Bu prosesdə t samiti xüsusilə fəaldır: *tanıtmaq, boşatmaq, toxtatmaq, çağirt-maq, gətirtmək, döşətmək, bişirtmək, qorxutmaq, bənzətmək, incit-mək, ulatmaq, qopartmaq, öldürmək, aldatmaq, düzəlmək, tükətmək, gözəlmək, oxşatmaq, dinqildatmaq, yüyürtmək, sürütmək, yamsı-latmaq, bərkitmək, oxalatmaq, səslətmək, şaqqalatmaq, şaqqildat-maq, xaltalatmaq, bahalatmaq* və s. və i.ə.

Qarşılıq növünə aid olan *azışmaq, qovuşmaq, alışmaq, uğraşmaq, tutuşmaq, döyüşmək, sarmaşmaq, ağlaşmaq, sürtüşmək, səsləşmək, yazışmaq, görüşmək, sevişmək, barışmaq, üzəşmək, söyüşmək, dəyişmək* tipli fellərə dövrün ədəbi dilində tez-tez rast gəlmək olur.

Felin zamanları

Şühudi keçmiş zaman. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində olduğu kimi, tədqiq edilən dövrün ədəbi dil nümunələrində də felin şühudi keçmiş zamanı bu gün Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçisinə müvafiq şəxs sonluqlarının artırılması ilə düzəlir: *Oxşar ləbin dedim şərəbə* [QZ, IV, 197]; *Müsyö Jordan kitablarını açıb baxanda gözü bunlara sataşdı, çıxartdı, mənə verdi* [MFA, V, 77] və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumxalq danışq dilinin qüvvətli təsiri qrammatik kateqoriyaların işlənməsində də özünü göstərir. Felin zaman göstəriciləri arasında məhz bu xüsusiyyətdən irəli gələn paralellik XIX əsr ədəbi dili materiallarında da müşahidə edilir. Məsələn, felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi *-dı (-di, -du, -dü)* məqam və imkanından asılı olaraq, məndə, bəzən digər zamanların mənasına yaxın mənalı ifadə edir.

Şühudi keçmiş zaman bir çox hallarda *-ıb (-ib, -ub, -üb)* şəkilçili nöqli keçmiş zamanın mənasını ifadə edir: *Püstə xanının qızı getdi. Nurcahan xanının qızı getdi. Səfərqulu bəyin qızı*

getdi [NV, III, s. 48]; *Baş hansı diləncilər görəsən quldur oldular, yollar kəsdiilər* [MFA, I, 65].

Nümunələrdə nəzərdə tutulan fellor keçmişdə icra olunmuş hərəkətin söz söyləndən vaxtda noticosini bildirir. Buna görə də həmin fellorin zaman göstəricisini dəyişsək *-di* (*-di*, *-du*, *-dü*) əvəzinə *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) işlətsək, məzmununda dəyişiklik olmağa gəlməz. Lakin müəllif xüsusi məqsədlə verilmiş mətnlərdəki hərəkətin icrasını ləğv və şəbhəsi hesab etdiyi üçün *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) şəkilçili nöqli keçmişin yerinə şühdə keçmiş zaman formasını işlədir. Bu, cənubi xalq dilində də belədir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, felin bu zamanları (və ümumiyyətlə, bütün zamanları) arasındakı bəzi qarışıqlıq əvəzlənmə ümumxalq danışığı dili xüsusiyyəti olduğu üçün tarixən Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində geniş yayılmış [51, 73], bu gün Azərbaycan dialektlərində tez-tez özünü göstərir [189, 198], hətta ədəbi dildə bəzi təsadüf olunur [148, 17].

Bəzən *-di* (*-di*, *-du*, *-dü*) şəkilçisi *-mış* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçili nöqli keçmişin mənasına uyğun gəlir: *Mən ömrümdə arvad mərsiyəxanın cəmini elə gördüm* [NV, III, 122]; *Öləyikümsəlam, baba dəvəsi, xəş gəldin!* [MFA, V, 79].

-di (*-di*, *-du*, *-dü*) şəkilçisi gələcək zamanın mənasını ifadə edir. Sonra *əl-üzünü təmiz yu, libasını dəyiş, bəlkə naqəfil bir qərīb qonaq gəldi* [NV, III, 49].

Aydın olur ki, hərəkət hələ icra olunmamışdır, lakin gələcəkdə icrası şəbhəsidir, ləğvdir.

Şühdə keçmiş zaman mənalı bozi fellor, bir çox hallarda, canlı danışığı dilinin qüvvətli təsiri ilə, danışığda tələffüz edildiyi şəkildə ədəbi dil materiallarına daxil edilir və bunun noticosində də bəzən fel kökünün sonu tamamilə itisara düşür, yalnız məzmun və hər bir azərbaycanlıya məlum olan şifahi formanın mövcudluğu həmin felin başqa zamanı deyil, möhür keçmiş zamanı ifadə etməsini müəyyən işlənməsi nümunə ola bilər: *Bu gün badi-səba gətdi xəbəri* [QZ, IV, 79]; *Ey dil, bu halda gətdi səni badeyi-vila* [SƏŞ, IV, II,

98]; *Yətməmiş yaya, xəbər gətdi ila ki, qış gəldi* [SƏN, II, 119]; *Getdi sərimdən aqlı-huş, bir güşədə otdum xamuş* [SƏN, II, 89] və s.

Aydındır ki, cümlələrdəki *gətdi* – *gətirdi*, *gətdilə* – *gətirdilər*, *otdum* – *oturdum*, *demin* – *dəməyin* deməkdir, lakin xalq danışığı dili elastikliyi və lakonikliyi səbəbindən ədəbi norma kimi ikinci variantlarda sabitləşmiş sözlər xalq dilində möhür birinci variantlarda işlənir.

Nəqli keçmiş zaman. Nöqli keçmiş zamanın birinci forması burada da fel kökünə *-mış* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisini və müvafiq şəxs göstəricilərinin artırılması yolu ilə yaranır: *Tutmuşam indi sorağın, sizin anbardadır* [SƏŞ, IV, II, 196]; *Qalmışam fərd, tapılmaz mənə həmdərd* [QZ, IV, 204]; *Mən səni kəmək etməyə hazıram, ancaq tul çəkər, çox qocalmışsan* [NV, III, 199]; *Yəqinimdir ki, siz də gözəl xasiyyətinizə görə mənə unutmamışsınız* [MFA, V, 100]; *Olmuşuq bir yaman hələyə düşür* [SƏŞ, IV, II, 118] və s. və i.a.

Bir çox hallarda *-mış* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçili nöqli keçmiş özündən sonra şəxs sonluğu qəbul etmir. Əsasən III şəxsin tokini ifadə edən bəzi nümunələr şəirdə daha çox poetik vəsitə rolunu oynayır və nəsrə nisbətən şəirdə tez-tez müşahidə olunur: *Çəkilmis güşəyə bülbul, fəğanı udalar eylər* [XA, II, 21]; *Siyah çəçimimdir bilməm kim, olmuş fitnə yolduşi* [MHQ, 43]; *Aftabı-əşqimi salmış ziyadan qürbi-vəsl* [SƏN, II, 133]; *Günəş portəvəşkanlıyı ruxi-ziyadan öyrənmiş; Tutı şəkər-şəkənlili, ləbi-kuyadan öyrənmiş* [QZ, IV, 162] və s.

Canlı danışığı dilindən gələn bir xüsusiyyət kimi nöqli keçmişin ikinci şəxs tok və cəmində zaman göstəricisinin – son *ş* ünsürünün düşməsi halına, xüsusən nəsr əsərlərinin dilində tez-tez rast gəlmək olur: *O birca qardaşım ölsün ki, son bir ovuc diydindən ötrü bu davanı başlamışam* [NV, III, 67]; *Xanım, dəvəsi də yaxşı fikrinizə salmışınız* [NV, III, 53] və s.

Xalq danışığı dilinin qüvvətli təsiri ilə olaqadar olaraq, nöqli keçmiş zamanın III şəxs toki bədi əsərlərin dilində oksoron nöqli keçmişin ikinci forması *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) ilə ifadə edildiyindən *-mış*, *-miş*, *-muş*, *-müş* formalı fellorə nisbətən az təsadüf edilir. Bədi əsərlərin oksinə olaraq, dövrə mətnində – qəzetlərin dilində, üslubla, xüsusən xəbərlərin verilməsi ilə olaqadar olaraq, nöqli

¹ Bəzi itisara felin başqa formalarında da edilir: *O kəsa oğru dəmin kim, birim müxt eylər; Oğru ol kəsdi ki, yutmaz gəcələr, yol gözəlr!* [MHQ, 92].

keçmişin birinci formasının III şəxs təkinə rast gəlmək olur: *Bir ingilis qızı... zəhər içüb o biri dünyaya köçmüşdür* [K, 1889, №64]; *Dünya zindəganlığından birdəfəlik əl çəkmasını dahi fəidəli görmüşdür* [K, 1884, №112] və s.

Bir çox hallarda nəqli keçmişin III şəxs cəmi şəxs şəkilçisi qəbul etmir, zaman göstəricisindən sonra fə əsasına artırılmış cəmlilik əlaməti *-lar, -lər*, həm də özünün ikinci omonim mənası – şəxs sonluğu rolunu oynayır: *Fünuni-nəqşdə Çin əhlini ustad yazmışlar* [MHQ, 64]; *Eşqəndir dami-dad, Məcnunə olmuş-lar qərin* [MHQ, 56].

Nəqli keçmişin ikinci forması fə əsasına *-ib (-ib, -ub, -üb)* şəkilçisi və müvafiq şəxs sonluqlarının artırılması ilə düzəlir: *Tapılıb aləmi-inkanda bir pişə sənə* [SƏŞ, IV, II, 175]; *Ay kişi, bu nə işdir sən edib sən* [MFA, V, 111].

Maraqlı cəhət *-ib (-ib, -ub, -üb)* şəkilçili nəqli keçmişin I şəxs tək və cəmi ilə əlaqədardır.

İlkin tarixi abidələrdən başlayaraq (XIX əsr də daxil olmaqla) müasir dövrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində *-ib (-ib, -ub, -üb)* şəkilçili nəqli keçmişin I şəxs cəmi *-mış, -miş, -muş, -müş* şəkilçisi ilə ifadə edilir. I şəxsin təkinə gəlinə isə, onu demək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin qədim abidələrində geniş yayılmış [179, 191] formaya *(-ib (-ib, -ub, -üb))* şəkilçili nəqli keçmişin birinci şəxs tək – *gəlibəm* formasına) XIX əsr şeir dilində, xüsusən, bu dövrdə yazıb-yaradan və yaradıcılığında ədəbi dilin iki üslubunu – klassik ənənə və şifahi xalq yaradıcılığının xüsusiyyətlərini yaşadan Seyid Əbülqasim Nəbatinin şeirlərində daha çox təsadüf edilir: *O gənəş arızə heyran olalı zar olubam*; *Əqlü xoşum dağılıb, surəti-divar olubam*; *Zikri bəd, adı yaman, xalq üzünə xar olubam*; *Zahidin pis gözüne bir çalıcı mar olubam* [SƏN, II, 82] və s.

Xalq danışq dilinin təsiri ilə əlaqədar nəqli keçmiş zamanın III şəxs təkində zaman şəkilçisindən sonra fələ artırılmış *-dır (-dir, -dur, -dür)* şəxs sonluğunda *r* sonunun düşməsi hali XIX əsr ədəbi dilində ən fəal forma kimi nəzəri cəlb edir: *Xəlx eyləyibdi xaliqulaşya səni* [QZ, IV, 191]; *Gəlmədi, gözlərim yolda qalıbdı* [QZ, IV, 45]; *Nə düşübdü bilməyirəm tacira, ya bəzzazə* [SƏŞ, II, 73]; *Bu gedə hara gedibdi bu vaxt?* [NV, III, 72].

Xatırladaq ki, bu hal indi də ümumxalq dilində ən fəal fonetik ixtisarlardan biri kimi özünü göstərir.

İndiki zaman. *-ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçisi XIX əsr ədəbi dili materiallarında da indiki zamanın əsas ifadə vasitəsidir: *Siz bu fikrə düşəndən bəri mən gecə-gündüz ağlayıram* [NV, III, 140]; *Bıy, Şərfnisa, necə uşaq-uşaq danışırısan* [MFA, V, 76].

Azərbaycan dilinin qədim dövr yazılı abidələrində olduğu kimi, [83, 89]; *-ır (-ir, -ur, -ür)* bəzən mətn daxilində qeyri-qəti gələcək zamanın mənasına uyğun gəlir: *Eyddir, fəsl-i gülüstən olur, inşallah*; *Mövsümi-sünbüllü reyhan olur inşallah* [SƏŞ, III, I, 217]; *Özünü toxtat, bu saat hazır olur* [NV, III, 65].

Bəzi hallarda *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçili fə, gələcək labüd və şübhəsiz olduqda, manaca gələcəyə aid olan hərəkəti ifadə edir: *...deyirlər qardaşın oğlunu azdırıb özü ilə Pariyə aparır* [MFA, V, 66]; *Min manat da mənim üçün al, övrətimin bağını girov verirəm* [MFA, V, 39].

İndiki zamanın danışarkən, bu zamanın ən qədim şəkilçisi *-i (-i, -u, -ü)* formasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Tədqiqat göstərir ki, XIX əsr ədəbi dili nümunələrində, istər şeir, istərsə də nəsr əsərlərinin dilində, indiki zamanın bu forması ən işlək şəkilçisi kimi diqqəti cəlb edir: *Hər nə tövr ilə olsa, el dolanı* [SƏŞ, III, I, 132]; *Şeirdir, yaxşı-yamanı olu, bu aya deyil* [SƏŞ, III, II, 159]; *Ərəsətə gəlisan peykəri-üryan, Qasir* [SƏŞ, III, I, 150]; *Gecə-gündüz aşkı-ali gözlərim... Dəmbədən yadına salı gözlərim* [QZ, IV, 93] və s.

-i (-i, -u, -ü) şəkilçisi fellərə artırılaraq bir çox hallarda məzmun etibarilə fəlin qeyri-qəti gələcək zamanına uyğun gəlir: *Hər adam neçə kərə dirili, dünyaya gəli* [SƏŞ, III, I, 27]; *Sonra çox axtarısan hüsnünü, həm uşşaqı* [SƏŞ, III, I, 80]; *Qalisan aləmə ara dər-dərəbi tar ilə* [SƏŞ, III, I, 80]; *Gəlisan onda vüsəlimə mənim izzət ilə* [SƏŞ, III, I, 80]; *Necə danmaq olu bəs möcüzeyi-Qurani* [SƏŞ, III, I, 26]; *Dərham olub aşçıyan dağılı cəmiyyətim* [QZ, IV, 200].

XIX əsr ədəbi dili materiallarında tez-tez fellərin öz ilkin formalarında işlənməsi müşahidə edilir. Belə fellərin bir qismi də qrammatik cəhətdən indiki zamana aiddir: *Mən həmişə özüm atama Quran oxuram* [MFA, V, 202]; *...hamısını bu kağıza yazdımşam, oxursuz görərsiz* [NV, III, 189].

Eyni hal şəirdə də özünü göstərir: *Fələk incir fərağımdan* [XN, II, 45]; *Oxuruq, çox tərəqqi etsək ağar*; Cümlə "Tarixi-Nadiri" əzbər [SƏŞ, III, I, 123].

Əlbəttə, nəsr əsərlərində əsasən tarixiliklə bağlı olan belə hallar şəirdə çox təsadüflərdə, axıcılıq, şəriyyəətə xatirinə də edilə bilər.

Gələcək zaman. XIX əsr ədəbi dilində qəti gələcək zaman *-acaq, -əcək* (*-yacaq, -yəcək*), qeyri-qəti gələcək zaman *-ar, -ər* (*-yar, -yə*) şəkilçiləri ilə formalaşır.

Qəti gələcək zaman. *Dərdi gedəcəyəm kuyi-cananə* [QZ, IV, 41]; *...mən onlara şiş batıracağam* [NV, III, 78]; *Bilirəm gedəcəksən* [NV, III, 46]; *Xüsusilə ona görə ki, bütün xalq kütlələri bu yeni əlifbadan faydalanacaqdılar* [MFA, V, 23] və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman. *Di bəs, tez qaç, yoxsa bu saatda səni öldürəm* [MFA, V, 161]; *On beş gündəlik Təbrizə gedərik, qayıdaraq, qaçaq mal gətiririk, birəbir qazanaraq, onun qazancı ilə toyunu edərsən* [MFA, V, 192] və s.

Bəzən qeyri-qəti gələcək zaman xalq danışq dilində geniş yayılmış, vərdis halına keçmiş hərəkəti bildirir və buna görə də həmin hərəkətin icrası bir zamana aid olur: *Biz başımızı qırıxırıq, onlar başlarına tük qoyarlar, biz papaqlı oturarıq, onlar başı açıq otururlar, biz başmaq geyirik, onlar çəkmə geyərlər, biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşıqla yeyərlər* [MFA, V, 25] və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman çox vaxt indiki zaman mənasında işlənir:¹ *Urarlar qumrılar cəh-cəh; Güllərlər kəbklər qəh-qəh* [QZ, IV, 176]; *Başlayıb xoş nəğmə, bir tərlanı göz-lər göz-lərim* [SƏN, II, 133]; *Hicran edibdi könlümü bərbad, ağ-lar-əm* [XN, II, 22]; *Kim udar, öz evinə ol gəcə çox şad gedər* [MHQ, 84].

Fəlin zaman kateqoriyası ilə əlaqədar XIX əsr ədəbi dili materiallarından gətirilmiş nümunələr göstərir ki, bu kateqoriya dövrün ədəbi dilində əsasən sabitdir. Lakin Azərbaycan dilinin təbiətindən doğan bəzi tarixi faktlar və onların izləri hələ də davam edir, ara-sıra onlara rast gəlmək olur. Doğrudur, sonrakı mərhələlərdə diferensiallaşma və konkretləşmə belə tarixi formaların bir qismini ədəbi

dildən sıxışdırıb çıxarsa da, dilin ən etibarlı mənbəyi – dialektlərdən çıxara bilməmişdir. Təsədüfi deyildir ki, məsələn, *-i* (*-i, -u, -ü*) indiki zaman forması müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün artıq normal sayılmadığı halda, onun dialekt və şivələrində işlənməkdədir.

Fel zamanlarının inkarı

Şühədi və nəqli keçmişin inkar formaları Azərbaycan ədəbi dilinin bütün dövrlərində olduğu kimi, XIX əsr yazılarında da əsasən sabitdir: *Zakir, usanmadın o qədər eşqdən ki...* [QZ, IV, 192]; *Axund Molla Ələsgər ağıllı və bilikli adam olduğundan məni çox incitmədi* [MFA, IV, II, 20]; *Dərdi-hicranə tapmadım çarə* [SƏŞ, IV, II, 70].

Lakin bəzi hallarda, xüsusən M.F.Axundzadənin əsərlərində, xalq danışq dilində izləri qalan və məntiqi cəhətdən nəqli keçmiş zamanın inkarına uyğun olan inkarlıq formasına da təsadüf edilir: *Mənim havaxt quldurluğa gətirdiyim var? Xeyr, oğurluğa gətirdiyim yoxdur; Məndən bir kimsəyə güldən ağır söz eşitdiyi yoxdur; Mənim ömrümdə gəzməyə gətirdiyim yoxdur* [MFA, V, 67] və s.

Göründüyü kimi, nümunələrdə nəzərdə tutulan mürəkkəb birləşmələr nəqli keçmiş zamanın mənasına uyğun gəlir. Müqayisə edək: *gətirdiyim var? – getməmişəm, gətirdiyim yoxdur – getməmişəm, eşitdiyi yoxdur – eşitməyib/eşitməmişlər*.

Mənəca nəqli keçmişin inkarına uyğun gələn bu forma Azərbaycan ədəbi dilində çox qədim tarixə malikdir: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu konstruksiya ən fəal inkarlıq formasıdır: *Ayaqlılar buraya gəldiyi yox; Ağzılılar bu suyumdan içdiyi yox*.

İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanların inkarı əsasən bu gün müasir Azərbaycan dilində sabitləşmiş formada işlənir. *Mən qal-mıram, gedirəm* [MFA, V, 158]. *Oturub tək-tənha qarışmır cəmə* [QZ, IV, 130].

Bir çox hallarda *-m, -ma, -mə* inkarlıq formasının cəmiyyətə sadə danışq dilində işlənan variantına (*verməyibdi, gəlməyibdi, olmubdu*) təsadüf edilir. Bununla belə, müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından fərqli bir sıra cəhətlər müşahidə edilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində indiki və qeyri-qəti gələcək zamanların inkarı, xüsusən birinci şəxsin təki, müxtəlif yollarla

¹ *-ar, -ər* şəkilçisinin indiki zamanı ifadə etməsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dövründən başlayaraq XIX əsr də daxil olmaqla, Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olmuşdur. Bu hadisənin izlərinə müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf edilir.

yarandır: hər hansı bir fel kökünə inkarlıq ünsürü, hər zamana uyğun şəkilçil və şəxs sonluğu artırılır. Tədqiqat göstərir ki, XIX əsr ədəbi dili materiallarında indiki və qeyri-qəti gələcək zamanın birinci şəxs təkisi (nadir hallarda da cəmi) daha çox Azərbaycan dilinin qədim abidələrində geniş yayılmış *-man*, *-mən*, *-manam*, *-mənəm*, *-maz*, *-məz* şəkilçisi ilə ifadə edilir. Yarannmış inkarlığın indiki və ya qeyri-qəti gələcək zamana aid olmasını müəyyənləşdirməkdə, mətn, kontekst həlledici rol oynayır.

1. *-man*, *-mən* + şəxs sonluğu (I şəxs, tək və cəmdə) fel kökünə artırılaraq, indiki zamanın inkarını bildirir: *A qurbanınız olum, tutu bilmənəm* [MFA, V, 219]; *Mən hərgiz sən və sənin qaravaşına inanmanam* [MFA, V, 101]; *Mən bilmənəm necə bağlanıb yollar...* [QZ, IV, 56].

2. *-man*, *-mən* + şəxs sonluğu (I şəxs, tək və cəmdə) fel əsasına artırılaraq qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını ifadə edir: *Qayıtmanam təriqimdən* [QZ, IV, 132]; *Vermənəm aləmə, xəlvaı otaqda, Deyib gülüb-oynamağı səninlə* [QZ, IV, 132].

3. *-man*, *-mən* şəkilçisi bəzən də şəxs əlaməti qəbul etmədən qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını bildirir: *Etmən gözünü nərgisi-şəhləyə bərabər* [XN, II, 57]; *Gövkəbi-bəxti-səddən daxi şikayət eyləmən* [SƏN, II, 106].

"Əsasən birinci şəxsin təkisi üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyət XIX əsr ədəbiyyatı nümayəndələrində ilə yanaşı, həmin dövrdə yaşamış el şairlərinin də dilində tez-tez görünür" [161, 258].

4. *-mam*, *-məm* fellərə əlavə edilərək qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını bildirir: *Yüzündən göz götürməm, eyləsən yüz min siyasətlər* [QZ, IV, 202]; *Qabili-zilli-hüma etməm səri-üryanımı* [SƏN, II, 74] və s.

5. Əksər hallarda isə *-mam*, *-məm* şəkilçisinin yaratdığı inkarlıq indiki zamanın mənasını ifadə edir: *Güldü naz ilə ki, bilməm yənə bu sözdə nə var* [SƏŞ, III, II, 87]; *Döza bilməm tənhalığın qəhrinə* [QZ, IV, 60].

Müasir dövrdə "ədəbi dildən fərqli olaraq bir sıra dialekt və şivələrimizdə birinci şəxs tək və cəmdə qeyri-qəti gələcək zamanın qədim şəkilçilərindən biri olan *-manam*, *-mənəm*, *-manıq*, *-mənlik* şəkilçilərinə təsadüf edilir" [227, 246].

6. Qədim dövr yazılarında olduğu kimi, bu dövrdə *-maz*, *-məz* müəkkəb inkarlıq şəkilçisi tez-tez müşahidə edilir.

Bu müəkkəb forma fellərə artırılaraq hərəkətin ümumiyyətdə aid olduğunu bildirir: *Çatladı Gülgün, Nəbati, böylə çapmazlar atı* [SƏN, II, 139]; *...çaxır durur, sən durursan, qumar durur, sən durursan, qaçmazlar* [NV, III, 46]; *Necə ağlamayım, bəs ağlamaz mı?* [QZ, IV, 123] və s.

7. *-maz*, *-məz* fellərə artırılaraq indiki zamana aid hərəkətin inkarını bildirir; məsələn: *Xan mənim atamdan qalan ölkəni və xanlığı zəbt etdiyi yetişməz indi məni öldürmək fikrinə də düşüb?* *...behişt hurləri gözümə görükməz* [MFA, V, 108, 77].

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin ilk mərhələlərindən qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs təkini inkarı üçün *gəlməzəm* və *gəlmərəm* konstruksiyaları müvazi şəkildə (birinci daha çox nəzm, ikinci isə daha çox nəsr əsərlərində) işlənmişdir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində də şəirdə *gəlməzəm* tipli fellərə nadir hallarda təsadüf edilir: *Mən sənə eyləməzəm qeyri-vəfa* [SƏŞ, IV, II, 73]; *Necə aram tutsun, bilməzəm, cəmi içrə cən sənsiz?* [XN, II, 39]; *Etməzəm şikvə gözündən nə qədər qılsa cəfa* [MHQ, 15] və s.

Felin şəkilləri

Əmr şəkli. XIX əsr ədəbi dili materiallarında felin əmr şəkli Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş şəkilçilər vasitəsilə düzəlir: fel, II şəxsin təkindən başqa, bütün şəxslər üzrə müvafiq şəxs əlaməti qəbul edir və müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, bu dövr yazılarında da birinci şəxs əmrindən daha çox istəq, arzu, xahiş, təklif mənalarnı bildirir, əmr mənası isə əsasən, ikinci və üçüncü şəxslərdə öz təzahürünü tapır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən dövrlərdə ədəbiyyatımızın müxtəlif şeir nümunələrində bu və ya digər sözün eyni şəkildə bir neçə dəfə təkrar edilməsi ekspressivlik, emosionallıq yaratmaq vasitələrindən biri kimi mövcud olmuşdur. Bu mənada əmr şəklinin ikinci şəxsinə işlənmiş fellərin iki dəfə təkrar edilərək xüsusi məna (hiss, həyəcan, alqış və s.) yaratması halına XIX əsr şairlərindən Seyid Əbülfəqim Nəbatinin şeirlərində təsadüf edilir:

Ey gözüm, yatma daxi, gəl daxi bida ol, ol; Xəbi-qəflətdən oyan, bir gecə bida ol, ol; Yola düş, baxma dalı, get, yoli, rahvar ol, ol; Oğlun ölsün, nə yatıbsan, daxi biza ol, ol; və yaxud: Baxma şümşada, gözüm, sərv-i-xuraman gəz, gəz; Dərmə

*hər qönçeyi, bir qönçeyi-xəndan gəz, gəz; Kövsərin adın eşit, badeyi-reyhan gəz, gəz; Dürri-nasıftə nadir, ləli-Bədəşşan gəz, gəz*¹. [SƏN, II, 70, 51].

XIX əsr ədəbi dilində ömr şəklinin işlənməsindən danışarkən onun üçüncü şəxs tək halını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, xalq dilində alqış, dua, qarğış, lənət və s. mənəli söz və ifadələr qrammatik cəhətdən əsasən ömr şəklinin III şəxsi ilə ifadə edilir və belə hallarda ömr arzuya çevrilir. XIX əsrdə yazıb-yaratmış şair və yazıçıların əsərlərində ömr şəklinin üçüncü şəxsinde formalaşmış arzu mənəli külli miqdarda ifadələr işlənir.

Alqış, dua, istək mənasında: *Allah ömür və dövlətinizi artırsın* [MFA, V, 200]; *Bəy, sənə mənim canım qurban olsun* [NV, III, 59]; *Yüksək nəşəbli Etimadüddövlə cənablarının xidmətinə, onun yüksək iqbali daimi olsun* [MFA, IV, II, 134] və s.

Məsləhət, nəsihət, təskinlik mənasında: *Sən atayın goru, qoy oturaq, bədi, abrin olsun, həyan olsun* [NV, III, 46]; *Əqlin olsun özünü salma o şahşarlığa* [MHQ, 15] və s.

Qarğış, lənət mənasında: *İlahi, məscidə meyxanə dönsün; Tökülsün bədəsi, peymanə dönsün* [SƏŞ, IV, II, 154]; *Pozulsun rəvnəti-darülmanlar* [SƏŞ, IV, II, 155]; *Evin yıxılsın, məni bu günə salan. Qapın çırpılsın, məni dükanından avara qoyan* [MFA, V, 219]; *Səbəbin Allah evin yıxılsın, tünbətün olsun, dərin yatsın, evi başına ucsun, dərbədar olsun...* [NV, III, 46].

XIX əsr ədəbi dili nümunələri nəzərdən keçirilərkən, ömr şəklinin, xüsusən, bu şəklil birinci şəxs tək və cəmi, habelə ikinci şəxs təkinin yaranmasında bir sıra formalara təsadüf edilir ki, onlar Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində geniş şəkildə işlənmiş [161, 32, 75], müasir ədəbi dilimizdə isə onların bir qismi ya istifadədən qalmış, ya da bu və ya digər fonetik dəyişikliklərlə dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır.

Hec bir dəyişikliyə uğramamış həmin formalar XIX əsr ədəbi dilində yalnız miqdar əzhğı ilə fərqlənir; qeyri-fəal, keçici xarakter daşıyır:

¹ Eyni yolla düzəlməmiş lirik şeirlərlə XVIII əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidəsi "Şəhriyar" dastanında tez-tez rast gəlmək olur [149, 105].

1. *-ayım, -əyim* forması. *Can verəyim baxa-baxa üzüna* [QZ, IV, 70]. Azərbaycan dilinin qədim dövrləri üçün daha səciyyəvi olan *-ayım, -əyim* əsasən XVIII əsrə qədər dilimizdə geniş şəkildə işlənmişdir. [183, 230; 156, 44; 161, 152]. XIX əsr materiallarında bu formanın çox məhdud dərəcədə özünü göstərməsi həmin fikrin qanunauyğunluğuna, təbiiyyətinə daha bir sübutdur.

2. *-atım, -əlim* forması. Bu şəkilçi fəllərə artırılaraq əsasən birinci şəxsin cəmini bildirir: *Gəl bir az da vuralım; Qaf kimi lafi-kəzaf* [SƏN, II, 149]; *Ayağa dur, gedəlim tərəfi-gülüstanə yənə* [MHQ, 70]; *Sərfvə nəhlvə edəlim sərfi-əmək* [K, 1884, №9].

3. *-gil, (-ğul)* forması. Bu forma fəllərə əlavə edilərək ikinci şəxsin təkinə edilən əmri bildirir: *Zinhar girmə məscidə, bihərmət olmagil* [QZ, IV, 198]; *İçgilən badeyi-gülünar, oxugil şerü qəzəl* [SƏŞ, III, I, 29]; *Zahid, səni tarı məni öz halıma qoygil* [MHQ, 32].

XIX əsr ədəbi dili üçün norma sayılmayan, bu forma Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dillərinin orta əsrlərə aid yazılı abidələrində ən fəal şəkilçi kimi qeydə alınmış və onun geniş şəkildə işlənməsi göstərilmişdir... [156, 229; 183, 153; 50, 56]. Şübhəsiz, bu hal elə bir təbii qanunauyğunluqla bağlıdır ki, dildə, nəinki qrammatik forma, hətta kiçik ünsür belə tezliklə, az müddət ərzində yox olub getmir. Onun yalnız işlənmə tezliyi (intensivliyi) azalır, məhdudlaşır. O, (qrammatik forma, şəkilçi) dildə öz fəaliyyətini nə qədər itirərsə də, tamamilə yox olub getmir.

4. *-a gör (-ə gör)* forması. Azərbaycan və bir sıra başqa türk dillərində tarixən daha məhsuldar olmuş [182, 65, 72] bu şəkilçi XIX əsrin ədəbi simalarından yalnız Q.Zakirin şeirlərində əmrin xəhiş, yalvarış çağırını bildirir: *Dilbər, sən gedəli xəstə düşmüşəm, Gələ gör ki, intizardı can sana; Sevdiiyım, gələ gör, bahar fəslidir; Can üzöldü, gələ gör ki, sevdiiyım; Dərdü möhnət hücum edibdir mənə, Yetirə gör özü, qulunam genə* [QZ, IV; 190, 67, 115, 110].

5. *-gilən/-ginən* forması. Fel köklərinə artırılaraq ikinci şəxsin təkini bildirən *-gilən/-ginən* XIX əsr ədəbi dilində ömr şəklinin ən fəal formalarındandır.

Azərbaycan dili yazılı abidələrində geniş şəkildə istifadə edilməsi qeyd olunan [11, 227; 183, 62] *-gilən* forması XIX əsr yazı dilində (və eləcə də XX əsrin əvvəllərində) öz fəaliyyətini xüsusilə

genişləndirmiş və bu kateqoriyanın demək olar ki, əsas ifadə vasitəsinə çevrilmişdir: *Qoygilən başımı...* [QZ, IV, 43]; *Sıçrayıb gəlgilən, yənə qovuşaq* [QZ, IV, 94]; *Salgilən rəğbət ilə boyunuva xaq* [SƏŞ, III, I, 182]; *Ləhmi-xanpirə etgilən adət* [SƏŞ, IV, II, 182].

İkinci şəxsin təkini bildirmək üçün *-gilən* şəkilçisi ilə yanaşı, *-ginən* formasından da geniş istifadə edilir: *Minbər üstə çıxıbın eyləginən car bu gün* [SƏŞ, III, I, 8]; *Deginən saqiyyə, alsın əlinə cami-şərab* [SƏN, II, 130]; *Verginən dildarımı et ahü zarımdan həzər* [SƏN, II, 141].

Müasir dövrdə *-ginən* və onun fonetik variantı *-qınan* dialekt və şivələrimizdə, xüsusən şərq qrupu dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlənməkdədir.

Arzu şəkli. *-a, -ə (-ya, -yə)* XIX əsr ədəbi dilində də arzu şəklinin düzəlməsinə xidmət edir. Məzmununa gəlincə, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də *-a, -ə (-ya, -yə)* şəkilçili söz arzu mənasını ifadə etməklə yanaşı, bir sıra mənələri də bildirir:

1. *-a, -ə* formalı söz mətndə şərt mənasını ifadə edir: *Əyyamimizistan keçib gələ yaz; Mükəddər xatirim bir dəm açılmaz* [QZ, IV, 128]; *İncirmə vətəndən kəs ola daş arasında?* [QZ, IV, 165].

Arzu şəkilli fel şərt məzmununu bildirərkən, çox vaxt şərt mənalı *əgər, gər* bağlayıcıları ilə müşayiət edilir: *Şövkətdə əgər tay olasız siz ki, yezidə; Getməz başa bu şən, bu şövkət...* [SƏŞ, III, I, 31]; *Camalın mehrini gər tərək edəm, bəxtim qara bulsun* [MHQ, V, 56].

2. *-a, -ə* formalı fel mətndə felin əmr şəklinə uyğun gəlir: *Sənin bu gözlərinə gözlərim ola qurban* [XN, II, 30]; *O hansı əhdinin üstündə durubdur ki, ona inanmaq ola* [MFA, V, 131]; *Məndə hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər bir cüzviyyata özüm mübaşir olam* [MFA, V, 51].

3. *-a, -ə* bəzən felin xəbər şəklinin müzare gələcək zamana uyğun sözlərdə özünü göstərir: *Şikayət edəndə hər kəs; Bəlkə deyəm, ey dadrəs* [QZ, IV, 153]; *...otuz bir gün gözlətləyib, gənə buraya qayıdasınız, gümüşüvü alıb aparasınız* [MFA, V, 56].

4. Bəzən də *-a, -ə* şəkilçisi ilə düzəlmis fel hərəkətin səbəb, məqsədini bildirir: *Bax, bax, fikri budur ki, mən onun dalınca ağaca çıxam* [MFA, V, 163]; *Həbelə mənim hünərim üçün kamal və mərifət lazımdır ki, dediyim əşarın qədrini bilələr* [MFA, V, 42].

Nümunələrdəki *çıxam, bilələr* kimi fellər aydındır ki, hərəkətin şərtliyini deyil, səbəb-məqsədini bildirir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində arzu şəklinin həkayə yolu ilə ifadəsindən geniş istifadə edilir:

1. *-aydı, -əydi* fellərə artırılaraq gələcək zamana aid arzunu bildirir: *Bir tapaydım səni, daş ilə əzaydım başuvi* [SƏŞ, IV, II, 195]; *Eyləyaydım səni un kimi xasarat, buğda* [SƏŞ, IV, II, 195]; *Düşəydi payına bənövşə, sünbül; Gəzəydim hər tərəf, bağı, görəydim* [QZ, IV, 92].

Nümunələrdəki arzu şəkilli fellər gələcəkdə icra olunacaq hərəkətin arzu edildiyini bildirir.

2. *-aydı, -əydi* fellərə artırılaraq keçmiş zamana aid olan arzunu bildirir: *Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı; Nə sərv qəddin olaydı, nə həsrətində gözüm kor; Nə ruzigari-fəraqində, qamətim xəmə olaydı* [SƏN, II, 23].

3. Bəzi hallarda *-aydı, -əydi* şəkilçisi ümumiliyə (hər üç zamana) aid olacaq arzunu bildirir: *Səninlə olmayaydım kaş əzəldən aşinə, Növrəs* [SƏŞ, II, 176]; *Eydi-novruzda, ey kaş, olaydım Bakıda* [SƏŞ, IV, II, 209]; *Çıxaydı kaş gözüm, görməyəydi hicranın* [XN, II, 35].

Göründüyü kimi, *-aydı, -əydi* şəkilçili fellərin, arzu mənalı kaş və ya *nolar* kimi ədatlarla yanaşı işlənməsi həmin fellərdəki arzu mənasını ikiqat artırır.

4. *-aydı, -əydi* formalı fel bəzən də şərt mənalı ədatlarla birlikdə felin şərt şəklinin mənasına uyğun gəlir: *Gər naqəlnik olaydı naqabil; Ol zaman əmr olurdu çox müşkül* [SƏŞ, IV, II, 126]; *Gər Kərim bəy olaydı Şirvanda ...* [SƏŞ, IV, II, 133] və s.

Aydındır ki, mətndlərdəki *gər olaydı - əgər olsaydı* məzmununu ifadə edir.

Şərt şəkli. Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş *-sa, -sə* və qismən də *isə* bağlaması ilə ifadə edilir: *Murova desəm, yerindən qop, qopmazmı? Araza desəm axma, axarmı?* [MFA, V, 81].

Şərt şəklinin düzəlməsində ikinci vasitə *isə* bağlamasıdır. Bu yolla yaranmış şərt forması XIX əsrin mətbuat dilində daha fəaldır: *Hünərin var isə, döz qabağında* [QZ, IV, 44]; *Məzkur qəzetdə bu qismi açmaqdan məqsudunuz bizim müsəlman şüərə asarını cəlb etmək isə, mənim tərcümələrimi də o qismə daxil qılınız* [K, 1884, №29]; *...Bijstofskinin... daçası, müstəri olur isə, satılacaq* [K, 1884, №50]; *Burada ki çarvədarlara nəzər olunur isə, yazıqdırlar* [K, 1884, №50].

Təbii ki, sonuncu hal müxtəlif təhsil görmüş qəzet müərrirlərinin səciyyəvi üslubu ilə əlaqədardır.

Əksər hallarda şərt şəkilçisini qəbul etmiş feli cümlədə şərt mənalı (*əgər, gər, hərəgah və s.*) bağlayıcılar ilə müşayiət edilir: *Gər imam olsa imam, olu billah, cəllad* [SƏŞ, IV, II, 13]; *İstəyirəm onu "narodnı uçlişe"nin direktoruna irsal edim ki, əgər mümkün olsa, çap olunsun, ta ki, uşaqlar oxusunlar* [SƏŞ, IV, II, 124]; *Gər xoruz bannamasa, sübh məgər açılmaz?* [SƏŞ, IV, III, 129].

Şərt şəklinin formal cəhətdən belə sabitliyi Azərbaycan dilinin bütün dövr yazılı abidələrində müşahidə edilir [83, 44]. Maraqlı cəhət bu şəklın məzmunundadır. Belə ki, felin şərt şəklı, orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində özünün əsas mənası ilə yanaşı, arzu, əmr, sərbəh-məqsəd, feli bağlama (xüsusən *-anda, -əndə*) məzmunlarını da ifadə etmişdir [183, 119, 197]. Əlbəttə, qrammatik formaların sabitləşməsi və müəyyənləşməsi ilə əlaqədar, şərt şəklinin də məna dairəsi sonralar nisbətən daralmışdır. Yəqin bu səbəbdəndir ki, XIX əsr ədəbi dili nümunələrində felin şərt şəklı, əlavə olaraq yalnız felin əmr şəklının mənasında işlənir. Bu nümunələr əsasən lirik şeirlər olduğu üçün belə fellər əmrin xahiş, yalvarış çalarını ifadə edir və əksər hallarda sonuncunun məzmununu daha da qüvvətləndirən müvafiq vasitələrlə müşayiət edilir.

Nola fəryadə yetsən sən də bir fəryadraslər tək [QZ, IV, 197]; *Nolu göstərsən, əzizim, mənə bir ləhzə üzün* [MHQ, 35]; *Nolur bir tutsan əlim, ey bəxt, etsən yarlıq?* [MHQ, 25]; *Müddəddi Həsən xəstədi bu gülxani-qəmdə; Saqi nolu çəksək onu məstənlər içrə* [MHQ, 32] və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-sa, -sə* forması əmr şəklı mənasında işlənrəkən, çox vaxt dildə artıq yalvarış, iltimas semantikasi üzrə ədatlaşan və müasir dilimizdə "no olar" mənasına uyğun gələn *nola* və ya *nolur* sual sözü ilə müşayiət edilir. Məndə bu sözün varlığını xahiş çalarının daha qabarıq ifadə edilməsinə səbəb olur, məzmunu bütün aydınlığı ilə nəzərə çarpdırır. "Əmr şəklı mənasında çıxış edən *-sa, -sə* forması məndə bu sözlə paralel işləndikdə həmin forma ancaq xahiş çaları bildirir" [183, 156].

Vacib şəklı. Müasir Azərbaycan dilində *-malı, -məli* şəkilçisi ilə düzələn vacib şəklı Azərbaycan dilinin hələ qədim dövrlərində bu şəkilçidən əlavə digər vasitələrlə də ifadə edilmişdir.

XIX əsr ədəbi dilində də *-malı, -məli* şəkilçisi öz fəaliyyətini davam etdirir. Bu formaya M.F.Axundzadənin elmi məqalələrində tez-tez təsadüf edilir: *Adət edilməmiş qəliz kəlmələri işlətməkdən çəkinməlidir* [MFA, IV, III, 25]; Nəsr yazılarında qəbuiyyə əhəmiyyət verməməlidirlər [MFA, IV, III, 25].

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də vacib şəklının ifadə edilməsində sintaktik vasitə aparıcı rola malikdir.

Məlumdur ki, dövründən asılı olmayaraq, vacib şəklının sintaktik vasitə *-gərək* modal sözünün müxtəlif sözlərlə işlənməsi ilə düzəlməsi xalq danışığı dilinin ədəbi dildə əksini tapmış başlıca cəhətlərdən biridir.

XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dili belə elementlərlə geniş dairədə zənginləşməyə başlamış və XIX əsrdə bu xüsusiyyətlər (canlı xalq danışığı dili elementləri) artıq ədəbi dilin səciyyəvi halına çevrilmişdir. Məhz belə bir qüvvətli təsirin nəticəsində, ayrı-ayrı qrammatik formalarda olduğu kimi, felin vacib şəklı da, əsasən, morfoloji yolla deyil, sintaktik yolla yaranır. Bu zaman əsas ifadə vasitəsi olan *gərək* XIX əsr ədəbi dili nümunələrində də müxtəlif formalı sözlərlə yanaşı işlənrək fellərə vacibliy, zərurilik mənasını verir:

1. *Gərək* felin məsdər şəklindən sonra gəlir, vacib şəklının mənasını yaradır: *İnsaf olmaq gərək gədədə, bayda* [QZ, IV, 57]; *Ay kişi, oğul sənün kimi olmaq gərək* [MFA, V, 143]; *Bəs necə olmaq gərək?* [MFA, V, 215] və s.

Tədqiqat göstərir ki, XIX əsr ədəbi dili nümunələrində *-maq + gərək* forması vacibliy və hökmləndirən daha çox arzu-lazım, məsləhət-lazım, əmr-arzu mənalılarında çıxış edir. Belə hallarda *-maq + gərək* forması ilə ifadə edilmiş sintaktik vahiddə birləşmənin mənasına xələl gəlmədən, *gərək* sözünün *lazım* sözü ilə əvəz etmək olur: *Sakit olmaq gərək, yarı görəndə* [QZ, IV, 65]; *Heydər bəy doğru deyir. Ehtiyatı əldən qoyummaq gərək* [MFA, V, 217]; *Güllər açıldı, bahar oldu; səfa sürmək gərək* [SƏN, IV, II, 137]; *Əlbəttə, iş görmək gərək* [NV, III, 189]; *Sən öləsən, qaçmaq gərək* [NV, III, 192]; *...hansı arvadın həzər etmək gərək?* [NV, III, 120].

Döğrudən də, misallardakı *olmaq gərək, qoyummaq gərək, səfa sürmək gərək, görmək gərək, qaçmaq gərək* feli birləşmələr məna

etibarilə müəyyən hikmət, məsləhət, təklif əks etdirən cümlələrin tərkibində özünü göstərir. Əgər həmin mətnlərdə *gərək* sözünü *lazım* sözü ilə əvəz etsək, mənə dəyişməz; aydındır ki, “*sakit olmaq gərək yarı görəndə*” bu gün, əsasən, “*sakit olmaq lazımdır, yarı görəndə*” şəklində işlənməsi normadır.

Bəzən *gərək* məsələrdən əvvələ keçir; belə halda hökmün icrasında bir qetilik, təkidlik sezilir: *Əlbəttə, səni gərək tika-tika doğramaq* [MFA, V, 115]; *Hacı, səfərdə adamın başına çox iş gələr, gərək darılmamaq* [MFA, V, 219]; *Onun müqabilində gərək qafılət eləməmək* [MFA, V, 268].

Bir çox hallarda *gərək* müstəqil şəkildə işlənərək, heç bir şəkilçi və köməkçi vasitə olmadan *olmalı* və *lazım* sözlərinin sinonim qarşılığı kimi çıxış edir; özündən əvvəl gəlmiş sözə vaciblik mənasını verir. Yaranmış mənə konkret şəxsə aid olduqda *x+gərək* konstruksiyası *olmalıdır* felinə, ümumi şəxsə aid olduqda *lazımdır* sözüə uyğun gəlir: *Sözünün hər biri dürdənə gərək* [QZ, IV, 84]; *Gözəldə bir neçə nişanə gərək; Ondan qeyrilərə biganə gərək* [QZ, IV, 84]; *Söz açığı gərək* [MFA, V, 265]; *Mən ağılsız, genə tarının hər günü nahara Müsyö Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları qonağa hörmət eləmək bilmirlər* [MFA, IV, 66].

2. *Gərək* ilə *-a, -ə* formalı fel birlikdə felin vacib şəklinin mənasını ifadə edir: *Gözəl sevən gərək keçə canından* [QZ, IV, 59]; *Adam gərək bir üz qoya arada* [QZ, IV, 122]; *Gərək mana yetişə, şərt budur nigarım ilə* [QZ, IV, 180]; *Mən gərək aləmə təbliğ qılam sübhü şam* [SŞŞ, III, 1, 8]; *Mən də peyğəmbəri namürsəliyəm Şirvanın, Ki gərək zahir edəm şənini hər zişanın* [SŞŞ, IV, II, 7].

Bir çox hallarda vaciblik mənası *gərək* və *-aydı, -əydi* şəkilçisinin yanaşı işlənməsi yolu ilə ifadə edilir və məzmunca, keçmişə aid olan vacibliyi bildirir: *Əsgər, elə birçə sən qalmışdın, gərək sən də mənə ögrədəydin* [NV, III, 36]; *...Onun qiymətini gərək yirmi, bəlkə otuz manat qoyaydığ* [Ə, 1875, №3] və s.

3. *Gərək* felin əmr şəkli ilə ifadə edilmiş sözlə birlikdə vaciblik mənasını ifadə edir.

Gərək arif olan həm elmdə kamilə yar olsun [SŞŞ, IV, II, 162]; *Gərək Hacı bəy Himməti – mərdənə göstərsin* [SŞŞ, IV, II, 192]; *...Gərək onu İskəndər bəyin qapısında bir övrət yera*

vursun, sındırsın [NV, III, 54]; *...küçə gərək doqquz arşından ensiz olmasın* [Ə, 1875, №9]; *Gərək müştəri olsun ki, qəzet çap olunsun* [Ə, 1876, №16].

Vaciblik mənasını ifadə etmək üçün XIX əsr ədəbi dili nümunələrində, xüsusən M.F.Axundzadənin və S.Ə.Şirvaninin əsərlərində *gərək* adatının *-dır, -dir, -dur, -dür* xəbərlilik şəkilçisini qəbul edərək işlənməsi geniş yayılmışdır. Belə hallarda *gərəkdir* sözü müxtəlif formalı felle birlikdə vaciblik mənasını ifadə edir; *gərəkdir* arzu şəkilli felle işlənərək, vaciblik mənasını bildirir: *Rahgüzarında gərəkdir ola mədün aşiq* [QZ, IV, 174]; *Yar olan gərəkdir yana yarına* [QZ, IV, 107]; *Amma gərəkdir əvvəl bir qız ilə görüşüb əhvalatı bildirəm...* [MFA, V, 192].

Gərəkdir əmr şəklində işlənməsi felle birlikdə vaciblik mənasını yaradır: *Bu surətdə gərəkdir divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etməsinlər* [MFA, V, 80].

XIX əsr ədəbi dilində *gərəkdir* arzu və əmr şəkilli fellərlə işlənərkən onun yeri sabitdir, bir qayda olaraq, *gərəkdir* vaciblik mənasını yaratmış sintaktik birləşmənin birinci komponenti kimi çıxış edir. Gətirəcəyimiz nümunələrdə isə onun yeri qeyri-sabitdir: *Gərəkdir ki, tez işi isti iken silist eləmək* [MFA, V, 166]; *Dad edir ki, gərəkdir elm oxumaq* [SŞŞ, II, 55]; *Bə hər surət işə çarə tapmaq gərəkdir* [MFA, V, 107]; *Gətirmək təzə üsluba gərəkdir köhnə dünyanı* [SŞŞ, IV, II, 193] və s.

Qeyd edək ki, *gərəkdir* məsələrdə işləndikdə onun yerinin sabitliyi zəifləyir. Çox güman ki, buna səbəb məsdər formasının özüdür. Məsələrin tarixən müstəqil şəkildə vaciblik mənasını əks etdirə bilməsi bizə məlum faktlardır¹.

XIX əsr ədəbi dili materiallarında felin vacib şəklinin *lazım, vacib* sözləri ilə ifadə edilməsinə də tez-tez rast gəlmək olur. Belə hallarda *lazım* və *vacib* sözləri *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçisini qəbul edir. Həmin sözlər cümlədə işlənməsi müxtəlif formalı felle əlaqəyə girir və beləliklə, yaranmış birləşmə felin vacib şəklinin mənasını ifadə edir: *Kərimi-zülkərəmdən eyləmək ümmid lazımdır* [SŞŞ, IV, II, 192]; *Bizə lazımdır bilək məsələyi-şüərə* [MHQ, 91]; *Bir gör istəyə kim, toy edə, vacibdir ona, öz xəyal ilə*

¹ Azərbaycan ədəbi dilinin orta osrloro aid nümunələrində felin məsdər forması müstəqil surətdə vacib şəklinin məzmununu ifadə etmişdir [183, 206, 207].

onu etməyə bərpa əsla [MHQ, 83]; *Ona v a c i b d i döşətsin əvvəl bir otaq* [MHQ, 82].

Fikrimizi yekunlaşdırıb qeyd edək ki, XIX əsr ədəbi dilində feli şəkillərinin yaranmasında xalq danışq dili tərzi əsaslı şəkildə yer tutur. Bu işdə, əlbəttə, dövrün ziyalıların, yazıçıların rolu böyükdür. Məhz onların xüsusi səyi nəticəsində XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili daha da xələqləşmiş, xalq dilinin nöinki leksik elementləri, hətta qrammatik xüsusiyyətləri belə ədəbi dilə gətirilmiş, ədəbi dil bu zəmindən qidalanmışdır.

Feli bağlamalar

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində feli bağlama şəkilçiləri forma və məzmun etibarilə sabitdir. Əsrlərlə Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində təsadüf edilən feli bağlama şəkilçiləri XIX əsr ədəbi dilində də öz fəaliyyətini davam etdirir. Bununla belə, klassik Azərbaycan ədəbi dilində işlənən və müasir dövrdə yalnız dialektlərdə yaşayan formalara da təsadüf edilir: artıq XIX əsr ədəbi dili üçün norma hesab edilən *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçili feli bağlamalarla yanaşı, bu dövr yazıçılarının əsərlərində külli miqdarda *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən* şəkilçisi ilə düzəlmiş feli bağlamalar mövcuddur: *Belinə tirmə sarı b, ucların aşıyan edəsən* [SƏN, II, 47]; *Yetibən aqla sərafraz oldu* [SƏŞ, IV, II, 18]; *Füqəralar yanıban zülm oduna oldu kəbab* [SƏŞ, IV, II, 18]; *Əqlini, huşunu çalıban çapar* [QZ, IV, 60]; *Rüsvay oluban cahana düşdüm* [QZ, IV, 201]; *Aldadıban alar əlindən varım* [QZ, IV, 119].

Bu şəkilçinin XIX əsr yazıçıların dilində geniş şəkildə işlənməsi, əlbəttə, bir tərəfdən tədqiq olunan dövrün ədəbi dilinin müəyyən əhəmiyyətində inkişaf etməsi ilə bağlıdır, digər cəhətdən, dövrün səciyyəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, xalq dilinin qüvvətli təsiri xalqa məxsus cəhətlərin (xalq yaradıcılığı, aşıq şeri xüsusiyyətlərinin) dövrün ədəbi dilinə axıb gəlməsinə geniş imkan yaradır. Təbii ki, xalqın qabaqcıl nümayəndələri bu işdə həlledici rola malik olmuşlar. Məhz onların sayəsində XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili xalq dili inciləri hesabına daha da zənginləşmişdir.

Tədqiq etdiyimiz dövrün ədəbi dilində *-anda*, *-əndə* (*-yanda*, *-yəndə*) fəal feli bağlama şəkilçiləridir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş feli bağlamaların işlənmə dərəcəsi həm nəsrə, həm poe-

ziyada, demək olar ki, eynidir, çünki dövrün hər iki janrı xalq dilindən eyni dərəcədə qidalanmışdır. İstər Q.Zakirin qoşmalarında, istər S.Ə.Nəbatinin şifahi xalq yaradıcılığı, aşıq poeziyası üslubunda yazdığı lirik şeirlərində, istərsə də N.Vəzirovun Azərbaycan xalq danışq dilini öks etdirən dram əsərlərində bu şəkilçinin iştirakı ilə düzəlmiş feli bağlamalar geniş şəkildə işlənmişdir: *Can cılvalənir qaməti-mövzuvi görəndə*; *Dil tazalənir arizi-dilcunu görəndə* [QZ, IV, 175]; *Şikayət edəndə hər kəs*; *Bəlkə deyəm, ey dadrəs* [QZ, IV, 153]; *Yaş tökəndə Dəcəli-Bağdadi gözələr gözəlim* [SƏN, II, 81]; *Yaş tökəndə deyəsən mövceyi-dərya görünür* [SƏN, II, I, 49]; *Yaraların yadıma düşəndə dünyavü aləm başıma aylanır* [NV, III, 148].

Eyni hal mətbuat üslubunda, xüsusən səhifələrində xalq danışq dilinə üstünlük verən, onun (xalqın) geriliyini, nadanlığını ifadə edən “Əkinçi” qəzetinin dilində də müşahidə edilir.

“Kəşkül” qəzetinin dilində *-anda*, *-əndə* ilə düzələn feli bağlamalarla yanaşı, *-ikən*, *-kən* şəkilçisi ilə düzəlmiş feli bağlamalara da təsadüf edilir: *Yaz mövsümü gəlürkən... Yerim altına soxulurlar* [K, 1884, №24]; *Vəliəhd həzrətləri... şəhərdən keçir ikən başından yaralanmışdır* [K, 1884, №120] və s.

-andan, *-əndən* (*-yandan*, *-yəndən*) şəkilçisi ilə düzəlmiş feli bağlamaların canlı xalq dilində geniş yayılması bəri, sonra qoşmaları ilə komponent təşkil edərək işlənməsi bu dövr yazılarında tez-tez müşahidə edilir: *Lal olmuşdur onu sevəndən bəri* [QZ, IV, 44]; *Siz bu fikrə düşəndən bəri mən gecə-gündüz ağlayıram* [NV, III, 134]; *Mahmud, zərafət o yanda dursun, Cavahir xanım gedəndən sonra nə vaxt sənə sifariş eləsəm, gəl mənə apar kəndə* [NV, III, 134].

-dıqca, *-dikcə*, *-duqca*, *-dükcə* şəkilçili feli bağlamalar da XIX əsr ədəbi dilində funksiya etibarilə müasir dilimizdəkindən fərqlənir: *Göstərar mehrü vafa yerinə gördükcə cəfa* [SƏN, II, 82]; *Saldıqca yad ol mehrir-rüksarı, ağlasın* [XN, II, 42]; *Şərari-əşq ilə yandıqca dil giryan olur* [MHQ, 28]. *-dıqca*, *-dikcə*, *-duqca*, *-dükcə* şəkilçisinin xalq danışq dilində mövcud olan *-dikcan*, *-dikcən*, *-dukcan*, *-dükcən* formasına da təsadüf edilir: *Yəni elm təhsil etdikcən ağıl da artar* [Ə, 1875, №5] və s.

-ınca, *-incə*, *-unca*, *-üncə*: *Ta ölməyincə, fikir edəsən, əl çəkim gedim?* [SƏN, II, 92]; *Ta həsr olunca çəkməz əlin etibar-*

dan [XN, II, 13]; *Ta ölüncə istəməm ol uyğudan bidarlıq* [MHQ, 25]; *Onu damada verincə çəkəmə min zəhmət* [MHQ, 81].

N.Vəzirovun dram əsərlərində isə həmin şəkilçinin xalq danışq dilindən olan *-incan*, *-incən*, *-uncan*, *-üncən* variantına da təsadüf edilir: *Fəxrəddinin başından bir tük əskik oluncan*, *mənim iki gözlərim kor olsun* [NV, III, 151].

Ümumxalq danışq dilində geniş yayılmış *-alı*, *-əli* şəkilçili feli bağlamalar XIX əsr yazıçıların dilində tez-tez təsadüf edilən formaldandır:

Dilbər sən gedəli xəstə düşmüşəm [QZ, IV, 52]; *Çəkib fəraq, olalı dardü qəm giriftarı* [XN, II, 27]; *Düşəli eşqə xari-var oldum* [XN, II, 70]; *O zülfə dil verəli yoxdur məndə səbrü qərar* [MHQ, 16] və s.

XIX əsr ədəbi dili materiallarında maraqlı feli bağlama şəkilçisi kimi *-gəc* (*-qac*) diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, klassik Azərbaycan ədəbi dilində *-gəc* (*-qac*) feli bağlama şəkilçisi fəaliyyət göstərmiş, qıpçaq qrupuna aid türk xalqları ilə təmasda olan şair və yazıçıların (Kişvəri, XV əsr; Əmani XVII) əsərlərində, eləcə də müəyyən tərcümə nümunələrində özünə xüsusi yer tutmuşdur. Canlı xalq dilinin ədəbi dilə hərtərəfli təsiri ilə əlaqədar, sonrakı dövrlərdə bu şəkilçinin işləkliyi azalmışsa da, XIX əsr ədəbi dilində bunun izlərini görmək olur. XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış, 1864-cü ildə Şuşa şəhərində təşkil olunan və Xurşidbanu Natəvanın rəhbərlik etdiyi "Məclisi-üns"ün fəal üzvlərindən biri Mirzə Həsən Qarabağinin qəzəllərində *-gəc* şəkilçisi ilə düzəlmiş feli bağlamalara təsadüf edilir: *Səbə yetgəc o yara, öp ayağın, ərz qıl halim; Dəhanın nitqə gəlgəc mürdə cismim can bilir hasil; Yetişgəc məhriruyin çıxdı candan səbrü aramim; Kənar ötgəc gözündən arizin ol mahnə kənar eylər; Gözün görgəc könül sərməst olur, bir vəchi var billah* [MHQ, 62, 33, 63, 28] və s.

Göründüyü kimi, misallar əsasən qəzəl janrındandır. Digər tərəfdən isə müəllifin təqlidçilik meyli açıq-aydın hiss edilir. Deməli, XIX əsrdə, ədəbi dilin ümumxalq dili üstünlüyü əsasında inkişafı və təkmilləşməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı şəxslərin təqlidçilik meyilləri də mövcud idi. Lakin belə meyillər məhz təqlidçilik olaraq qalmış, ədəbi dilin ümumi inkişaf xəttinə daxil ola bilməmiş, yeri

gəldikcə, Azərbaycan dilinin öz formaları ilə əvəz edilmişdir. Bu da təbii, çünki dildə arxaizm prosesi birdən-birə baş vermir.

-caq, *-cək*: Məni *görcək*, deyəsən, cin eşidib "bismillah" [SƏN, II, 82]; Məni *görcək* bu halətdə o sərvə-bağı-dilbəndi [SƏN, II, 37]; Bahar *olcaq* müsəlmanlar, mənim bu gərdisi-könlüm; Ölüb meyxanə küncündə yığıb məstü xərab istər! [SƏN, II, 95].

-caq, *-cək* şəkilçisinin sadə danışq dilində işlənən *-cağın*, *-cəğın* (*-anda*, *-əndə* mənasında) formasına "Kəşkül" qəzetinin dilində təsadüf edilir: *Payız fəslə daxil olcağın ağaclar vaxtından əvvəl yarpaqlarını xəzəl edirdi; Oni görcəğın dedim: Suyə gircəğın bihal olur* [K, 1884, №21, 50, 55].

Feli sifət

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də feli sifətin ən fəal forması *-an*, *-ən* və *-muş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* şəkilçiləridir. Bunlar fel köklərinə əlavə edilərək aid olduğu əşyanın keçmişdə kəsb etdiyi əlamət keyfiyyəti (*-muş*, *-miş*, *-muş*, *-müş*) və ya indiki zamanda malik olduğu (*-an*, *-ən*) keyfiyyəti bildirir.

-muş, *-miş*, *-muş*, *-müş* şəkilçisi ilə: *yatmış*, *olmuş*, *göyərmiş*, *batmış*, *doğulmuş*, *oxumuş*, *almış*, *çürümüş*, *sökülmüş*, *dağılmış*, *yazılmış*, *getməmiş*, *batmış* (gəmi), *doğulmuş* (uşaq), *oxumuş* (adam), *gəlməmiş* (adam), *batmamış* (gün), *çürümüş* (adam), *sökülmüş*, *dağılmış* (ev), *yazılmış* (kağız), *getməmiş* (satılmamış mal mənasında) və s.

Fellərə əlavə edilmiş *-an*, *-ən* feli sifət şəkilçisi aid olduğu əşyanın əlamət və keyfiyyətini indiki zamana bağlayır: (atamdan) *qalan* (mal-dövlət), *söylənən* (dil), *yola düşən* (adam), *sevən* (kəs), *olan* (yar), *yığan* (adam), *ahü-zar edən* (şəxs), *yıxan* (şəxs), *tar-mar edən* (şəxs), *aşkar edən* (şəxs), *görən*, *öldürən*, *duran* (adam), *düşən* (daş), *atılan* (daş), *başlanan* (əmr), *asılan* (pərdə), *ölən* (adam), *yaşayan* (adam) və s.

Beləliklə, XIX əsr ədəbi dilində fel xalq dili ənənələrini yaşatmaqla, dövrün ədəbi dilini milli normalar istiqamətində sabitləşməsində ədəbi dilin milli koloritinin mühafizə olunmasında əsas vasitələrdən biri olmuşdur.

Tərzi-hərəkət zərfləri

M.F.Axundzadənin əsərlərində bir sıra tərzi-hərəkət zərfləri ilə bərabər, "tez", "cəld" mənasında yeyin zərfləri də işlənir: *Ermənilər qədəmlərin yeyin götürürlər, uzaqlaşmış gözəndən itirlər* [MFA, V, 122].

Həmin sözlə Bakı, Quba dialektlərində də rast gəlinir [13, 246].

Müşahidələrdən aydın olur ki, bütün düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri materialların dilində eyni dərəcədə işlənmir. Faktlara müraciət edərkən:

1. İsimlərin, bəzən də sifətlərin sonuna şəkilçilənmiş *-la, -lə* qoşmalarını artırmaqla. Bu növlü düzəltmə tərzi-hərəkət zərfinə, demək olar ki, tədqiq etdiyimiz bütün materiallarda rast gəldik. Lakin Seyid Əzim Şirvani dilində bunun işlənmə dairəsi daha genişdir. Belə ki, *heyratla, həsrətlə, diqqətlə, izzətlə, sürətlə, vəhdətlə, fərsətlə* və s. bu kimi tərzi-hərəkət zərfləri ilə bərabər, "rahatlıqla" mənasında işlənən *rahatla* zərfinə də rast gəlinir: *Məsələn: Edibən təkyə istirahətlə, uzanıb ərs üstə rahatla* [SƏŞ, IV, II, 478].

Nəbati şeirlərində *-la, -lə* şəkilçisi ilə bərabər, onun digər fonetik variantı olan canlı danışq dilində işlənmiş *-nən* formasına da təsadüf etdik; məsələn: *Gücinən deyil, əzizim, bu şahabi-əşqdir, eşq* [SƏN, II, 54].

M.F.Axundzadə əsərlərində və "Əkinçi" qəzetində *gücinən* sözünün *gücülə* variantı işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadə bəzən mənsub olduğu rayonun şivə xüsusiyyətlərini də mühafizə edir. Oğlu Rəşidin "Bir balaca pariljlinin həyatı" adlı tərcümə etdiyi əsəri redaktə edərkən, yerli şivədə işlənən sözlərin olduğu kimi qalmasına fikir vermişdir. Bu tərcümə dilinə mütərcimin gətirdiyi Şəki ləhcəsini, əsərin redaktoru M.F.Axundzadə də heç bir dəyişiklik etmədən saxlamışdır. Həm mütərcim, həm də redaktor *-la, -lə* qoşmasını canlı tələffüzə olduğu kimi *-nən* şəklində işlətməmişdir: *ləzzətnən, gücnən, şərtənən, dişnən, məsxərəynən, özənən, həvəsənən, təşvişnən* və s.

-la, -lə şəkilçisinin və ilə qoşmasının *-nan, -nən* şəklində işlənməsi müasir canlı danışqda da özünü mühafizə etmişdir [159, 138, 139].

2. *-liq* və *-lə (ilə)* əlamətlərinin birgə işlənilib isim və sifətlərə artırılması ilə: *Elliklə baş götürüb gedəriz* [BS, 18]; *Neçin yamanlıqla çəkilçin adın?; Ellik ilə bu halətə nə ki var, Gərəkdir ki, çəkək yüz ah Məmməd* [QZ, II, 48, 491]; *Bu səbəbə çox intizarlıq ilə gözləyürlər* [Ə, 1875, №1]; *Əlbəttə, ibtidai əlmədən danışan kitabı çox asanlıq ilə oxumaq olur* [Ə, 1876, №14].

Maraqlıdır ki, S.Ə.Şirvani dilində *elliklə* mənasında canlı danışq dilindən alınmış söz *elcarı* sözü də işlənir: *Girdi bacadan içəri elcarı; Murr ha murr salıban hər sarı* [SƏŞ, IV, II, 509].

3. Sadə tərzi-hərəkət zərflərinə *-dan, -dən* şəkilçilərini artırmaqla: *Biri nəgəh yalandan ağılandı* [SƏŞ, IV, II, 396]; *Tazədən gəldi gənə başıma səvda-səvda* [SƏN, II, 87].

4. Təktərəfli təyini söz birləşmələrinə *-nə* əlamətini artırmaqla düzələn tərzi-hərəkət zərfinə "Əkinçi" də daha çox təsadüf edilir: *Tut ağacı ki, onun yarpaqları ilə barama qurdi saxlanır isti tərəf ələfiyyatdır ki, bizim xeyr bərkətlili vilayətimizdə öz başına əmələ gəlir* [Ə, 1876, №22]; *Onin ortasında uzunlamasına iki cərgə axırlar qayrılıb* [Ə, 1875, №11].

Nümunədə verilmiş *özbaşına* və *uzunlamasına* sözləri canlı danışq dilindən alınmışdır.

5. Sadə və düzəltmə sözlərin sonuna şəkilçilənmiş *-ca* və *-cə* ədatlarını artırmaqla: *Gərəkdir yetiş artıqlığına ləzzətin muzdu* [QZ, II, 283]; *Şərəfnisə xanım bunlardan əvvəl xəlvətə gəlib yük qabağında asılan kilim gərdəyin dalsına girib pusur ki, görsün nə danışacaqlar* [MFA, V, 24].

6. İsimlərin sonuna *-sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçilərini artırmaqla: *malısız, atsız, yüyənsiz, isbatsız, yarsız, insafsız* və s. Lakin elə alınma sözlər də vardır ki, onlar bütöv halda dilimizə keçmişdir: *Bica aparma seyri-gülüstanə könlümü* [SƏN, II, 109]; *Səkinə xanım. ...Oni itdən biabru edərəm* [MFA, VI]; *Qapıda duran övrətlər biəlaç yol verdilər* [NV, IV, 115].

Nümunələrdəki *bica, biabru, biəlaç* sözlərinin tərkibindəki *bi-* önşəkilçisi Azərbaycan dilindəki *-siz* şəkilçisinin qarşılıqlı ekvivalentidir.

Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə dilində *-siz* şəkilçisi funksiyasını daşıyan *-cək* əlamətinə rast gəldik ki, buna hələlik tədqiq etdiyimiz başqa materiallarda təsadüf olunmadı: *Bu halda qaldı qaldan Hatəmən ağa və Şahbaz bəy yatdıqları damdan yuxudan*

oyanıb, dəst-paça, köynək cək Müsyö Jordanın səsinə yüyürülər [MFA, V, 42].

İki eyni və ya müxtəlif sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflərinə XIX əsr materiallarının dilində aşağıdakı şəkildə təsadüf edilir:

1. İki sadə sözün (isim, sifət, say, zərf) təkrarlanması yolu ilə.

Q.Zakirin dilində *yavaş-yavaş, heyran-heyran, tazə-tazə, xuraman-xuraman, şirin-şirin* və s. bu kimi çox işlənən mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflərinə rast gəlirik.

Maraqlıdır ki, Q.Zakirdə *qıvrım-qıvrım* sözü ilə bərabər, mənşəyi ərəbcə olan sinonim mənalı *fətilə-fətilə*, həmçinin *parça-parça, para-para, xurd-xurd, riza-riza, riz-riz, dəlik-dəlik, surax-surax, rövzən-rövzən, qat-qat, səf-səf, bir-bir, tək-tək* kimi mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri işlənir.

Bözən eyni misrada sinonim mənalı elə sözlər işlənir ki, bu şair təxəyyülünü daha da güvvətləndirir, şeirdəki emosionallığı, ekspressivliyi bir daha gücləndirir: *Xədəngin cismimi cövsən eyləmiş, Dəlik-dəlik, rövzən-rövzən eyləmiş* [QZ, 29].

Q.Zakir, həmçinin, *damcı-damcı* mənasında *dumurcuq-dumurcuq, dal-dal* əvəzinə *geri-geri, birdəfəlik* əvəzinə isə canlı danışq dilindən alınmış *ilim-ilim* mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflərindən də istifadə etmişdir: *Bəyaz cəbinindən gül kimi şəbnəm. Dumurcuq-dumurcuq axa üzünə; Geri-geri gedib bihissü mədhuş; İlim-ilim itar ta ruzi-əbəd* [QZ, II, 6, 412, 433].

S.Nəbati dilində çox işlənən mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri ilə bərabər, *əbas-əbas, səf-səf, varun-varun*, Seyid Əzim Şirvani şeirlərində *səf-səf, quru-quru*, B.Şakirin əsərlərində *tərəf-tərəf*, "Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi" əsərində *dəstə-dəstə* ilə paralel işlənən sinonim mənalı *erəb* sözü *fövc-fövc*, M.F.Axundzadənin dilində sinonim mənalı *boş-boş, yava-yava, şan-şan, tikə-tikə*, "Əkinçi" qəzetində *düğün-düğün, qat-qat, cərgə-cərgə, mərtəbə-mərtəbə* kimi mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri də özünü göstərir.

Verdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, hərəkəti təsvir etmək bu cür zərflər bəddii üslub üçün əsas vasitələrdəndir. Bu təkrarlar iş-hərəkətin tərzinin intensivliyini bildirir.

2. Təkrar olunan isim və sayın arasında *-ba, -bə* ünsürlərini artırmaqla. Qasım bəy Zakirin dilində *dilbədil*,

dizbədz kimi mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri məhdud dairədə işlənəndə, *üzbəüz, əlbəəl* kimi zərflər nisbətən işləkdir. Maraqlıdır ki, *əlbəəl* zərfi öz haqiqi mənasından çıxaraq zaman məfhumlu *dərhal, o saat, həmin vaxt* kimi sözləri əvəz edir ki, bu da ümumxalq dilindən gəlmədir: *Dərviş Kəlbi hazır olur əlbəəl; İşarə edən tək gələr əlbəəl* [QZ, 299, 21].

S.Ə.Şirvani dilində *gorbəgər, vərəqbəvərəq, qılıncaqılıncaq* və *birbəbir* ilə bərabər, alınma *yekbəyek* sözüne də təsadüf edilir. *Yekbəyek* sözü canlı danışq dilində çox işlənir.

M.F.Axundzadənin dilində, az da olsa, bu növlü mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfinə rast gəlirik: *Mən sizi a d b a a d murova nişan verib istəmişəm* [MFA, V, 119].

Hec bir materialda təsadüf etmədiyimiz, yalnız M.F.Axundzadənin dilində rast gəldiyimiz *düzbədz* sözü dialektlərimizdə də işlənir. Bu, *dübbədz* sözünün fonetik variantıdır: *Ay aman, vəzir düzbədz qapıya sarı gəlir* [MFA, V, 53].

3. Təkrar olunan iki sözün arasında *-a, -ha* ünsürünü artırmaqla. Belə sözlər qismən Q.Zakir, lap çox M.F.Axundzadə dilində işlənir: *Mey içib, məclis edək nuşanuş* [QZ, II, 216]; *Amma, Sərkis, çox irəli durmuşuq, bu yerdə qapa-qap üstümüzə çıxarlar; Araz qıjha qıj axır* [MFA, V, 118].

Qıjhaqıj sözünün *qıchaqıq* variantına S.Ə.Şirvani dilində təsadüf etdik: *Ox atılıb hər tərəfə qıchaqıq* [SƏŞ, IV, II, 572].

4. İki eyni yamsılama sözün təkrarı ilə. Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfinin bu növünə əsasən Q.Zakirin dilində, M.F.Axundzadə, qismən də S.Ə.Şirvani və N.Vəzirov əsərlərində rast gəlirik: *Urarlar qumrılar cəh-cəh, oxurlar kəkkələr qəh-qəh; Əbrulərinin yadı ilə başını, dilbər, Döyər yerə təq-təq* [QZ, II, 194, 259]; *Mollanı görsə mirt-mirt danışar; Lal olur bizdə bildiyin də çaşar; Mırr ha mırra salıban hər sarı* [SƏŞ, IV, II, 462, 509]; *Şəhbəz bəy. Müsyö Jordanın yanında əminin üstünə çıxır-çıxır çığırdı, məni də hədəldi* [MFA, V, 30]; *Bu halda birdən damın bağlanmış qapısı taraqq-taraqq döyülür* [MFA, V, 40]; *Arvad yənə dıngır-dıngır eləyir* [NV, IV, 46].

5. Mənaca bir-birinə yaxın iki müxtəlif sözün yanaşması ilə. *Bu gün neçə gündür qocaman Zakir; Tazə-təri sevmiş, tazə-tər olmuş; Müşküldür gələn bayrama, Acü susuz dözə qurban* [QZ, II, 91, 111]; *Behəmdillah, dəxi bundan*

sonra dil tirə-tar olmaz [QZ, II, 153]; Gözəl olan gərək biar olmasın; Təmiz-tarıq olsun, yassar olmasın [QZ, II, 89]; O da söz annamayır, sözləri çaş-baş gəlir [SƏŞ, IV, II, 296]; Bu sifət çox çərən-pərən danışır [SƏŞ, IV, II, 40]; Eylədi əndamını dəlmə-deşik [SƏŞ, IV, II, 563]; Şəhrəbanu xanım. Bir firəngi qonağıımız var, xəyalındadır ki, ona qoşulub Parij şəhərinə getsin, mənim bu oturan güllüzlü uşağı ki onun adaxlısıdır, iyirmi gündən sonra toyu başlanacaq, ağlar-sızlar qoysun [MFA, V, 32, 33]; Səkinə xanım. Mənim haqqım yerlül-diblül batsa da, mən Ağ Həsənə gedən degiləm [MFA, VI].

Zaman zərfi

Sadə zaman zərflərinə aid faktlara müraciət edək: *Ki, indi şölvər oldu, cahanda, vəhşətdir* [AB, I, 298]; *İndi xəlf içində acəb nizam var; Bilməmişdim indi oldım hali mən; Şimdi bu dağılmış Şirvanə dönüb; Şimdi aləm amirəslərə dönüb* [BŞ, 17, 15, 21].

Baba bəy Şakirdə fars dilindən alınmış "gec" mənalı *dir* sadə zaman zərfinə də təsadüf etdik: *Bəzinə tezlik ilə, bəzinə dir eylər* [BŞ, 33].

Qasım bəy Zakirdə: *Qulluq edib axşam sənə, dan sənə; Xoş gəlməz indi səmimə, bilməm səbəb nədir; Şimdi vəli dilsizluq etmədi şüarı; Rüksarına öncə mən edim deyü tamaşa; Bir adam idim əvvəl divanələr içrə; Alıbdı canımı bayaq gözlərin; Günəş rüksarına hərdəm tökrər zülfü-siyahfəmi; Dün düşdü güzərim yarin kuyinə* [QZ, II, 172, 202, 242, 139, 94, 153, 44].

Qədim yazılı abidələrimizdə *dün* sözü həm gecə, gecə vaxtında və həm də dünən mənasında işlədilmişdir [239, 52].

Seyid Əzim Şirvanidə: *Dün birinə nəql eylədim, ey filan, istəyirəm nəzm ola bir dastan; Əvvəl olmuşdu gər nihan oğru, Ağibat oldu bir yaman oğru* [SƏŞ, IV, II, 559, 488].

S.Nəbati dilində *indi, sabah, tez* və s. bu kimi sadə zaman zərfləri ilə bərabər, sinonim mənalı *daim* və *həmişə* zərfləri də işlənir. Hətta həmin zərflərdən eyni misrada istifadə edilmişdir: *Daim ki, qış olmaz, həmişə belə qalmaz* [SƏN, II, 176].

M.F.Axundzadə öz əsərlərində *indi* formasını əsas götürmüşdür. O müxtəlif katiblər tərəfindən köçürülmüş əlyazmaları üzərində təzədən əl gəzdirərkən *indi* sözünü düzəldib *indi* şəklinə salmışdır [232, 54].

Bundan başqa, M.F.Axundzadənin dilində *hələ, israqagün, sabah, bildir* kimi sadə zaman zərfləri də işlənir.

"Əkinçi" qəzetində isə *indi, imdi* və *şimdi* sözləri paralel işlənir; *gec, səh, sabah, dünən, gündüz* kimi sadə zaman zərflərinə təsadüf edilir. Qəzetdə həmçinin gündüz sözünün ümumxəlf dilindən alınmış *güniz* variantına da rast gəlirik.

Düzəltmə zaman zərfləri materiallarda aşağıdakı şəkildə işlənir:

1. Sadə zaman zərflərinə və qeyri-müəyyən kəmiyyət zərfi olan çox sözünə *-dan, -dən* şəkilçisini artırmaqla: *Zahirən, vardır təzədən, sənə bir söz deyən məndən* [QZ, II, 66, 87]; *Əzəldən deyər ki, bəri dur, bəri; Tutmuşdu könül şəhrini acıq çoxdan sipəhi-qəm* [QZ, II, 257]; *Yetmiş idi mənə çoxdan şüəralıq xəbərin* [BŞ, 32]; *Ləşkəri-fəqr edirdi mənə çoxdan yəğmə* [SƏŞ, IV, II, 341].

Maraqlıdır ki, Q.Zakirin dilində tədqiq etdiyimiz digər materiallarda rast gəlmədiyimiz, ümumxəlf danışq dilindən alınmış *gecədən* düzəltmə zaman zərfinə təsadüf etdik: *Tamam adın eşitdiyin gözəllər; Gecədən durub sürtük edərlər; Gecədən bir zabuska (?) yeyirən; Gəlib axşamdan dərdin deyirsən* [QZ, II, 74, 375].

Seyid Əzim Şirvanidə *sonradan* düzəltmə zaman zərfi ilə bərabər, həmin sözün canlı danışq dilindən alınmış *soradan* variantı, *əvvəldən* mənasını özündə göstərən, *ibtidai* ərəb sözünə *-dan* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn *ibtidadan* düzəltmə zaman zərfi işlənmişdir: *Sonradan saqqala verir rəvnəq; Sonradan başını dolandırtdım; İbtidadan eləsəm şərh bu əhvalı əgər* [SƏŞ, IV, II, 397, 422, 25].

Tədqiq etdiyimiz digər materiallarda da düzəltmə zaman zərfinin bu növünə rast gəlirik: *əzzəldən, əzəldən* [SƏŞ, IV, II, 220, 130]; *sabahdan* [SXT, 21].

2. Yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə *qədər* məzmunlu ünsürlərin artırılması ilə.

Müşahidələr zamanı bu əlamətlərin Q.Zakirdə *-dan, -dən, -dək, -tək, -cən*, B.Şakirdə *-dən, -dək*, S.Ə.Şirvanidə *-cən, -dək*; M.F.Axundzadədə *-cən, -dək, -tan*; "Əkinçi" qəzetində *-cən, -dək, -dik* kimi müxtəlif variantlarına təsadüf etdik. Faktlara müraciət edək: *axşamdan, axşamata, səhədən, səhəcən* [QZ]; *səhbəcən, səhbədək* [BŞ]; *novruzəcən* [SƏŞ]; *buratan* [MFA]; *bu çaqəcən, indiyəcən, bucaqədək, bu çaqədək* [Ə].

3. Bözi sadə zaman zərflərinə -cə şəkilçisini artırmaqla: *tazəcə* [BŞ]; *qabaqca* [SƏŞ].

4. Sadə zaman zərflərinə -lər şəkilçisini artırmaqla; *indilər* [BŞ]; *gündüzlər, gecələr* [QZ]. Baba bəy Şakirdə təsadüf etdiyimiz *indilər* zaman zərfinə tədqiq etdiyimiz başqa materiallarda hələlik rast gəlmədik.

5. Sadə zaman zərflərinə -lik + la/-lik ilə əlamətlərini artırmaqla.

Bu növ düzəltmə zaman zərfinə, əsasən, tez sözündə təsadüf etdik: *tezlik ilə* [BŞ], *tezlik ilə* [QZ].

6. Sadə və düzəltmə zaman zərfinə və ismə -də şəkilçisi artırmaqla: *axırdə* [BŞ], *əvvəldə* [QZ], *axırdə* [SƏŞ], *axırdə* [ŞXT], *yayda, qışda* [Ə], *tezlikdə* [NV].

XIX əsr materiallarını tədqiq edərkən müəkkəb zaman zərflərinin aşağıdakı növlərdə işlənməsinə təsadüf etdik:

1. Bir-birinə yaxın mənalı, yaxud iki antonim mənalı sadə zaman zərfinin yanaşması yolu ilə: *əvvəl-axır* [BŞ], *səhər ertə, gecə-gündüz, şamü-səhər* [QZ]; *gecə-gündüz* [SƏŞ], *səhər-axşam* [SƏN], *gecə-güniz* [Ə].

S.Ə.Şirvani dilində *gecə-gündüz* sözünün *gecə-gün* variantına təsadüf etdik ki, bu da şairin öz fərdi üslubundan irəli gəlir: *Hər gecə-gün hazır olan namı var* [SƏŞ, IV, II, 575].

2. Bu, o işarə əvəzlilikləri, zaman zərfləri və zaman məfhumlu isimlərin birgə işlənməsi ilə: *Ol gün* [QZ], *bu səfər, bu gün* [SƏŞ]; *o ildə, o vaxt* [ŞXT], *bu səfər* [Ə].

M.F.Axundzadənin dilində canlı danışqdan alınmış *bu saatda* müəkkəb zaman zərfi çox işlənir: *Vallah bu saatda gedib bu xəncər ilə onun bağırsaqlarını ayağına dolaram* [MFA, VI].

"Əkinçi"nin dilində isə *indi* mənasında işlənen *bu halda* müəkkəb zaman zərfinə təsadüf etdik: Akademiyənin 200 baş mali var, *bu halda* qış oldiqinə onları təylədə saxliyüblər [Ə, 1875, №11].

3. Bir sayı və müddət, zaman, vaxt, dəm, ləhzə, dəfə, gecə, gün sözlərinin birgə işlənməsi yolu ilə: *Bir müddət, bir dəm, bir zaman* [QZ]; *bir gecə, bir günü* [SƏŞ]; *bir ləhzə* [SƏN]; *bir gecə* [ŞXT].

4. Bir tərəfi say, o biri tərəfi zaman məfhumlu sözlərlə düzəltmələr: *yarım saat* [QZ]; *bir neçə müddət* [SƏŞ]; *əlli ildə* [SƏN]; *neçə müddət, neçə vaxt* [ŞXT].

5. Bundan/mundan sözlünə *əzəl, əvvəl, əqdəm, sabiq, sonra* tipli sadə zaman zərfinin yanaşması yolu ilə: *mundan əvvəl* [BŞ]; *bundan əzəli, bundan əqdəm, bundan sabiqə, bundan qabağa, bundan sonra, bundan sora, bundan sonra* [QZ]; *bundan əzəl, bundan müqəddəm, bundan sonra, bundan sora* [SƏŞ]; *bundan öncə* [SƏN]; *bundan sonra* [MFA] və s.

B.Şakirin şeirlərində *bundan sonra* zaman zərfinin sinonimi olan canlı danışq dilindən alınmış *indən boylə, Q.Zakirdə indən sonra, indən belə, bu gündən boylə*, Nəbati əsərlərində isə *bundan belə* kimi sözlərə təsadüf etdik.

6. İki zaman məfhumu bildiren sözlərin yanaşması yolu ilə: *günorta çağı* [BŞ]; *sabaha yavuş, ilk axşamdan, axşama yavuş* [QZ]; *yavuş dəmdə, dün gecə* [SƏŞ]; *səhər vaxtı* [SƏN], *keçən həftə* [MFA], *ilkinci çağı* [MFA].

Q.Zakirin dilində bu gündən sonra mənasında canlı danışq dilindən alınmış *bu gündən boylə/belə* müəkkəb zaman zərfinə də təsadüf edilir.

7. Birinci tərəfi çıxışlıq, ikincisi isə adlıq, yaxud yönlük halda işlənen iki sözün yanaşması yolu ilə: *günortadan bəri* [QZ]; *gündən-günə* [SƏN] və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *gündən-günə* zaman zərfinin *gün-gündən* və *günü-gündən* variantlarına da rast gəlirik: *gün-gündən* [AB]; *günü-gündən* [SƏŞ]; *gün-gündən* [Ə].

8. *Hər, heç* sözləri və sadə zaman zərfləri, yaxud zaman məfhumlu isimlərin birgə işlənməsi ilə: *hər ayda* [QZ], *hər dəm* [SƏŞ]; *hər ləhzə; hər gecə, hər dəm* [SƏN].

"Əkinçi"nin dilində *hər* sözü ilə yanaşı, *dəfə* mənasında ümum-xalq dilindən alınmış *səfər* zaman məfhumlu isim də işlənir: *Sifən ildə 4-5 dəfə və hər səfər 8-dən 13-cən doğur* [Ə, 1876, №5].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa, *saatbasaat, günbəgün, dəmbədəm, ilbəil, salbasal* kimi həm zaman, həm də torzi-hərəkət məzmunu verən müəkkəb zaman zərflərinə rast gəldik.

Q.Zakirdə *günbəgündən*, S.Ə.Şirvani əsərlərində isə *günbəgündən, dəmbədəmdən* formasına da təsadüf etdik: *Günbəgündən artar cövrü əzabım* [QZ, II, 58]; *Günbəgündən zəllilə xar oluram; Dəmbədəmdən qulaqlarım salxır* [SƏŞ, IV, II, 289, 396].

XIX əsr materiallarını nəzərdən keçirərkən bir sıra sadə yer zərflərinə rast gəlirik: *İrəli gedərsən o durar geri; Əzəldən deyər ki, bəri dur, bəri* [QZ, II, 87]; *Yarələnib əksəri durdu geri* [SƏŞ, IV, II, 572]; *Ağa Məhəmməd şah o il Qarabağı ala bilməyib qoşunlarını götürüb, geri qayıdıb* [SXT, 20].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, *geri* sözünün sinonimi olan *dalı/dala* və *irəli* sözünün sinonimi olan *qabağa* sözlərinə də təsadüf edilir: *Hər kəs baxa irəliyə, dalıya; Gah irəli, gahi dalı gözlərim; Ya odur ki, qaçırasız dalıya* [QZ, II, 306, 403]; *Sən gedibən daldə sövərsən mənə; Gəldi qabağa qolu bağlı pişik* [SƏŞ, IV, II, 563, 573].

S.Ə.Şirvani dilində *irəli* sözünün sinonimi olan *qabaq* sözü *daldə* yer zərfi ilə eyni beytdə işlənir: *Xaçpərastlar tamam düşdü qabaq; Tökülüb daldə qaldıq, ay sarsaq* [SƏŞ, IV, II, 401]. Verdiyimiz nümunədə formaca yer zərfi olan *qabaq*, *daldə* sözlərində tərz-i hərəkət mənası daha qüvvətlidir.

Nəbatidə: *Geri dön, bir bəri bax, xosrovi-xuban gəldi* [SƏN, II, 129].

"Əkinçi"də eyni cümlədə *irəli-geri*, *irəli-dala* kimi sadə yer zərfləri özünü göstərir.

Tədqiq etdiyimiz materialların dilində *içəri*, *aşağı*, *yuxarı* kimi sadə yer zərfləri də işlənir: *içəri* [MFA]; *aşağa* [SƏŞ]; *yuxaruda* [MFA].

S.Nəbatinin dilində də *yuxarı* sözünün sinonimi olan *uca*, *aşağı* sözü ilə birlikdə eyni beytdə işlənmişdir: *Cox da ucaya çıxma, ey qoçum; Balaxanadan bir aşağı gəl* [SƏN, II, 228].

B.Şakirdə *yuxarı*, *aşağı* yer zərflərinin tərz-i hərəkət mənasında, daha doğrusu, məcazlaşaraq işlənməsinə rast gəlirik: *Kimi yuxarı deyüb, kimi aşağı; Bu mənzildə... tapub ixtilat* [BŞ, 10].

Yer zərfi mənasını daşıyan *uzaq* sözü ilə bərabər, sinonim mənalı *irəğ* sözü də təsadüf edilir: *Şimdi gedə bilməz evdən irəğə* [BŞ, 22].

Materialları izlədikcə *kənar*, *qırağ* sözlərinə nisbətən arxaikləşmiş *dişqarı* sözünün fəallığını görürük. Belə ki, həmin söz müxtəlif fonetik variantlarda işlənir: *dişraya*, *dişrəyə* [QZ]; *dişra*, *tişra*, *tişraya*, *tişqarı* [SƏŞ, *dişqarı*, *dişarı* [MFA].

Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə dilində *dişqarı* sözü təyin funksiyasında işlənmişdir: *dişqarı fərraşlar, dişrə fərraşlar* [MFA].

Q.Zakirin dilində *uzaq*, *kənar* mənasında ümumxalq dilindən alınmış *gendə* və *bayır* mənasında *eşikdə* yer zərflərinə rast gəlirik: *Biganələr kimi oturma gendə* [QZ, II, 18]; *Qalıbdır eşikdə zərü bədvən* [QZ, II, 413]. Q.Zakirdə *orada*, *burda* sadə yer zərflərinin eyni misradla işlənməsinə rast gəldik: *O yatır orada xəstəvü rəncur; Sən gəzirsən burda dişadü məsrur* [QZ, II, 401].

Şair bu beytdə bədii ifadə vasitələrindən biri olan antitezadan məharətlə, bacarıqla istifadə etmişdir.

Maraqlıdır ki, Q.Zakirdə *ora*, *orda*, *burda* yer zərflərinin *anə*, *onda*, *munda*, "Şəki xanlığının tarixindən" əsərində isə *onda* fonetik variantları da işlənir.

Müahidələr zamanı yuxarıda göstərdiyimiz yer zərflərindən *başqa*, *yannə*, *yannıda*, *ortasında*, *arasında*, *arada*, *sağında*, *solunda* və s. bu kimi sadə yer zərflərinə də rast gəldik.

Müasir Azərbaycan dilində düzəltmə yer zərfi çox az işləndiyi kimi, XIX əsr materiallarında da məhdud dairədədir: *Çün filanı bu aralıqda çox arif görürür* [SƏŞ, IV, II, 26] və s.

"Əkinçi" qəzetinin dilində *yaxınlıqda* sözünün sinonimi olan *yavıqlıqda* kəlməsi çox işlənir. "Həmin söz *yaxın*" mənasında bəzi qədim türk dillərində də işlənmişdir" [95, 249].

Kəmiyyət zərfi

Q.Zakirdə *az* sadə kəmiyyət zərfi ilə bərabər, məhdud dairədə fars sözü *əndək*, M.F.Axundzadə isə *çox* mənasında *nəhayətdə* sözünə təsadüf etdik. Bəzi materiallarda həmçinin *az* və *çox* mənasında *kəm*, *ziyədə* kimi alınma sözlərdən də yeri gəlmişkən istifadə edilmişdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün faktlara müraciət edək: *Eşitsəm ki, xələl tapıblar əndək; Yoxuşun başına qalmışdı əndək* [QZ, II, 404, 422]; *Heydər bəy. Naçalnik, biz bir-birimizi nəhayətdə sevirdik* [MFA, V, 137]; *Kəm etmə bizdən sayəsın, yarəb* [SƏŞ, IV, II, 186]; *Kəm deyilsən şəcərdən sən; Dərdimi etmə ziyyədə* [SƏN, II, 285].

Qeyd etmək lazımdır ki, nəsr əsərlərində *çox* sözünün sinonimi olan *artıq* kəmiyyət zərfi də müəyyən dərəcədə özünü göstərir. Zibeydə. *Səni vermişəm gedəcəksən, artıq danışma* [MFA, VI].

"Şəki xanlığının tarixində" əsərində *artuq* sözü "üstün", "qalib" mənasında işlənmişdir ki, bunu müəllifin fərdi üslubu hesab etsək, səhv olmaz: *Kosa Pirqulu buna artuq gəlib başın kəsib, padşahın hüzuruna gətirdi* [ŞXT, 14].

"Əkinçi"də *artuq* sözünün çoxluğunu bildirən, yəni *həddindən artuq* məzmununu özündə göstərən *artucaq* düzəltmə kəmiyyət zərfinə təsadüf etdik: *Malə naxoşluq düşən zaman yaxşı saxlanmış maldan yüzi tələf olur isə bizim zəif maldan artucaq tələf olur* [Ə, 1875, №1].

Materialların dilində, xüsusilə şeir dilində, geniş dairədə *-ca*, *-cə*; *-unca*, *-ünca* kimi *qədər* məzmunlu şəkilçilər sözlərə birləşərək düzəltmə kəmiyyət zərfləri əmələ gətirir: *Bunca dedim, təməsidir əmirin; Qoymazsan doyunca baxa ruyuna; Aşiq olan adam vərəmlər sənə* [QZ, II, 434, 13]; *Bir doyunca gedim gəzim bağı; Olacaqsan bəs ölüncə sail* [SŞS, II, 393, 204]; *Əgər ələm ümumən düşmənlə olsa, qılca* [SƏN, II, 49]; *Yandırma bunca ataşı-hicranə könlümü* [SƏN, II, 108]; *Dəryayə daş at, ya qaya sal, zərrəcə daşmaz* [SƏN, II, 176].

Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Zakirdə bir-iki yerdə *bir azca* və *bir əndək* kimi mürekkəb kəmiyyət zərflərinə təsadüf edilir: *Bir azca qalmışdı dəfədə bəndi; Bir əndək saxladım bu didəyi-xunbar arasında* [QZ, II, 425, 148].

Materiallarda *bir azacıq* mürekkəb kəmiyyət zərflərinə də təsadüf edilir: *Sona xanım. Bir azacıq da gözləydim, əgər gəlməsə, çarə yoxdur, gərək alacığa qayıdım* [MFA, V, 103]; *Amma oynun odur ki, onun gözü bir azacıq səlamət deyil idi* [NV, IV, 113].

Yönlük halda olan *bir sayı* ilə adlıqda olan hər hansı miqdar sayının yanaşı işlənməsi yolu ilə də kəmiyyət zərfləri düzəlmişdir: *Birə yüz artıbdır, cövrü sitami* [QZ, II, 39]; *Birə beş nəfədi o bəzərgan* [SŞS, IV, II, 449]; *Həmdullah, birə min tutdu bu sövdə, sövdə* [SƏN, II, 123]; *Əsgər bəy. On beş günədək Təbrizə gedərik, qayıdırıq, qaçaq mal gətirik, birə-bir qazanırıq* [MFA, V, 102].

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Qoşma

Azərbaycan dilinin bütün dövrlərində olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də qoşmalar öz orijinallığını saxlamış və məzmun etibarilə sabit olmuşdur. Tədqiqat zamanı müşahidə edilən bəzi arxaik formalar istisna edilsə, XIX əsr ədəbi dilində qoşmaların, əsasən xalq dilində işlənən və canlı danışqda geniş yayılmış variantları mühüm yer tutur.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı boyu ən sabit və ən məhsuldar qoşmalardan biri *kimi* qoşmasıdır. XIX əsr ədəbi dili nümunələrində bu qoşma özünün omonim mənalarda çıxış etməklə yanaşı, həm də həmin mənanı əks etdirən, canlı danışq dilindən gələn müxtəlif qoşmalarla sinonimləşir.

Zaman mənası ətrafında sinonimləşmiş *kimi*, *-dək*, *-ca*, *-cə*, *-can*, *-cən*, *-tan*, *-tən*, *-dən*, *-din* qoşmalarının işlənməsi xüsusilə maraq doğurur. Aydınır ki, müasir Azərbaycan dilində bu qoşmalardan *kimi* rəsmi ədəbi dil üçün daha seçiyyəvidir. XIX əsr ədəbi dili nümunələrində isə (zaman mənasında) *kimi* qoşması ilə yanaşı, canlı danışq dilindən gələn və həmin mənanı ifadə edən *-dək*, *-ca*, *-cə*, *-can*, *-cən*, *-tan*, *-tən* qoşmalarının genişliyi diqqəti cəlb edir: *On beş günədək Təbrizə gedərik* [MFA, V, 69]; *Xahiş edirəm ki, İstambulda varid olan kimi dərhal gecikmədən mənim məktubumu marhum... Əbdürrəhman ağaya təslim edəsiniz* [MFA, III, 97]; *Sonra bilmürək nə olacaq, elə buratın bilirük* [MFA, V, 87]; *Demənam oynasın ta axşamətən* [QZ, IV, 705]; *Yandırıb şamək bizi sübhədən; Nə vaxtdən dözümlənsiz* [QZ, IV, 705]; *Var ümidim ki, Həsən bəy görsə bu əşarımı; Tikdirə Novruzəcən zibə olan xalat mənə* [SƏN, IV, II, 220]; *Nə vaxtdən yaxacaqsan canımı* [SƏN, II, 21]; *Ölünca, bil edərəm naləvü fəğan getmə* [XN, II, 35]; *Bu gecə heç yatmamışam, sabaha kimi fikirdə olmuşam* [NV, II, 60].

Sadələdiyimiz qoşmaların sinonim variantı *-din* qoşmasından danışarkən prof. H.M.Mirzəzadə Azərbaycan və bir sıra türk dillərində apardığı müşahidələrin nəticəsi olaraq göstərir ki, *-din* bu dillərin daha qədim dövrlərində geniş işlənmiş, müasir dövrdə arxaikləşmiş, nə ədəbi, nə də danışq dilində sabitləşmişdir [161, 304, 305].

Kimi qoşması özünün ikinci omonim-benzətmə mənasında xalq dilindən ədəbi dilə daxil edilmiş *tək* qoşması ilə sinonimləşir; bu halda da *-tək* qoşmasının kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil etməsi müşahidə edilir: *Eyləyirdim səni un kimi xəsarət, buğda* [SŞS, IV, II, 195]; *Ay kişi, oğul sənin kimi olmaq görə* [MFA, V, 143]; *Əgər sən tək pərilər padşahi Pariji yıxdırsa da, halaldır* [MFA, V, 93]; *Sərv tək aydı, məni eylədi xar* [MHQ, 72].

Birgəlik məzmununu bildiren *birlə/ilə, ilən//lə//lə//lan//lən//nan//nən*: *Rəqibi görməyə mümkün olardı yarım ilə* [QZ, IV, 180]; *Bir otaqda oturan biz ilən* [QZ, IV, 180]; *Çıxıban həmdəm olur, şah-cahandar ilə* [SŞN, II, 80]; *Səninlə olmaıydim kaş əzəldən aşına, Növrəs* [SŞS, IV, II, 176]; *...mən gözümlə gördüm...* [MFA, V, 38]; *Sirişkim birlə kim xali döğüldür qamətin* [XN, II, 62].

Göründüyü kimi, ədəbi dil üçün normal hesab edilən *ilə* XIX əsr ədəbi dili nümunələrində daha çox ümumxalq danışq dilində mövcud olan sinonim variantları ilə paralel şəkildə işlənir və ikincilərin (*ilə* qoşmasının ümumxalq dilində işlənən variantlarının) üstünlük təşkil etməsi açıq-aydın özünü göstərir.

Nadir hallarda təsadüf edilən *birlə* qoşması XIX əsrdə artıq sifət üslubi seçiyyə daşıyaraq, klassik ənənəyə təqlidçilik meyindən irəli gəlir.

İcrə, üzrə. Bu gün Azərbaycan dilində nisbətən dar çərçivədə işlənən sahə məzmunlu *icrə*, *üzrə* qoşmalarına XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində geniş şəkildə təsadüf olunur və bu hal şərdə, xüsusilə qəzəl janrında daha çox müşahidə edilir: *Bayram günüdür zövqü-səfa xanələr icrə*; *Cananım oturmuş neçə cananələr icrə* [QZ, II, 183]; *Sən görəkdir edəsən xümmi-qədir üzrə nüzul* [SŞS, IV, II, 8]; *O mah şəhr icrə olsaydı, işim nöqsanə dönməzdi* [SŞS, IV, II, 216]; *Güman etmə ki, işrat icrə aylənsin anan sənəz* [XN, II, 32]; *Səd şükür ki, tapdım onu meyxanələr icrə* [MHQ, 32]; *Nə qaşın tək fələk üzrə olu bir taze hılal* [MHQ, 35] və s.

Səbəb-məqsəd bildiren *ucundan* köməkçi sözü və *çün, üçün, ötrü, görə* qoşmaları XIX əsr yazılarında da paralel şəkildə işlənərək bir məzmunu xidmət etdiklərindən sinonimlik kəsb edir; *Eşq ucundan oldum günü qara mən* [QZ, IV, 32]; *Can üçün bir belə cananə görə* [QZ, IV, 84]; *...bu gün məxsus onun üçün zərgərdən gətirmişdim* [MFA, V, 123]; *Yəqinimdir ki, siz də gözəl xasiyyə*

yətinizə görə məni unutmamışsınız [MFA, IV, III, 100]; *O birca qardaşım ölsün ki, sən bir ovuc diyiüdən ötrü bu davanı başlamısən* [NV, III, 67] və s.

Dövrün ədəbi dil materiallarında təsadüf edilən və yuxarıda göstərilən qoşmaların mənasını verən *yolunda, üstə* köməkçi sözləri də xalq danışq dilindən ədəbi dilə gətirilmiş elementlərəndir: *Mövlə yolunda tutiyyə şəkkər əsirgəmə* [SŞN, II, 92]; *Əgər mən səni bu sözün üstə bazarda gədələrimə çubuq ilə döydürməsəm, bu papaq mənə haram olsun* [NV, III, 115].

Sarıdan, barədə, haqqında, dair. Məzmunca aidiyyət bildiren bu köməkçi sözlər aydındır ki, xalq danışq dilində bu gün belə geniş yayılmışdır: *Əgər dinləyicilər əlifbaya dair mübahisə açsalar, görə cavabını bildiyimiz kimi verəsiniz* [MFA, IV, III, 98]; *Beş gün bunlar sarıdan qulağı dinc saltənət edilər* [MFA, IV, III, 102]; *Mənim atamın mərhəmətləri ona haram olsun ki, mənim haqqımda bu tövr bədnəyyət olublar* [MFA, V, 108]; *Bu səbəblərə görə bizim borcumuzdur ki, bu barədə xalq ilə danışq edək* [Ə, 1875, № 1] və s.

Fərqləndirmə məzmunu daşıyan *başqa, qeyri* qoşmaları ilə yanaşı, xalq dilində işlənən *üzgə, savay* XIX əsr ədəbi dilində müşahidə edilən fəal qoşmalardandır: *...bir kürkdən başqa əlinə bir zad düşməyəcək* [MFA, V, 190]; *Bu işi heç kəs düzəldə bilməz səndən savay* [NV, IV, 50]; *Oranın havasını təmiz saxlamıqdan ötrü süddət savay orada bir şey... saxlamır* [Ə, 1875, № 1] və s.

Əlbəttə, XIX əsr ədəbi dilində işlənmiş qoşma və köməkçi sözlər sadələşdirmə nümunələrlə məhdudlaşmır. Belə ki, Azərbaycan dilində mövcud olan qoşma və köməkçi sözlərin bütün növləri bu və ya digər dərəcədə XIX əsr ədəbi dilində öz əksini tapır. Lakin işlənmə intensivliyinə görə haqqında danışılmış qoşma və köməkçi söz növləri daha fəal, daha işlək olduğu üçün onların izahı ilə kifayətləndik.

Bağlayıcılar

Bütün dövr ədəbi dil materiallarında olduğu kimi, XIX əsrdə də bağlayıcılar ya ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin, ya da bütöv cümlələrin bir-birinə bağlanmasına xidmət edir.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində ən geniş yayılmış bağlayıcılardan biri *və* bağlayıcısıdır. Əsasən yazılı dil üçün seçiyəvi olan bu bağlayıcı şifahi dilə, canlı danışq dilinə nüfuz edə bilməmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bütün dövrlərində olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də *və* bağlayıcısı daha çox nəsr əsərlərində müşahidə edilir: *Allah ömür və dövlətinizi artırsın* [MFA, V, 51]; *Əgər qəzetə yazılsa, gərəkdir ki, nəzmən və nəsrən haman qərar ilə yazılısın* [SƏŞ, III, 127]; *Əlindən nə gələr və nə qayıra bilər* [NV, III, 183].

Xatırlatmaq lazımdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq *və* bağlayıcısı orta əsr ədəbi dili nümunələrində yalnız iki həmcins üzvün deyil, həm də daha artıq həmcins üzvlərin bağlanması xidmət etmişdir. Belə hallarda o, *və* birləşdirmək xüsusiyyətindən daha çox sadalama xüsusiyyətini əks edir.

XIX əsr yazılarında *və* bağlayıcısı, əsasən, müasir dildə olduğu kimi iki həmcins üzvün bağlanması xidmət etsə də, bəzən nadir hallarda özünün qədim xüsusiyyətini – sadalama vəzifəsini də mühafizə edir: *Ey İran, hanı sənin o şövkətin və səadətin ki, Keyumərs və Cəmşid və Kəştasib və Nuşirəvan və Xosrovi Pərviz əsarında var idi... sənin xalqın hesabsız rus və Əfqanıstan və Hindistan və Türkiyəstan və Ərəbiyəstan və Fərəngistan məmləkətlərinə pərakəndə olur* [MFA, VII, 24].

Əlbəttə, klassik üslubdan gələn bu xüsusiyyət XIX əsr ədəbi dili nümunələrində geniş işləliyə malik deyildir; ona yalnız xüsusi mənə və məqsəd daşıyan bəzi məqalələrdə təsadüf edilir. Dövrün əsas istiqamətverici xəttini əks etdirən M.F.Axundzadənin, Q.Zakirin, N.Vəzirovun şirin, canlı şeir və dram əsərlərində bu xüsusiyyət, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. *Və* bağlayıcısının sadalama xüsusiyyətinə aid gətirdiyimiz nümunələr isə M.F.Axundzadənin xüsusi mənə və məqsəd kəşb edən fəlsəfi məktublarındandır.

Və bağlayıcısının iştirakı ilə düzəlmiş *və ya* bağlayıcısı bəzən cümlələrin həmcins üzvlərini bağlayırsa (bir mənanı və ya bir mötəbəri sinonim sözlərlə və ya müxtəlif ibarələrlə təkrar etməsələr), bəzən də müstəqil cümlələrin bağlanmasında iştirak edir: *Siyah çeşminmidir bilməm kim, olmuş fitnə yoldaşı, Və ya sərxoş düşübdür, məst olub meyxana o başı* [MHQ, 43].

Müasir türk dillərində geniş yayılmış tabelilik bağlayıcılarından ki XIX əsr ədəbi dili nümunələrində də geniş şəkildə işlənərək, müxtəlif mənalı tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasına xidmət edir: *Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş!* [MFA, V, 92]; *Gərəkdir, bir iş edəsən ki, bizim Şahbaz Pərişad gedə bilməsin* [MFA, V, 72]; *Ah bilməm ki, nəçün bizdən genə yar incimış* [SƏN, II, 114]; *Səhər meyxanə ətrafın gəzirdim məstü birpərvə; Ki, gördüm onda nahaq bir acayib surəti-zibə* [SƏN, II, 37].

Bəzi hallarda, xüsusən şeirdə, *ki* bağlayıcısının qədim forması *kim* müşahidə edilirsə də (*Nə oldu bülbülə kim, qıldı gülüstan tərkin* [XN, II, 35]; *İstəsən kim, biləsən kimdi bu nişanı qılan; Gəzgəzəm, qanıcı duxtəri-tərsayəm mən* [SƏN, II, 86]), bu bağlayıcını XIX əsr ədəbi dili üçün artıq seçiyəvi hesab etmək olmaz. Nəzərə qarpan nümunələrdə onun üslub xatirinə işlənməsi açıq-aydın hiss edilir və belə hallarda *kim* bağlayıcı vəzifəsindən daha çox fikri qüvvətləndirməyə xidmət edərək, odat kimi formalaşır.

Ya-ya tədqiq edilən dövrün yazılı nümunələrində də təbiətinə uyğun olaraq sözlər və cümlələr arasında bölüşdürmə əlaqəsinə xidmət edir: *Gərəkdir ki, bu işdə mənim cadum əsəri ya Pərişad, ya Müsyö Jordanın başında çatlasın* [MFA, V, 79]; *Min manatdan yuxarı xərc elədi həm Ağabəy; Dedi ya cin gəldi, ya xaç, ya əmim əhsanı* [SƏŞ, IV, 24].

Nə-nə bütün dövrlərin ədəbi dil nümunələrində olduğu kimi, XIX əsr yazılarında da cümlədə həmcins üzvlərin, ya da sadə cümlələrin bağlanmasında iştirak edir və *kim* bağlayıcısı tək fikrin məhz qüvvətli şəkildə bağlanmasına xidmət edir: *Nə mən oleydim, ilahi, nə də bu aləm oleydi; Nə sərv qəddin oleydi, nə hasratınla gözüm kor; Nə bahar oleydi, nə ümman, nə boylu göz yaşı cari; Nə gül oleydi, nə gülzar, gülşənin daxi səyri* [SƏN, II, 23].

Qarşılıq bağlayıcıları *amma, ancaq, vəli (lakin)* burada da bəzən sadə cümlələrin həmcins üzvlərini, bəzən də mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır. *Doğru deyirsən, baba dərviş, amma nə acəb olardı ki, bu xəbər bu saatda Müsyö Jordana çataydı...* [MFA, V, 90]; *Ad olar məscidə getmək, vəli bir kəs asla; Qana bilməz ki, bular harda edərər mənə* [MHQ, 90]; *...mən bu saat sübut eyləmə ki, mən dəli deyiləm, ancaq ərzimə qulaq asın* [NV, III, 57].

Səbəb mənalı **çünki**: *Burda münasib deyil, çünki mənim danışıq sözümdür* [MFA, V, 109]; *Söz budur, xalq bunun rövzəsinə çox ağlar; Çünki çox yaxşı oxur, yaxşı bayatı çağırır* [MHQ, 89]; *Qınama bunları çox, çünki budur adətimiz* [MHQ, 90].

Ümumxalq Azərbaycan dilində geniş yayılmış şort mənalı **əgər, hərgah, yoxsa** bağlayıcıları ilə yanaşı, dövrün ədəbi dilində **gər, ar** kimi lakonik formaları da müşahidə edilir: *Əgər bir kimsəyə müznib olurdu, padşahın müqərrəblərindən heç birisi qadir deyil ki, ona şəfaət etsin...* [MFA, IV, III, 11]; *Əgər xanımın əqli olsaydı, o bir dəst libası verərdi mənim qızıma* [NV, III, 55]; *Hərgah mənim oğlum Mahmudda namus-qeyrat olsaydı, mənim nişanələrimin yüzdə biri onda tapılırdı...* [NV, III, 148]; *Heç mümkün deyil, dinməz-söyləməz dur yerində, yoxsa burnunu dişimlə qopardaram* [NV, III, 58]; *Çıxsam ar xalq içində əhli-ayalım utanır* [MHQ, 9].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün ədəbi dilində **əgər** bağlayıcısı **hərgah, yoxsa** bağlayıcılarına nisbətən çox işlənir. **Gər** bağlayıcısına gəlincə isə, bunun da işlənmə dairəsi **əgər, hərgah, yoxsa** bağlayıcıları kimi deyil. Belə ki, **əgər, hərgah, yoxsa** bütün janrlarda özünü fəal surətdə göstərsə, **gər** daha çox qəzəl janrında yazılmış lirik şeirlərdə müşahidə edilir. Bu onunla izah olunur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında yeni bir dövr kimi qiymətləndirilsə də, bu dövrü orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlayan xüsusiyyətlər hələlik tamamilə silinib getməmişdi, bu və ya digər kateqoriya ilə əlaqədar bir sıra forma və xüsusiyyətlər özünü göstərməkdə davam edirdi. Şort bağlayıcılarının yuxarıda göstərdiyimiz növləri ilə yanaşı, klassik ənənədən gələn **gər** bağlayıcısının XIX əsr ədəbi dili nümunələrində, xüsusən qəzəl janrında yazan və ədəbiyyatımızda bu ənənənin davamçıları kimi tanınmış S.Ə.Nəbatinin, M.H.Qarabağının, qismən də S.Ə.Şirvaninin şeirlərində işlənməsi məhz belə bir prosesin nəticəsidir: *Gər dərzi-çərxi-fələk olmasa kamımca gər; Dərzi-dilim eyləram şahı-Xorasanə arz* [SƏN, II, 55]; *Gər mana rəğbət edib dərdini söylər, qocalıq* [MHQ, 21]; *Gər sual eyləsə bizdən biri "bu mərsiyyəxan"; Hər nə təğrir edir, doğrudur, yəinki yalan?* [MHQ, 88].

Maraqlı cəhətlərdən biri də bu dövrün ədəbi dilində, mətbuatda, xüsusən "Əkinçi" qəzetinin dilində, Azərbaycan dilinin qədim yazılarında geniş dairədə işlənmiş ərəb dilindən alınma *binaən/bina*

sözlərinin bağlayıcı kimi çıxış etməsidir. Əsasən *ona görə ki, ondan ötrü ki*, müəkkəb bağlayıcılarının mənasını verən *ona binaən, ona bina* köməkçi sözlərin birinci tərəfi məhz XIX əsrdən azərbaycanlaşmış şəkildə işlənməyə başlamışdır [53, 360]: *Lakin belə məktəbxana açan gərək yaddan çıxarmasın ki, gələcəkdə gərək biz də adam olaq və hər bir elmi öz dilimizdə oxuyaq. Ona binaən ki, indi açılan məktəbxanalarda öz dilimizi oxutmaq nəki lazımdır, bəlkə vacibdir* [Ə, 1876, №19]; *Şəhər divanxanalarında danışq, yazıpozu rus dilində olacaq. Ona binaən gərək rus dili bilən doğru adamlar intixab edəsiniz...* [Ə, 1877, №16]; *Məlumdur ki, hər kəsin mahnıdan xoşu gəlir, ...ona bina onun mənasını yaxşılaşdırmaq sayına düşmək lazımdır* [Ə, 1877, №18] və s.

Əlbəttə, qəzet dilində belə formaların işlənməsi öz dövrü üçün tamamilə təbii hal hesab edilməlidir, çünki qəzet mühərrirlərinin təhsili, əsasən, klassik ənənə ilə bağlı idi; qəzetin məqalələrinin yazılmasında məlumdur ki, yeni demokrat əhvali-ruhiyyəli gənclərlə yanaşı, dövrünün yaşlı ziyalıları da iştirak edirdi və əsas işçilər də bunlardan ibarət idi. Belə bir vəziyyətdə qəzet məqalələrinin üslubunda təbii olaraq bu ikilik özünü göstərməli idi.

Ədatlar və modal sözlər

XIX əsr yazılı nümunələrində ədatlar köməkçi nitq hissələri sırasında öz rəngarəngliyi ilə xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir.

də/də/dəxi, daha ədatları cümlədə işlənərək, sözlərə müəyyən mənə çalarlığı, xüsusi emosionallıq verir.

XIX əsr ədəbi dilində bu ədatların işlənməsi ilə əlaqədar olaraq onu qeyd etmək olar ki, bu dövr materiallarında *dəxi* və *daha* (müxtəlif fonetik variantlarda) ədatları daha geniş dairədə çıxış edir. Klassik üslubu təqlid edən və onların ənənələrinə sadiq qalan yazıçıların əsərlərində *daha* işlənsə də, üstünlük, əlbəttə, *dəxi* ədatına verilir: *Gəl, Nəbat, dəxi üzəndən bu niqabı götürək* [SƏN, II, 144]; *Ey gözüm, yatma dəxi, gəl dəxi bidar ol-ol* [SƏN, II, 70]; *Nə durubsan dəxi pişvazə yügür, qıl təcil* [SƏN, II, 147]; *Dəxi bir yol dəginən vahidü yektayəm mən* [SƏN, II, 86]; *Yoxdu hicranına könlümdə dəxi tabü təvan* [MHQ, 15]; *Zəmana bir sənin tək məhliqə etməz dəxi peyda* [MHQ, 29] və s.

XIX əsrin ədəbi dil nümunələri üçün *daha* və *da/da* ədətlərinin işlənməsi daha səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, bu dövrün yazılarında *daha* ədatı nəinki müasir ədəbi dilimizdə qəbul edilmiş şəkildə, hətta canlı danışq dilində işlənen variantında belə öz əksini tapır: *Ölmək ölməkdə, dəyi xırtdamaq nə lazım* [NV, III, 79]; *Yer üzündən kökünüz kəsilydi, dəyi məndə can qalmadı* [NV, III, 61] və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *da/da* XIV əsr ədəbi dili materiallarında bağlayıcı kimi də çıxış edir. Lakin bu məqamda belə müəyyən bir mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etdiyi üçün o, bağlayıcıdan daha çox qüvvətləndiricilik (ədatlıq) xüsusiyyətini kəsb edir: *Əgər sən tək pərilər padşahi, Pariji yıxdırsa da, halaldır* [MFA, V, 93]; *Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş* [MFA, V, 92]; *İkimiz də səndən təvəqqe edirik...* [MFA, V, 100].

Müasir dövrdə canlı danışq dilində işlənen ən fəal ədətlərdən biri *ta* ədatıdır. Ədəbi dildə *daha* ədatının məzmununu verən və onun qarşılığı kimi çıxış edən *ta* Azərbaycan klassik ədəbi dili nümunələrində həmin mənada və geniş dairədə işlənməmişdir. *Ta* ədatı ilə bağlı olan bu cəhət XIX əsr ədəbi nümunələrinin dili üçün də səciyyəvi sayıla bilər. Bu dövr ədəbi dili materiallarında *ta* o qədər geniş miqyasda işlənir ki, hətta o özünün müxtəlif omonim mənalarnı da əks etdirir: *Gərəkdir əl-ələ vermək ki, ta ol sadalənsin* [SƏŞ, IV, II, 60].

Bəzi hallarda *ta* ədatı *ki* bağlayıcısı ilə yanaşı işlənərək, birlikdə müəyyən bir mənanın, məqsədin nəzərə çatdırılmasına, qüvvətləndirilməsinə xidmət edir: *İstəyirəm onu "Narodnu uçilişə"nin direktoruna ırsal edim ki, əgər mümkün olsa, çap olunsun, ta ki, uşaqlar oxusunlar* [SƏŞ, IV, II, 124]; *Ta ki, Məcnun olmuşam, divanələrdən küsmüşəm* [SƏN, II, 84]; *Ta ki, onlar edələr məşvəratı-eyşü sürür: Kim nə növ ilə gərək başlana işrat, ola sur* [MHQ, 83]; *Anlayaq ta ki, bunu harda olur kəsbiriyə* [MHQ, 91].

İnkarlıq bildirən *xeyr* və onun antonimi *bəli*, eləcə də *heç*, *hərgiz* XIX əsr yazılarında eyni dərəcədə işlənmir. Bu mənada fars dilindən keçmiş *hərgiz* sözünün azlıq təşkil etməsi özünü göstərir. Doğrudur, orta əsr klassik şeir nümunələrində bu söz *qətiyyə*n, *heç* ədətlərinin məzmununu vermək üçün geniş miqdarda işlənməmişdir. *Hərgiz*, XIX əsrdə yazıb-yaratmış S.Ə.Nəbati, Q.Zakir kimi şairlə-

rin əsərlərində, xüsusən klassik qəzəlləri xatırladan lirik şeirlərində də özünü göstərir: *Baxmanam hərgiz əgər xurşidi-ələmtab ola* [SƏN, II, 137]; *Sən gedəndən bəri hərgiz gülmənam* [QZ, II, 46]. Lakin həmin mənanı əks etdirən *heç* bu dövr yazılarının leksikonu üçün daha səciyyəvidir: *Həkim sahib vallah, heç başa düşmədim ki, nə danışdınız* [MFA, V, 72]; *Arabada iki böyük sandıq var ki, heç tərptəmək olmaz* [MFA, V, 162]; *Bu firənglər necə nəşükür olurmuşlar, heç yaxşılıq bilməmişlər* [MFA, V, 66].

Sual ədətlərindən *-mı, -mi, -mü, bəs, məgər* bu dövrün ədəbi dilində də kifayət qədər işlənir: *Necə ağlamayım, bəs ağlamazmı?* [QZ, IV, 123]; *Bir göz ki, səni görməyə dünyaya baxarmı?* [QZ, IV, 194]; *Murova desəm, yerindən qop, qopmazmı? Araza desəm axma, axarmı?* [MFA, V, 81]; *Məgər mən ölmüşəm ki, səni vəzir özgəsinə verə bilə?* [MFA, V, 107]; *Bəs hansı diləncilər görəsən quldur oldular, yollar kəsildilər?* [MFA, V, 65]; *Bəs necə olmaq gərək?* [MFA, V, 214]; *Necə danmaq olu bəs möcüzeyi-Qurani* [SƏŞ, II, 26]; *Sənə nə etmişdi məgər ol məhi-Kənan, Yusif* [SƏŞ, II, 136].

XIX əsr yazıçıların əsərlərində *kaş* ən geniş yayılmış ədətlərdəndir. Bu ədat, əsasən, arzu şəkilli fellərdən əvvəl gələrək, cümlədə əks edilmiş arzu, bəzən də təəssüf mənasını qüvvətləndirir: *Kaş öləydim, bu günü görməyəydim* [MFA, V, 249]; *Kaş gəlməyəydim, kaş bu vilayətin əhlini görməyəydim* [MFA, V, 9].

Bu dövrdə geniş dairədə işlənməsi ilə diqqəti cəlb edən sözlərdən biri də *gərək* modal sözüdür. Bu söz cümlədə bəzən müstəqil şəkildə işlənərək vaciblik mənası ifadə edir: *Gözəlin büllur tək gərək bədəni* [QZ, IV, 32]. Çox vaxt isə cümlənin mürəkkəb xəbərinin tərkib hissəsi kimi (*gərək* və ya *gərəkdir* şəklində) çıxış edərək, əsasən felin vacib şəklini ifadə edir. Belə hallarda *gərək* (və ya *gərəkdir*) müxtəlif şəkildə işlənmis fellərlə əlaqəyə girir və cümlədə icra olunmuş hərəkətin vaciblik mənasında işlənməsini nümayiş etdirməyə xidmət edir: *Hələ gərək vəzir bizim məhəbbətimizi anlamaya* [MFA, V, 108]; *Nə tövr olsa, gərək bu daqiqə burada olalar* [NV, IV, 17].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilindəki ədat və modal sözlərdən danışarkən, bəzi alınmaların cümlədə köməkçi vasitə kimi çıxış etməsi də qeyd olunmalıdır. Bu bir həqiqətdir ki, ümumiyyətlə, bütün dövrlərdə yazıb-yaratmış Azərbaycan alim və yazıçıları

ərəb, fars dillərini öz ana dilləri kimi bilmiş və yaradıcılıqlarının böyük bir hissəsini bu dillərdə aparmışlar. Əlbəttə, XIX əsrdə ərəb və fars dillərində yazıb-yaratmaq ənənəsi artıq öz vacibliyini itirmişdir. Lakin bu ədəbi məktəbin yetişdirmələri XIX əsr ziyalıları-nın əksəriyyətini təşkil etdiyi üçün təbii olaraq onların dilində, yazı-larında bir sıra alınmalar özünü göstərirdi. Belə alınmaların bir qismi də, qeyd edildiyi kimi, ətad və modal söz seçiyyəsini daşıyır və bunların azərbaycanca qarşıqlarının XIX əsr ədəbi dilində daha intensiv şəkildə işləndiyini etiraf etmək lazımdır. Bununla belə, ərəb, fars dillərindən alınmış variantlar hələ də özünü göstərməkdə idi.

Xub, min-min tūmāna dāyən şəhəri xarab etdirirsiniz? [MFA, V, 88]; *Amma Hacı Nuru şair, ittifaqən, çağırılmamış gəlirdir* [MFA, V, 37]; *İnşallah taala onun tədbirlərinin hamısını pozub, öz mətləbimə çataram* [MFA, V, 108]; *Həşəllillah, mən olam nemətə küfran. Qasir* [SƏŞ, II, 148] və s.

XIX əsr ədəbi dili nümunələrində müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan bütün ətad və modal sözlər bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Yuxarıda haqqında danışdığımız ətad və modal sözlər nisbətən geniş dairədə işləndiyi üçün onlar haqqında ətraflı bəhs etməyi lazım bildik.

Haqqında bəhs edilməmiş *əlbəttə, tutalım, əvvəla, əvvələn, səni-yən, qoy, -ca, -cə, -gəl, amma, bari, görəsən, gəlsənə, ancaq, bəlkə, xüsusilə xülasə, lap, əcəb, əsla, elə belə, müxtəsər, həttə, xüsusən* və bu kimi köməkçi sözlər öz əsas vəzifəsini yerinə yetirərək, bu və ya digər dərəcədə cümlələrə və bələklə də, dövrün ədəbi dilinə müxtəlif mənə incəlikləri, xüsusi üslubi mənə çalarları vermiş, onu xəlqilik baxımından daha da zənginləşdirmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, əsrlərlə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün mərhələlərində bu və ya digər dərəcədə əksini tapan xalq dili xüsusiyyətləri və onun ayrı-ayrı elementləri artıq XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ana xəttinə çevrilmiş, ədəbi dil bu xətdən şəxələnməmiş, qidalanmış, bəhrələnməmişdir.

Böyük təqəddici V.Q.Belinski ədəbi dilin inkişafını ümumxalq dilinin sadə, aydın, dəqiq, canlı, oynaq, mənəli söz və ifadələrinə yiyələnməsində görürdü. Bu mənada XIX əsr ədəbi dili ümumiyyətə Azərbaycan, ədəbi dilinin inkişafı tarixində xüsusi mövqedə durur.

IV FƏSİL

SİNTAKTİK QURULUŞ

Nəsimi, Füzuli, Vəqif, Zakir kimi klassik şairlərimizin, Qurbanı, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər kimi el şairləri və aşuqların yaradıcılıq nümunələrini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, hər bir dövrün öz inkişaf səviyyəsinə müvafiq yaranan yeni terminologiya müstəsna olmaqla, Azərbaycan dili quruluş etibarilə yüksək zənginliyə malik olmuş, ədəbi dil kimi təşəkkül tapdığı və irəlilədiyi bütün dövrlərdə ən zərif və incə fikirlərin ifadəsinə imkanlı olmuş, heç bir fikrin ifadəsi üçün çətinlik qarşısında qalmamışdır. Buradan o nəticəni çıxarmaq olmaz ki, böyük sənət adamlarının, görkəmli alim, şair və yazıçılarımızın Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xidmətləri yoxdur və ya az olmuşdur. Əksinə, dilin potensial imkanlarının üzə çıxarılması, ədəbi dilin cəlalanması, zənginləşməsi üçün onun sənətə qələmi ilə işlənməsi, dilin zəngin lüğət ehtiyatının, quruluş xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması həmişə vacib olmuş, dil işlənməklə yüksək mədəni keyfiyyətlər kəşb etmişdir.

Milli dilin XVI əsrdən başlayan təşəkkül və inkişaf yolunda XIX əsr xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq, bir tərəfdən dil elmi nəzərat başlayır, digər tərəfdən orta və klassik üslub davam etməklə yanaşı, realist nəsrin, dramaturgiyanın, satiranın, ədəbi-fəlsəfi traktatın meydana çıxması milli ədəbi dilin cəlalanmasında, səlisləşməsində, qrammatik-sintaktik qaydaların sabitləşməsində, ədəbi dilin bir sıra arxaik ünsürlərdən təmizlənməsində daha çox iş görmüşdür.

Ədəbi dilin inkişafında hər bir kiçik mərhələnin rolu vardır. Ona görə də XIX əsrə bütövlükdə eyni gözlə baxmaq olmaz. Bu əsrin birinci yarısı əvvəlki əsrlərdən, başlıca olaraq, Qasım bəy Zakirin satira yaradıcılığı ilə fərqlənir. Orta üslub – qoşma, gəraylı üslubu, klassik üslub – qəzəl, qəsidə üslubu davam edir. A.Bakıxanovun nəsr dil və üslub etibarilə Füzuli nəsrindən xeyli fərqlənsə də, köhnə nəsr üslubunun bir sıra xüsusiyyətlərini də mühafizə edib saxlayır. XIX əsrin ikinci yarısı M.F.Axundzadənin komediyaları ilə başlayır.

Komediyalar vasitəsilə ümumxalq dilini bütün quruluş xüsusiyyətləri, zəngin lüğət materialı ədəbi dilə gətirilir, bütün istiqamətlərdə milli ədəbi dilin imkanları üzə çıxarılır. "Aldanmış kəvakib" və "Kəmalüddövlə məktubları" yeni realist nəsrin əsasını qoyur – Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, A.Şaiq, Y.V.Çəmənzəminli kimi nasirlərin meydana çıxması üçün yol açır. XIX əsrin üçüncü rübündə meydana çıxan "Əkinçi" qəzeti XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində meydana çıxan mətbuat üçün geniş və işıqlı yol açır, ekstralinqvistik amillər güclənir, ana dili məktəblər və ana dili dərslərləri milli dilin şivəçilik elementlərindən təmizlənməsində, təmərküzləşməsində tarixi rolunu həyata keçirir.

Bütün XIX əsr ədəbiyyatını – mətbuatı, bədii nəsr və dramaturgiyanı, orta üslub nümunələrini, klassik ədəbiyyatın davamını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, keçən yüzilliyin milli dilini hazırlıq – XX əsrin sonlarındakı milli ədəbi dilimizdən fərqləndirən amillər üç cəhətlə: 1) elmin, texnikanın, təsərrüfatın, mədəni inkişafın, ekstralinqvistik amillərin hazırkı inkişaf səviyyəsi ilə; 2) ölinə qələm alan ziyalıların – alim və yazıçılarımızın, mətbuat işçilərinin təhsili, savad dərəcəsi, fərdi üslubu ilə; 3) bir sıra arxaik və məhəlli elementlərlə bağlıdır.

Bu cəhətlər XIX əsr boyu milli ədəbi dilimizin sintaktik quruluşunda da özünü göstərməkdədir.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Sintaktik əlaqələr və söz birləşmələri

Söz birləşmələrində və cümlədə sözlər arasında mənə və qrammatik əlaqələrin quruluşunda elə bir fərqli xüsusiyyət nəzərə çarpmır. Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də cümlədə sözlər arasında qrammatik semantika predikativ əlaqəni, atributiv, relyativ və obyekt əlaqələrini əhatə edir:

Ol şəkərləb, şirinzaban bu sözləri eşidib, çaki-giriban edib, üzünü atasının qəbrinə tutub şivən ilə nəsləndi: – Ey atacan! Bir baş qəbirdən götür! Biz pərişanruzzar, tirəbəxtlərə nəzər qıl! Bivəfa ərdəbillilər əlində necə zarü sərgərdan qalmışq! [AB, 124]. Bu cümlələrdə sözlər arasında mənə əlaqələri aşağıdakı kimidir (əsas tərəf fərqləndirilmişdir).

Predikativ əlaqə: *şəkərləb* səsləndi, *şirinzaban* səsləndi, (*sən*) baş götür, (*sən*) nəzər qıl, (*biz*) ərdəbillilər əlində qalmışq; atributiv əlaqə: *ol şəkərləb*, *ol şirinzaban*, *bu sözləri*, atasının *qəbrinə*, bivəfa *ərdəbillilər*, ərdəbillilər *əlində*, necə *zarü sərgərdan*; obyekt əlaqəsi: sözləri *eşidib*, *üzünü* atasının qəbrinə *tutub*, *biz* pərişanruzzar, tirəbəxtlərə *nəzər qıl*; relyativ əlaqə: *bu sözləri* eşidib *səsləndi*, çaki-giriban edib *səsləndi*, *üzünü* atasının qəbrinə *tutub səsləndi*, şivən ilə *səsləndi*, qəbirdən *baş götür*, *zarü sərgərdan qalmışq*. Cümlədə *ey atacan* xitabı və təkid bildirən *bir* sözü də (*Bir baş qəbirdən götür*) vardır. Bunların cümləni təşkil edən sözlərlə qrammatik cəhətdən əlaqələnmədiyi məlumdur. Mənə əlaqəsinin olduğu heç kəsə şübhə doğurmasa da, onun necə və hansı üsulla yarandığı hələ də heç kəs düşündürməyib. *Ol* sözü, *çaki-giriban* birləşməsi klassik ədəbiyyatdan gəlir; birincisi, milli arxaik forma, ikincisi, alınma poetik birləşmədir. Əlaqələrdə heç bir anlaşılmazlıq yoxdur. Yalnız *Biz pərişanruzzar, tirəbəxtlərə nəzər qıl!* cümləsində *biz* sözünün sintaktik funksiyası oxucunu düşündürə bilər. Əslində, müasir ifadə tərzindən heç nə ilə fərqlənməyən bu cümlədə *biz* sözü vasitəli tamamlıq, *pərişanruzzar, tirəbəxtlərə* sözləri onun xüsusiləşməyən əlavələridir – hal şəkilçisi ikinci əlavədə verilmiş, *biz* sözündə və əvvəlki həmcinsdə ixtisar edilmişdir. Cümləni: *Bizə – pərişanruzzarlara və tirəbəxtlərə nəzər qıl!* şəklində də qurmaq olar, lakin əvvəlki emosionallığını itirər.

Fəli sifət, fəli bağlama və məsdər tərkiblərinin bu günümüzdə doğru təbii-tarixi axarı predikativ əlaqə ilə yanaşı, subyekt əlaqəsinin mövcudluğunu da təbii şəkildə şərtləndirmişdir: *Dilbə, sən gedəli xəstə düşmüşəm; Gələ gör ki, itizərdi can şana* [QZ, 52]; *Qürbətə alınca hicran canımı; Öləydim dilbərin öz qabağında* [QZ, 44]. Fəli bağlamaların şəxsi fəldən fərqli, müstəqil subyekt (*sən gedəli, hicran canımı alınca*) heç bir cəhətdən bugünkü normalardan fərqlənmir.

Sintaktik əlaqələr – tabesizlik və tabelilik əlaqələri də bugünkü normalara tam uyğundur. Sadə cümlələrdə həmcins üzvlərin, mürəkkəb cümlədə tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin tabesizlik yolu ilə əlaqələndirilməsində müasir dildə olduğu kimi, başlıca olaraq, intonasiyadan və tabesizlik bağlayıcılarından istifadə edilmişdir: *Behiştin hurisi, göyün mələyi*;

Yetişməz, yüz çala əl-ayaq, sana [QZ, 50]; Qərənfil, nəstərən, nərgis, bənövşə, ərgüvan, lalə, Zəbani-hal ilə şövqün qılır peyda çəmənlərdə [QZ, 176]; Gözüm yolda qaldı, könüm intizar, Gəlmədi canandan bir xəbər mana [QZ, 47]. Müşahidə olunan fərq ümumi sintaktik quruluşda deyil, bəzi bağlayıcılarıdır. Misallara diqqət yetirək: *Cəvahir qolbağlar bəyaz biləyi; Gəhi qucar, gəhi eylər hanəyi* [QZ, 50]; *Ey qönçədəhanım, taze-tərlikdə; Nə gül həmta olub, nə lalə sana* [QZ, 51]; *Nə nalə yetişir, nə fəğan sana* [QZ, 52]; *Qaşu gözü, xəttü xalı siyəhrəng; Gərdəni, sinəni, üzü ağ çəkib* [QZ, 53]; *Düşəndə gəh, gəh sərfəz eylə* [QZ, 71]; *Ya ölərəm, ya da yetirəm bu gün; O iki nərgisi bimarə səni* [QZ, 78]; *Zakir, belə avaravü heyran qalınca; Ölüb qala idin oların kaş arasında* [QZ, 165]; *Rəhm eylər əhli-dərdə genə gəh-gəh zülf* [QZ, 225]; *Hər sənəm görsə deyər, acab oğlandır bu; Ya Fəraməz və ya Rüstəmi-dastandır bu* [QZ, 235]; *Müjəvü qəmzəvü göz, bir də kaman əbrulər; Hami bir yanə və bir yanə haman əbrulər...* [QZ, 237]. İki keysulərindir atəşin rüxsar dövrində; *Və ya rəqas hindulər midir oddan qırağ oynar?* [QZ, 251]; *Etməzik ikrah ondan xah xasü xah am; Dadıxahin əcri latayıldı gəh, gəhi xətər; Ol vəchədən eyrlər ona rəğbəti-əfzun, Həm nörəsü həm pir; Nadan nə bilir ki, nədi innabü sepüstan, Ya şərbəti-limu.*

Qasım bəy Zakirin şifahi xalq şeri tərzində yazdığı əsərlərin (qoşma, gəraylı, təcnis və s.) dilində, demək olar ki, və bağlayıcısı işlənməmişdir; -ü, az hallarda vü bağlayıcısından istifadə edilmişdir. Və, və ya bağlayıcılarına az hallarda klassik şeir üslubunda yazıldığı əsərlərdə təsadüf olunur. Qoşmalarda daha çox təkrar olunan nə... bağlayıcısına rast gəlmək olur. *Gəh* bağlayıcısı müasir dildə olduğu kimi, həmcinslərdən əvvəl deyil, *hərdən, bəzən* mənalarında daha çox yanaşı işlənmişdir; klassik şeir üslubunun dilində *gəhi/gəhi* şəkillərində də özünü göstərir.

A. Bakıxanovun nəsr dilində, xüsusən "Kitabi-Əsgəriyyə"də və bağlayıcısı bugünkü ədəbi dilimizdə olduğu kimi fəal və işləkdir:

Əsgəri-biçərə gəlib qollarını məşuqəsinin boynuna sahib və üzündən öpüb dedi: Ey arami-camım! Fikir elə ki, atandan qalan əmmaməni başıma qoyub, əbasını çiynimə salub və qəbasın qucağıma alıb bir nifrən eləmə ki, düşmənlərimizdən biri də yer üzündə qalmaz [AB, 125]. Həttə cümlənin və bağlayıcısı ilə başlandıqı hallar da az deyil: *Və Abbas Hüseyn bir-birindən*

ayrılmasın və məcmu müxəlləfatı-mətrukətə malik olub validi-alimiqdarım məqamında namül-bədəl olmasın [AB, 129]. Və bağlayıcısı seyrək şəkildə A. Bakıxanovun şeir dilində də müşahidə olunur.

"Aldanmış kövakib" hekayəsi yeni realist nəsrin ilk nümunəsi kimi, bir çox yeni keyfiyyətlərə malik olsa da, əsərdə obraz nitqinin tipikləşdirilməsi, obrazların öz dövrünə və səciyyəsinə məxsus bir dildə danışdırılması əsərin dilini eyni zamanda klassik nəsr dilinə də bağlayır. Buna görə də obrazların dili təhsil və tərbiyyəsinə, vəzifə və mühtinə müvafiq olaraq mürokkəb izafət tərkibləri ilə tipikləşdirilmişdir. Xüsusən və bağlayıcısı həmcinsləri olaqələndirmək üçün ən tipik vasitədir; məsələn: *Həmin şəxsi mollabaşı və sərdar Zaman xan və vəzir və müstəvfi və mövlana Cəmaləddin və münəccimbaşı sizə göstərəcəkdir.* Müəllifin təhkiyə dili bir çox hallarda sadəliyi, təbiiyi ilə obrazların nitqindən fərqlənən də, eyni xüsusiyyəti təhkiyə dilində də görmək mümkündür; məsələn: *Sabahı gün şahın buyruğu ilə günortaya iki saat qalmış tamam ayan və əşraf və ərkani-dövlət və üləma və sadat və cümlə ərbabi-mənəşib, kətxudadan tutmuş vüzarayadək dərbari-şahidə hazır olub, hər kəs öz yerində durub kəməli-sükut və biistehzarlıq ilə şahın hüsuruna müntəzir idilər.* Yazıcının təhkiyə dilində və bağlayıcısı sanki vergül funksiyasını ödəyən bir vasitədir; lakin təsvir obyektinin cüt-cüt və ya qrup halında birləşdirilməsi bağlayıcının üslubi vəzifə daşdığını, dövrün dil ab-havasını əsərə gətirmək istəyini də əks etdirir; məsələn: *Bunlardan sonra mollabaşı və sərdar Zaman xan, vəzir və müstəvfi və mövlana Cəmaləddin və münəccimbaşı, üləmayi-giram və sadati-üzam və sair ayan və əşraf və ərbabi-mənəşib və bir dəstə piyadə və bir dəstə atlı kamali-şükuh və aram ilə gəldilər.* Eyni xüsusiyyəti "Kəmalüddövlə məktubları"nın dilində də müşahidə edirik; məsələn: *Ciyarım kabab oldu. Ey İran, hanı sənə o şövkətin və səadətin ki, Kəyumərs və Cəmşid və Güstəşib və Nuşirəvan və Xusrov-Pərviz əsarında var idi?* [MFA, II, 9]; Yaxud: *Despot – ibarətdir bir padişahdan ki, öz əmalında heç bir qanuna müttəəssik və müqəyyəd olmaya və xalqın mal və camına bəhaddü inhisar təsəlliyyə ola və həmişə öz həvayi-nəfisə rəftar edə və xalq onun təhti-səltənətində əbdi-dəni və rəzil olub əzadlıyaat və bəşəriyyət hüququndan bülküliyyə məhrum ola* [MFA, II, 2].

Artıq "Əkinçi" qəzetində və bağlayıcısından istifadə normaya düşür, bizim bugünkü ədəbi dilimizdə olduğu kimi, həmcinslərdən sonuncusundan əvvəl işlənməklə qapalı sıra yaradır; məsələn: *Xırda alışı-verişi şəhadətməməsinin qiyməti əvvəlinci hissədə 20, ikinci hissədə, yəni bizim Tiflisdə 18, üçüncü hissədə, yəni bizim Badkubada və Potidə 15, dördüncü hissədə, yəni bizim Gömrüdə, Axalsızda, Qoridə, Gəncədə, Kutaisdə, Qubada, Naxçıvanda, Suxumda və İrəvanda 10 və beşinci hissədə, yəni bizim yuxarıda zikr olmayan yerlərdə 8 manatdır* [Ə, 31]. Bu misaldan göründüyü kimi, aydınlaşdırma məqamında qəzetin dilində yəni bağlayıcısından təkrar-təkrar istifadə edilmişdir. Bu hal təsadüfi olmayıb, qəzetin dilində sistemli şəkildə özünü göstərir; məsələn: *İmtahan ilə biliblər ki, otaqda on dərəcə, yəni on gradus isti olsa, yəni qışda bizlər sakit olduğumuz otaqların istiliyi olsa, ol vaxtdan iyirmi, ya iyirmi dörd saat süd zikr olan qablarda saxlansa, o stüdü tam qaymağı üzünə yığılar* [Ə, 23]. Görünür, bu hal xalqla sadə dildə danışmaq, fikri aydın şəkildə çatdırmaq ehtiyacından doğmuşdur. Hətta yeri gəldikdə milli dildə yeni işlətməyə başladığıqları termini öyrətmək üçün xarici-alınma qarşılığı ilə izahı verilmişdir (dərəcə-gradus).

M.F.Axundzadənin dram əsərlərinin həm remarkalarında, həm də bəzi obrazların dilində və bağlayıcısından açıq sıra ilə istifadə halları öz izlərini saxlamışdır. İlk əsəri "Hekayəti-Molla İbrahim-xəlil kimyəgər" in remarkasında oxuyuruq: *İkinci məclis Xaçmaz dağında vəqə olur. Dağın damənəsində bir müsəttəh və müəttər və rəngarəng gül, giyah ilə müzəyyən çəməndə iki çadır qurulubdur* [MFA, I, 43]. Yaxud, "Hekayəti-Müsyö Jordan" əsərində Müsyö Jordanın dilində: *"Bundan əvvəl bizim atıbbə və hükməlarımız cənab Linney və Turnefort və Bartram belə güman etmişlər ki, bu nəbatat ancaq Alp dağlarında və Amerikada və Afrikada və Şvey-sariya dağlarında mövcud olur"* [MFA, I, 71]. Lakin sadə adamların nitqini dramaturq ümumxalq dilinə uyğun şəkildə tipikləşdirdiyindən və bağlayıcı dram dilində bugünkü normalara müvafiq şəkildə işlənməmişdir. Onu da qeyd edək ki, digər tabesizlik bağlayıcıları da (amma, lakin, halbuki, da, də, həm... həm də və s.) dövrün yazılı mənbələrində özünü bugünkü normalara uyğun şəkildə göstərir.

Söz birləşmələrində və cümlədə sözlər arasında tabelilik əlaqələri də sociyya etibarilə bugünkü normalardan heç nə ilə fərqlənir.

Yanaşma, uzlaşma və idarə əlaqələri sintaktik vahidlərin tərtibində əsas bağlılıq, əlaqə vasitələri. Ərəb-fars söz və tərkibləri ilə qəlizləşdirilmiş cümlələrdə də sintaktik quruluş Azərbaycan dilinə məxsusdur. "Dedi: – *Ey yarı-mehribanı! On şahı pul sənə verim, amma mənə rədd etmə, hər vaxt gəlib ol məbləği mütləibə eyləsəm, bir bəhanə ilə təxir et. Bəlkə bu vasilə ilə bir-birimizi görmək müyəssər ola*" [AB, 125]. İzfəfət şəklində qurulmuş xitabdan başqa (ey mehriban yar əvəzinə, ey yarı-mehriban), bu cümlənin bütün sintaktik quruluşu Azərbaycan dilinə məxsusdur. *On şahı, pul verim, hər vaxt gəlib, gəlib mütləibə eyləsəm (tələb eyləsəm), ol məbləği, bəhanə ilə təxir et, bu vasilə ilə, bu vasilə ilə görmək sözləri arasında yanaşma, sənə verim, mənə rədd etmə, məbləği mütləibə eyləsəm, bir-birimizi görmək sözləri arasında idarə, (o) dedi, (mən) verim, (sən) rədd etmə, (mən) mütləibə eyləsəm, (sən) təxir et, görmək müyəssər ola sözləri arasında uzlaşma vardır.*

Nəzərə çarpan mühüm fərqlərdən biri bu gün əksəriyyət etibarilə təyin şəklində işlədilən bir sıra sözlərin daha çox xüsusiləşməyən əlavələr şəklində işlənməsidir; məsələn: Əsgər bəy. *Mənim dediyim budur ki, Hacı Qara ağcabədidən ki sövdəgər və dövlətli kişidir, pul götürürük* [MFA, I, 192]; *Hacı Kərim zərgər... öz evinə dəvət edibdir: aşnaları Ağa Zaman həkim və Molla Salmanı və Məşədi Cəbbar taciri və Səfər bəy mülkədarı və həm Şeyx Salah xaçmazlı* [MFA, I, 37]; *Dərəyə gətdikcə çadırlardan birisində sakindir Molla İbrahimxəlil kimyəgər; birində Molla Həmid, onun şagirdi. Balaca çardağda olur dərviş Abbas...* [MFA, I, 43]; *Bu halda Cavanşir murovun yasovulu yetişir* [MFA, I, 245]; *Xəlil yüzbaşı tuğluları gətirir* [MFA, I, 243]. Əvvəlinci məclis əlli il bundan əqdəm, dəryayi-Xəzərin کنارında, Lənkəran şəhərində, vəzir Mirzə Həbibin evində vəqə olur" [MFA, I, 97]; *Bir il verib ol Məhəmməd dərğaya; O da sivar olub qulan yorğaya* [QZ, 508]. *Can nisar etməyə yərə Nəbatı fəqir: İndi bu qəm-xanədə ha şəbi-yeldaya bax* [Nəbat]; *Məlik Hüseynanın oğlu Məlik Ziyəddin yüzbaşı, onun oğlu Məlik Qasim yüzbaşı, onun oğlu Məlik Əhməd xandır* [SXİT, 3]. *Mayor. Sən Məhəmməd yüzbaşının oğlu deyilsənmi ki, mənim qapımda dünənəcən sülənirdi?* [NV, II, 115].

Bözi tədqiqatçılar bu cür birləşmələri komponentləri inversiyaya uğramış birləşmələr kimi izah etmişlər [207, 37, 40]. Lakin bunlar qədim dövrlərdən dildə bu cür formalaşmış, bu cür işlənən əlavəli birləşmələrdir. Dilimizdə *bay, ağa, xanım, qarı, kişi*, habelə qohumluq bildirən *əmi, dayı, xala* tipli sözlər, bir sistem şəklində, xüsusi adlara əlavə şəklində işlənmişdir. Lakin yuxarıdakı misallarda *dərviş Abbas, vəzir Mirzə Həbib* birləşmələri göstərir ki, xüsusişləməyə əlavələrdən təyine keçid heç də ədəbi dil üçün qadağa xarakteri daşmamışdır.

Müasir dildə mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşmanın olmadığı, mübtəda ilə xəbər əlaqəsinin analitik yolla – intonasıya və söz sırası ilə yarandığı hallar da XIX əsr ədəbi dilindən gəlir; məsələn: *Elə mən deyiləm hüsnünə mayıl; Göz dikibdir tamam Qarabağ sana* [QZ] – misralarında *Hüsnünə mayıl (olan) mən deyiləm* cümləsində mübtəda (*hüsnünə mayıl*) III, xəbər (*mən deyiləm*) I şəxsədir və aralarında uzlaşma yoxdur.

Müasir ədəbi dilimizdə nisbi keçmişin və qəti gələcəyin III şəxs təkində *-dir, -dir, -dur, -dür* şəkilçisi işləndikdə bilir, işlənməyə də bilər; III şəxsin cəmində *isə -lar, -lər* şəkilçisindən əvvəl bu şəkilçiyə ehtiyac olmur. Lakin “Əkinçi” qəzetinin dilində III şəxsin cəmində kömiyyət şəkilçisindən əvvəl şəxs şəkilçisinin işləndiyi hallar tez-tez müşahidə olunur: *Bu danışıqlardan ötrü Rus və Almaniya dövlətləri Avstriya dövlətinin konsulunu vəkil edibdirlər* [Ə, 69]; *...bizim Qafqazda olan millətlər oxumağın xeyrini bilib tamam məktəbxanalarımızı doldurubdurlar* [Ə, 72]; *...yolu onlar bizi də gedəcəkdirlər* [Ə, 18]; *Gələn il avqustun axırında Peterburq şəhərində müsəlmanların dillərin və elmlərin bilən elm sahibləri cam olacaqdırlar* [Ə, 77]; *Sonra ol şeyləri qaytarıb öz sahiblərinə göndərəcəkdirlər* [Ə, 77].

İdi köməkçi sözünün kömiyyət şəkilçisindən sonra işləndiyi hallar da sonralar səlisləşmişdir: *...poştalyonlar kağız gətirmək üçün pul alırlar idi* [Ə, 89]. Mübtəda cəmsiz cisimləri, mücərrəd məfhumları ifadə etdikdə müasir dildə III şəxsin cəmində xəbər adətən tək olduğu, kömiyyətə görə uzlaşma olmadığı halda, “Əkinçi”nin dilində belələri də uzlaşdırılmışdır; məsələn: *Yata-laq, titrədib-qızdırmaq, ucal və yel naxoşluqları bu səbəbdən əmələ gələ bilirlər. ...onun içində çox kiçik heyvanat və nəbatat olurlar* [Ə, 24].

Cobrayıl şivələrində olduğu kimi, Q.Zakirin poeziya dilində də bözən çıxışlıq hal şəkilçisi üst-üstə işlənmiş və idarə əlaqəsi bu yolla yaranmışdır: *Tamam adın eşitdigin gözəllər; Gecədənəndən durub sürtük edəllər*.

Söz birləşmələrinin quruluşunda keçən müddət ərzində bugünkü dil baxımından yalnız müəyyən səlisləşmə nəticəsində yaranan fərqlər sezilir. Əslində, bütün söz birləşməsi modelləri bugünkü kimidir və heç bir arxaik modelə rast gəlmirik. Bədii üslubdan asılı olaraq, söz birləşmələrinin izafət tərkibləri ilə mübarizəsində fərqlər vardır. Qoşma üslubunda, satira dilində, komediyalarda, “Əkinçi” mətnlərində milli söz birləşməsi modelləri üstündür və izafət tərkibləri klassik ədəbiyyatın dili ilə müqayisədə olduqca seyrəkdir. Qasım bəy Zakirin poeziyasından nümunəyə diqqət yetirmək kifayətdir:

Onun kimi baş aşağı, üstədə; Tapılmaz, gözəsan dəridünyada; Həqdi, gözəl çoxdu bu vilayətdə; Hərgiz ola bilməz sən mələhətdə; Könül, nə çəkərsən munca intizar? Sev bir ala gözlü, tər buxaqlı yar!; Müjganın sayəsi yurub üzünü; Sən tökülüb gül yanağın üstünə; Bir laçın gözlünün sultani-əşqi; Könül şəhrin alıb xeyli zamandı; Ogözləri nərgiz, zülfləri sünbül; Xətti tər bənövşə, yanaqları gül; Dərdimə ki dərman eyləyən dögül; Əhvalımı xəbər almasın bant!; Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən; Gözəllər şahına dadı gedirəm; Barmağında xətm, belində kəmə, Telində güşvarə, düymə tamam zər; Qərq olsun yaşıla, ala sərasər; Naz ilə sallana-sallana gəlsin!

Bu misallardakı ismi birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Yanaşma əlaqəli birləşmələr: *onun kimi baş aşağı, onun kimi üstədə, bu vilayətdə, munca intizar, ala gözlü yar, tər buxaqlı yar, gül yanağın (üstünə), xeyli zamandı, tər bənövşə; uzlaşma əlaqəli birləşmələr: gözləri nərgiz, zülfləri sünbül, xətti tər bənövşə, yanaqları gül; idarə əlaqəli ismi birləşmələr: barmağında xətm, belində kəmə, telində güşvarə; qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olanlar: a) yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr: könül şəhri, gözəllər şahı; b) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələr: müjganın sayəsi, gül yanağın üstünə,*

laçın gözünün sultani-əşqi, çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən və s. *Sən gözəllikdə birləşməsi koordinativ birləşmədir* – tərkib hissələr bərabərhuquqlu uyğunlaşma əsasında əlaqələnməmişdir. *Sən görkəmdə, siz igidlikdə, o gözəllikdə* tipli birləşmələr də belə yaranmışdır. Xırda xanım. *Sənin kimi sahibi olan mən günə qalar* [NV, 1, 47] cümləsində *mən günə* birləşməsi də belə birləşmələrdəndir.

“Əkinçi” qəzetinin elmi və bədii mətnlərinin dilində bəzi ismi birləşmə modelləri hələ səlisləşməmiş, müxtəlif variantları ilə görünməkdədir; məsələn: *Süd sarmaya hər qabdan qalaylanmış mis qabı yaxşıdır. Mis qabı baha olduğuna, bu qabı saxlamağa hər kəsin tavanası olmaz. ...Qeyri qabların hamısından ağ dəmir qabı yaxşıdır. Amma bizim kəndlərdə dəmir qabını tapmaq çətin olduğundan məsləhətdir ki, mis qabı az olsa, saxsı qabı işlətsinlər. Amma gərək saxsı qabın içi şirli ola, ona görə ki, şirsiz saxsı qabını da ağac qabı kimi təmiz etmək çətinidir* [Ə, 33]; *Tiflisdən Badkubaya dəmir yolu təmir olunmağı xalqa məlumdur. Avropa məmləkətləri və Yeni dünya, dəmir yollar, buxar qəmiləri almaq səbəbilə səninlə yaxın qonşu olub* [Ə, 60]. Göründüyü kimi, bugünkü ədəbi dilimizdə yanaşma əsasında qurulan *mis qab, dəmir qab, saxsı qab, ağac qab, dəmir yol* birləşmələri qəzetin dilində yanaşma-uzlaşma modeli əsasında qarşılıqlı tabelilik yolu ilə yaranmış *mis qabı, dəmir qabı, saxsı qabı, ağac qabı, dəmir yolu* şəklində işlənmişdir. Lakin həmin birləşmələrin bir qisminin (*saxsı qab, dəmir yol*) mənsubiyyət şəkilçisi işlənməsi hazırkı variantın o dövrdə də mövcud olduğunu və keçən müddət ərzində üstün mövqə qazandığını göstərir.

“Əkinçi” qəzetinin dilində müşahidə olunan bir cəhət də ikinci tərəfi məsdər (və ya feli isimdən) ibarət olan mürəkkəb ismi birləşmələrin mənsubiyyət şəkilçisiz formalaşması və bugünkü normalar baxımından naqis görünməsidir; məsələn: *Əkinin yaxşı olmağına bir səbəb toxum yaxşı olmaqdır* [Ə, 368]; *Xülasə, bu halda bizim barama qurdlarının tələf olmağına ümdə səbəb soyuq, nəmişlik və kümlərin havası xarab olmaqdır* [Ə, 233]. Bu tipli birləşmələr *toxumun yaxşı olmağıdır*, *kümlərin havasının xarab olmağıdır* şəklində səlisləşmişdir. Bəzən də bunun əksinə olaraq, məsdərdə (ikinci tərəfdə) mənsubiyyət şəkil-

çisi olduğu halda, birinci tərəfdə yiyəlik hal şəkilçisinin olmaması aşkar çatışmazlıq kimi görünür; məsələn: *Pəs bizim dərdimiz ancaq ol kitablar vilayətimizdə olmadıdır* [Ə, 210]; *...cənabınız biz müsəlman tayfası üçün elm öyrənmək dışvar olduğunu bu dəlil ilə sübut edərsiniz ki...* [Ə, 311].

“Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi” əsərində uzlaşma-idarə əlaqəli elə ismi birləşmələr vardır ki, birinci tərəfində yiyəlik halın şəkilçisi işlənməmişdir; məsələn: *Qutul xanın oğlu adı Şəki xandır və Şəki xanın oğlunun adı Həsən Soltandır* [ŞXİT, 1]; *Şəki vilayətinin sərkərdələri bazisi Kiş qələsini bərkidüb öndə durdılar* [ŞXİT, 2]; *Məhəmməd xan Nuxuya gəlib Hacı Çələbinin çox pulun və xəzinəsin yerin deyibdirlər* [ŞXİT, 8]. Birinci misalda həm qeyd etdiyimiz variant (*Qutul xanın oğlu adı*), həm də müasir variant (*Şəki xanın oğlunun adı*) vardır, buna əsasən yiyəlik hal şəkilçisiz formayı texniki qüsar hesab etmək olardı, lakin sonrakı misallardan da göründüyü kimi (*Şəki vilayətinin sərkərdələri bazisi, Hacı Çələbinin pulun və xəzinəsin yerin*), şəkilçisiz forma təsadüfi deyildir və hər iki variant işlək olmuşdur. Bu cür hallar təbiiirdir. Dilin quruluşunun elmi şəkildə öyrənilmədiyi, şivəçilik elementlərinin güclü olduğu, yazılı ədəbi dildə müvaziliklərin davam etməkdə olduğu bir dövrdə tək-tək meydana çıxan elmi əsərlərin, bədii nəsr və publisistika nümunələrinin dilində variantlılıq özünü göstərməyə bilməzdi.

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr (*daş divar*) struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə ümumən müasir ədəbi dilimizdəkindən fərqlənməyə və, təkmilləşmə və səlisləşmə yolunda bəzi xüsusiyyətlər müşahidə olunur.

Belə birləşmələrin elə nümunələrinə rast gəlmək olur ki, feli sifət tərkibindən ibarət olan asılı tərəfdə feli sifətin düşmüş olduğu müşahidə edilir; məsələn: *Bizim həmçəşmimiz ermənilərin 10 qəzetləri və 3 jurnalları var* [Ə, 208]; *İnsafa layiq iş hansıdır sənə?* [QZ, 46]. Bu misallardakı *bizim həmçəşmimiz ermənilər, insafa layiq iş* birləşmələrində olan feli sifətinin düşdüyü şübhəsizdir. *İnsafa layiq* tipli idarə əlaqəli bir çox ismi birləşmələr bu yolla yaranmışdır və dilimizdə bu proses indi də davam etməkdədir. Təbii olaraq, ədəbi dilə belə birləşmələr canlı danışıq dilindən gəlir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində birinci tərəfi sayla ifadə olunan yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr də bəzi xüsusiyyətlərinə görə müasir ədəbi dilimizdəkindən fərqlənir. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində təyin konkret kəmiyyət bildirdikdə təyinlənən cəmlənməz – *beş kitab əvəzinə, beş kitablar* deyilmir. XIX əsr abidlərində isə bəzən konkret miqdar saylarından sonra isimlər cəmlənmişdir; məsələn: *Hacı Çələbi o dörd xanları da valinin əlindən alıb mürəxxəs eyləyib öz evlərinə gedübdürlər* [ŞXİT, 8]; *İki keysulərindir ataşın rüxsar dövrində* [QZ, 251]; *Hacı Qəmbər. Təccüb iş burasıdır ki, iki qulaqlarımın birisi mənə düşməndir, birisi dost* [NV, I, 112]; *Fatma xanım süpürgəni atıb küncə, tez oturur bikef, iki əlləri ilə başını tutur* [NV, I, 72]. Bu xüsusiyyət özünü birinci tərəfi qeyri-müəyyən saylarla ifadə olunan birləşmələrin bir qisminə də göstərir; məsələn: *Hüseyn xan ilə onun arasında bir neçə dəvalar olub* [ŞXİT, 3]; *Padşah buna çox pullar və xələt verdi* [ŞXİT, 3]; *Rusiyadan və Vəladıqafqazdan bu günlər buraya varid olan bir xeyli sərmayəli yəhudilər lazım olan yerinə müraciətlə istəyirlər ki, Tiflisdə böyük bir sərrafxana açsınlar* [K, 1887, 44, 2]; *Vəzir. İş budur ki, mən bir neçə bəylər ilə xanım hüsurunda oturmuşduq* [MFA, I, 111]. Bu xüsusiyyət hələ orta əsrlərin yazı dilində sabit olmuşdur. Qeyri-müəyyənlik bildiren saylar birdən artıq kəmiyyət bildirdiyindən “kəmiyyətə uzlaşma üçün” ikinci komponent cəm şəkilçisi ilə işlənmişdir. Buna görə də tarixən istər konkret miqdar, istərsə də qeyri-müəyyən miqdar bildiren saylardan sonra isimlər əsasən cəm şəklində işlənmişdir.

Asılı tərəfi *hamı* sözü ilə ifadə olunan yanaşma əlaqəli birləşmələrdə bu söz *bütün* mənasında işlənmiş və əsas tərəf bugünkü ədəbi dilimizdən fərqli olaraq bəzən cəmlənməmişdir; məsələn: *Biz hamı millətdən ziyadə təhsili-dünya üçün çalışırıq, amma elm olmadığına dalı qalmış* [Ə, 194]. Lakin əsas tərəfin cəmləndiyi hallar da az deyildir: *Əbdürrəhman bəy. Pərvərdigara, görəsən, elə hamı arvadlar ələ beləmi olurlar?* [NV, 47].

Asılı tərəfi *bəzi* sözü ilə ifadə olunan yanaşma əlaqəli birləşmələrdə də əsas tərəfin cəm şəkilçisiz işləndiyi hallar vardır. Halbuki *bəzi* sözü əsas tərəfin cəmdə işlənməsini şərtləndirir; məsələn: *Bəzi çayın lili nə ki yeri qüvvətli etməz, amma dahi xarab edər* [Ə, 264–265].

Yəqin ki, aşağıdakı tipli misallarda *hər bir* sözlərindən sonra işlənən ismin cəmlənməsi dilin qayda-qanunlarının elmi şəkildə müəyyənəndirilməməsi və üslub qüsuru ilə bağlıdır; məsələn: *İngilis vilayətində hər bir sənətkarların və hər bir cürə fəhləlik edənlərin icması var...* [Ə, 84].

XIX əsrin ədəbi dilində elə birləşmələr də vardır ki, bu gün həmin birləşmələrin ifadə etdiyi nominativ mənə daha çox yanaşma əlaqəli birləşmələr şəklində ifadə olunur. Lakin, görünür, fikri aktualaşdırmaq və eşyanın maddi-material əsasını daha aydın və xüsusi nəzərə çarpdırmaq üçün həmin birləşmələrin asılı tərəfi çıxışlıq halda ifadə olunmuşdur; məsələn: *...əhli-cəhənnamə ərinmiş misdən köynəklər və cübbələr var, ataşdan zəncirlər var və hər cəhənnam əhlinin ayağında ataşdan nal olur, şiddəti-hərərətindən məği başında qaynar* [MFA, II, 48]. Bu cür birləşmələr müasir dildə əksərən *mis köynəklər, mis cübbələr, ataş zəncirlər, ataş nallar* şəklində ifadə olunur. Hiss olunur ki, *misdən köynəklər* tipli birləşmələr də tarixən feli sifətin ixtisarı ilə yaranmışdır: *misdən düzəldilmiş köynəklər – misdən köynəklər – mis köynəklər*.

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş yanaşma əlaqəli (*dağ divar* tipli) birləşmələrin təhlili göstərir ki, bunlar tarixən sintaktik müstəqillik baxımından sabit olmuşdur. Morfoloji-sintaktik quruluş baxımından müasir ədəbi dilimizdəkindən bəzi fərqli cəhətlər isə ya dilin arxaik qrammatik xüsusiyyətlərinin qalığı, ya şivə xüsusiyyətləri, yaxud da törcümə dili ilə bağlı olmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində yanaşma-uzlaşma əlaqəli (*dağ qartal* tipli) ismi birləşmələr morfoloji quruluşuna, qrammatik semantikasına görə müasir ədəbi dilimizdəki eyni tipli birləşmələrdən fərqlənmir. XIX əsr abidlərində də bu cür birləşmələrin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisiz (qeyri-müəyyənlik bildiren yiyəlik halda) olmuş, ikinci tərəfi III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir; məsələn: *Çün eşq odu ağər dutuşa, canı yandırar* [AB, 125]; *Və atan ovsafini bəyan etdiyindən mədəriməhribanım dahi ona təəşşüq yetirmiş* [AB, 129] – cümlələrində *eşq odu, atan ovsaf* belə birləşmələrdəndir. Lakin qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan bu cür birləşmələr əsas quruluş modelini saxlamaqla, bəzən müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik baxımından

səciyyəvi keyfiyyətləri ilə nəzəri cəlb edir. *Nəcəf istərdi ki, Kərbəlayı Lətif bir-iki Qarabağ, ya İran xəlçələri yollasun* [AR, I] cümləsində əşyanın kəmiyyətini göstərən say (*bir-iki*) olsa da, birləşmənin ikinci tərəfi cəmlənmişdir. Məlumdur ki, bu cür birləşmənin hər iki tərəfi təkdə, tərəflərdən biri tək, digəri cəm ola bilər. Hətta ə hallarda olsa da, hər iki tərəf cəmlənə də bilər, məsələn: *Sonalar gölləri bulamıq olar* [QZ, 133]. Lakin miqdar sayı olduqda bu və ya digər komponentin cəmlənməsinə o zaman ehtiyac olar ki, cəmlənən tərəf əşyanın say çoxluğunu deyil, rəngarəngliyini bildirir. Yuxarıdakı misalda isə (*bir-iki Qarabağ, ya İran xəlçələri*) bu cəhət nəzərdə tutulmur. Yanaşma-idarə əlaqəli cə birləşmələr də vardır ki, birinci tərəfi müasir dildə cəm şəkilçisi ilə işləndiyi halda, mənbələrdə şəkilçisiz işlənmişdir. Bu cür hallarda birinci tərəfin daha böyük ümumiləşdirmə gücünə malik olduğu hiss olunur, məsələn: *Mənim əqidəmə görə, tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhasırdır məhz bu iki şəxsə* [MFA, 11, 203]. Müasir dildə işlənən *türklər arasında* birləşməsi ilə *türk arasında* birləşməsinin mühüm məna fərqi vardır: birinci halda müxtəlif türk qövmələri parçalanmış şəklində, ikinci halda birlikdə, küll şəklində düşünülür.

XIX əsr materiallarının dilində yanaşma-uzlaşma əlaqəli elə birləşmələrə də rast gəlmək olur ki, məzmunca uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrə (*dağların qartalı*) uyğun gəlir. Bu hal ən çox özünü birinci tərəfi xüsusi isimlərlə ifadə olunan birləşmələrdə göstərir. Çünki yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrin birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirir, həmin tərəf xüsusi isimlə ifadə olunduqda qeyri-müəyyənlik aradan qalxır, birləşmə mənacə konkretləşir; məsələn: *Malik Əli Fətəli xan yanına gedir ki, Şəkidi onu xan əyləy* [ŞXİT, 9]; *Sonra gənə Cəbrail ayağı araya gəldi* [MFA, II, 83]; *İnanma arizin fikri çıxsa Zakir xəvalindən* [QZ, 185].

Misallardan göründüyü kimi, qeyd edilən birləşmələrdə müəyyənlik mənasının yaranmasına səbəb birinci tərəfin xüsusi isimlərlə ifadə olunmasıdır. Şəxs müəyyən və konkret olduğu üçün birləşmə də məzmunca müəyyənlik bildirir. Bu cür dil faktlarına folklor nümunələrində də rast gəlmək olur; məsələn: *Hansı dağların qarısan? Hansı bağların bərisan? Nigar, Koroğlu*

yarısan, Bilsin külli-ələm səni [AD, I, 56]. H.Mirzəzadə məzmunu əsas götürərək bu cür birləşmələri üçüncü növ (uzlaşma-idarə əlaqəli) birləşmə hesab etmişdir: "Orta osrlərin ədəbi və bədii əsərlərinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşməsi, bir qayda olaraq, formal cəhətdən ikinci növ təyini söz birləşməsinə oxşayır. Lakin mənə və vəzifə cəhətdən tamamilə üçüncü növ təyini söz birləşməsi kimi dərk edilir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf əsasən xüsusi məsələdən əmələ gəlmiş üçüncü növ təyini aidyyət, mülkiyyət mənası nöqtəyi-nəzərdən morfoloji əlamətə, yəni *-in, -in, -un, -ün* şəkilçisinə ehtiyac duyulmur; çünki birləşmənin məzmununda heç bir qeyri-müəyyənlik, mücərrədlik izi yoxdur; məsələn: *Bu Xətai şərinə tən etmə, ey nakəs həsəd!*"

Birləşmələrin növlərindən danışarkən məzmun yox, forma, quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr (Xətayi şəri) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrdən (Xətayinin şəri) əvvəl və qədimdir. Tarixən uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələr ("Üçüncü növ təyini söz birləşməsi" adlandırılan birləşmələr) sonralar yarandığı və sabitləşdiyi üçün yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr onun məzmununu da ifadə etməli olmuşdur. Bunu H.Mirzəzadə özü də bir qədər sonra qeyd etmişdir: "Dilimizdə olan belə faktlar göstərir ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik tarixən formal cəhətdən deyil, daha çox məndən, ifadənin məzmunundan asılı olaraq öz ifadəsini tapmışdır. Başqa sözlə desək, ikinci növ təyini söz birləşməsi morfoloji əlamətlərin inkişafı nəticəsində üçüncü növ təyini söz birləşməsinə keçmək üçün bir keçid mərhələsi vəzifəsini görmüşdür" [90, 261]. Elə buna görə də XIX əsr materiallarının dilində yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr vardır ki, birinci tərəfi ümumi isimlə ifadə olunsun da, birləşmə ümumilik, qeyri-müəyyənlik deyil, konkretlik bildirir. Şübhəsiz, bu cür hallar mətn şəraiti ilə bağlıdır və birləşmənin işləndirəli mühit onun mənasını müəyyənləşdirir; məsələn: *Harun ər-Rəşidin bağbanı bir gün bostandan xəlifə xidmətinə üç ədəd xiyar nubar gətirdi* [SƏS, II, 593].

Tarixən yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrin birinci tərəfinə mənsubiyyət şəkilsinin artırılması ilə də onun (birləşmənin) mənası müəyyənəndirilmişdir. Bu cür dil faktları XIX əsr mən-

bələrində də mühafizə olunmuşdur; məsələn: *Könlüm quşu pərvaz qılır kuyi-nigara* [QZ, 188]; *Səkinə xanım. Əgər o məni alan idi, niyə qardaşım sağlığı heç bir söz açmadı?* [MFA, I, 261]; *Nisə xanım. Əlbəttə, çünki ehtiyat edir ki, sən atan əmlakətini ondan iddia edəsən, sənə özünə müxil görür* [MFA, I, 108]; *Molla İbrahimxəlil. Həmin cüzvi beş min manat pullarınız əvəzində ki, bir para zəruriyyəti-lazımiyyə üçün bilkülliyyə məsrəf olunubdur, gümüşünüzü alıb aparasınız* [MFA, I, 84]; *Gözlərin, ey səngdil, sındırdı könlüm şişəsin* [SƏŞ, I, 71].

Bu tipli birləşmələrə Azərbaycan folklorunda da rast gəlirik; məsələn: *Yıxdı dədəm evini; Səndəki dolu gözlər* [B, 84].

H.Mirzəzadə bu cür ismi birləşmələri ədəbi dilimizin bütün dövrlərinə aid mənbələrdə müşahidə etdiyini və bu formanın daha qədim olduğunu qeyd etmişdir [162, 90, 258]. Yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrin müəyyənlik bildirməsi onunla bağlıdır ki, müəyyənlik bildirən yiyəlik hal nisbətən sonralar inkişaf etmişdir və ümumilikdə qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmə modeli uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələr tam təşəkkül tapana qədər onun da funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bəzi türk dillərində, məsələn, yakut dilində uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrin inkişaf etmədiyi də məlumdur.

Beləliklə, tarixi inkişaf əlaqədar olaraq, yanaşma-uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrin morfoloji əlaməti tədricən sabitləşmiş və bu cür birləşmə modeli quruluş və qrammatik semantika cəhətdən tam formalaşmışdır. Qeyd edilən birləşmə tipinin qrammatik sərhədlərinin dəyişməsi, şəkil və məzmunca digər birləşmə modellərindən ayrılması dilin sintaktik quruluşunun səlisləşmə və zənginləşmə istiqamətində inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Uzlaşma-idarə əlaqəli ismi birləşmələr XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili birləşmə tipi kimi tam formalaşmış şəkildədir.

Poeziya və nəsr, satirik və dramatik, fəlsəfi və publisistik əsərlərin dilində bu cür birləşmələr də hazırkı ədəbi normalara müvafiq şəkildə işlənmişdir; məsələn: *Amma sənəin dağı-fəraqından bu növ pərişan olmuşam* [AB, 129]; *Məzlum aşıqın əgər əhi bülənd ola, Yeddinci göydə xərməni-Keyvanı yandırar* [AB, 125];

Pirənəsərlikdə bir növcəvənin; Oxları sinəmə kargər olmuş [QZ, 129]; *Mənim yarım nə danışır, nə dinir; Oların içində əbsəm oturmuş* [QZ, 130]; *Şəhrəbanu xanım. Necə adaxlım kimdir? Bəs əmim oğlu Şahbaz bəy kimin adaxlısıdır?* [MFA, I, 61]; *Şölə xanım. Bilirməm, evi yıxılmışın qızı haçan gəlib ora girmişdi ki, mənim canım qurtuldu* [MFA, I, 116]; *Məşənin xeyrini hər kəs bilir. Onun ağaclarından özümüza evlər və qeyri-şeylər təmir edirik* [Ə, 39] və s.

XIX əsrdə ismi birləşmələrin hazırkı əksər mürəkkəb quruluş tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Dilimizin sintaktik quruluşunun inkişaf istiqamətini öyrənmək baxımından birləşmələrin mürəkkəbləşmə üsullarının nəzərdən keçirilməsi faydalıdır. Dövrün ədəbi dilində rast gəldiyimiz mürəkkəb ismi birləşmələr rəngarəng quruluş xüsusiyyətlərinə malikdir:

a) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin birinci tərəfinə aid yanaşma əlaqəli söz olur; məsələn: *Mehrsiz mahlərin eşqini asan bildin* [QZ, 240];

b) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin birinci tərəfi yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmə ilə ifadə olunur; məsələn: *Quldurlar atdıqları tüfənglərin gülləsindən araba atının birisi öləb* [MFA, I, 169]; *Eşq əhlinin qibləgahı oynasın* [QZ, 108];

c) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin birinci tərəfi uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmə ilə ifadə olunur; məsələn: *Teymur ağa. Mənim atamın yaxşılıqları sənə haram olsun!* [MFA, I, 130]; *Buxara xanı padşahi-imperatori-Rusdan təvəqqe edib ki, onun oğlanlarının birisini məktəbxaneyi-əsgəriyyəyə qəbul etsin* [Ə, 220];

ç) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin ikinci tərəfinə aid yanaşma əlaqəli söz olur; məsələn: *İndi tel var ki, İngilisin əvvəlinci vəziri xalqa məlum edib ki, nə Osmanlı Avropadan qovmaq və nə ol xristianlardan əlahiddə dövlət bina etmək mümkün deyil* [Ə, 245]; *Mən sevmişəm onun ala gözünü* [QZ, 114];

d) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin birinci tərəfi yanaşma-uzlaşma, ikinci tərəfi uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmədən ibarət olur: *Şəki xanının oğlunun adı Həsən Soltandır* [ŞXİT, I]; *Dağıstan dağının knyazlarının ləzzətini gördüm* [QZ, 510];

e) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin hər iki tərəfi yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmədən ibarət olur; məsələn: *Badkubə*

uyezdinin Balaxanı qəryəsində neft quyuları var ki, oradan nefti gətirib şəhərin yanında olan zavodlarda ondan cövhər çəkirlər [Ə, 306];

ə) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin birinci tərəfi fəli sifət tərkibindən ibarət olur; məsələn: *Qan eyləyənin qətlinə ehkəmi-şəriət; Yeksən müvəfiq* [QZ, 474];

ğ) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin tərəflərindən biri izafətdən ibarət olur; məsələn: *Aşıqi-biçarənin cismində can canan idi* [AB, 128]; *Aşıqların ənduhi-məlalın nə bilirsən?* [AB, 131];

g) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin hər iki tərəfi izafət birləşməsindən ibarət olur; məsələn: *Məşuqeyi-dilərinin xəbəri-vürudin istima etdikdə bəstəri-mərizdən durub... bu sözləri deyirdi* [AB, 128].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrin komponentlərinin inversiyasına geniş şəkildə rast gəlmək olur. İnversiya hadisəsi aktuallaşma ilə bağlı olub, yeni fikir ifadə edən komponentin digər komponentdən sonra işlənməsinə səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu xüsusiyyət daha çox poeziya dilinə aiddir; məsələn: *İstədim, Qüdsi, deyim vəsfi-camalin dilbərin; Guşış etdim, zinəti-göştər gəlsin, gəlmədi* [AB, 238]; *Vüfuri vardır üç firqənin bu kişvərdə; Axund ilə xəru xan bihədu nihayətdir* [AB, 429]; *Ziyası qalmayıb çırağımızın* [QZ, 116]; *Olsun qara üzü görəyim şən qəmzənin* [QZ, 178]; *Bəri-qəmin çəkməyə ol çeşmi-xumarın; Yox mən kimi mahir* [QZ, 277]; *Ölümumdür mənin ol ruhi-rəvansız bu gecə* [SƏŞ, I, 88]; *Can verib cananə, yənşəmi-rüxündən dilbərin* [SƏŞ, I, 84].

Yalnız poeziya dilində deyil, canlı danışq dilində, müasir şivələrimizdə də birləşmə komponentlərinin inversiyası nitqin aktuallaşdırılması ilə bağlı tez-tez müşahidə olunan haldır: *Hamsı savaddı qardaşların* [120, 166]; *Guya maynası budu bu kəndin, dayna* [10, 164]; *Qoluçomaxlarnan arası pısdı Nəbinin* [172, 171].

Azərbaycan dilinə məxsus ismi birləşmələrlə yanaşı, XIX əsrdə meydana çıxan bədii və elmi əsərlərin dilində fars dilinə məxsus izafət tərkiblərindən də istifadə edilmişdir. Lakin izafət

tərkiblərdən istifadə bədii əsərlərin dilində eyni nisbətə deyildir. A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərinin nəsr dilində, M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvəkib" hekayəsində obrazların nitqi və bir sıra hallarda dövrün nitq mühitinin canlandırılması üçün müəllif təhkiyəsində izafət tərkiblərinə daha geniş yer verilmişdir; məsələn: *Ta ki müruri-zaman ilə firqeyi-eybcu və taifeyi-tənəcu, yəni əğyari-dilazarü sitəmşüar bu halə vaqif olub zəbani-təərrüz açdılar* [AB, 123]; *Qibleyi-aləm sağ olsun, əgərçi bu bəndə pirlək səbəbilə dərxaşdən kənar olub guşəgirik ixtiyar etmişəm, lakin bu övqat, yəni novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə İqtiran etmələrindən qibleyi-aləmin zati-mübarəkina ehtimali-sadəməyi-üzma olduğu üçün vacibətdən bildim ki, hüzzuri-pürnura şərafəyab olub, piş-əz-vəqt hadisəni elam edib, dəfinə tədbir göstərim* [MFA, I, 309].

Lakin Q.Zakirin lirik və satirik əsərlərinin, M.F.Axundzadənin komediyalarının dili daha əvvəlki dövrlərin klassik poeziya dili ilə müqayisədə sadə və aydın olmaqla yanaşı, bu dildə izafət tərkibləri seyrəlməmişdir. Q.Zakirin aşağıdakı şeirinə nəzər salaq:

*Bədi-səba, söylə mənin yarına,
Gözəllər çıxıbdı seyrənə, gəlsin!
Təğafül etməsin, işrət çağdır,
İçilir hər yanda peymanə, gəlsin!*

*Bonövşələr salsın başın aşağı,
Nərgiz olsun gözələrinə sadə,
Gül camalın görüb düşsün torpağa,
Bülbülü gətirsin oğlana, gəlsin!*

*Siyah zülfü tər buxaqda donlonib,
Sənlər yerışı ondan öyrənilib,
Ovcu görmüş maral kimi səkənib,
Oğrun baxa-baxa hər yanə, gəlsin!*

*Barmağında xətam, belində kəmə,
Təlinə güşvarə, düymə tamam zor,
Qorq olsun yaşılə, ala sorasor,
Naz ilə sallana-sallana gəlsin!*

Sürmə çəksin gözlərinə, qaşına,
Gündə yüz yol mən dolanım başına.
Zakir tək yanağa eşq atasına,
Cürəti var isə pərvanə gəlsin! [QZ, 106]

Bu şeirdə sadə quruluşlu *badi-səba* birləşməsindən başqa, bütün sintaktik quruluş azərbaycancadır. Cəmi bir izafət birləşməsi işləndiyi halda, türk dili modelləri əsasında *mənim yarım, hər yerdə, siyah zülf, tər buxov, ovçu görmüş maral, hər yan, barmagında xatəm, belində kəmə, telində güşvarə, eşq atası* kimi ismi birləşmələrin işlənməsi tarixi müşahidələr əsasında H.Mirzəzadənin gəldiyi nəticəni təsdiq edir: "*Əruz vəzninin təbiətinə uyğun gələn... izafətlərin miqdarı, şübhəsiz ki, heca vəzninin qanunlarına uyğun gəlmədiyindən, təxminən XVIII əsrdən sonra bunların sayı xeyli azalmışdır*" [159, 262]. M.F.Axundzadənin dram dilində izafət tərkiblərindən yalnız *ərəb, fars təhsilli obrazların nitqini* tipikləşdirmək vasitəsi kimi istifadə edilmiş, məişətdə işlənen bəzi izafət tərkiblərinə yer verilməmişdir. Bunun üçün iki obrazın nitqini müqayisə etmək kifayətdir:

Molla İbrahimxəlil. *Bu dövreyi-tərbiyə itməmə yetişəndən sonra əzcayi-iksir gərəkdir hərərəti-nariyyə vasitəsilə öz təkmilini itməmə yetirsin* [MFA, 149]; Sona xanım. *Başına dönüm, padşahın başına çevir! Qul xatəsiz olmaz, ağa kərəmsiz. Yaz bu işi yuxarı bildir, bəlkə mənim göz yaşına rəhm eləyər. Mən dilimdən kağız verirəm ki, bundan sonra Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymuyam* [MFA, I, 249].

Molla İbrahimxəlil müstərilərdə xof yaratmaq üçün öz nitqində daha çox izafət tərkiblərinə, *tamam olsun əvəzinə, itməmə yetsin* kimi çətin ifadələrə yer verdiyi halda, Sona xanım canlı xalq ifadələri, atalar sözləri və məsəllərlə fikrini ifadə edir.

Tədqiq və araşdırmalar göstərir ki, müasir ismi birləşmə modelləri XIX əsrdə tam cəmlənmiş şəkildə mövcud idi və onların işlənmə nisbəti yalnız ədəbi növ və janrlarla, yazıçı üslubu, yazıcının dilə münasibəti və tipikləşdirmə ustalığı ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısından realist nəsrin və dramaturgiyanın geniş

vüsət qazanması, XX əsrin əvvəllərindən dilə elmi nəzarətin güclənməsi, əlifba, orfoqrafiya, durğu işarələri məsələlərinin müzakirələri, tədricən dilin qrammatik quruluşu barədə elmin məktəb çərçivəsindən kənara çıxması ismi birləşmə növlərinin də formaca və qrammatik semantika baxımından daha da təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində *fəli birləşmələr* – fəli sifət, fəli bağlama və məsdər tərkibləri quruluş və məna xüsusiyyətlərinə görə müasir ədəbi dilimizdəki fəli birləşmələrdən fərqlənir. Əsrin birinci yarısında – nəsr əsərlərinin az inkişaf etdiyi dövrdə mürəkkəb quruluşlu geniş və silsiləli fəli tərkiblər azdır. Poeziya dilində, xüsusən Q.Zakirin lirik əsərlərinin, M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində canlı danışq dilinə məxsus yığcam fəli birləşmələr işlədilmişdir. "Əkinçi" qəzetində daha çoxsözlü, mürəkkəb quruluşlu tərkiblər üçün imkan yaranmışdır. Nümunələrə diqqət yetirək.

Fəli bağlama tərkibləri: *Sevgi gərək sevgisinə yetəndə; Qucaqlaş, qulac qollar açıla* [QZ, 46]; *O şahibaz gözlərini görəndə; Uçar mürği-ruhum, durmaz bədəndə* [QZ, 59]; *Ey sevdiiy, səndən cüda düşəli; Mənəm gecə-gündüz əzab içində* [QZ, 64]; *Mümkündür aşiqə dincəlmək məgər; Gül ilə həmsöhbət xarı görəndə?* [QZ, 65]; *Açanda zülfündən bəndü bağı sən Pərişan eylərsən ittifaqı sən* [QZ, 51]; *Götür qoy başımı dizin üstünə; Can verəyim baxa-baxa üzünə* [QZ, 70]; Sona xanım. *Sən elə oğurluğa, quldurluğa da gedəndə deyirdin ki, mənə görün, tanıyan olmaz* [MFA, I, 198]; *Çünkişüd çox zaman sərilməş qalanda qaymaq turşuyur, amma tez yığılanda onun qədəri az olur* [Ə, 32].

Fəli sifət tərkibi: *Müəttər zülfünün həsrətin çəkən; Gül iyləməz müşkü ənbər istəməz* [QZ, 59]; *Gözəl sevən gərək keçə canından; Canını istəyən dilbər istəməz* [QZ, 59]; Əsgər bəy. *Təbrizdə arşını bir abbasiya alınan çit burada altı şahya satılır* [MFA, I, 207]; *Bizim ilə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər* [Ə, 51]; *Xonçasında doşab halvası olmayan şəkər halvasın bəyənəz* [Ə, 59].

Məsdər tərkibi: *Yetişibsen, indən belə yaraşmaz, Yadlar ilə deyib-danışmaq sana* [QZ, 50]; *Ey əndəlib, səndə bu nə*

adətədi; Fəğan çəkmək növbələri görəndə? [QZ, 65]; Xoşdur mana içmək ağuş sənə ilə [QZ, 67]; Səg rəqib sözünə etibar etmək; Bilməzəm, xublarda bu nə adətədi [QZ, 71]; Nə xoşdur canana canı yetirmək; Doyunca nəzarə etləyib ölmək [QZ, 99]; Molla Həmid. Bu üç gündə bəni-adəm ilə mülaqat və mükəllimə etmək və bir tərəfə çıxmaq ona mümkün deyil [MFA, I, 45].

“Əkinçi” qəzetinin dilində əksərən müasir formaya uyğun məsələlər bir çox hallarda *-lıq, -lik* şəkilçisi ilə birgə işlənmişdir. Dünyada olan zəhərlərin hər birisi bədəne bir qeyri cürə kar edir. Məsələn: *ilan zəhəri qana qarışmaqlığı ilə və tüstü ağzı dolmaqlığı ilə insanı fəvri edirlər. Amma tiryək, şarab, bir neçə qeyri şeylər beyinə dəyməkliliklə onu tələf edib insanı fəvri edirlər* [Ə, 57].

Fəli birləşmə daxilində müstəqil subyekt bildiren sözlərin işlənməsi müasir dilə xas olduğu kimi, keçən əsrin ədəbi dilinə də xas olmuşdur; məsələn: *Düşəndə yadıma vəfəli dilbər; Sərasər od tutub alışıq cigər [QZ, 87]; Sevdəyim, dəmadəm sellər açılır; Hər zaman düşəndə یرaq gözələrin [QZ, 103]; Qürbətə alinə hicran canımı; Öləydim dilbərin öz qabağında [QZ, 44].*

“Əkinçi” qəzetinin mətnlərində dilin struktur modellərindən geniş istifadə imkanları yarandığı üçün bəzən cümlədə fikir fəli sifət, fəli bağlama, fəli isim və məsərdə türkibinin iştirakı ilə ifadə edilmişdir; məsələn: *Dünyada xəlq olunan millətlər öz lisanlarına ana lisanı deyib, ol lisan ilə xudavəndi-ələmə ibadət edib, insanlıq edirlər. Bunun üçün bir lisan bir millətin olanda və lisanın daxi əsası millət olduğundan (hər) bir kişiye vacibdir ki, daima onun irəli gətməsinə canını fəda etsin və millətin xidmətində bulunmayan kişiye bir kəs yaxşı deməyəcəkdir* [Ə, 89].

CÜMLƏ

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələrin növləri

Azərbaycan ədəbi dilinin XIX əsrə aid bütün mənbələrində nəqli, sual, əmr və nida cümlələrindən bugünkü ədəbi normalara müvafiq şəkildə istifadə edilmişdir. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin işlənmə nisbəti ədəbi növ və janrlarla, söz ustasının üslubu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, ümumiyyətlə, ünsiyyətin ən kütləvi vasitələri nəqli cümlələrdir, ona görə də XIX əsrdə meydana çıxan lirik, epik və dramatik əsərlərin, tarixşünaslığa dair mənbələrin dilində aparıcı cümlə növü nəqli cümlələrdir. Bununla yanaşı, digər cümlə növlərinə məxsus formal əlamətlər də bu dövrdə artıq tam formalaşmış şəkildə ədəbi dilə xidmət edir.

XIX əsr ədəbi dilində cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin struktur-semantik baxımdan tam mənzərəsini təsvir etmək üçün onun növlərini ayrılıqda qısaca nəzərdən keçirək.

Nəqli cümlə

XIX əsrə aid nəsrin – A.Bakıxanovun, M.F.Axundzadənin nəsr əsərlərinin dilində fikrin əsas ifadə vasitələri nəqli cümlələrdir. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, bu cümlələr intonasiya və söz sırası əsasında formalaşmışdır; bu cür cümlələrdə intonasiya tədricən yüksələrək xəbərdən əvvəlki sözün daha yüksək tonla tələffüz edilməsi ilə aktualaşdırılmış və sonra tədricən alçalaraq kəsilmiş və müəyyən vasitələrlə müasir durğu qapanmasına bənzər qapanma nəzərə alınmışdır. A.Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” əsərinin nəsr hissəsində işlənmiş təqribən 80-ə qədər cümlədən 9-u sual, 5-i əmr, 3-ü nida, 60-a yaxını nəqli cümlədir. Bir nümunə:

Xülasə, ol qədrə nələvü şivən qıldı ki, bihüş olub, didəyi-zahirini bağlanıb çəşmə-bəsirət açdı. Aləmi-röyada gördü ki, məğfuri-mərhum, müəllimi-məlum qəbrindən qiyam edib məscidə gəldi. Minbər üzrə çıxıb mövizələr qılırken dedi... [AB, 131]

“Aldanmış kəvakib” hekayəsində də yazıçı təhkiyəsi, başlıca olaraq, nəqli cümlələrlə davam etdirilmişdir: *Səfəviyyənin əvvəli-səltənətdə Qəzvin paytaxtı idi. Hadisəti-mütəəvvilənin vüqudından sonra Məhəmməd şah Səfəvi səltənəti öz oğlu Şah Abbasi-əvvələ*

təslim etdi. Şah Abbasın cülusundan altı il keçib, yeddinci il başlanmışdı ki, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu [MFA, I, 303].

Bu misallarda söz sırası, yəni mübtəda – xəbər qütbü də düzgün yerləşdirilmişdir. Birinci misalda nəzərdə tutulan mübtəda təhkiyə prosesində buraxılmış, ikinci misalda determinantlar mübtədadan əvvəl işlənmişdir.

Qasım xə Zakirin poeziya dilində də lirik qəhrəmanın düşüncələri əksərən nəqli cümlələrlə ifadə olunmuşdur:

Yox idi Zakirdən haşa etməyin,
Nə bir yaşınmağın, nə üz tutmağın;
Kəsilibdi indi gəlib-gətməyin,
Əzəli çağımı könlüm arzulay [QZ, 115].

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən hər cür cümlələrə – müxtəşər və geniş, cütərkibli və təkərkibli, sadə və mürəkkəb, bütöv və yarımcıq cümle növlərinə XIX əsr mənbələrində bol-bol rast gəlmək mümkündür və bu cəhətdən nəqli cümlələr müasir ədəbi dilimizdə işlədilən nəqli cümlələrdən heç nə ilə fərqlənmir. Mənbələrdə ismi və fəli xəbərləri, təsdiq və inkar cümle növləri də eyni qayda ilə işlənmişdir. Nəsr dilində və M.F.Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları" əsərində klassik nəsrimizdə özünü göstərən uzun silsiləli nəqli cümlələr də nəzərə çarpır. Bu cümlələri bəzən izafət tərkibləri daha da gəlizləşdirir. Bu xüsusiyyət A.Bakıxanovun "Kitabi-Əşğəriyyə" əsərinin dilində daha çox müşahidə olunur. M.F.Axundzadənin hekayəsində və fəlsəfi traktatında nəsr dili xeyli sadələşmiş, klassik nəsr elementlərindən tipikləşdirmə məqsədilə və ruhani aləminin silsiləli şərh və cümle üslubunu nəzərə çarpdırmaq məqsədilə istifadə edilmişdir. Məsələn, "Kəmalüddövlə..."-dən bir parça:

Tehrandə müsafirlər mükərrər görüşlər, padişah dişqarı çıxan vaxtlarda xalqı ki, onun ayaqlıdırlar, fərraşlar çub və çomaq ilə yoldan uzaq edirlər və ağar bir kəs cüzvi ehmal eləsə, başını və qolunu xurud edərler [MFA, II, 46].

Mirzə Fətəli imkan daxilində əsərin dilini sadələşdirməyə çalışmış, bir çox hallarda, dini söz və ifadələri nəzərə almasaq, traktat sadə və aydın bir dildə yazılmışdır:

Günorta namazının vaxtında bir neçə rüfəqa ilə məscidi-cameə daxil oldum. Məscid hər sinif xalqdan maləmal idi. Bir tərəfdə

tüccar, bir tərəfdə sair kəsəbə, bir tərəfdə nücəbə oturmuşdu. Mən dəxi rüfəqa ilə bir guşədə aylaşdım... [MFA, II, 47].

Sual cümləsi

Əgər nəqli cümlələr vasitəsilə bir hadisə, əhvalat haqqında nəqli yolu ilə məlumat alırıqsa, sual cümlələrinin işlənməsində əsas məqsəd bilmədiyimizi başqasından öyrənmək, bir şeyi dəqiqləşdirmək, aydınlaşdırmaqdır. Buna görə də sual cümlələri adətən iki növə ayrılır: a) dəqiqləşdirici sual cümlələri; b) xüsusi sual cümlələri.

Dəqiqləşdirici sual cümlələrindən bu və ya digər bir fikri dəqiqləşdirmək üçün istifadə edilir. Dəqiqləşdirmək istədiklərimiz sual cümləsinin özündə olur, dinləyən şəxs həmin fikri ya təsdiq, ya da inkar edir.

XIX əsr mənbələrində dəqiqləşdirici sual cümlələrindən çox geniş istifadə olunmuşdur. Dəqiqləşdirici sual cümlələri quruluş xüsusiyyətlərinə görə üç növə ayrılır: adi, alternativ və qoşulma dəqiqləşdirici sual cümlələri.

1) **Adi dəqiqləşdirici sual cümlələrində** bir məsələ qoyulur və onun dəqiqləşdirilməsinə cəhd edilir. Dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olan məsələnin adı da çəkilir. Sual verən şəxs adı çəkilən məsələnin dəqiq olub-olmadığını öyrənmək istəyir. Sual cümləsinin bu növü adi nəqli cümlələrə çox yaxındır. Sual mənası intonasiya ilə, bəzən də intonasiya və sual ədatları ilə ifadə olunur. Yalnız xəbərin son hecasının bir qədər uzun tələffüzü ilə bu cür cümlələr nəqli cümlələrdən fərqlənir; məsələn: Hacı Nuru şair. *Keçmiş güzarişatı bilmək bifaydadır?* [MFA, I, 39]; Zəlxə. *Gedib divanbəyinə xəbər verəcəksən?* [MFA, I, 142]; Fatma xanım. *O boynunu yerə soxduğum getdi?* [NV, I, 66]; *Padərsüxtə, kəvəkibin afətindən mənə qorxudarsan və əlacını gizlərsən?* [MFA, I, 308].

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, qədim və orta əsrlərin ədəbi dilini təmsil edən yazıların dilində sual cümlələrinin çox az bir qismi intonasiya vasitəsilə işlənmişdir [162, 47]. Bu fikir özünü XIX əsrin birinci yarısına aid mənbələrin verdiyi faktlarla da doğruldur. A.Bakıxanovun, Q.Zakirin dilində demək olar ki, intonasiya ilə qurulan sual cümlələri işlənməmişdir. XIX əsrin ortalarından bu cür sual cümlələrinin qəflətən geniş vüsət alması yazıda dialoq nitindən geniş istifadə edilməsi, ədəbi növlərin inkişafı, xüsusilə komediya

janının meydana gəlməsi ilə bağlıdır. İntonasiya ilə qurulan cümlələr daha çox şifahi nitqə aiddir, danışq dilində, dram dilində özünü daha ətraflı və əsaslı göstərə bilər. Odur ki, M.F.Axundzadənin dram dilində intonasiya ilə qurulan sual cümlələrinə əvvəlki dövrlərlə müqayisəedilməz dərəcədə bol-bol rast gəlmək mümkündür.

Ədatlarla, xüsusilə *-mı, -mi, -mu, -mü* şəkilçiləri ilə qurulan sual cümlələrinə həm əvvəlki dövrlərdə, həm də XIX əsrin birinci yarısına aid mənbələrdə tez-tez rast gəlmək olur; məsələn: *Dünyadə hüsuli-şadimani; Olmaz mı mənə haram sənsiz?* [AB, 127]; *Cör-cöp dayanarmı sel qabağında?* [QZ, 45]; *Dedim: Zakir ilə varmı ülfətin?* [QZ, 58]; Nəcəf. *Çaharşənbə günümü yola çıxmışdınız?* [MFA, I, 167]; Naçalnik. *Səndən mən soruşuram ki, bu idimi sizə rast gələn?* [MFA, I, 242]; *Sən kimi, görüm, onun çöhrəyi-tabanımı var? Xali-hindusumu var? Zülfü-pərişanımı var?* [QZ, 261].

Bəs/pəs, məgər, ki, yoxsa ədatlarından geniş istifadə edilmiş, bu ədatlar müştəqil sual mənası yarada bilməsələr də, sual mənasını və hadisəyə modal münasibəti gücləndirmişdir; məsələn: *Dezir pəs indi mən nə desəm, eylə eylərsiniz?* [ŞXİT, 6]; *Kür suyu məgər çeşmeyi-heyvana dönübüdür?* [AB, 381]. Ağə Kərim. *Bəs bu işə vəkil tutmuyubsunuz?* [MFA, I, 269]; *Məgər əsər etməz bu qamlar sana?* [QZ, 49]; *Soruşdum dilbərdən: yoxsa bərgi-gül; Lətafəti gül bədəndən öyrənib?* [QZ, 55]; Naçalnik. *Kişi, dəxi qaçaq mala gətməzsən ki?* [MFA, I, 250].

Müşahidələr göstərir ki, qədim və orta əsrlərdə də fars mənşəli *pəs* və *məgər* ədatlarından yazılı və şifahi ədəbi dildə geniş istifadə olunmuşdur [162, 48].

Sual intonasiyası və sual ədatları ilə qurulan dəqiqləşdirici sual cümlələrinə çox zaman *bəli, yox, hə, əlbəttə* tipli sözlərlə qısa cavab verilmişdir. Lakin danışanın istəyindən asılı olaraq sual cümlələrinin bu növünə üzvlənən cümlələrlə də cavab vermək mümkündür və bu cür hallar da olmuşdur; məsələn:

Vəzir. *Şölə, doğru de, bu işdən xəbərin varmı?*

Şölə xanım. *Mən hərgiz bu xüsusda təqsirli deyiləm!* [MFA, I, 115-116].

2) Alternativ dəqiqləşdirici sual cümlələrində, əsasən, iki fakt verilir və bunlardan hansının düzgün, doğru olduğunu, hansı cəhətə əməl ediləcəyi müəyyənləşdirilir. Cavab verən şəxs

faktlardan birini təsdiq, digərini inkar etməklə sual verən üçün dəqiq olmayan cəhəti aydınlaşdırmış olur. Bu cür cümlələrə *bəli, yox* tipli sözlərlə cavab vermək olur. Sual cümlələri ya sadə həmcins xəbərlə cümlələrdən, ya da təbəsis müəkkəb cümlələrdən ibarət olur və hər iki halda tərkib hissələr *ya, yəinki, yoxsa* bağlayıcıları ilə əlaqələnir; məsələn: Kərəməli. *Ay ağa, geri qaçım, ya irəli?* Hacı Qara. *Gic oğlu gic, geriyyə hara qaçacaqsan? Genə Araza qayıdıb gedəcəksən? İrəliyə qaç qurtar tez* [MFA, I, 233]; *Sərdar Fəthəli xan para kəslərdən və böyüklərdən xəbər alır ki, Şəki vilayətinin əsil bəgzadəsi Məlik Əlidir, yoxsa Hüseyn xandır?* [ŞXİT, 9]; Məstəli şah. *Parijin xarab olmağını istərsiniz, ya Müsyö Jordannın boynunun vurulmağını?* [MFA, I, 82].

Alternativ sualın elə bir növü də var ki, birinci sualın təsdiqə işlənmiş xəbəri ikinci sualda *yox* sözü ilə ovəz edilir və bunlar *ya, yoxsa* bağlayıcıları ilə əlaqələnir; məsələn: Qurbanəli. *Uşaqları oxumağa qoyaq, ya yox?* [NN, I, 20]; Tarverdi. *A kişi, nə tövr adamsan? Sənin nə vecinə? Sən mənə yoldaş ver, sonra gör ki, işindir, ya yox?* [MFA, I, 149].

3) Qoşulma dəqiqləşdirici sual cümləsi iki tərkib hissədən – əsas cümlədən və ona qoşulan sual cümləsindən ibarət olur. Cümlənin sual mənası qoşulan hissənin vasitəsilə yaranır. Bu cür sual cümlələrinə də əksərən *bəli, xeyr, əlbəttə, sözsüz* tipli sözlərlə, bəzən də bu sözlərlə yanaşı, həm də üzvlənən cümlə ilə cavab verilir; məsələn: Vəzir. *Hacı Saleh, eşitdim ki, Rəştə gedirsən, doğrudur?* [MFA, I, 98]; Qurbanəli. *Dezirlər, bu gün naçalnik kəndə gələcək, doğrudur?* [NN, 28]; Bayram. *Çox yaxşı, əgər mən bir hiylə qayırıam ki, Tarverdi aradan çıxsa, sən azad qalasan, ona razısanmı?* [MFA, I, 138]; Hacı Kərim zərgər. *Şeyx Saleh öz gözü ilə görübüdür ki, Əylis erməniləri iyirmi beş min manat sikkəli pul gətirib, Molla İbrahimxəlildən əlli pud xalis gümüş alıb aparıblar; belədimi, şeyxanə?* [MFA, I, 38]; Vəzir. *Buyur, tez mənim qırmızı cübbəmi versinlər, kəhar atımı yəhərləsinlər, eşitdimmi?* [MFA, I, 116]; *Badi-səbə, mənim dərdi-dilimi; Ol büti-zibayə dedin, nə dedi?* [QZ, 72].

Bu cür cümlələr canlı danışq dili ilə ədəbi dilin yaxınlığından, ümumxalq dilinin təbii strukturunu ədəbiyyata daha çox nüfuz etməsindən irəli gəlmişdir. M.F.Axundzadənin dram dili xalq dili elementlərini bədii dildə böyük ustalıqla daxil etməyin canlı nümunəsidir.

Xüsusi sual cümlələri sual əvəzliliklərinin və müvafiq intonasianın köməyi ilə yaranmışdır. Belə sual cümlələrində sual əvəzlilikləri vasitəsilə qeyri-müəyyən şəkildə ifadə olunan əşya, hadisə, əlamət, kəmiyyət və s.-nin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Bu cür sual cümlələri geniş cavab tələb edir, ona görə də bunların cavabında *bəli*, *xeyr*, *yox*, *əslə*, *əlbəttə* tipli sözlər işlətmək, suala bu sözlərlə cavab vermək olmur. Müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac olan anlayış həmin cümlənin özündə deyil, yalnız cavab cümləsində mümkündür. Sual cümləsinin bu növü qədimdən bəri ədəbi və bədii dildə fəal işlənmişdir. XIX əsr ədəbi dilimizdə də çoxişlənən cümlə növlərindəndir; məsələn: *Nə çarə edim? Bacıcan! Nə əmri-hadis bu ənduhə bais olubdur?* [AB, 124]; *Kim mənə izayihal etməyə qadir olur?* [AB, 128]; *Bu qədər qulun var dərinədə, hanı, Zakir tək vəfalı çəkər, içində?* [QZ, 63]; *Könül, nə çəkərsən munca intizar?* [QZ, 68]; *Günün nə həddi var çıxı üzünə?* [QZ, 70]; *Kim görübdür ola bir ayda iki təzə hilal?* [QZ, 245]; *Hatəm xan ağa. Həkim sahib, Pariji kim dağıdıbdır, kim yuxıbdır?* [MFA, I, 92]; Məstəli şah. *Xanım, Hatəm xan ağa, Şahbaz bəy indi haradadırlar?* [MFA, I, 83]; Fatma xanım. *Nə vaxt gətdilər, başına dönüm?* [NV, I, 79]; *Niçün sən xan olmursan, o xan ola?* [ŞXİT, 9]; *Əgər belə mənfəətə müsəlman losmanı yetişsə və öz milləti qardaşlarına kömək edib əməli-xeyir əmələ gətirsə, onun eybi nədir və nə yol ilə onu məzəmmət etmək olur?* [Ə, 130].

R ritorik sual cümlələrində naməlum, yaxud dəqiq olmayan sual mərkəzi olmur. Bu cümlələr dəqiqləşdirici və ya xüsusi sual cümlələri kimi, fikri dəqiqləşdirmək və ya məlum olmayanı aydınlaşdırmaq üçün yox, sırf üslubi vasitə kimi çıxış edir, adi naqli cümlələr kimi, bu və ya digər təsdiq və ya inkar fikri emosional tərzdə, sual cümləsi şəklində ifadə edir. Ritorik sual cümlələrinin tələffüzündə intonasia böyük rol oynayır, dinləyiciyə daha dərin təsir bağışlayır. XIX əsr mənbələrində işlənmiş ritorik sual cümlələri də ya intonasianın (və bir sıra sual ədətlərinin) köməyi ilə formalaşmış, yaxud da sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə yaranmışdır.

İntonasia və sual ədətləri ilə qurulan ritorik sual cümlələrinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Yalnız sual intonasiası ilə qurulan ritorik sual cümlələri; məsələn: *Naməz. Səfər dayım onun dostu deyil idi?* [MFA, I, 150]; *Bayram. Mənim ürəyimin yangısı su ilə sönmə yangıdır?* [MFA, I,

139]; *Heydər bəy. Hacı Qara, deyirlər, çox xəsisdir. O, adama pul verər?* [MFA, I, 192]. Belə cümlələr formaca inkar olduqda təsdiq, formaca təsdiq olduqda inkar mənə ifadə edir.

2. **-mi, -mü, -mu, -mü** sual ədətinin iştirakı ilə qurulan formaca təsdiq, məzmunca inkar ritorik cümlələr; məsələn: *Zalxa. A kişi, sən kim kimi qoçaq oğlanı sevməmək olarmı?* [MFA, I, 143]; *Ev buzovundan öküzlər olurmu?* [Ə, 216]; *Zalxa. Bizdə azmi qoçaq oğlan var?* [MFA, I, 148]; *Bayram. Əminsin əmrindən çıxamı biləcək, tamam obanın öhdəsindən gələmi biləcək?* [MFA, 157].

3. **-mi, -mü, -mu, -mü** sual ədətinin iştirakı ilə qurulan formaca inkar, məzmunca təsdiq ritorik sual cümlələri; məsələn: *Molla Həmid. Allaha şükür, belə səfəli yerdə, yaylaqda damaq çağ olmazmı?* [MFA, I, 44]; *Belə də məktəbxanalar açıb, qəzetlər çıxarıb bir-birimizin dilini öyrənib dərdindən xəbərdar olmaq bizlərə vacib deyilmə?* [Ə, 235].

4. Ritorik sual cümlələrinin bir qismi intonasia və *məgər, bəlkə* tipli ədətlərin və modal sözlərin iştirakı ilə qurulur; məsələn: *Vəzir. Qızım, mən məgər sənə bacın haqqında bədgüman oluram?* [MFA, I, 127]; *Mən öz dilimizi məgər bilmirəm?* [Ə, 216]; *Məstəli şah. Pəh, xanım, məgər mənim divlərim İran sərbəzi idi ki, müftə qulluq edələr? Məgər mən Hacı Ağası idim ki, onlara heç zad verməyəm, ancaq söyüm, qorxudam?* [MFA, 86]; *Zalxa. Bəlkə başqa səbəb var? Bəlkə qız sənə sevmir? Ürəyi özəsinə bağlıdır?* [MFA, I, 146]. Son misalda eyni tipli sual intonasiasının davamı əvvəlki cümlədəki *bəlkə* sözünün nəzərdə tutulması ilə bağlıdır.

Sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə qurulan sual cümlələri XIX əsr ədəbi dilində daha fəal olmaqla rəngarəng emosional keyfiyyətlər ifadə edir; məsələn: *...gərdişi dövrədən, aləmi-həvadisatizəməndən nə bəkim var ki, əncami-kərim bu məqama yetsin?* [AB, 128]; *Nə qəmə, qüssəyə batmaq çağıdı? Nə danışib söz uzatmaq çağıdı?* [QZ, 81]; *Hanı mən gördüyüm əhmar yanaqlar; Müsəlsəl geysulər, nəsrin buxaqlar?* [QZ, 94]; *Dərdə kimin vardır mən tək davamı?* [MFA, I, 340]; *Heydər bəy. Hanı qızılbaş və osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı?* [MFA, I, 190]; *Bayram. Atmağın məlum deyil, vurmağın məlum deyil, hansı qız sənə kimi oğlanı sevar?* [MFA, I, 142]; *Hacı Çaləbi, niçin bir böylə böyük olmaq gerek?* [ŞXİT, 7]; *Xırda xanım. A başı batmış, əgər bu işləri mən bilmirdim, sənə niyə çağırırdım?* [NV, I, 50]; *Biz ki qəzeti basdırmağa hüsurat tapmırıq, cəng olan yerlərin suratını*

və ya məşinlərin şəklini necə çəkdilər? [Ə, 431]; Hacı Qara. *Qarovul, yasavul mənə nə eliyəcək?* [MFA, I, 208].

R ritorik sual cümlələri eksorən yüksək hiss-höyəcanla dolğunlaşdırılmış olur, buna görə də bəzi müəlliflər sual cümləsinin bu növündən nida cümləsi bölməsində bəhs etmişlər [156, 198-202].

R ritorik sual cümlələri nə özəvliyinin iştirakı ilə daha çox formalaşır. Nə özəvliyi xəbər bir yüksək hiss-höyəcanla dolğunlaşdırılır, yəni şəyir, gərəkdir tipli sözlərlə bir şeyin, bir işin, hərəkətin lazım olmadığını bildiren ritorik cümlələr yaradır; məsələn: *Vəli. Çəban adamıq, bizə quldurluq nə yaraşır?* [MFA, I, 152]; *Məzhəbdə qaim olmağa qəzetə ya jurnal oxumaq nə lazım?* [Ə, 216]; *Dəxi hakim gətirdib müalicə etmək nə gərəkdir?* [Ə, 315].

Nəzərdən keçirilən dil faktlarından göründüyü kimi, sual cümləsinin müasir ədəbi dilimizdə işlədilən bütün növləri XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində də işlənmişdir. Bunlar omologolmo üsuluna, qrammatik və semantik funksiyalarına görə müasir ədəbi dilimizdə işlənən sual cümlələrindən fərqlənir. Bu bir daha göstərir ki, ünsiyyətin əsas vasitələrindən olan sual cümlələri çox qədim dövrlərdən formalaşmış, ədəbi dil XIX əsrə qədər çatdıqda ədəbi növ və janrların rəngarəngliyi onun bütün təzahür hallarını əvvəlki əsrlərin dil materialları ilə müqayisədə daha geniş şəkildə yazıya almışdır. XIX əsrin ədəbi dil nümunələrindən topladığımız zəngin faktlar və nümunələr təkmilliyi, səlisliyi, ön incə və zərif fikirləri ifadə etmə imkanları ilə xalqın təfəkkür dərinliyini, obyektiv aləmin fakt və hadisələrinə fəal və müdrik münasibətini də özə çıxarır.

Əmr cümləsi

Əmr, xahiş, məsləhət, nəsihət, təkid, tələb və s. bildiren cümlə növü də müasir dilimizdə işlənən əmr cümlələrindən formalaşma baxımından, demək olar ki, fərqlənir. XIX əsr mənbələrində də əmr cümlələrinin xəbəri felin əmr forması və xəbəri əmr hökmündə olan digər formalarla ifadə olunmuşdur; məsələn: *Əgər həqiqi neməti fəramuş edib mənə təərrüz qılsan, bu nə gözəlirini tutsun və səmumi-küfrani-nemət gülşəni-ömrünü xəzən etsin* [AB, 126]; *Hələ birtədbir et kim, səbəbi-müvəsilət olsun* [AB, 129]; *Öldürən zamanda Zakiri-zarı; Əl saxla bir, qanlı qəməndən öpüm* [QZ, 96]; *Ey cismimin canı, gözümün nuru; Eylədiyin əhdü vəfadan utan! Həq dost tutmaz iqrarından dönəni; Bəndeyi-*

xudasan, xudadan utan! [QZ, 97]; *Oğluna deyir ki, get evindən pulu gətir, cəriməni verək!* [SXİT, 6]; *Məşədi Qurban. Divanbəyi ilə bizi qorxutma!* [MFA, I, 181]; *Divanbəyi. Xub, o şeyatin yığıncağına rast gələn uşaqları mənə göstərin!* [MFA, I, 172]; *Osmanlı dövləti serblərə yazan sülhün bir şərti budur ki, serb əhli müəyyən olan zamanda, yəni bir neçə il cəng etməsin, amma serb əhli yazıb Rusiyadan xəbər alır ki, buna nə cavab verək* [Ə, 317].

XIX əsr mənbələrində arzu formasının əmr cümləsinin xəbəri kimi işləndiyi hallar geniş yer tutur; məsələn: *Nə ola əgər varub təcəssüsü-əhkami-şəriət edəsən, əgər caizü mübah olsa, mənə sən aldıqdan sonra valideyni-namidarımı da ki, validi-büzür-güvarın təzviçi ilə şad qılsan ki, əhli-beyt arasında təfriqə düşməsin. Və Abbas, Hüseyn bir-birindən ayrılmasın və məcmu müxəlləfatı-mətrukətə malik olub validi-alimiqdarım məqamında namül-bədəl olasan* [AB, 129].

Az da olsa, təkid bildiren ədallər əmr məzmununun müxtəlif çalarda ifadəsinə kömək etmişdir; məsələn: *Hatəm xan ağa. Arvad, dəxi nə eləyək, qoy getsin* [MFA, I, 73]; *Məstəli şah. İndi siz mənə buyurun görüm, Müsyö Jordan ha vaxt gedəcək?* [MFA, I, 81]; *Məstəli şah. Xanım, bu sirdən gərək olar və ya başqa adam nə indi, nə sonra xəbər olmasın ha!* [MFA, I, 83].

Xəbəri felin əmr formasında olan bir sıra cümlələrdə *gərək* sözü də işlənmiş və həmin söz şəxsi fəlle birlikdə əmr hökmündə vacib formasının mənasına müvafiq mənə ifadə etmişdir; məsələn: *Gərək indən belə qapıda biirünüb gəbəni; Qoymayam qargə-quşu sərgidən apara dəni* [QZ, 236]; *Məstəli şah. Bu surətdə gərəkdir divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi getmək niyyətindən düşsün* [MFA, I, 80]. *Gərək* sözü əmr hökmündə arzu forması ilə də işlənmişdir; məsələn: *...gərəkdir ki, meymunu yadınıza salmayasınız və meymun şəklini xatirinizə gətirməyəsınız* [MFA, I, 53].

M.F.Axundzadənin komediyalarının dili göstərir ki, ədəbi dil XIX əsrdə sintaktik quruluş baxımından bugünkü səviyyədən heç nə ilə fərqlənməmiş, bədii ədəbiyyat mövzu, məqsəd, yazıçı üslubu və s.-dən asılı olaraq istənilən dərinliyə enə bilmişdir. Bunu əmr cümlələrindən istifadə halları da aydın göstərir. Aşağıdakı sözləri bugünkü ədəbi ifadə tərzindən fərqləndirmək üçün elə bir əsas yoxdur; məsələn: *Molla İbrahimxəlil. Molla Həmid, çadır-*

dan tez zərgər kürəsini butasılə kiçik körük ilə çıxar. gətir! Kürəni yerə qoy, körüyün lüləsini ona keçir, kürəyə od sal, butəni üstünə qoy. Çadırın dalısından kömür çuvalını gətir, kürənin yanına tök. Gir çadıra, bir məcməi içində üç rəngarəng balaca şüşə var və üç rəngarəng bükülmüş kağız var, götür gətir; sarı bükülmüş kağızı aç, içindəki əzəni tök butəyə, yaşıl şüşənin suyunu endir butənin içinə, otur, körüyü bas! [MFA, I, 51].

Əmr cümlələri struktur baxımından sabit olmuş, qrammatik semantikasına görə XIX əsrdə də hazırkı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Az-çox fərqli cəhətlər belə cümlələrin xəbərlərinin morfoloji əlamətlərində özünü göstərir ki, bu da keçən müddət ərzində səlisləşməklə müasir dildən fərqli xüsusiyyətlər şivələrdə möhdudlaşmışdır.

Nida cümləsi

Cümlənin bu növü fikrin emosional və təsirli bir dil ilə, hiss və həyəcanla dolğunlaşdırılmış şəkildə ifadəsinə xidmət edir.

Nida cümlələri bir sıra vasitə və üsullarla yaranmışdır.

Məzmun və intonasiasına görə müəyyənləşən nida cümlələri. Nida cümlələrinin bu növündə nida sözləri, ədat və s. kimi qüvvətləndirici vasitələr olmur. Mətnə təsvir edilən situasiyadan asılı olaraq cümlə hiss və həyəcanla dolğunlaşdırılmış olur. Buna görə də belə nida cümlələri nəqli cümlələrə daha yaxındır və mətnə öz ifadəsini tapan situasiya nəzərə alınmadıqda bu cür cümlələri nəqli cümlələrdən fərqləndirmək olmur. Ona görə də dram əsərlərində bu cür cümlələrin tələffüz şəkli barədə adətən əlavə cümlələr vasitəsilə məlumat verilir; məsələn: Şəhrəbanu xanım (*çığır-çığır*). *Bəli, güc olacaq!.. Sənin kimi cahıl uşaqlar subay qalmaqdan tamam yaman yollara düşər, oğurluğa, oğurluğa, quldurluğa qurşanar!* [MFA, I, 164]; Vəzir (*rəngi təgəyir tapmış*). *Mən hərgiz sənə və sənin qaravaşıya inanmanam!* [MFA, I, 101]; Naçalnik (*acıqlanmış*). *Məlum ki, hamınız yalan danışırınsız! Hamınız tənbehə layiqsiniz!* [MFA, I, 244]; Sona xanım (*ağlaya-ağlaya*). *Hec bir dəfə də qoymanam! Yarım dəfə də qoymanam!* [MFA, I, 239].

Motərizədə verilmiş əlavə sözlər və birləşmələr (*çığır-çığır, rəngi təgəyir tapmış, acıqlanmış, ağlaya-ağlaya*) cümlənin nida cümləsi kimi tələffüzündə mühüm göstəricilərdir.

Bəzən bu və ya digər cümlənin nida cümləsi kimi tələffüz olduğunu göstərmək üçün həmin cümlədən əvvəlki cümlədə *qışırmaq, çığırmaq, fəryad etmək* tipli sözlər işlənmişdir. Daha doğrusu, əvvəlki cümlədə sonra gələn cümlənin necə tələffüz ediləcəyi barədə bir növ göstəriş verilmişdir; məsələn: *Şah qəzəblənmiş aslan kimi dizi üstə çöküb xitab etdi: – Pədersüxtə, kəvakibin afətindən mənə qorxudarsan və əlacını gizlərsən?! Cəllad!* [MFA, I, 308]; *Xacə fəryad etladi: – Ey ustad, başımı kəsdi!* (SƏŞ, II, 585).

Çox zaman cümlənin nida intonasiası ilə tələffüzü üçün əvvəlcədən situasiya yaradılır və həmin situasiyada cümlənin hiss və həyəcanla dolğunlaşdırılmış olduğu bilinir; məsələn: *...biz cümləmiz sənin qulun və səgi-asitanən varıq!* [MFA, I, 316]; *Bizim padşahımız genə Şah Abbasdır!* [MFA, I, 329].

Bədii əsərlərin dilində, xüsusilə dialoq nitqində elə cümlələr də işlənmişdir ki, onların nida cümləsi kimi təşəkkül tapdığı yalnız situasiya ilə deyil, cümlənin öz məzmunu ilə də bilmək olur; məsələn: *Vəli. Qusdan qorxan darı əkməz! İndi bu fikirləri eləmə vaxtı deyil!* [MFA, I, 158].

Elə nida cümlələri də vardır ki, xəbəri qəti inkar bildirir. Bu cür xəbərlər eyni zamanda məntiqi vurğula da qəbul edir və hiss-həyəcanla tələffüz edilir, cümlənin nida cümləsi kimi formalaşmasına səbəb olur; məsələn: *Səkinə xanım. Mən sənə getmək istəmirəm! Mən səni sevmirəm!* [MFA, I, 265]; *Xan. Mən sənin kimi qardaş oğlunu istəmirəm!* [MFA, I, 122]; *Cənnətəli ağa. Elə işlərə mən qarışmıram və qarışmaq da istəmirəm!* [NV, 96].

Bəzi nida cümlələrində haqqında danışılan şəxs, əşya, hadisə xəbər vasitəsilə ifadə olunur və xəbər aktuallaşdırılmış olur, məntiqi vurğu ilə tələffüz edilərək cümlənin nida cümləsinə çevrilməsinə səbəb olur; məsələn: *Sənəm. Bihəyə sən sən!* [ƏH, I, 4]; *Heydər bəy. Bu bədbəxtliyə bəis budur!* [MFA, I, 249]. *Bu cür cümlələrdə xəbər həmcinslərdə bilir və emosionallıq daha da artır: Ağə Həsən. Mən sənin bəndənəm, qulunam!* [MFA, I, 264].

Əksərən nida cümlələri nidaların iştirakı ilə formalaşır. Nidalar cümlənin sevinc, təəccüb, qorxu, nifrət kimi çalarlarını daha asan üzə çıxarır və aid olduğu cümlənin hiss və həyəcanla tələffüzünə səbəb olur; məsələn: *Vəh, nə qamat, nə qiyamət, nə füzun! İstiqamətə əlif tək mövzun! Vəh, nə zülfü nə səvadi-kiysu!* [AB, 122]; *Seyd etladi zülfün mənə bu gözlərə, ey vay!* [AB, 236];

Şafei-ruzi-cəzadan olmaya bir çarə, vay! Ya Əli, səndən mədəd, ya bülhəsən, səndən haray! [QZ, 264]; Sair nuxulular. *Uf, lənətə gələsiniz, meymunlar!* [MFA, I, 65]; Tarverdi. *Vay aman, atsa mənim işim xarabdır!* [MFA, I, 159]; Sona xanım. *Vay dədəm, vay, anam çağırır, dəxi gedə bilmənam!* [MFA, 199]; Şərəfnisə xanım. *Bi-y, Allah, torpaq başıma, arvad nələr danışır!* [MFA, I, 65]; Fok. *Ey vay, bu quldur olacaqdır!* [MFA, I, 159]; Xanpəri bəyim. *Qohumu tut! Su! Su! Öldüm, Allah! Vaaay, vay!* [NƏ, I, 106]; Fok. *Ax, dədəm vay! Bu kimdir? Vay aman! Allah, sən saxla!* [MFA, I, 159].

Xitablar son pozisiyada, xitablarla birlikdə nidalar, bir sıra müraciət bildirən sözlər də cümlənin nida cümləsi kimi təşəkkülünə səbəb olur; məsələn: Bəylər. *Can-baş ilə nəsihətini qəbul edirik, naçalnik!* [MFA, I, 251]; Ağə Mərdan. *Doğuluq heç vaxt itməz, oğullarım!* [MFA, I, 291]; Tarverdi. *Allah, tufəngi necə uzundur!* [MFA, I, 160] Vəzir. *Allahü əkbər, xatabalaya düşdük!* [MFA, I, 100].

M.Cahangirovun hesablamasına görə, M.F.Axundzadə və N.Nərimanovun dram əsərlərində 60-a qədər müxtəlif nida sözlərindən nida cümlələrində istifadə edilmişdir [162, 192].

And, alqış, qarğış bildirən söz və ifadələr də cümlənin nida cümləsi kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır; məsələn: Şərəfnisə xanım. *Yox, vallah, Quran haqqı, dəyim canına, mənim heç zəddən xəbərim yoxdur, mənim heç təqsirim yoxdur!* [MFA, I, 93]; Hacı Qara. *Allah sənin ömrü və dövlətini artıq eləsin, ağa!* [MFA, I, 251]; Hacı Qara. *Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-veriş!.. Evin dağılsın çit satan! Qapın çırpılsın şilə verən! Çadra verən, səni görüm ki, heç uğuruna xeyir gəlməsin! Sağ-salamat satdığın malın qazancın yemiyəsən! Uf, uf!..* [MFA, I, 201].

Bəzi əvəzliliklər də emosional keyfiyyəti ilə nida cümlələrinin təşəkkülünə səbəb olmuşdur: Bayram. *Nə yaman bəxtim var imiş mənim!* [MFA, I, 157]; Tarverdi. *Necə şeytan meymundur!* [MFA, I, 163].

Nida cümlələri çox qədim dövrlərdən ədəbi dilimizdə işlək cümlə növlərindəndir. Lakin ədəbi növ və janrların genişlənməsi ilə nida cümlələrinin rəngarəng formalarda, rəngarəng vasitələrlə təzahürü də artmışdır.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Ənənəvi olaraq, sadə cümlənin quruluşunu dəqiq şəkildə öyrənmək üçün, hər şeydən əvvəl, cümlənin üzvləri – baş və ikinci dərəcəli üzvlər öyrənilir. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, təbii ki, XIX əsrin ədəbi dilində də cümlənin qrammatik əsası baş üzvlərdən – mübtəda və xəbərdən ibarətdir. İkinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin və zərflik baş üzvlər ətrafında cəmləşərək onları (baş üzvləri) müxtəlif cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır və tamamlayır. Təyin təyinlənənə, tamamlıq və zərflik işə xəbərlə bağlı olmuş, xəbər mübtədəyə tabe olaraq onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır.

Mübtəda

Cütlərkibli cümlənin baş üzvlərindən biri olan mübtəda cümlənin fikir predmetini, fikir özülünü təşkil edir. Dominant baş üzv olan mübtəda XIX əsrin ədəbi dilində də öz qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bugünkü ədəbi dilimizdə olduğu kimidir: bir qayda olaraq həmişə ismin adlıq hal formasında olmuş; əlamət və xüsusiyyətləri xəbər və xəbər zonası vasitəsilə izah olunmuş; cümlənin ən müstəqil üzvü olmuş və qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı olmamış; kim? nə? bəzən də hara? suallarından birinə cavab vermiş; isim, əvəzlilik, məsdər, substantiv ismi birləşmələrlə daha çox ifadə olunmuşdur; adətən, cümlənin əvvəlində işlənmişdir.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, XIX əsr abidələrində də bir çox hallarda mübtəda üslubi məqsədlə buraxılmışdır. Və xəbərdəki şəxs şəkilçilərinin və mətnin köməyi ilə təsəvvür olunur; məsələn: *Gördüm o gözəl türəni rüxsar arasında; Bənzətdim onu əfiyə gülzar arasında* [AB, 236]; *Bivəfa ədəbillilər əlində necə zarü pərişan qalmışıq!* [AB, 124]; *Dilxun qəribiz, bizə bir yar tapılmaz* [AB, 125]; *Müddətdir həsrətəm, bir göz bəri bax; O xan gözlərinin sədqəsi canım* [QZ, 95]; *Gəzməmişəm cahanı, mən görməmişəm; Sənin kimi gözəl ellər içində* [QZ, 63]; *Şahbaz bəy. Şərəfnisə, bu nə sözdür, deyirsən?* [MFA, I, 77]; *Namaz. Ay arvad, nəyin var gətir görək, acmışıq* [MFA, I, 145]; *Tarverdi. Dayanın, dayanın! Belə bilirəm ki, tufəng atmasaq yaxşıdır* [MFA, I, 157]. Bu misallarda *mən, sən, biz, siz* sözlərindən

ibarət olan mübtədalar işlənməmişdir, lakin şəxs şəkilçilərinin köməyi ilə hər bir cümlədə onları bərpə etmək mümkündür.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, mübtəda nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar quruluşca sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar müəkkəbdir. İsim, əvəzlilik və məsdərlərlə yanaşı, isimləşən başqa nitq hissələri də (sifət, say, işarə əvəzlilikləri, feli sifətlər və bəzi zərflər) mübtəda vəzifəsində işlənməmişdir; məsələn: *Ey aşıqı-mehribanım! Bu sözlər fayda verməz* [AB, 125]; *Hicrində düşüb bələyə Əsgər* [AB, 126]; *Qərək, onlar ağlayıb nalə edirdilər* [AB, 125]; *Ah, bunları bu hal ilə görüb və dəsti-müsbət başa vurub kim gəldi?* [A, 13, 125]; *Bəlkə bu vəsilə ilə bir-birimizi görmək müyassər ola* [AB, 125] *Ah, qardaş, kaş sən kim naxələf ölə idi, bu günləri görməyə idi* [AB, 125].

Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr mübtəda vəzifəsində daha çox işlənməmişdir; məsələn: *Cün eşq odu ağər dutuşa, canı yandırar* [AB, 125]; *Məzlum aşıqın ağər ahu bülənd ola; Yeddinci göydə xərməni-Keyvanı yandırar* [AB, 125]; *Gün nuri gözümə tar olubdur* [AB, 126]; *Sənin fəraqın alıbdır qərarı təqətimi* [AB, 129]

A.Bakıxanovun yalnız "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərindən verdiyi-miz bu misallar göstərir ki, mübtədanın ifadə vasitələri müasir ədəbi dilimizdəki ifadə vasitələrindən heç nə ilə fərqlənməmişdir. Doğrudur, əsərdə mübtəda bəzən izafət birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur; məsələn: *Seyri-çəmanü kəmal-i-ışrət; Ənduşim olur tamam sənsiz* [B, 127]. Lakin A.Bakıxanov klassik ənənənin tələb etdiyi bu cür hallarda izafəti milli söz birləşməsi ilə həmcinsləşdirmişdir: *Nagah gördü kim, karivani-Leyli, məhəbublar sərxeyli yetişdi* [AB, 128]. Milli ruha üstünlük verməyə idi, şair məhəbublar sərxeyli birləşməsinə də izafət şəklində [sərxeyli-məhəbub] işlədərdi. Aşağıdakı parça isə onun milli ismi birləşmələrə necə üstünlük verdiyini daha aydın göstərir:

Bir yan fələk cəfası mənimçün qəm artırır,
Bir yan zamanə gərđişi min matəm artırır.
Bir yan həsəd tanəsi bağrımı qan edər,
Bir yan qarib covrı bəla hər dəm artırır.

*Eşqin bəlası sinəyi-pürxunə ah kim,
Hər ləhzə bir cərahəti-bimərhm artırır.*

*Bunlar qamusu səhədir, asan mədərki,
Hicran dili-həzinə qəmi-ələm artırır* [AB, 129].

Bizim dövrümüze yaxınlaşdıqca izafət tərkibləri tədricən çox kiçik faizə cəmşirdir.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə nəzərə çarpan bir cəhət bundan ibarətdir ki, heç bir dəyişiklik etmədən götürdükdə, bir sıra cümlələrdə mübtəda sanki ismin təsirlik halındadır. Lakin bu cür "mübtədalar" təsirli felle əlaqələnməmişdir; məsələn: *Hacı Qara. Səni lənətə gələsən, arvad!* [MFA, I, 212]; *Şərəfnisə xanım. Uşağı yerə girsən* [MFA, I, 61]. Belə faktlara folklor materiallarının dilində, dialekt və şivələrdə də tez-tez rast gəlmək olur [222, 50-56]. Bu hadisə hal-hazırkı dövrdə canlı danışiq dilində də geniş yayılmışdır.

Əslində, bu cür cümlələrdə indi mübtəda kimi görünen təsirlik halda olan söz mübtəda deyil, tamamlıqdır. Bu cür cümlələrdə həmin sözlərdən sonra işlənməli olan təsirli felin buraxılmış olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bu cür cümlələrdə, adətən, *görüm* tipli sözlər buraxılmış olur. Həmin sözün saxlandığı hallar da vardır; məsələn: *Qurbanəli. Səni görüm, zaqqumlanasan!* [HH, 27]. *Güllü. Aysəni görüm, dünyada ağ gün görməyəsən! Aysəni görüm, dörd balan bir ildə yuyulsun!* [ƏH, 41]. Bu cür cümlələrdə *səni, onu, sizi, uşağı* tipli sözlər deyil, nəzərdə tutulan *sən, siz, o* sözləri mübtədadır, lakin təkrara yol verməmək üçün işlədilmir. İşlədilsəydi, cümlə belə olardı: *Ay səni görüm, sən dünyada ağ gün görməyəsən!*

Bu cür hallar canlı dilin bədii ədəbiyyata güclü müdaxiləsindən irəli gəlmişdir.

Xəbər

Cümlənin baş üzvlərindən biri də xəbərdir. Xəbər fikir predmetinin hərəkət və ya əlamətini bildirir. Hərəkət dedikdə felle, əlamət dedikdə digər nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər nəzərdə tutulur. Cümlənin təşkili üçün vacib olan əsas əlamətlər – predikativlik, modallıq xəbərdə cəmləmiş olduğundan xəbərin cümlədə rolu böyükdür. Xəbər tarixən bütün qrammatik xüsusiyyətlərini təkmilləşmə, səlisləşmə yolu ilə mühafizə edib saxla-

mışdır, ona görə də "Dilimizin tarixi inkişafı göstərir ki, hər iki qrupdan olan xəbərlər (ismi və feli xəbərlər) dilimizdə geniş surətdə işlənmişdir. Hər iki qrup xəbərlər vəzifə, mənə və morfoloji quruluşuna görə qədim olub, müasir ədəbi dilimizdən fərqlənmir. Bu və ya digər nitq hissəsi xəbər kimi işləndiyi zaman mövcud qanunlara tabe olmuşdur" [HM, 1990, 227]. "Mövcud qanunlar" dedikdə, bu gün mövcud olan yox, elə həmin dövrlərdə də mövcud olan və bugünkü ədəbi dilimizdə hökm sürən qanunlardan fərqlənməyən qanunlar nəzərdə tutulur. "Fərqlənməyən" dedikdə də bir cəhət – əsaslı şəkildə fərqlənməməyi nəzərə almaq lazımdır. Çünki bütün digər kateqoriyalarda olduğu kimi, xəbər də və xəbərlilik kateqoriyasında da səlisləşmə, təkmilləşmə istiqamətində xüsusi morfoloji cəhətdən inkişaf olmuşdur. Bu inkişaf minillik boyu davam etmiş, XVI əsrdən sonra artıq müasir forma üstünlük qazanmışdır. XX əsrlə XVI əsr arasında olan fərq XX əsrlə XIX əsr arasında, demək olar ki, yoxdur və ya nəzərəcarpaq dərəcədə deyildir. Buna görə də yalnız öz izlərini saxlayan bir sıra ənənəvi arxaik formalar, üslub təzahürləri xəbərin bugünkü təzahür formasından fərqli görünə bilər.

Ümumi strukturuna görə XIX əsr ədəbi dilində işlənmiş xəbər müasir ədəbi dilimizdəkindən fərqlənmir. Bir neçə misal: *Qədi xəmidələni, qaməti kamanə dönüb* [AB, 128]; *Amma sənün daği-fəraqından bu növ pərişan olmuşam* [AB, 129]; *Bunun əmmaməsi rəngin, onun yükü səngin; Xüsusən ol birinin cübbəsi qiyamətdir* [AB, 420]; *Zakir, nəyamandır halı dünyanın!* [QZ, 64]; *Pirənəsərlikdə bir növcəvanın; Piyalə çeşminin məstanəsiyəm* [QZ, 88]; *Təsəlli verirdim mən öz-özümə; Nazlı dilbər inanacaq sözümə* [QZ, 95]; *Namaz. Vallah, doğru deyirəm, elə birisi bu Zalxa! Məgər mənə əvvəldən gələrdi, ağər quldurluğa əl qoymasaydım? Arvad, belədimmi?* [MFA, I, 155]; *...bizlərdə deyərlər ki, yer bir öküz üstə dayanıb və onun hər bir əczası tərpanə, onun üstə olan yerin hissəsi həm tərpanər. Amma mən bunu başa düşmürəm, niyə zəlzələ olan zaman bəzi yerin ətrafı tərpanəndə özü tərpanir?* [Ə, 223].

XIX əsr mənbələrində xəbərin işlənməsi ilə bağlı müasir dilimizdən fərqli cəhətlər:

1. Məsədir *gərək* sözü ilə birlikdə xəbər vəzifəsində işlənir; *gərək* sözü modalılıq bildirir və şəxs şəkilçisiz çıxış edir; məsələn: *Zalxa. A kişi, oğul sənün kimi olmaq gərək* [MFA, I, 145];

Hacı Çələbi niçün bir böylə böyük olmaq gərək? [ŞXİT, 7]; *Ancaq osmanlı kitabı oxuyanda diqqət ilə oxumaq gərək* [Ə, 209].

H.Mirzəzadə göstərir ki, XVIII əsrə qədər xəbəri ifadə edən vasitələrdən biri də məsədlə *gərək* sözünün əmələ gətirdiyi mürəkkəb formadır. Tarixən felin vacib şəklini əmələ gətirən və cümlədə xəbər kimi işlənən bu birləşmə həmin dövrdən etibarən öz normativliyini itirmişdir [ŞM, 279]. Lakin, nümunələrdən göründüyü kimi, bu forma XIX əsrdə də öz işləkliyini saxlamışdır. Hətta əsrin sonunda da işlənmişdir; məsələn: *Fəxrəddin bəy. O seyləri ki mən burada sizə deyirəm, onu Səadət də yaqın orada deyir. Ancaq başa düşmək gərək* [NV, I, 158]. Bu forma hazırkı şivələrimizdə də özünü göstərir; məsələn: *Kürən adamnan qurxmağ gərək* [184, 90].

Hətta bəzən *gərək* sözü xəbərlilik şəkilçisi də qəbul etmişdir; məsələn: *Əvvələn, etiqad etmək gərəkdir ki, sirat haqqı* [MFA, II, 47]; *Nadir şah. Daha doğrusu, dövlətə dair qanunları bilməyə ruhanilərdən almaq gərəkdir* [NN, I, 147].

Bu cür dil faktlarına folklor materiallarında da rast gəlmək olur; məsələn: *Bu gün bir tədbirə gəlmək gərəkdir. Ərzrum qızından xəbər gəlirdi, mətləbi anlayıb bilmək gərəkdir* [AD, I, 86].

XIX əsr mənbələrində bir çox hallarda *gərək* sözü məsəddən əvvəl gəlsə də, yenə məsədlə birlikdə xəbər vəzifəsində işlənmişdir; məsələn: *Vəzir. Əlbəttə, sən gərək tika-tika doğramaq* [MFA, I, 115]; *Ona binaən deyirik, elm və tədbir sahibi gərək olmaq* [Ə, 193].

Gərək sözü xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək məsəddən ayrı işləndikdə, məsədlər cümlələrin sonunda gələrək aktuallaşdırılıqda və məntiqi vurğu ilə tələffüz edildikdə həmin sözlər (*gərək* sözü) müstəqil xəbər kimi çıxış edir: *Divanbəyi. Gərəkdir tez işi isti ikən silist eləmək* [MFA, I, 166]; *Şamdan. Gərəkdir gözə hər şeyi görüb hiss etmək* [NN, I, 66]. Eyni mövqedə *gərək*-dir sözünə yaxın mənada lazımdır sözü də çıxış edir; məsələn: *Pas lazımdır maşınlar bina edib işləri maşına salağ* [Ə, 152]; *Əhməd. Siz mənim adımlı "pişik" qoymusuz, lazımdır ki, pişiyə də hərdən-birdən dalağ atmaq* [NV, I, 205].

Hiss olunur ki, bu cür cümlələr tarixən quruluşca mürəkkəb olmuş, sonralar *lazım* və *gərək* sözləri transformasiyaya uğrayaraq müstəqilliyini itirmiş və xəbərin bir hissəsinə çevrilmişdir. Bunu

son misalda *lazımdır* sözündən sonra *ki* bağlayıcısının işlənməsi də göstərir. Bundan əlavə, yuxarıdakı misallarda şəxs şəkilçisi olmayan *gərək* sözünə şəxs şəkilçisi (və *ki* bağlayıcısı) da artırmaq mümkündür. *Gərək* sözünün hətta şəxslı fəllə birgə xəbər vəzifəsində işləndiyi hallar da vardır: *Ağac ya xəndək üstə, ya da düz yerdə gərək əkilsin* [Ə, 256]. Həm *gərək* sözünün, həm də felin şəxs şəkilçili formasının birgə işlənmə halları onların hər birinin müstəqil xəbər olduğunu, *gərək* sözünün baş cümlənin, şəxslı felin isə budaq cümlənin xəbəri vəzifəsində işləndiyi daha aydın görünür; məsələn: Məstəli şah. *Bu surətdə gərəkdir divlərə, ifritələrə əmr edirəm ki, Pariji xarab etsinlər* [MFA, I, 80]; Molla İbrahim-xəlil. *Bu dövreyi-tərbiyat itməmə yetişəndən sonra əzəyi-iksir gərəkdir hərərəti-nariyyə vasitəsilə öz təkmilini itməmə yetirsin* [MFA, I, 49]; Teymur ağa. *...bir həftədən sonra gərəkdir ki, toy başlansın* [MFA, I, 132].

Eyni vəziyyəti şəxs şəkilçili *gərək* sözünün arzu formalı fəllə bir cümlədə işləndiyi hallarda da müşahidə etmək olar; məsələn: Vəzir. *Hacı Saleh, gərəkdir Rəştdə bir mintənə tikdirəsən* [MFA, I, 98]; *Sizin Allahınız gərək idi onu rüsvalıqdan saxlayaydı* [MFA, II, 86].

Bu son cümlənin əsil quruluşu belə olmalıdır: *Gərək idi ki, sizin Allahınız onu rüsvalıqdan saxlayaydı. Sadələşdirsək: Sizin Allahınızın onu rüsvalıqdan saxlaması gərək (lazım) idi – mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə qəlibi olduğunu görə bilərik.*

Gərək sözünün xəbərlik şəkilçisi olmadan müstəqil xəbər vəzifəsində işləndiyi hallar da vardır; məsələn: *Elm öyrənməyə itisatə gərək, itti faq gərək, vəsilə gərək* [MFA, III, 408]; *Səadət xanım. İnsan olan kəsə məhəbbət gərək, insaf gərək, mürüvət gərək* [NV, I, 155].

2. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, M.F.Axundzadənin dilində və “Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi” əsərində bir sıra cümlələrdə xəbər cəmi şəkilçisi (-*lar*, -*lər*) üçüncü şəxsin cəmində şəxs şəkilçisindən sonra işlənməmişdir; məsələn: *Candar bir neçə vaxtdan sonra müsəlman olub adına Əlican deyibdirlər* [ŞXIT, I]; *Bir neçə arxa Şəki mahalında bular müləkkilik edibdirlər* [ŞXIT, 3]; *Hacı Cəfəri o dörd xanları da valinin əlindən alıb mürəxxəs əyləyib öz evlərinə gediblər* [ŞXIT, 3]; *...bu xiffətin məalından hərgiz*

əndişə etməyibdirlər və anlamayıbdırlar ki... [MFA, II, 41].

Bunun əksinə olaraq, bəzən -*lar*, -*lər* şəkilçisi *idi* köməkçi sözü və onun şəkilçiləşmiş formasından (-*di*, -*di*) əvvəl işlənməmişdir.

3. *İmiş* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş forması (-*miş*, -*miş*, -*muş*, -*müş*) da bəzən xəbərlik şəkilçisindən sonra işlənməmişdir. Bu xüsusiyyətə “Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi” əsərində rast gəlmək olur; məsələn: *Şirvan vilayətinə şahın qoşunu gəlib dava edəndə Dərviş Məhəmməd xan da qoşun götürüb gedib Şirvanda qızılbaş qoşununa şəbixun edibdirmiş* [ŞXIT, 2]; *Amma xoylu Cəfər-qulu xan Şəki vilayətin padşah ələmpənahdan istəyib padşah da ona veribdirmiş* [ŞXIT, 15]. Müasir ədəbi dilimizdə bu cür hallarda (nisbi keçmişin rəvayətində) şəxs şəkilçisi (-*dır*) işlənmir.

4. Müasir dildən fərqli olaraq, bəzən fəli və ismi xəbərlərdə xəbərlik şəkilçisi işlənməmişdir. Bu xüsusiyyət özünü A.Bakı-xanov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və başqalarının dilində, nəqli keçmişin -*miş*, -*miş*, -*muş*, -*müş* şəkilçisindən sonra göstərir; məsələn: *Aya, gərdisi-dövrənüz izai-əbnai-zaman sənə nə zülmələr etmiş ki, surəti-halın bu məqamə yetmiş?* [AB, 128]; *Və atan ovsafini bəyan etdiyindən, madəri-mehribanım dəxi ona təəşşüq yetirmiş* [AB, 129]; *Şərəfnisə xanım. ...məna bir güzgü bağışlayıbdır ki, Parijin əcaibət bağında bitən Yeni Dünya güllərinin surəti dalsında çəkilməmiş* [MFA, I, 82]; *Təvəllüdi-şərifləri-xitteyi-Şirvani-xüldünyanda olmuş, bir cavandır pakıyır və pəkdaman...* [SƏŞ, III, 123]. Bu xüsusiyyət dram əsərlərinin remarkaları üçün daha xarakterikdir: *...Pərdə oturubdur daş üstündə, yanında qıvrıq geyinmiş və yaraqlanmış Bayram gözün ona dikmiş* [MFA, I, 135]; *Əbdürrəhman bəy kürsü üstə əyləmiş, qabağında istol, istolin üstə bir istəkan çay, əlində qəzet. Xırda xanım döşəkcə üstə əyləmiş, dalında püştə* [NV, I, 45]. Bu cür cümlələrdə xəbərlik şəkilçisi olmadan xəbər vəzifəsində işlənmə sözlərdə -*miş* şəkilçisi fəli sifətdən nəqli keçmiş keçidin qalıqlarını hiss etdirir.

Üçüncü şəxsin təkində şəxs (xəbərlik) şəkilçisinin buraxılmasına ismi xəbərlərdə də tez-tez rast gəlmək olur; məsələn: *Çox yaxşı, sözün bəməna və nəsihətin müfid və xeyirxahlığın sabit* [MFA, III, 407]; *Tiflis müsəxxər sənə, ey düxtəri-tərsə!* [MFA, I, 344]; *Məzhəbdə qaim olmağa qəzetə ya jurnal oxumaq nə lazımdır?* [Ə, 413]; Bu cəhət özünü remarkalarda da göstərir: *Otağın bir*

qapısı sağ tərəfdə, bir qapısı sol tərəfdə və iki qapısı müqabilədə [NV, V, 27].

Faktlar göstərir ki, bəzi müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, bu cür xüsusiyyətlər yalnız şeir dilinə məxsus olmayıb [TSDM, 29]. Azərbaycan dilinin aqqlütinasiya vasitələrinin inkişafda olduğunu göstərir. Belə ki, əksərən şəxs şəkilçili forma üstün olduğu halda, bəzən şəkilçisiz formanın olması keçmişin izləri, şəkilçili formaya keçidin davamı hesab oluna bilər.

5. Maraqlı məsələlərdən biri də xəbərin *var* və *yox* sözlərinin iştirakı ilə analitik yolla ifadəsidir. Bu cür xəbərlərdə *var* və *yox* sözləri *olmaq*, *idi*, *imiş* köməkçi sözlərinin ifadə etdiyi qrammatik mənaya bərabər mənə ifadə edərək başqa bir leksik-qrammatik mənalı sözə birgə işlənir; məsələn: *Padşahın rəiyyəti varuq* [ŞXİT, 4]; *Usta Yusif, sən bu saatda qibleyi-aləmsən və biz cümləmiz sənin qulun və səgi-asitanən varuq* [MFA, I, 316]; *Ləya huri tayfası belə ömründə kişiyyə yaxınlığı yox, doğduğu yox, doğulduğu yox, o mamaçalığı nə biləcək idi?* [MFA, II, 109]; *Amma kəvakibi də qınamaq yoxdur* [MFA, I, 329]; *Məndən bir kimsəyə güldən ağır söz eşitdiyi yoxdur* [MFA, I, 206]. Bu misallarda *padşahın rəiyyəti varuq* – padşahın rəiyyətiyik, *sənin qulun varuq* – sənin qulunuq, *sənin səgi-asitanən varuq* – sənin səgi-asitanənlik, *yaxınlığı yox* – yaxın deyil... mənələrdədir. Son cümlə hazırda canlı danışıq dilində olduğu kimi işlənməkdədir.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də bir sıra cümlələrdə mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi yoxdur; məsələn: *Mənəm novgülü-baği-ahəngəri. Mənəm valideynin əziz Əsgəri* [AB, 128]; *Pəs əşiadən ibarət o kəslərdir ki, aləmi-zərrdə öz xahişləri ilə iman gətiriblər və əzlaldan ibarət o kəslərdir ki, aləmi-zərrdə ixtiyarları ilə küfrü qəbul ediblər* [MFA, II, 115].

Bu cür cümlələrdə işlə iş görə öz ifadə vasitələrini dəyişmiş olur; xəbər olmalı olan söz mübtədə, mübtədə olmalı olan söz xəbər vəzifəsində işlənir. Bu cür hallarda mübtədə ilə xəbər əlaqəsi intonasiya əsasında, koordinasiya ilə müəyyənləşir. Şəxs şəkilçisi əvəzliyə artırılır və əvəzlik sanki özü özü ilə uzlaşmış olur: *mənəm*, *o kəslərdir*. Əvvəlki misalda mübtədə (altından xətt çəkilmişdir) – xəbər zonası aydındır. Sonrakı misalda fəli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş mübtədanın asılı tərəfi saxlanmış, fəli sifət buraxılmışdır. Əslində, mübtədə-xəbər əlaqəsi belədir: *əşia-*

dən ibarət olan o kəslərdir, əzlaldan ibarət olan o kəslərdir. Birinci misalda uzlaşmanın olmadığı göz qabağındadır: *Valideynin əziz Əsgəri mənəm*. Mübtədə (*valideynin Əsgəri*) üçüncü, xəbər (*mənəm*) birinci şəxsədir. Zahirən ikinci misalda uzlaşma vardır; fəli sifət tərkibi (*əşiadən ibarət olan*) üçüncü şəxsə olduğu kimi, xəbər də (*o kəslərdir*) üçüncü şəxsədir. Lakin uzlaşmanın olmadığını göstərən əsas fakt odur ki, bu cür cümlələrdə mübtədə sabit qala-qala, xəbər bütün şəxslər üzrə dəyişə bilər:

Pəs, əşiadən ibarət (olan)

- mənəm*
- sənsən*
- odur (o kəslərdir)*
- bizik*
- sizsiniz*
- onlardır (o kəslərdir)*

Digər tərəfdən, uzlaşan kimi görünən mövcud formada kəmiyyət uzlaşması daha kobud pozulmuşdur: mübtədə üçüncü şəxsin təkində olduğu halda, xəbər üçüncü şəxsin cəmindədir; halbuki olsa-olsa, əksinə ola bilər.

H.Mirzəzadə yazır: "Xəbər şəkilçiləri özünün sərbəstliyi ilə də xüsusi maraq oyadır. Çünki cümlədəki məqsəd və ifadənin məzmunundan asılı olaraq, xəbər şəkilçiləri cümlə üzvlərindən hər hansı birinə əlavə edilir, yerindən asılı olmayaraq, xəbər vəzifəsini görür". Müəllif verdiyi misallardan – *Sən gecə həmin yanarsan, ey zar; Mən gecəvi gündüzəm giriftar. Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı qan içər* (Füzuli) misallarını izah edərək deyir: "Göründüyü kimi, xəbər şəkilçisi cümlədə *giriftar*, *əsir* sözlərinə deyil, həmin cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən zaman və yer zərfləklərinə əlavə edilmişdir" [HM, 90, 282]. Bu fikir məntiqsiz fikirdir. Belə çıxır ki, bir sıra sözlər yalnız zaman və ya yer zərfliyi olmalıdır, lakin nədənsə, zaman və yer zərfliyi xəbər şəkilçisi qəbul etmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, xəbərlilik şəkilçiləri cümlədə hər bir sözə artırıla bilər – istər məkan mənalı, istərsə də zaman mənalı olsun. Zərflilik xəbər olmaz. Bu qeydlərdə yuxarıda izah etdiyimiz məsələ – uzlaşmanın olmaması, subyektlə predikatanın öz ifadə vasitələrini dəyişməsi nəzərə alınmamışdır. Bu cür dəyişməyə səbəb fikrin aktuallaşdırılması, "yeni"ni bildiren sözün, ifadənin – rəmanın xüsusi nəzərə çarpdırılmasıdır.

Bələliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş xəbərlər, baş üzv kimi, müasir ədəbi dilimizdə yerinə yetirdiyi funksiyamı yerinə yetirmişdir. Bu cəhətdən heç bir əsaslı fərq nəzərə çarpmır. Lakin xəbərin morfoloji cəhətdən formalaşması baxımdan bəzi fərqlər olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, cümlənin ən zəruri üzvü kimi, xəbər morfoloji cəhətdən səlisləşmə, təkmilləşmə yolu ilə inkişaf etmiş, şəkilçisizlikdən şəkilçiliyə doğru irəliləyərək müasir vəziyyətini almışdır. Hətta bəzən xəbərlək şəkilçilərinin bir sıra şəkilçilərlə münasibətdə yeri də sabit olmamışdır. Hazırda arxaikləşmiş olan bəzi analitik formalar da XIX əsrdə davam etmişdir.

Tamamlıq

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən olan tamamlıq XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilindəki struktur cəhətinə və funksional keyfiyyətlərinə görə müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə heç bir əsaslı fərqlə malik deyildir. Həm quruluşuna, həm ifadə vasitələrinə, həm də müstəqim və qeyri-müstəqim obyekt bildirməsinə görə də XIX əsrin ədəbi dili müasir dilimizdən fərqlənir.

Tamamlıq da digər cümlə üzvləri kimi, həm nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar quruluşca sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar mürəkkəbdir. Qədim dövrlərdən başlayaraq, tamamlıq daha çox substantiv nitq hissələri və söz birləşmələri ilə, yəni isim, əvəzlilik, məsdər və ismi birləşmələrlə və eyni zamanda isimləşmiş söz və birləşmələrlə – sifət, say, işarə əvəzlilikləri, bəzi zərflər, feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunmuşdur; məsələn: *Xəri çıxar aradan, bunlara şəbahəti yox...* [AB, 429]; *Gördüm səni ağyar ilə, ey yar, məsəldir; Bayqu tutar, əlbəttə, vətən bar arasındadır* [AB, 236]; *Gördüm o gözəl türənə rüxsar arasında; Bən-zətdim onu əfiyə gülzar arasında* [AB, 23]; *Mənə həm yar idi, həm munisü, həm dilbər idi; Mən ona çakar idim, həm o mənə sərvər idi* [AB, 383]; *Gəzmışəm cahanı mən, görməmişəm, Sənin kimi gözəl ellər içində* [QZ, 63]; *Vərmənam ələmə xəlvt otaqda; Deyib, gülüb, danışmağı səninlə* [QZ, 67]; *Neylərəm şəkəri, qəndi, nəbatı* [QZ, 67]; *Sizi tarı, deyın yara düşəndə; Məgər əl götürüb əmanətindən?* [QZ, 99]; *Molla İbrahimxəlil. ...gərəkdir ki, meymunu yadınıza salmayasınız və meymun şəklini xatirinizə gətirməyəsınız* [MFA, I, 56]; *Hatəm-*

xan ağa. ...biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşıq ilə yeyərlər [MFA, I, 69]; *Xülasə, meşədən odun və hər bir qism hacət əmələ gəlməyin hər kəs bilir* [Ə, 39].

Bu misallarda *xəri, səni, türənə, onu, cahanı, səninlə xəlvt otaqda deyib, gülüb danışmağı, şəkəri, qəndi, nəbatı, meymunu, meymun şəklini, meşədən odun və hər bir qism hacət əmələ gəlməyin* sözləri və birləşmələri müəyyənlik bildirən, *başmaq, çəkmə, xörək* sözləri qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq; *bunlara, ağyar ilə, əfiyə, mənə, ona, mana, yara, əmanətindən, mənim xəbər göndərməyimə, əlimiz ilə, qaşıq ilə* sözləri və birləşmələri vasitəli tamamlıqlardır. Eyni zamanda, bunların içərisində *səninlə xəlvt otaqda deyib, gülüb, danışmağı, meymun şəklini, meşədən odun və hər bir qism hacət əmələ gəlməyin, mənim xəbər göndərməyimə* birləşmələri mürəkkəb, qalanı sadə quruluşludur (nitq hissələri ilə ifadə olunmuşdur). Bunların bir qismi isimlə (*xəri, türənə, əfiyə, cahanı, şəkəri, qəndi, nəbatı, meymunu, başmaq, çörək, xörək, yara, əmanətindən*), bir qismi əvəzliliklə (*səni, onu, mənə, mana, ona*), bir qismi qoşmalı sözlərlə (*ağyar ilə, əlimiz ilə, qaşıq ilə*), bir qismi ismi birləşmələrlə (*meymun şəklini, mənim xəbər göndərməyimə*), bir qismi məsdər tərkibi ilə (*səninlə xəlvt otaqda deyib, gülüb, danışmağı, meşədən odun və hər cür hacət əmələ gəlməyin*) ifadə olunmuşdur. Təbii ki, tamamlıq substantivləşmiş başqa nitq hissələri və söz birləşmələrinin digər növləri ilə də ifadə olunmuşdur.

XIX əsrin ədəbi materialının dilini müasir ədəbi dilimizdən fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisi olmadan müəyyənlik bildirməsidir. Bu hal mənsubiyyət şəkilçili söz və birləşmələrə aiddir; məsələn: *Kuyi-canandan cüda aşıqlar əhvalın desəm; Dəşt ara bikas qalan rəncur şəklin göstərir* [AB, 235]; *Dil ənalhaq söyləsə; Mənsur şəklin göstərir* [AB, 235]; *Neylərəm günəşi, mahi-ənvəri; Üzarın anaram, ruyin istəram* [QZ, 89]; *Can verməyə səri-kuyin istəram* [QZ, 89]; *Başın qullabəsin, belin kəmərin; Hər birin bir yana atmaq çağıdı* [QZ, 81]; *Bu müsibətdə biz ki, onun şiasiyik, gərək təziyədarlıq edək, haray və fəryad naləsin ərsə yetirək* [MFA, III, 413]; *On iki min qoşun verib göndərir ki, get Şirvan vilayətin zəbt etylə* [ŞXİT, II]; *Malik Nəcəfi qoymaz imiş ki, sünni əhlin bihaq yera icitsün* [ŞXİT, 5]; *Sonra padşah buyurdi, Kiş qələsin söküb xarab*

eylədilər [ŞXİT, 3]; ...burada meşə salmağın qaydasın bəyan edək [Ə, 39]. Gələn il bağçanın ikinci hissəsinə də əkir və üçüncü il üçüncü hissəsinə də əkir... [Ə, 40]; Şah ərz etdi ki, Çələbi məni qoymur ki, şahın qulluğun rəiyyəyə buyuram [ŞXİT, 5]; Vəzir. Yaxın naziri, ayağın salın fələqqəyə [MFA, I, 105].

Bu cür ifadə tərzini şeir dilinin xüsusiyyəti ilə bağlamaq olmaz [TSDM, 61]. Bu cür tamamlıqlar "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından başlamış bu günə qədərki ədəbiyyatımızda geniş yer tutur. Ə.Dəmirçizadə bu cür tamamlıqları "şəkilçili müxtəsər tamamlıqlar" adlandırmış [KDQD, 123] və bunların dastanlarda daha intensiv işləndiyini göstərmişdir. Sonu *n*-lə bitən mənsubiyyət şəkilçili sözdən sonra təsirlik hal şəkilçisinin işlənməməsi bu gün canlı danışq dilində də geniş müşahidə olunur. Bunlar bizim yazılı ədəbiyyatda da (XX əsrdə) geniş yer tuta bilirdi, lakin sovet dövründə tərtib olunmuş ciddi orfoqrafiya qaydaları buna imkan vermişdir.

Onu da qeyd edək ki, dil tarixindən bəhs olunan əsərlərdə təsirlik hal şəkilçisinin belə söz və birləşmələrdə düşmüş olduğu göstərilir [TSDM, 61; HM, 90, 291]. Bizim fikrimizə, bu cür söz və birləşmələrdə təsirlik hal şəkilçisinin düşdüyünü güman etmək doğru deyildir. Bu forma qədim formadır və hələ təsirlik hal şəkilçisinin yaranmadığı dövrlərdə, görünür, təsirlik halın funksiyasını da yerinə yetirmişdir.

...gərəkdir Məhəmməd Həsən xanı öldürəsən, ya gözlərin çıxarsan [ŞXİT, 11] cümləsindən görüldüyü kimi, hal şəkilçisiz müəyyənlik bildirən təsirlik hal mənsubiyyət şəkilçisi hesab etdiyimiz *-in* şəkilçisinin vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Bu şəkilçi birinci şəxsdə *-im*, üçüncü şəxsdə *-ı* şəklindədir: *gözlərim, gözlərin, gözləri*. Bu şəkilçinin *mən* şəxs əvəzliyindən əmələ gəlmiş sözsüzdür. Görünür, *mən* sözündən düzəlmiş bu şəkilçi hər üç şəxsdə eyni şəkildə işlənməmişdir: *mənim gözlərim, sənin gözlərin, onun gözləri*. Fərq burdadır ki, müasir dövrdə üçüncü şəxsdə son samit yoxdur və şəkilçi açıq heca şəklindədir, lakin siltə başlayan şəkilçi gələn kimi, *n* bərpə olunur: *onun gözlərini*. Birinci şəxsdə də fərq var: son samit *n* yox, *m*-dir. Bu, ya assimilyasiya nəticəsidir, yaxud da birinci şəxsdə *mən* sözündən *-m*, ikinci, üçüncü şəxslərdə *n* qalmışdır. Birinci və ikinci şəxslər müasir dildə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra mütləq təsirlik hal şəkilçisini tələb

edir, mənim gözlərim çıxarsan, sənin gözlərin çıxaram deyilmir, lakin diqqət edilsə, dil üçün bu cür ifadə forması elə də yad deyil və görünür, bunların unudulma tarixi birinci minillikdə olmuşdur. Lakin üçüncü şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin samiti olmadığından və həmin samit (bütövlükdə *-in* şəkilçisi) vaxtilə təsirlik hal funksiyasını da yerinə yetirmiş olduğundan nitq prosesində üçüncü şəxsdə təsirlik hal funksiyasını yerinə yetirmək üçün *-n* samitinin bərpası kifayət edir. Azərbaycanda oğuzların yayıldığı ərazilərdə bu cür ifadə tərzii güclüdür və onu yazıdan məhrum edən orfoqrafiya qaydalandır.

Müasir şivələrimizdə olduğu kimi, XIX əsr materiallarının dilində ikinci şəxsdə təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl *y* samiti, üçüncü şəxsdə isə *y* samiti bitişdirici samit kimi işlənir: *Bir şəxs Nuşirəvani-adilə müjdə gətirdi ki, Allah-təala sənin filan düşməni-vü götürdü* [SƏŞ, II, 579]; *Şah qəzəbnak olub Çələbiyi istər* [ŞXİT, 5].

Vasitəli tamamlıqlar ismin yönük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan sözlər və birləşmələrə yanaşı, *ilə* (*birlə*), *üçün*, *qarşı* və s. qoşmaların artırıldığı əşya bildiren sözlər və birləşmələrdə də ifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili ilə müasir ədəbi dilimiz arasında elə bir fərq yoxdur. Yalnız XIX əsrin ədəbi dilində ara-sıra bu gün üçün tam arxaikləşmiş olan *birlə* qoşmalı tamamlıqların işləndiyini müşahidə etmək olur və həm də özünü klassik üslubda yazılan elmi əsərlərdə göstərir. A.Bakıxanov hər yerdə *ilə* işlətdiyi halda, S.Ə.Şirvaninin "Bixud" məqaləsində *ilə* sözü ilə yanaşı, *birlə* sözüne də bir yerdə rast gəlirik: *Və qüdəmayi-ahli-hikmət təsrih qılıblar ki, qivami-cümle-i-mövcudat məhəbbətə mənuttur, intizamsilsileyi-mümkünat onun birlə mərub* [SƏŞ, III, 125].

Bəzən yönük hal əvəzinə, tamamlığın təsirlik halda işlənməsi də, təbii ki, qədim müvaziliyin qalıqlarındandır; məsələn: *Bizim məktəbləri bir adam tamaşa eləməyə gedərsə, fələqqə və kültöken çubuqdan başqa, nə təlim əsbabı görəcəkdir?* [SƏŞ, III, 441]. Məlumdur ki, *tamaşa etmək* fəli adları təsirlik halda deyil, yönük halda tələb edir. Lakin tərkib daxilində işlənməmiş *məktəb* sözü təsirlik haldadır.

Göründüyü kimi, tamamlıqlar da struktur-semantik cəhətdən XIX əsrdə eyni funksiyaları yerinə yetirmiş, lakin həm vasitəsi, həm də vasitəli tamamlıqlarda morfoloji cəhətdən təkmilləşmə, solisləşmə istiqamətində inkişaf olmuşdur.

Təyin

Başqa ikinci dərəcəli üzvlərə nisbətən daha çox qeyri-müstəqil olan təyin də XIX əsr ədəbi dilində müasir quruluş xüsusiyyətlərinə malik olmuş, eyni leksik-qrammatik funksiyanı yerinə yetirmiş və eyni ifadə vasitələrinə malik olmuşdur. Nitq hissələri içərisində daha çox sifət, say və atributiv isimlərlə, söz birləşmələri içərisində daha çox fəli sifət tərkibləri və qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrlə ifadə olunmuşdur.

Nitq hissələri ilə ifadə olunmuş sadə təyinlər: *...məna təərrüz qilsən, bu nə gözəlirni tutsun* [AB, 126]; *O binəvanın işi rənc ilə rəyazətdir* [AB, 429]; *Xoşləhcə pərizadələrin ləli-ləbindən; Bu kişvəri-pürşur bədxəşanə dönübdür* [AB, 381]; *Nə mənə, bəlkə tamam ələmə taci-sər idi* [AB, 383]; *Pirənəsərlikdə hərcəyi könül; Bir təzə cananın bəndivanıdı* [QZ, 70]; *Duzlu hekayətin, nəməki sözün; Pəsəndidə xülqü xuyın istəmə* [QZ, 89]; *Qadir Allah bir də səbəb salaydı; Bəyaz cəbinində tağı görəydim; Sürtdəyim üzümü gülgəz yanığa; Siyah zülfü, tər buxağı görəydim* [QZ, 92]; *Divanbəyi. Necə təqsirin yoxdur? Bəs bu sınmış sandıqlar, soyulmuş araba, tufəng atılmaq təqsir deyil?* [MFA, I, 164].

Mürəkkəb təyinlər ismi və fəli birləşmələrlə, müxtəlif nitq hissələri və söz birləşmələrindən ibarət tərkiblərlə ifadə olunmuşdur: *Bular vuran od idi əhlifəqr xərməninə; Ki, indi şöləvər oldu cahanda, vəhşətdir* [AB, 429]; *Rüxsarə düşən türreləri çəkənə kanarə* [AB, 236]; *Dövrü dönmüş fələkə bax ki, mənim bədə-kəşim; Saqiyyə-məclis olub, cam tutar dözlərə* [AB, 383]; *Dişi gövhər, ağzı şəkərr, dili bal; Dodaqları qəndi-mükərrər gözəl* [QZ, 85]; *Təğafül eyləmə, ey badi-səbə; Bəlkə o gül üz lü yarı görəsən* [QZ, 102]; *...Hər hücrənin altında yetmiş min qara ilan var və hər ilanın qarında yetmiş min zəhrdar səbu yatır* [MFA, II, 48]; *İngilis dövləti geyr dövlətlərə məlum edib ki, osmanlı istəyən altı aylıq sülhə razı olub* [Ə, 260]. Təyinin işlənməsi ilə bağlı fərq kimi qeyd edə bilərik ki, XIX əsrdə də, əvvəlki dövrlərdə olduğu qədər olmasa da, hələ ümumxalq malı olmamış bir sıra ərəb, fars mənşəli sözlər, izafət tərkibləri təyin vəzifəsində işlənməkdə davam edir – bu gün bu cür ifadə vasitələrindən dil artıq təmizlənmişdir. Bir sıra türk mənşəli sözlər isə

semantik və funksional mövqeyini dəyişmişdir; məsələn: *Həydər bəy. Naçalnik, tamam danışdığı sözlər böhtandır* [MFA, I, 248]; *...o biri çərxin üstündə hamı tiyanların ipəyi yığılır* [Ə, 200].

Bu misallardakı *tamam*, *hamı* sözləri müasir dilimizdə *bütün* sözü ilə əvəz edilmişdir. Komıyyət təyininin sonra təyinlənməsinin cəmlənməsi hallarını da bu cür fərqlər sırasında qeyd etmək olar. Lakin qalan hallarda hər şey müasir dildə olduğu kimidir. Müasir dildə təyinin ön səciyyəvi ifadə vasitələri (sifət, say, işarə əvəzlilikləri, fəli sifət və fəli sifət tərkibləri, ismi birləşmələr və s.) XIX əsrdə də ifadə vasitələri içərisində üstünlüyə malik olmuşdur. Bu dövrdə də şəxs əvəzlilikləri təyin vəzifəsində işlənməmişdir. Bu dövrdə də isimlər və substantiv ismi birləşmələr təyin vəzifəsində işlənmək üçün atributiv-adyektiv səciyyə qazanmalı olmuşdur. Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, bu dövrdə də müxtəlif nitq hissələri və söz birləşmələrindən ibarət olan qeyri-həmcins mürəkkəb təyinlər dil üçün səciyyəvi olmuşdur; məsələn: *Rusiyadan və Vladıqafqazdan bu günlər buraya varid olan bir xeyli sərmayəli yəhudilər lazım olan yerinə mücraciətə istəyirlər ki, Tiflisdə böyük bir sərrafxana açsınlar* [K, 1887, 44, №2] – cümləsində mürəkkəb təyin fəli sifət tərkibi (*Rusiyadan və Vladıqafqazdan bu günlər buraya varid olan*), qeyri-müəyyənlik bildiren miqdar sayından (*bir xeyli*) və düzəltmə sifətdən (*sərmayəli*) ibarətdir. Ona görə də təyinin bütün ifadə vasitələrini ayrılıqda nəzərdən keçirməyə ehtiyac yoxdur. Lakin təyinlə bağlı mühüm bir cəhətə xüsusi nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Dilçilərimizin fikrincə, təyin bir çox hallarda tarixən təyinlənmədən sonra işlənməmişdir: "Qədim və orta əsrlərin yazı dilində maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, cümlədə təyinlər təyinlənmədən yerini dəyişir; bu da birinci şəxs əvəzliliyi *mən* sözü ilə daha çox əlaqədar olur və XVIII əsrə qədər bədi əsərlərin dilində tez-tez təsadüf edilir: *Kim qaçar hər yarı mən biçarədən bizar olub* (Kişvəri)" [HM, 90, 297]. H.Mirzəzadə verdiyi misalları izah edərək yazır: "R.Məhərrəmov Azərbaycan dilində işlənməyən təyinlərin tarixi inkişafını öyrənərkən belə bir cəhətə nəzərə alaraq qeyd edir: "Məlum olduğu üzrə şəxs əvəzlilikləri təyin vəzifəsində işlənməz. Nəzərdən keçirdiyimiz mənbələrdə də şəxs əvəzliliklərinin təyin vəzifəsində işlənməsi halına təsadüf etmədik...". Lakin müəllif bir az sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, "...birinci tərəfdə olan əvəzlilik

isə təyinə məxsus *hanı*? sualına cavab olur; deməli, təyin vəzifəsində işlənir". Əlbəttə, bu nəticədən sonra, təxminən, 27-yə yaxın misal gətirir, bununla da şəxs əvəzliliklərinin təyin vəzifəsində işləndiyini təsdiq etmiş olur" [HM, 90, 298].

H.Mirzəzadənin qeydlərindən aydın olur ki, bu cür ifadə tərzində qədim Azərbaycan dilində güclü olmuş və hətta fars dilinə də təsir etmiş, fars dilində də belə ifadələr (*mən biçərə, mən bimar, mən zar...*) işlənmişdir. Azərbaycan dilində isə bu cür "yerdəyişmə" ilə yanaşı, fars forması da (*məni xaki, məni dilxəstə*) özünə yer tapmışdır.

Bu qeydlərdə iki mühüm məsələ vardır: 1) şəxs əvəzliliyinin təyin vəzifəsində işlənilməməsi məsələsi; 2) *mən fəqir* tipli birləşmələrdə təyinlə təyinlənənin "yerdəyişməsi" məsələsi.

Qeyd etməliyəm ki, XIX əsrin ədəbi dilində də *mən fəqir* strukturu son dərəcə məhsuldar, həm də yalnız *mən* sözünə deyil, başqa əvəzliliklərə, hətta isimlərə də aiddir: *Mən bikəsa kün-ci-möhnət olmuş; Hicran gecəsi məqam sənsiz* [AB, 127]; *Qurbanı mən olam sən nəvcəvanın* [QZ, 73]. Üçüncü şəxsin cəminədən başqa, buradakı *mən bikəsa, sən nəvcəvanın* birləşmələrində *mən, sən* sözlərini bütün şəxslər üzrə dəyişmək olar:

*Mən nəvcəvanın qurbanı sən olarsan,
Sən nəvcəvanın qurbanı mən olaram.
O (Əhməd) nəvcəvanın qurbanı mən olaram.
Biz nəvcəvanların qurbanı siz olarsınız.
Siz nəvcəvanın qurbanı biz olarıq.*

Beləliklə, bu proses yalnız *mən* əvəzliliyinə aid deyildir, bütün şəxsləri əhatə edir. Əsas məsələ budur ki, bu cür ifadə tərzini təyinlə təyinlənənin yerəyişməsi kimi izah etmək tam yanlış bir fikirdir. Çünki bu cür söz sırası təkcə qədim olmaqla deyil, ilk ana dildən gələn və yer üzündəki bütün dillərdə özünü mühafizə edib saxlayan bir prosesdir – hazırda rus dilində də, fars dilində də, türk dillərində də özünü göstərməkdədir. Türk dillərinə məxsus qədim abidələrdə *xaqan Bumin, xaqan İstəmi yox, Bumin kağan, İstəmi kağan* işlənir. Lakin dilimizin xüsusiyyəti belədir ki, təyin kimi səciyyəvləndirən vasitələr getdikcə daha çox öndə işlənir, buna baxmayaraq, qohumluq bildirən, *yazıq, fəqir, hədbəxt, zalım* və s. tipli çoxlu söz yenə də eyni şəkildə şəxs əvəzliliyi və xüsusi adlar-

dan sonra işlənir, əlavə səciyyəsi daşıyır. Bu cəhəti nəzərə aldıqda Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirini bir sıra məhdud ifadələrdə aramaq olar, lakin dilimizdəki izafətlər ümumən bu quruluşda olsalar da, fars formasının sonradan mənimsənilməsidir, necə ki, eyni kökdən olan *od* və *atəş* sözlərindən birincisi türk, ikincisi fars formasıdır. Bu cür birləşmələrdə əvəzlilik və xüsusi isimlərin təyin olub-olmamasına gəlinə, qeyd etməliyəm, sağ tərəfdəki sözlər əvəzlilik və isimlərin morfoloji əlamətlərini qəbul etmiş olur: *mən yazığa* birləşməsindəki *-a* şəkilçisi əslində *mən* sözünə aiddir – *mənə* deməkdir; ona görə də sağ tərəfdə işlənən sözləri təyinlənən deyil, sol tərəfdəki sözlərin (əvəzlilik və isimlərin) xüsusiləşməyən əlavəsi hesab etmək doğru olar.

Zərflilik

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində zərfliliyin bütün mənə növləri işlənmişdir. Yalnız zərfliliyin bəzi mənə növlərinin ifadə vasitə və üsullarında spesifik cəhətlər vardır. Bunu zərfliliyin ayrı-ayrı mənə növlərini yığcam şəkildə nəzərdən keçirməklə daha aydın görmək olar.

Tərz zərflilikləri işin, hərəkətin icra tərzini, keyfiyyətini, müqayisəsini, hal-vəziyyətini bildirir. Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsr mənbələrində işlənmiş tərz zərfliliklərini də bir sıra növlərə ayırmaq olar:

1. Tərz zərfliliklərinin bir qismi işin, hərəkətin həqiqi mənada icra tərzini bildirir, müasir dildə olduğu kimi, tərz zərfləri, fəli bağlama və fəli bağlama tərkibləri, *ilə* qoşmalı isimlər və s. ilə ifadə olunur; məsələn: *Əsgəri-bicarə gəlib qolların məşuqəsinin boynuna salub və üzündən öpüb dedi* [AB, 125]; *...bir dəstə piyada və bir dəstə atlı kəməli-şükəh və aram ilə gəlirdilər* [MFA, I, 316]; *Tutmuş idim səri-kuyində mənzil; Gecə-gündüz danışardım dildə dilbədil* [QZ, 105]; *Eylə ki yandırdı dürtüst ayağın; Görərsən ki, yavaş-yavaş dağ çəkər* [QZ, 119]; *Bir gün ağyar-dan məxfi özünü ol şuxi-gülün üzərarə yetirib dedi* [AB, 124].

2. Tərz zərfliliklərinin bir qismi işin, hərəkətin keyfiyyətini bildirir. Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də tərz zərfliliyinin bu növü sifət-zərf hesab olunan, əslində adverbial sifətlərdən ibarət olan sözlərlə ifadə olunmuşdur; məsələn: *...hər kimsə görək bir növ mənzur ilə cəlbəxşi-dideyi-dil olub, ovqati-şərfi*

zəyə və bihudə keçirməsin [AB, 335]; Divanbəyi. *Amma çünki mərdliklə təqsirini igrar elədin, mən sənün günahından keçirəm* [MFA, I, 184]; Divanbəyi. *Uşaqlar, bunun qolların bərk dalısında bağlayın* [MFA, I, 155]; *Nə göyçək yaraşır, nə xoş görünür*; *Mina, inci kəmər bel arasında* [QZ, 43].

3. Tərz zərflilərinin bir qismi işin, hərəkətin icra tərzini bildirməklə yanaşı, subyektin, iş görənün də hal-vəziyyətini göstərir. Tərz zərfliliyinin bu növü əksərən *halda, vəziyyətdə, tərzdə, şəkildə* sözlərinin müxtəlif sözlərə və birləşmələrə artırılması yolu ilə, fəli bağlama və fəli bağlama tərkibləri, qoşmalı birləşmələr və s.-lə ifadə olunmuşdur; məsələn: *Məstəli şah caduküni-məşhur qaş qa-bağı tökülmüş içəri girir* [MFA, I, 79]; *Atdı, vurdu, yıxdı, keçdi çəpəndəz* [QZ, 199]; *Əfi kimi daim zülfü-müsəlsəl; Qıvrım-qıvrım olub yatar yanında* [QZ, 42]; *Fatma xanım süpürgəni aub künca, tez oturur bikiş, iki əlləri ilə başını tutur* [NV, I, 72].

4. Tərz zərflilərinin çoxışlənən bir növü əksərən *kimi, kibi, tək, qədər*, bəzən də *üzrə*, misli sözlərinin qoşulduğu sözlər və birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Bu cür tərz zərflilərinə əksərən bir obrazlılıq olur, bənzətmə, müqayisə məzmunu ilə tərz zərfliliyinin digər növlərindən seçilir; məsələn: *Biçərə münəccimbaşının ərvahu uçub başladı yarpaq kimi titrəməyə* [MFA, I, 308]; *Tutub səri-zülfün, dönüb başına; Şanə tək gəzəşən tel arasında* [QZ, 43]; *Zakirəm, sızlaram misli-əndəlib* [QZ, 47]; *Bir zaman var idi, görəndə məndən; Ahuyi-xütən tək qaçardın məndən* [QZ, 103]; *Zəlzələ 3 qism olur: ləpə kimi, tullama, dolandırma. Ləpə kimi olanda yersu ləpələnən kibi tərpənir* [Ə, 241]; *Yusif Sərracı mindirdilər ata, əsas qərarı-səbiq üzrə dərbəri-şahiyyə rəvanə oldu* [MFA, I, 317].

XIX əsr ədəbi dilində fars dilindən alınıb qoşma mövqeyində işlədilmiş *məndən, sūfat* sözləri və *kimi* qoşması mənasında -in şəkilçisi vasitəsilə də müqayisə-bənzətmə mənalı tərz zərflilərinə təsadüf edilir. Bu cür tərz zərfliləri bir çox hallarda canlı dil ilə deyil, ənənə ilə bağlı olmuşdur; məsələn: *...ahəstə mükəliməni -ahəstə oxu, qoca mükəliməsində - qocamanənd* söylə [MFA, II, 201]; *...ləhza-ləhza təmənnay-i-zövqi-mülaqat etləməkdən lələ-sūfat dağı-həsərət sineyi-suzanə çəkərdi və bu şəri oxurdu* [AB, 127]; *Ol məzlumeyi-qəmnək dəxi gündüzlər seyləbi-əşkibiqərarın dəlili-rah, gecələr şəm-i-şəbistanın şöleyi-ah edərdi* [AB, 127].

Zaman zərfliləri işin, hərəkətin zamanını bildirir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, XIX əsrin dil materiallarında da zaman zərfliliyi işin hüdudu məlum olmayan zaman ərzində icra olunduğunu, işin başlanğıc və qurtaracaq zamanını, həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirmişdir. Bəzi spesifik cohotlər dövrə, dövrün ictimai hadisələrinin zaman anlayışının konkretləşdirilməsi rolu ilə bağlıdır. Məsələn, XIX əsrin ədəbi dilində - yazılı mənbələrdə zaman zərfliləri müəyyən tarixi şəxsiyyət və hadisələrin adlarının xatırlanması ilə ifadə olunmuş, birləşmə və sözlərdə bu cür adlar iştirak etmişdir: *Şah İsmayıl ölənlə İldə Gürcüstan valisi Leonid xan qoşunun götürüb gəlib, Həsən Soltan da qoşun ilə anın qabağına gedib dava etlədilər* [HXIT, 2]; *Şirvan vilayətinə şahın qoşunu gəlib dava edəndə Dərviş Məhəmməd xan da qoşun götürüb gəlib Şirvanda qızılbaş qoşununa şəbxun etdirmişdi* [ŞXIT, I]; *Səfəviyyənin əvvəli-səltənətində Qəzvin paytaxtı idi* [MFA, I, 303]; *Cənab Starsevın pəkdaman və kərdanlığı axırncı Rus-Osmanlı müharibəsində Şamaxı müsəlmanlarına məlum oldu* [SƏŞ, III, 438].

Zaman zərfliləri daha çox günün, ayın, ilin müəyyən vaxtlarını bildiren sözlərin iştirak etdiyi birləşmələrlə ifadə olunmuşdur; məsələn: *Bu niyyət ilə bir gün səbh tezdən gəlib dərviş oturan otağın qapısının dalısında gizləndi* [MFA, II, 257]; Maraqlıdır ki, hərəkətin başlanğıc, qurtaracaq zamanlarını, həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirmək üçün işlədilən zaman zərfliləri də əksərən yuxarıdakı tipdən olan vasitələrlə, yəni konkret yox, daha çox müəyyən tarixi hadisə, yaş dövrü, günün, ayın, ilin müəyyən dövrünü bildiren sözlərin iştirakı ilə ifadə olunmuşdur: *Tarixi-hicridən bu zamana qədər millət-i-islam arasında bir kimsənə şəir ilə nəzmə fərq verməyib* [MFA, II, 222]; *Zülqərnəyn bir gün səbhədən axşama kimi məclisi-hökumətdə əyləşdi...* [SƏŞ, II, 582]; *Cüha o gün axşamacan gəzdi* [SƏŞ, II, 604].

Zaman zərflilərinin dini anlayış bildiren söz və birləşmələrlə ifadəsi halları da dövrün dünyagörüşü ilə bağlıdır və nəzərə çarpacaq dərəcədə fəal ifadə vasitələrindəndir: *...cəmi xəlaifə məşşər günündə onun üstündən mürür edəcəkdir* [MFA, II, 47]; *Yalnız məhərrəmin əşərəyi-ulasında təziyədarlığa məşğul olsalar, yənə səhildir...* [MFA, II, 107].

Bözən əvvəl, əqdəm, sonra qoşmalarının ifadə etdiyi mənə fars alınmaları ilə ifadə edilmişdir; məsələn: *Buna binaən mən... özümə vacib bildim ki, bu keyfiyyəti piş-əz-hadisə qibleyi-ələmə məruz edim* [MFA, I, 304]; *Bir gün Şamaxıda bir nəfər şəxs bəd-əz-zöhr vəfat etmişdi* [SƏŞ, II, 601].

Yer zərfləri işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, şeyanın tutduğu sahəni, hərəkətin istiqamətini, varacağı son nöqtəni, işin başlanğıc, çıxış nöqtəsini, həm başlanğıc, həm də qurtaracaq yerini ifadə etmək üçün müasir ədəbi dilimizdən heç nə ilə fərqlənmədiyi kimi, yer zərfləri, yer bildirən isimlər, ismi birləşmələr, qoşmalı sözlər və s. kimi ifadə vasitələrinə görə də fərqlənir; məsələn: *Quba şəhərində Ahəngərzadə Əsgər adlı bir cavani-novrəsü şirin şəmali-difirib olub...* [AB, 122]; *Ey didə, məgər neyləmişəm mən sənə axır; Qoydun mənə sən yar ilə əğyar arasında* [AB, 238]; *Lövhi-cəbinində katibi-qəza; İki "nun" çəkibdi ağın üstünə* [QZ, 69]; *Dişari-qərbətdə binamü nişan; Qalmışam, tapılmaz halım soruşan* [QZ, 87]; *Yusif Sərracın dükanı şah məscidinin meydanından məşriq səmtində vəqə idi* [MFA, I, 315]; *Kərəməli. Ay ağa, geri qaçım, ya irəli?* [MFA, I, 238]; *Kiş çayından bir arx mən də evimin yanına gətirim* [ŞXİT, 1]; *Hüseyn xan Məlik Əlini alıb Şəkiyə gəlir* [ŞXİT, 9]; *Krımın Qarasubazar şəhərində rəcəbin 27-də qaz yumurtasından böyük dolu yağıb...* [Ə, 49]; *Misirdən yazırlar ki, Misir ilə Həbəş hökumətinin arasında danışıq düşdüyinə xədişi-Misir Həbəşin sərhədinə əsgər göndərmişdir* [Ə, 70].

Səbəb zərfləri işin icrasının, əlamətin meydana çıxmasının səbəbini bildirir və ifadə vasitələrində görə bugünkü ifadə vasitələrindən az fərqlənir. Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də səbəb zərfləri daha çox çıxışlıq halda olan məsdər, fəli sifət tərkibləri və ismi birləşmələrlə ifadə olunmuşdur; məsələn: *Şəhrəbanu xanım. Sənin kimi cahil uşaqlar subay qalmaqdən tamam yaman yollara düşər* [MFA, I, 64]; *Məstəli şah... gəcə-gündüz onun qorxusundan evlərində rahat yata bilməzlər* [MFA, I, 80]; *Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən; Tökülür dambadəm yaşım, ağlaram* [QZ, 87]; *Axırlı-əmr bu fəndə səramədi-ruzigar olduğundan elmi-şərdə bu münasibətlə təxəllüsün "Fələki" qılmışdır* [SƏŞ, II, 88].

Ötrü, üçün, görə qoşmalarının artırıldığı, qoşulduğu sözlər və birləşmələr də qrammatik semantikasından asılı olaraq səbəb zərfləri

liyi vəzifəsində işlənmişdir: *Teymur ağa. ...sən bir para arzuların xətrini üçün onu xana vermək fikrinə düşmüşdün* [MFA, I, 131]; *Gələsən və Gərəsən qələsi çox hündür və bərk olmağına görə heç kimsə ala bilməmişdi* [ŞXİT, 2].

T.Hacıyev qeyd edir ki, "...ösrin elmi və publisist yazılarında "görmə" qoşması yox dərəcəsinə, onun məqamında "binaən" işlədilir" [TH, 2, 35]. Bu cəhət "Əkinçi" qəzetinin dilində özünü daha qabarıq göstərir. Qəzetin dilində görə qoşmalı səbəb zərfləri çox az işlənmişdir: *Bəla olan surətdə biz müsəlmanlar elm təhsil etməkdən, yəni zindəganlıq cənginin əsasını ələ gətirməkdən qaçmaqlığa görə ol cəngdə məğlub olub mürur ilə tələf olacayıq* [Ə, 72]. Çox maraqlıdır ki, qəzetin dilində bugünkü ədəbi dilimizdə yox verilməyən bir hal – məsdərin qoşmasız səbəb zərfləri vəzifəsində işlənməsi çox geniş müşahidə olunur; məsələn: *Saniyə, südü süzmədiyimizə və onun qab və qaşığını təmiz saxlamadığımızı onun yağı da natəmiz olur* [Ə, 45]; *...biz udduğumuz havanın qədəri yediyimiz xörəyin qədrindən ziyadə olduğuna xörək yaxşı da olsa, yaman hava insanı fəvqə verir* [Ə, 65]; *Ol vaxt günün istisi ol köklərə artıq dəydiyinə olağın meyvaləri qeyri ağacların meyvəsindən bir ay yarım irəli yetişmişdir* [Ə, 67]; *Amma rus əsgərini görəndə onun əsgəri dağıldığına özü beş adam ilə qaçıb Buxara sərhədinə gedib* [Ə, 69]; *İndi aclıqdan və soyuqdan onlar tələf olduğuna Avropa əhli onlara pul, paltar və çörək göndərir* [Ə, 77] və s. *Ona binaən* sözləri isə səbəb zərfləri vəzifəsindən çox, *ona görə* bağlayıcısının övzində işlənmişdir (bu bağlayıcıya nisbətən daha fəal olmaqla): *Əgərçi bizim Qafqazda qara mal çox saxlanar, amma onlardan qeyri vilayətlərdəki kimi mənfəət olmur. Ona binaən ki, biz malları saxlamağı... bilmirik. Bu səbəblərə bizim mallarımız korluq çəkib zəif olurlar. Ona binaən mala naxoşluq düşən zaman... bizim zəif maldan artıcaq tələf olur...* [Ə, 21].

Səbəb, cəhət sözlərinin ikinci tərəfi kimi işləndiyi birləşmələrlə: *Gürcüstan valisinin gücü və qüdrəti çox idi, amma şah qulluq eyləmək səbəbi ilə Həsən Soltana gücü çatmadı* [ŞXİT, 1]; *Amma fəsl-i təbistəndə suları üfunət etdiyi cəhətdən çox məkəsi-pürəzar olur* [SƏŞ, III, 134].

Arxaikləşməkdə olan -übbən şəkilçisinin emələ gətirdiyi tərkiblər də bözən səbəb zərfləri vəzifəsində işlənmişdir; məsələn:

Onları çap edənləri dövlətə böhtan deyübsüz döyübən məhbus edib [Ə, 274].

H.Mirzəzadə -*ibən* şəkili feli bağlama tərkibindən danışarkən bu şəkili XIX əsrə qədər işləndiyini qeyd etsə də, XIX əsrə aid nümunələr də vermişdir. Bizim verdiyimiz misallar da göstərir ki, bu şəkili ilə düzələn tərkiblər XIX əsrdə də az-çox işlək olmuşdur.

Məqsəd zərfliyi işin, hərəkətin məqsədini bildirmiş və müasir ədəbi dilimizdəki ifadə vasitələrindən fərqlənməmişdir. Daha çox üçün, ötrü, bəzən də ilə qoşmasının qoşulduğu söz və birləşmələrlə ifadə olunmuşdur: *Bir neçə ildən sonra Yusif Sərrac... təhsili-elm üçün İsfahana gəldi* [MFA, I, 311-312]; *Lihaza mən dəxi milləti-islami bu əmri-qərbdən müstəhər etmək üçün bərsəbili-imtahanı altı təmsil bir hekayət təsnif etdim* [MFA, I, 199]; *Mən mədyun oluram bu işdən ötrü hər ildə yüz manat göndərim* [Ə, 367]; *Bu sözü düşmən sözü hesab eləməsinlərdən ötrü mətləbi aşkar edək* [Ə, 271]; *...bir dəvış... siyahət əzmiyə Firəngistana güzər eləmişdi* [MFA, II, 256].

Bəzən məqsəd zərfliləri yönük halda olan isimlə və ismi birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Bu cür misalların bir qisminə məsələrin düşdüyü hiss olunur; məsələn: *Sizi bir əmrədən ötrü məsləhətə çağırmışam* [MFA, I, 304]; *Bir gün padşah haman vəzirə bir şəhərdən bəid olan səhraya şikarə getmişdi* [SƏŞ, II, 587]; *Sona xanım. Get qaçaq mala, sonra gəl toyunu elə!* [MFA, I, 100].

Kəmiyyət və dərəcə zərfliləri hərəkətin və əlamətin miqdarını, dərəcəsini bildirmiş, daha çox miqdar zərfləri, saylar, dərəcə zərfləri və bir sıra ismi birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Strukturunda müasir dildən fərqli cəhətlər, demək olar ki, yoxdur; məsələn: *Məlik qızılbaş olmaq səbəbi ilə bizi çox incidir* [ŞXİT, 4]; *Nə qədər seyr edirəm kuçə ilə bazarı; Adam çox az görünür, izdihami-kəsətdir* [AB, 429]; *Birə yüz artıbdı cövrü sitəmi; Dəxi də dərdimi biləndən bəri* [QZ, 74]; *Yandığına görə alovlarına; Hələ bəri beş gün səfa görəsən* [QZ, 101]; *Gözəl olan gərək dünyada möhkəm; Unutmaya yərin bir saat, bir dəm* [QZ, 127]; *Yüz huriyə qılman olaydı hazır; Mu qədəri ülfət etməzdə xatir* [QZ, 129]; *Mətləb uzun olmasın deyibən bu nömrədə oğul atanın qulu olmağından bir az danışacağıq* [Ə, 384]; *Əvvəl bu əməl*

Qafqaz vilayətinin Qarabağ tərəfində olub. Sonra kəm-kəm artıb... [Ə, 297]; *Zərrəcə eybin yox başdan ayağa; Ola bilməz sən tək sərəsar gözəl* [QZ, 85]; *...ona binaən, keçən gündən vəqə olan güzərişi və ərkani-məşvəratin köfğüsünü tam əmətmişdi* [MFA, I, 319]; *...atasını bilkülliyyə inandırdı ki, o təriqi-müstəqimdədir* [MFA, II, 127]; *Nuşirəvana hökimin bəyanatı nəhayət xoş gəldi və ənam əta qıldı* [SƏŞ, II, 581]; *Camalınızı sevirəm də, ruhumuzu, aqlınızı daha artıq dərəcədə sevirəm* [NN, I, 200].

XIX əsrin ədəbi dilində xüsusiləşmiş tərkiblərlə şort və qarşılaşdırma zərflilərinin ifadə olunduğunu da qeyd etmək olar: *Təcürübə ilə biliblər ki, insanın aqlı beyin ilədir, yəni insanın beyni artıq olduqca aqlı da çox olur* [Ə, 226].

Beləliklə, zərflilərin müasir ədəbi dilimizdə işlənən bütün mənə növləri XIX əsrin ədəbi dilində də mövcud olmuş, öz qrammatik semantikasi və ifadə vasitələri ilə səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində inkişaf etmişdir. Təbii ki, zərflilərin ifadə vasitələri üzərində zamanın möhürü də öz əksini tapmışdır.

Əlavələr

Əlavələr asılı olduğu cümlə üzvündən sonra gəlib, onu müxtəlif cəhətdən izah edib aydınlaşdırmış, onun mənasını konkretləşdirmişdir. Əlavələrin aid olduğu üzv əlavəli üzv adlandırılır. Əlavə əlavəli üzvdən əksərən xüsusi intonasiya və fasilə ilə ayrılaraq xüsusiləşir. Lakin əlavəli üzvdən fasilə ilə ayrılmayan, xüsusişməyən əlavələr də vardır və belələri daha qədim tarixə malikdir. Bu cəhətlərə əsasən əlavələr iki növə ayrılır: a) xüsusişməyən əlavələr; b) xüsusişməyən əlavələr. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili materiallarında əlavənin hər iki növü normal qaydada, yəni bugünkü tələblərə müvafiq şəkildə işlənmişdir. Fərq burasındadır ki, demokratik qüvvələr yeni nəsr və publisistika nümunələrində xalq dilinə yaxın bir dildə danışmaq, fikri insanlara aydın və asan çatırmaq üçün bir sıra hallarda əlavələrdən daha tez-tez istifadə etmiş, bu məqamda əlavə, aydınlaşdırıcı məlumat verdiklərini bildirmək üçün yəni bağlayıcısından daha çox istifadə etmişlər. Bu xüsusiyyət A.Bakıxanovun, M.F.Axundzadənin dilində də vardır, lakin "Əkinçi" qəzetində daha intensiv işlənmişdir; məsələn: *Ta ki,*

müruri-zaman ilə firqeyi-eybcu və taifeyi-tənəcu, yəni ağyari-dilazarı sitəmkar bu halə vəqif olub zəbani-təərrüz açdılar [AB, 123]; Qibleyi-ələm bu ayyami-nühəsətdə, yəni novruzdan on beş gün keçənədək görək özünü səltənətdən xələdə [MFA, II, 54]; ...cənab naəlnikin uzunqulaqları şəhərin ən mühüm və zəruri mayəhtacını, yəni odun və kömürünü firavanlaşdırıb ucuz ələməkdədir [SƏŞ, III, 437]; İmtahan ilə biliblər ki, otaqda on dərəcə, yəni on qradus isti olsa, yəni qışda bizlər sakin olduğumuz otaqların istiliyi olsa, ol vaxtda iyirmi, ya iyirmi dörd saat süd zikr olan qablarda saxlansa, o südün tamam qaymağı üzünə yığılar [Ə, 23]; Bu səbəblərə binaən yayda, yəni isti olan zaman ...xəstə olanların ahu naləsi tamam vilayətimizi basır [Ə, 65]; Gəvasin bir yastı dəmirdir ki... onu kətanın künəsinə, yəni binasına möhkəm edirlər [Ə, 101]. Yəni bağlayıcı bu cür əlavələr tərkibdəxili üzvlərə də aid ola bilər: Bu səbəblərə binaən qaymağı südün üzündə bir gün bir gecədən, yəni iyirmi dörd saatdan ziyadə saxlamaq məsləhət deyil [Ə, 23].

Əlavələr yəni bağlayıcısı olmadan da xüsusişləşərək əlavəli üzvə bağlanmışdır; məsələn: *Molla Həmid, onun şagirdi, əl bağlayıb qabaqda durubdur* [MFA, I, 47]; ...*başqa səmtə oturubdur Ağa Mərdan – Hacı Qafurun arvadının vəkili* [MFA, I, 292]. Bəzən əlavələr vasitəsilə ümumilik və ya qeyri-müəyyənlik bildiren əvəzliliklərin mənası izah edilmişdir; məsələn: *Və bəzisi – əvvəlki-lər tabe oldular* [MFA, II, 112]; *Xahişim var ki, Təbrizdən Rəstə səfər edəm və oradan dəxi Mazandarana – divlərin və parilərin məkanına gedim, seyr eləyim* [MFA, II, 105]; *Rüfəqadan birisi, Əhməd adlı, ayağın hücrənin içinə uzatdı* [MFA, II, 59]; *İndi mən əfradi-nasdan bir mərdi-fəqirəm, Abbas Məhəmməd oğlu.* [MFA, I, 313]. Bu son iki misalda əlavələr qoşulma konstruksiyası şəklindədir.

Fars dili sintaksisinə uyğun olaraq, bəzən əlavə aid olduğu üzvə ki bağlayıcısı ilə bağlanmışdır: *Həmin il, ki 1291-ci sənədir, availi-rəcəbdə... mülahizə olundu ki...* [SƏŞ, III, 151].

Müasir dildə olduğu kimi, keçən əsrin ədəbi dilində də əlavələrin bir qismi əlavəli üzvə xüsusişləşmədən bağlanmışdır; məsələn: *Amma Hacı Nuru şair ittifaqən çağırılmamış gəlirdi. Ev*

sahibi Hacı Kərim zərgər əhli-məclisə mütavəccəh olub mətləb başlayır [MFA, I, 37]; *Şəəfnisə xanım ikinci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır* [MFA, I, 59]; *Şahbaz bəy başını aşağı salıb gedir* [MFA, I, 65]; *Hacı Qara işarə edir. Xəlil yüzbaşı onun tərəfinə çevrilir* [MFA, I, 235]; *İkinci məclis vəqə olur Ağa Mərdan Halvaçı oğlunun evində* [MFA, I, 273].

XIX əsrdə də cümlənin bütün üzvlərinə aid əlavələr işlənmişdir. Xitabların, qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrin birinci tərəfinin, feli tərkiblərin daxili üzvlərinin də əlavəsi olmuşdur. Əlavənin bütün növlərinin müasir tələblərə müvafiq şəkildə işlənməsi bir daha təsdiq edir ki, tədqiq olunan dövrdə ədəbi dilimiz ən zərif və mürəkkəb fikirləri çox rəngarəng vasitə və üsullarla dəqiq şəkildə ifadə etmək imkanına malik olmuşdur. “Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi” əsərindəki bəzi əlavələrin müasir dil normalarına uyğun olmaması əsərin canlı danışiq dilində, daha çox şivə materialına üstünlük verərək yazılmasıdır. Adətən, xüsusişləşən əlavələr əlavəli üzvün qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edərək bəzəşir. XIX əsrin materiallarında isə bu cəhətdən bözlən üslubi naqislik müşahidə olunur.

Xüsusişləşmələr

Cümlə üzvlərinin xüsusişləşməsi fikrin aktuallaşdırılması məqsədilə bəzi üzvlərin xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilməsi, fasilə və vurğu ilə nəzərə çarpdırılması nəticəsində cümlə sisteminə baş verən bir qrammatik-funksional hadisədir. Xüsusişləşmə XIX əsrdə də müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, bəzi xüsusişləşdirən vasitələrin iştirakı ilə formalaşmışdır.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIX əsrdə də xüsusişləşmə qoşmaların və ara sözlərin xüsusişləşdirən vasitə kimi çıxış etdiyi cümlələrdə özünü göstərir. Ona görə də xüsusişləşmiş üzvləri iki növə ayırmaq olar: a) qoşmalı xüsusişləşmələr; b) ara sözlü, bağlayıcı dəqiqləşdirici xüsusişləşmiş üzvlər.

Qoşmalı xüsusişləşmələr yalnız ikinci dərəcəli üzvlərə, xüsusən tamamlıq və zərflərə aiddir. Tamamlıqlar daha çox *başqa, qeyri, əlavə* qoşmalarının köməyi ilə xüsusişləşmişdir; məsələn: *Çünki miləti-islamdan bu səfəhdə sizdən başqa, bir sahib-i-zövq tanııram* [MFA, II, 204]; *Ol cahani-səx... Dibil Xüzaiyə*

avazında bəxşeyiş etdiyi məbləği-xatirdən qeyri, özünün mübarək olan xəz xırqəsinin mərhəmət qılımsdı [SƏŞ, III, 17]; *...həkimdən əlavə, hər vilayətə mötədil baxıcılar təyin oldu ki...* [MFA, I, 322]. Bunlardan əlavə, *bədəz, bəqeyraz, məğər/məğərinki* sözlərinin qoşma məqamında işlənməsi də tamamlıqlar xüsusişləmişdir, lakin müasir dildə işlənməyən bu cür vasitələr bizim dilimizdəki qoşmalardan fərqli olaraq, aid olduğu üzvdən əvvəl işlənməmişdir; məsələn: *...ruh bir keyfiyyətdir, əcsami-mürəkkəbeyi-zihayətdə ki, bəd əz tərkibi-əcsam, müvafiqi-qəvanin və şüriti-xilqət peyda olur* [MFA, II, 10]; *Nə filhaqiqət, hüququllahdan bir mənfəət aid deyil, bəqeyr əz zərər* [MFA, II, 96]; *...dünyadan bir şey özünə apara bilməzsən, məğər səvab və üqbə* [SƏŞ, II, 590]; *Pəs sənəin çarən yoxdur, məğərinki ancaq burada dayanasan, qulaq asasan* [MFA, II, 66-67].

Zərflilər *avəzina*, *halda*, *ola-ola*, *dura-dura*, *görə-görə* tipli qoşmaların və bözi qoşmalamaqda olan sözlərin köməyi ilə xüsusişləmişdir; məsələn: *Mən rəziyam ki, yüz min avəzina, sahib-i ədalət xaliq, məni... bəlkə min il cəhənnəmdə yandırısın* [MFA, II, 50]; *Cüha dedi ki, qapını aç, iyirmi quruşun avəzində, yüz qızıl gətirmişəm* [SƏŞ, II, 605]; *Nagah dilbərlək Babilistanının cadugərlərindən bir nəfər və gözəllik Gürcüstanının əyyarlarından bir hiyləgər qarətərlək əzmilə qədim şəhristani-bədənə qoyub, əqalimi-bədəni ahəstə-ahəstə dolanıb axtardığı halda, bir məkani-şərifə yetişdi ki...* [SƏŞ, II, 130]; *Həqiqət, biz əhaliyi-Şirvanın bizövk olduğuna bu kifayət etməzmi ki, Dövlətşah Səmərqəndi neçə məsafətlər Şirvandan bəid ola-ola, mövlana həkimi-bahir və ədibi-mahir Qiyas Şirvanının əşari-abdarların öz təzkirəsində zəbtü rəbt eyləsin...* [SƏŞ, III, 26]; *...ey həkim, sənəin başın dura-dura, bəs dərzi-sərimi kimə verim?* [SƏŞ, II, 595].

Dəqiqləşdirici xüsusişləmiş üzvlər bütün cümlə üzvlərini – həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvləri əhatə etmiş, başlıca olaraq, *xüsüsən*, *xüsüsən ki*, *bəxşusihi*, *ələlxüsüs*, *o cümlədən*, *həttə* sözlərinin iştirakı ilə formalaşmışdır. Bunların bir qismi *xüsüsilə* sözünün dilimizdə sabitləşə bilməmiş formalarıdır. Xüsusişləndirən ara sözlər aid olduğu üzvdən əvvəl işlənməmiş və həmin üzvün daha aydın nəzərə çarpdırılmasına, aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Dəqiqləşdirici xüsusişləmiş üzvlər küllün cüzə münasibətini bildirməklə yanaşı, həmçininlərdən birini daha aydın nəzərə çarp-

dırmağa da xidmət etmişdir və qrammatik semantikasına görə müasir dildən fərqlənmir; məsələn: *Altmış il bundan əqdəm Firəngistanda, xüsüsən ingilis məmləkətində, filosoflar müəddid təsniflər yazıb kəş və tədərrişün lüzumiyyəti və mənfəətini xalqa bildirdilər* [MFA, II, 255]; *Məlumdur ki, bu sinədə həyat necə şirin və əzizdir, xüsüsən ki dərəcəyi-ülyada və təxti-səltə-nətin üstündə* [MFA, I, 304]; *Milləti-islamin və bəxşusihi milləti-İrənin çirağın keçirdi* [MFA, II, 95]; *Ol xosrovi-islampənahın xeyir-duaları və mədhü sənələri xasü amə, ələlxüsüs, zümreyi-sadəti-kirəmə pəncəgahi-təvə və əsl-i-ibadət kimi vacib və lazımdır* [SƏŞ, III, 8]; *Çifayda, ümərəyi-İrəni, bəlkə külli-əhli-İrəni, həttə despot özü də, heç biri elmin təhsilinə rəğib deyillər* [MFA, II, 42].

Bözən tabesiz mürokkəb cümlənin ikinci komponentində bir üzv birinci komponentdəki üzvə görə xüsusişləmiş olur; məsələn: *...xəlfəməni görməyə gəldilər; o cümlədən Məhəmməd ibn Osman-Əsadi də gəlib oturdu* [MFA, II, 64]; *...Yaqub bəy Nikitov... həməni qəryeyi-Gərgəncdə ziyafət edib Şamaxının bir para əyan və əşxaslarından Gərgənc qəryəsinə dəvət edib; o cümlədən alişan Strasev və mirovoy sudya Sərkisov və Baba bəy Lələyov və alişan Mahmudağa Məhəmmədov və alişan Qulu bəy Əliyev həməni ziyafətdə olublar* [SƏŞ, III, 431]; *...pirü cavan dəməni-səşrə və mərəzəri bu günlərdə səyahət etməkdədirlər, ələlxüsüs ki şiddət və üsrəti-zimistandan guşeyi-xəmurda münzəvi olan abidələr və alimlər beyda və səhrələrdə seyrü səfayə iqdəm ediblər* [SƏŞ, III, 430].

Bözi xüsusişləmiş üzvlər isə tabeli mürokkəb cümlənin baş cümləsinə qoşulmuş, ondan sonra budaq cümlə işlənməmişdir: *Allah-təala ondan razı olsun, ələlxüsüs ki, Quba şəhərinin naçalniki, alişan Vladimir İvanoviç Kozlakovski-dən ki, bu il Quba şəhərini açlıqdan və əcaldən nicat veribdir və neçə gözəl sərəncamlar edibdir* [SƏŞ, III, 429].

Bələliklə, XIX əsrin ədəbi dilində də xüsusişləmə struktur xüsusiyyətlərinə, funksional cəhətinə görə müasir ədəbi dilimizdəki zəngin imkanlara malik olmuş, yalnız bu gün üçün arxaik olan bir sıra xüsusişləndirən vasitələrlə fərqlənməmişdir.

Cüttərkibli cümlələr

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində də ünsiyyətin əsas vasitəsi cüttərkibli (müəyyən şəxslə) cümlələrdir. Hər bir nitq parçasında fikir ifadəsinin əsas vasitəsi baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə ifadə olunmuşdur. Dövrün ədəbi dilində, müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, "mübtəda + xəbər + mübtəda" ifadə forması [KA, SNP, 9-27] artıq tam şəkildə təşəkkül tapmışdır. Ona görə də subyekt ideyasının son məqamda şəxs şəkildə ifadəsi və təkrarı tam şəkildə özünü göstərməkdədir; məsələn: Tarverdi. *Gənə mən yalqız qaldım. Zərəri yoxdur. Kimdən qorxacağam? Məliyyələri qaçırmışdıq. A gədə, nə böyük sandıqlardır! Yəqin, içindəki tamam tıftadır. Pərzad elə yaşı olduqca tıfta tuman-köynək geysin. Qurumsaq Namaz indi yarısını məndən istəyəcək. Qələt eləyir! Nə qayırbdır ki, yarısını ona verim! Bəlkə sandıqların içindəki tirmə şaldır? Ya padşahlıq puludur? Tez bir baxım görüm nə var? Sandıqda, deyəsan, bir zad tərpnir...* [MFA, I, 162].

Bütün bu cümlələrin hamısı cüttərkibli – müəyyən şəxslə cümlələrdir. *Nə qayırbdır ki, yarısını ona verim. Tez bir baxım görüm nə var* – cümlələri mürəkkəb, qalanı sadə cümlələrdir. Əksəriyyətdə mübtəda – xəbər əlaqəsi zahirəddir, qalan cümlələrdə mübtəda işlənməyə də, əsənliqlə təsvir edilir. Bir qisminin mübtədasi cümlələrin öz xəbərinə əsasən – xəbərdəki şəxs şəkildəsinin köməyi ilə müəyyənləşir; məsələn: (*Mən*) kimdən qorxacağam? (*Biz*) məliyyələrini qaçırmışdıq. ... (*Mən*) yarısını ona verim. (*Mən*) tez bir baxım görüm... Bir qisminin mübtədasi mətnə əsasən müəyyənləşir: A gədə, (*bu sandıqlar*) nə böyük sandıqlardır? (*Namaz*) qələt eləyir. (*Namaz*) nə qayırbdır ki... Ya (*sandıqların içindəki*) padşahlıq puludur?

Bunlar cüttərkibli cümlələrin fikir ifadəsinə necə xidmət etdiyini aydın göstərir. Həm də aydın olur ki, dilin tarixi şəxs əvəzliliklərinin şəkildəşməsi, variantlaşması yolu ilə subyekt ideyasını xəbərdə əsənliqlə əks etdirə bildiyindən fikrin asan, yığcam və sürətli ifadəsi, təkrara yol verilməməsi üçün çox zaman xəbərin köməyi ilə dərk olunan mübtədanın təkrarına ehtiyac olmamışdır. Dilin bu imkanları XIX əsrdə və ondan çox-çox əvvəllər tam

şəkildə formalaşmış olduğundan yeni əsrə bu sahədə heç bir təzə şey keçməmişdir, ona görə də bu cəhətdən XIX əsrin ədəbi dili müasir ədəbi dilimizdən heç nə ilə fərqlənmir.

Cüttərkibli cümlələr müxtəssər və geniş olmaqla fərqlənmiş, təyin, tamamlıq və zərfliliyin iştirakı ilə qurulan cüttərkibli geniş cümlə növləri bu dövrə artıq tam formalaşmış şəkildə gəlib çatmışdır. Dövrün bu sahədə əməyi odur ki, yeni realist nəsrin, dramaturgiyanın, orta şeir üslubunun, satirik üslubun, monzum hekayələrin böyük vəsətlə meydana çıxması ilə bütün sadə geniş cüttərkibli cümlə formalarını yazıya ala bilmiş, bədii və elmi dil üçün cüttərkibli cümlələrin imkanlarını geniş ölçüdə sınaqdan keçirmişdir.

Məntiqi vurğu altına düşməkdə, yeni bir şey ifadə etməkdə, şəxs şəkildə vasitəsilə ifadəsi tam şəkildə kifayət etdiyindən birinci və ikinci şəxslərin tok və cəmində mübtədanın ixtisarı halları bu dövrdə tam ədəbi norma olmuşdur; məsələn:

Gülçöhrə. *Ağabacı, sən Allah, niyə ağlayırsan?*

Şərəfnisə. *İtil cəhənnəmə, deyirəm, alimdə işim var, qoy işimi tutum!*

Gülçöhrə. *Sən kiş tutmursan, ancaq ağlayırsan, de görüm, niyə ağlayırsan? Deməzsən, gedib anamı çağıraram. Di, de görüm, niyə ağlayırsan?* [MFA, I, 60].

Hacı Qara. *Özgəyə quyu qazan özü düşər. Çox adamların evin yığıbsınız. İndi cəzanıza yetişərsiniz. Yaraqlarımızı salın! Yoxsa, vallah, tufəngi bu saatda ürayinin başına boşaldaram!* [MFA, I, 230]; Heydər bəy. *Ozan haqiqətən yalan danışdı. Ondan ötrü ki, hamı bir yerdə altı adam idik, qaçaq mal gətirirdik. Dörd yükümüz var idi. Bunlara rast gəlib qorxudub qovduq, çıxıb getdik...* [MFA, I, 248].

Mübtədaya ehtiyac olmadığı bütün hallarda buraxıldığı üçün bu cür cümlələr dilimizdə xüsusi bir cümle tipi kimi nəzərə çarpır, ona görə də cüttərkibli bütöv cümlələrdən ibarət olan bu cür nitq vahidlərini bəzi dilçilər təkərkibli hesab etmişlər [ZB, SC, 51-53].

Cüttərkibli müxtəssər və geniş cümlələr: Zibə xanım. *Mən yalançıyam? Doğru danışan sənəni?* [MFA, I, 115]; Xan. *Əziz ağa! Lötəkə hazırdımı? Əziz ağa. Hazırdır!* [MFA, I, 123]; Hacı Qara. *Mən adam soyan deyiləm. Sizin kimi özgə malına tamah edənlərin canını alınam!* [MFA, I, 22]; Səlim bəy. *Bu qədər xalqın duası sizin vəsindir. Haqiqətdə, bu qədər xalq sizə əyal hesab olunur. Bu Lənkəran*

vilayətinin abadlığı sizin ədalətinizin bərəkətin-dəndir [MFA, I, 119]; *Vəzir. Başına dönüm, keçən padşah-lar ədalət ıcrasında övlad və əqrəbalarına tarəhhüm etmə-yiblər* [MFA, I, 121].

Bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, XIX əsrdə sadə cümlə nə qədər solisləşmiş olsa da, onun sərhədləri bugünkü ədəbi dilimizdə olduğu qədər differensiallaşmamışdır və ona görə də bəzən cümlə sərhədlərini müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildir, bir sıra cümlələrdə "cümlənin müxtəlif struktur səviyyələri üçün müstəqil sayılan əlamətlər" [HM, 90, 323] özünü göstərir. Bu cəhət yaranmaqda olan yeni realist nəsrin ilk nümunələrinin dilinə aiddir; məsələn:

Və atan ovsafini bəyan etdiyindən, mədəri-mehribanım dəxi ona təəssüq yetirmiş. Nə ola əgər varub təəssüsü-əhkami-şəriət edəsən, əgər cəizü mübah olsa, mənə sən aldıqdan sonra valideyni-namidarımı də ki, validi-büzürğvarın təzviyi ilə şad qılasan ki, əhli-beyt arasında təfriqə düşməsin. Və Abbas, Hüseyn bir-birindən ayrılmasın və məcmu müxəlləfatı-mətrukətə malik olub validi-alimiqdarım məqamında namül-bədal olasan [AB, 129].

Buna bənzər təsvir üsuluna M.F.Axundzadənin hekayəsində də rast gəlirik:

Sabahı gün Yusif şah salam otağına təşrif gətirib Molla Rəməzani və Qurban bəyi və Mirzə Cəlili və Mirzə Zəkini ki, onun dostlarından idilər və şahın olara hər xüsusi vəsuqu var idi, ehzar elədi, mənəbi-mollabaşılığı verdi Molla Rəməzana, sərdarlığı həvalə elədi Qurban bəyə, xanlıq ləqəbilə vəzəratı tapşırıd Mirzə Cəlilə, müstəfiliyi Mirzə Zəkiyə, münəccimbaşılıq mənəbini bilmərrə mətruk etdi ki, dövlətə və millətə zərardan başqa bir faydası yox idi. Buyurdı tamam vilayət hakimlərinə elamnamə və hökmi-müəkkəl göndərsin ki, bu gündən sonra hərçün cürət etməsinlər ki, biduni-təcvizi-şər-şərif bir müsəlmanı mövridi-müaxizəyə gətirsinlər və bacarmasınlar ki, məhz həvayi-nəfləri ilə bir kəsi cərimə edələr və ya qatla gətirələr və ya burun qulağın kəsələr, gözün çıxardalar və hökmdən əlavə hər vilayətə mötəmid baxıcılar təyin oldu ki, gedib vilayətlərin əhvalatından və xalqın həvacından xəbərdar olub, gələn arz etsinlər [MFA, I, 321-322].

A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərindən verdiyimiz sintaktik bütöv üç cümlədən ibarətdir, aradakı nöqtələri aradan götürüb həmin qaranofes intonasiya ilə o cümlələri bir cümlə şəklində salmaq da olar. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" hekayə-

sindən verdiyimiz mətn isə iki sintaktik bütövədən ibarətdir və iki cümlədə verilmişdir. Bu cümlələri diqqətlə təhlil edib komponentlərini, komponentlər arasında əlaqələri müəyyənləşdirmək də mümkündür. Bu hal orta üslubda yazılmış qoşmaların dilində də müşahidə olunur:

Deyirlər ki, sabah gələcək yarım,
Şormondoyam, artıb dördü qübarım;
Candan qeyri yoxdur özge nisarım,
O da ki ziyadə biləyqətdi [QZ, 71].

Bu bənd bir cümlədən ibarətdir və həmin cümlə altı sadə cümlə komponentini özündə birləşdirmişdir. Canlı danışq dilində olduğu kimi, burada da cümlələrin müstəqilliyinə deyil, söylənməli olan fikrin ifadəsinə diqqət yetirilmişdir. Məstəli şah, Molla İbrahim-xəlil kimi obrazların tipikləşdirilmiş nitqi müstəsna olmaqla, dram dili bu cür qovuşmuş cümlələr deyil, sadə, yığcam, təbii cümlələr əsasında qurulmuşdur.

Bu cür sadə mətnlər də vardır: *Soyun, gecə keçdi, yatmaq çağıdı* [QZ, 81] – misrasının birinci komponenti cümlə, sonrakı ikisi təkərkibli – şəxssiz cümlələrdir və onların hər birinin əmələ gəlmə yolu başqa-başqadır.

Təkərkibli cümlələr

Şəxssiz cümlə. Şəxssiz cümlələr mübtədasi olmayan və mübtədə təsəvvürü qeyri-mümkün olan sadə təkərkibli cümlə kimi izah edilir. Əslində, bu cür anlayış formal cəhətdən doğrudur. Mahiyyətə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, fikir predmeti kimi çıxış edən mübtədə bu cür cümlələrdə aydın şəkildə təsəvvür edilir. Mübtədanın ifadə oluna bilməməsi və "təsəvvür edilməməsi" faktı dilin tarixi inkişafı prosesində bir neçə səbəblə bağlı olmuşdur və bu səbəblərin hər biri XIX əsrin ədəbi dilində özünü göstərirdi.

Şəxssiz cümlələrin böyük bir qrupunda cümlənin tarixi-etimoloji mübtədasi tədricən xəbərlə qovuşmuş və xəbərin "daxili subyekti" kimi sabitləşmişdir. Daxili subyekti özünü müxtəlif şəkildə göstərir:

Daxili subyekti nitq hissəsindən ibarət olur; məsələn: ...lakin kəvakibin təsirini rədd etmək üçün, doğrusu, heç bir çarəyə *əqlim çatmır* [MFA, I, 306].

Daxili subyekt söz birləşməsindən ibarət olur: *Behər surət, şahın münəccimbaşından hamam namünasib xəbəyə görə zəhləsi getmişdi* [MFA, I, 308]; *Xalqın təza padşahdan zəhləsi gedir* [MFA, I, 325].

Xəbər ismi frazeoloji vahiddən də ibarət ola bilər, məsələn: *Gözüm yollardadı, əlim duada* [QZ, 91].

Bu misallarda *aqlım çatır, şahın zəhləsi gəlmişdi, xalqın zəhləsi gedir, gözüm yollardadı, əlim duada* (dır) birləşmələri müasir dil baxımından həmin cümlələrin xəbəridir. Əslində, bu xəbərlərdə fikir predmeti ilə onun hərəkəti və əlaməti birləşmişdir, *aqlım, şahın zəhləsi, xalqın zəhləsi, əlim, gözüm* sözləri və birləşmələri etimoloji mübtədadır, xəbərle frazeoloji qovuşma nəticəsində bugünkü baxımdan cümlələrin təkterkibli – şəxssiz cümlə kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Şəxssiz cümlələrin bir qismi *olmaq, gərək* tipli sözlərin öz müstəqilliyini itirməsi və mübtəda ilə birləşməsi yolu ilə yaranmışdır; məsələn: *Buradan indi keçmək olmaz* [MFA, I, 217]; *Sakit olmaq gərək yarı görəndə* [QZ, 65]; *Çünki bu, məclisi-xasdır, mənim tərəfindən icazət olunur ki, oturasınız* [MFA, I, 304]; *O mehrabü minbər qaşlara mail: Olmayanın olmaz imanı kamil* [QZ, 99].

Bu misallarda *buradan indi keçmək olmaz, sakit olmaq gərək, icazət olunur* sözləri xəbərdir; *buradan indi keçmək* məsdor tərkibi, *sakit olmaq* məsdəri və *icazət* sözü etimoloji mübtədadır. Son misalda söz sırasını düzəltmək (*O mehrabü minbər qaşlara mail olmayanın imanı kamil olmaz*), fəli sifət tərkibi ilə (*o mehrabü minbər qaşlara mail olmayanın imanı kamil olmaz*) frazeoloji vahidinin birləşərək bütövlükdə xəbər vəzifəsində işləndiyini görə bilərik. Cümlənin etimoloji mübtədası *o mehrabü minbər qaşlara mail olmayanın imanı birləşməsindən* ibarətdir.

Fikir predmetini bildiren sözlər xəbərle ismi birləşmə əmələ gətirərək cümlənin xəbəri kimi çıxış edir; məsələn: *Nə qəmə-qüssəyə batmaq çağdı? Nə danışib söz uzatmaq çağdı?* [QZ, 81]. Bu cümlələrdə *qəmə-qüssəyə batmaq, danışib söz uzatmaq* tərkiblərinin ifadə etdiyi anlayışlar fikir predmetini təşkil edir, lakin onlar müstəqil mübtəda şəklində çıxış edə bilməmiş, qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənərək mənsubiyyət şəkilçili *çağ* sözü ilə birləşərək –*dır* şəkilçisini qəbul etməklə fikir predmetinin həm də bir əlamət şəklində təzahür etməkdə olduğunu bildirmişdir.

Şəxssiz cümlələrin böyük bir qrupu yuxarıdakılardan fərqli üsulla əmələ gəlmişdir. Bu cür cümlələrdə fikir predmeti var, lakin o, predikativlik əlaməti qəbul edərək, həm də bilavasitə həmin əlamətin reallaşmaqda olduğunu bildirir. Başqa sözlə desək, bu cür cümlələrdə bir sintetiklik vardır – fikir predmeti ilə onun əlaməti birlikdə mövcuddur.

Aşağıdakı cümlələrdə fikir predmetinin özü predikativlik əlamətini qəbul etmişdir:

Sevdiyim, şikayət zamanı deyil [QZ, 86]. Hacı Kərim zərgər. *Hacı Nuru, hələ şir oxumaq vaxtı deyil* [MFA, I, 39]; *Baharın əvvəli idi; novruздan üç gün keçmişdi* [MFA, I, 303]; *Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi* [MFA, I, 304]; *Bu növ tədbirin vasitəsilə indi ki, qibleyi-ələmin cülsusunun yeddinci ilidir, xazineyi-amirə... müləməldir* [MFA, I, 305].

Bu cümlələrdə *şikayət zamanı, şir oxumaq vaxtı, baharın əvvəli, novruздan on üç gün keçməsi, ömründən iyirmi iki il keçməsi, qibleyi-ələmin cülsusunun yeddinci il* fikir predmetini bildiren dil vasitələridir. Bunlar eyni zamanda predikativlik əlamətləri (*deyil, idi, -di, -dir*) qəbul edərək fikir predmetinin reallaşmaqda olduğunu da bildirmişdir, mübtəda və xəbər sintez olunmuşdur. Bu cür cümlələr öz yığcamlığı, emosionallığı ilə bədii dil üçün ön keyfiyyətli ifadə vasitələri hesab olunur.

Bözən fikir predmeti məsdorlu ifadə olunmuşdur. Məsdor şəxs şəkilçisiz olduğundan şəxssiz cümlə forması yaranmışdır; məsələn: *Vəzir. Əlbəttə, səni gərək tikə-tikə doğramaq* [MFA, I, 115].

XIX əsrin ədəbi dilində şəxssiz cümlə formaları müasir ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuşdur.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə. Təkterkibli cümlənin bu növü bir və ya bir neçə qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən icra edilmiş iş və hərəkəti bildirmək üçün işlədilən sadə cümlələrdən ibarətdir. Bu torif müasir dil baxımından qeyri-müəyyən şəxslə cümlələri tam əhatə etməsə də, onun əsas tipini mahiyyətə izah edir. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə həqiqətən əksərən işin icraçısı olur, iş görən olur, lakin icraçı bir subyekt kimi, bir mübtəda kimi cümlədə öz ifadəsini tapa bilmir və nəticədə cümlə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə kimi formalaşır. Şəxssiz cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsin təkində olduğu halda, bəli cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olur.

XIX əsrin ədəbi dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr də müasir normalara tam uyğun şəkildə işlənmişdir; məsələn: *Ziynət otağının qapısını açdılar, şahı göstərdilər* [MFA, I, 320]; *Molla Salmanın. Uf, lənətə gəlasiniz! Uf, əl çəkməzlər!* [MFA, I, 54]; *İttifaq, keçirdi əzim qafilə, Tainki gördülər əhvalı belə...* [QZ, 313]; *Amma hər tərəfdən bizə yazırlar ki, onlarla ol məzmuna müvafiq rəftar olunmur. Məsələn, deyirlər ki, amildən şəhər pulu istəyirlər* [Ə, 135]; *Bizim Bədkubə quberniyasında ol qanunu nə tövr anlayıblar, yazıb bəyan etmişik və ağar qeyr yerlərdə onu qeyr tövr anlayır isələr, bizdə taxsır yoxdur* [Ə, 135]; *Kokand xanlığı zəbt olunandan sonra Abta-vabaşçını və qeyr sərkərdələri tutub Rusiyaya göndəriblər* [Ə, 149].

Cümlələrdə – işi icra edən olmasa, lakin onun (onların) bir mübtəda kimi zahirə çıxma bilməməsi göstərir ki, əslində, bu cür cümlələrin də fikir predmeti, xəbərlə ifadə olunan hərəkət və əlamətin daşıyıcısı vardır və deməli, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr də faktik olaraq cümləyə xüsusi üzrə təşəkkül tapmış cümlə növüdür. Ona görə N.K.Dmitriyev cümləni bütövlükdə mənfi və müsbət yükün birliyi əsasında elektrik cərəyanının alınmasına bənzətməkdə tam haqlıdır [7, 59].

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr bəzən tabesiz müərkəb cümlə komponentlərindən biri kimi işlənmişdir; məsələn: *Qəhvə gətirdilər, içdi. Qəlyan verdilər, çəkdi* [MFA, I, 321]; *Münəccimbaşına əvaxirdə bu bəhsi varid edirdilər, cavab verirdi ki...* [MFA, I, 308]. Lakin təktərkibli cümlənin bu növü tabeli müərkəb cümlə tərkibində özünü daha çox göstərir. Bu cəhətdən baş cümlə kimi işlənən *deyirlər* sözü daha çox müşahidə olunur: *...bu məlun və bədini ki, deyirlər, tənəşüxi məzhəbdir...* [MFA, I, 326]; *Hacı Kərim. Kəldəklı Molla İbrahimxəlil, deyirlər ki, rüxsət alıb... kimyə qayıpır* [MFA, I, 38]; *Hacı Nuru şair. Hərçənd bir neçə vaxt bundan irəli, belə ki, deyirlər, o, Tiflisə getmişdi...* [MFA, I, 40]; *Deyirlər ki, sabah gələcək yarım* [QZ, 71]; *Hazır olsa, bir məclisə yüz adam; Dərlədi, filanı burdaqır, əbsəm!* [QZ, 77]; *Dəlik-dəlik eyləmişdi sinəmi, Dedilər ki, gəlir sala məlhəmi* [QZ, 104]; *Deyirlər ki, hər yapalaq bir oturma 40 siçan yeyir* [Ə, 138]. Yalnız xəbərdən ibarət olan bu cür qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr quruluşca müxtəfsərdir. Geniş cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir və müstəqil işlənmə imkanları ilə fərqlənir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, işlək cümlə növlərindən biri kimi, həm baş, həm də budaq cümlə funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Budaq cümlə kimi:

Ona binaən əmr eldim ki, Osmanıyyə sərhədindən tənəşüxi xarab etsinlər və çarpalarını qovub gətirsinlər, kərpüləri dağıtsınlar və yolları pozsunlar [MFA, I, 305]; *Bu şəhri-Qəzvinə bir nəfər nabəkar peyda olubdur ki... adına Yusif Sərrac deyirlər* [MFA, I, 310]; *Amma bilmirəm ki, nə əmr vəqə oldu ki, onu unutdular* [MFA, I, 314].

Baş cümlə funksiyasında:

Və daxizikr edirlər ki, məzhəbi-tənəşüxi qaildir [MFA, I, 311].

Bəzən də həm baş, həm də budaq cümlə kimi çıxış etmişdir:

Gürcüstanda onun nəqlini bəvər etməyib belə fərz edirdilər ki, guya o qaçıbdır və istəyirdilər ki, onu geri qaytarınsınlar [MFA, I, 314]; *Deyirlər hər vilayətdə bir dustaqxana bina olunacaq ki, taxsirkarları orada saxlasınlar* [Ə, 141].

Qarışıq tipli tabeli müərkəb cümlələrin də tərkib hissələrindən biri (və ya bir neçəsi) qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən formalaşa bilər; məsələn: *Cənab Qəzdarın dəftərxanasında qubernatorlara yazırlar ki, Məkkəyə gedən müsəlmanlara məlun eləsinlər ki, pasportlarını Osmanlı konsuluna pişnəhad etməmiş sərhəddən keçsinlər...* [Ə, 140]; *Müddəilər könlünə nərgisi-fəttan dedilər, kim inanır bu sözə, göz görə bəhtan* [QZ, 261].

Bu cür cümlələrdə qeyri-müəyyənlik az və ya çox ola bilər. Təbii ki, bu cəhət mətn və situasiya əsasında müəyyənləşir. Məsələn, göründüyü kimi, təktərkibli cümlənin bu növünün xəbəri əksərən xəbər, bəzən də əmr formasının üçüncü şəxs cəmində işlənmişdir.

Ümumi şəxslı cümlə. Təktərkibli cümlənin bu növü iş və hərəkətin icrasının hamıya aid olduğunu bildiren sadə cümlə növüdür. Ümumi şəxslı cümlələrin məzmununda bütün sadə cümlə növlərindən fərqli olaraq, şəxs baxımından ümumiləşdirmə olur. Lakin bu ümumiləşdirmə leksik ümumiləşdirmə deyil, cümlənin grammatik semantikasi ilə bağlı olub, işin icrasının tək-tək və ya bir qrup subyektdə deyil, hamıya aid olduğunu bildirir. Bu cür cümlələrin məzmununda zaman və məkan ümumiliyi olur, yəni sadə

cümlənin bu növü hamıya, həmişə, hər yerdə aid olan iş və hərəkəti bildirir. Ona görə də adətən atalar sözləri və məsəllərdən, monolit ümumiləşdirici, hikmətli, aforistik cümlələrdən ibarət olur. Odu ki, ümumi şəxslı cümlələrin xəbərinin hansı şəxsə olması da elə bir əhəmiyyətə malik deyildir, çünki xəbər hansı şəxsə olursa olsun, işin məzmunu bütün şəxsləri, onların tək və cəmiinə əhatə edir.

Daha çox folklor əsaslı cümlə növlərinə əhatə etdiyindən ümumi şəxslı cümlələr də qədimdir və ona görə də XIX əsrin ədəbi dilində nisbətən az işlənsə də, ümumən müasir formalar artıq mövcuddur və bu cəhətdən keçən əsrin cümlə quruluşu ilə müasir təkterkibli cümlələr arasında bir fərq yoxdur.

Hər halda, ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri formal olaraq müxtəlif şəxslərdə olur:

1. Xəbər əmr formasının birinci şəxs cəmində olur; məsələn: *Ohan. Balam, nə işimiz var? Deyərik: dəvə gördük, qığın da görmədik* [MFA, I, 223].

2. Xəbər şərt formasının birinci şəxs cəmində olur; məsələn: *Əgər bir otu göyərən vaxtda soyuğa versək, tələf olur* [Ə, 129].

3. Xəbər əmr formasının ikinci şəxs təkində olur; məsələn: *O ki hal əhlidir, unutmaz yarın; Əyri dolan istər düz, qabağında* [QZ, 44]; *Hünərin var isə döz qabağında* [QZ, 44].

4. Xəbər əmr formasının ikinci şəxs cəmində olur; məsələn: *Eyləməsin – deyən o sitəmkara; Tay-tuş arasında şərməsar məni* [QZ, 77]; *Mən öləndən sonra, deyən dildara; Yadlar ilə deyib-güləməsin, bəri!* [QZ, 82]; *Sizi tart, deyən yara düşəndə; Məgər əl götürüb əmanətindən?* [QZ, 99].

5. Xəbər arzu formasının ikinci şəxs təkində olur; məsələn: *Tutub səri-sülfün, dönüb başına; Şana tək gəzənsən tel arasında* [QZ, 43]; *Yandıqına görə alovlarına; Hələ bəri beş gün səfa görəsən* [QZ, 101]; *Adətü qanundu, əhli-zənanə; Əqd edib verəsən sultana, xanə* [QZ, 316]; *Əgər bir göyərən otu qaranlıq yerdə saxlıyasan, onun rəngi saralıb tələf olur* [Ə, 129]; *...əgər bir əlcə pambığın içinə toxumları qoyub onları soyuq olmayan yerdə suluyasan, onlar əvvəl zaman göyərər...* [Ə, 129]; *Bil ki, bədəsildən yoxdu fayda, Üzənsən canını yüz qabağında* [QZ, 44].

6. Xəbər xəbər formasının üçüncü şəxs cəmində olur; məsələn: *O gün ki ataşınlark arizi-cananə yazmışlar; Məni-sərgəştəni ol ataş pərvanə yazmışlar* [QZ, 209].

7. Xəbər arzu formasının üçüncü şəxs cəmində olur; məsələn: *Əgər riza-riza kəsələr məni; Mundan sonra əldən qoy-mazam səni* [QZ, 316].

Sanasən sözündən ibarət ümumi şəxslı cümlənin təcridən öz müstəqilliyini itirməkdə olduğu, modallaşma prosesinə başlamış olduğu müşahidə olunur; məsələn: *Sanasən içində gül pirəhanin; Bir bərgi-səməndir cəsədin sənin* [QZ, 61].

Digər təkterkibli cümlələr kimi, ümumi şəxslı cümlələr də müxtəssər və geniş olur. Müxtəssər ümumi şəxslı cümlələr yalnız xəbərdən ibarət olur və adətən tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində baş cümlə kimi işlənir; məsələn: *O qədər gəlmədi, intizar öldüm; Deyin, indən belə yara gəlməsin* [QZ, 107]. Genişində ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir; məsələn: *Əzəldən deyər ki, bəri dur; bəri, İrəli durarsan, o durar geri* [QZ, 119].

Adlıq cümlə. Sade cümlənin bu növü bədii üslubun məhsuludur, xalq dilinə, canlı danışığa deyil, bədii üsluba əsaslanır, üslubi bir kateqoriya kimi özünü göstərir. Canlı danışığa dillə üçün az xarakterikdir. Əgər təkterkibli və digər təkterkibli cümlələr kimi, şifahi ünsiyyətin formalaşdığı vasitə olsa idi, qədimdən bəri o da elmi və bədii ədəbiyyatda digər cümlə növləri ilə yanaşı, kifayət qədər işləkliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Lakin dilimizin tarixindən bəhs edən əsərlərdə qeyd edildiyi kimi [162, 90, 338], daha çox XIX əsrdən – dram janrının formalaşdığı, meydana çıxdığı dövrdən özünü göstərir. Buna baxmayaraq, lap qədim abidələrdə də, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da klassik poeziya dilində nümunələrə rast gəlmək mümkündür və M.F.Axundzadənin pyeslərindən əvvəl də poeziyamızda adlıq cümlə tipində cümlələrə təsadüf edilir. Əşya və hadisələrin adını qeyd edib, mövcdə olduğunu bildirib, lakin onun haqqında aydın predikativlik vasitələri ilə məlumat verilməməsi halları aşağıdakı cümlələr üçün də sosiyyovidir; məsələn: *Mərifətdə kamil, sində uşaq; Qədir bilən, özü doğru, sözü sağ... Quzu quyruğu tək nazikü yumşaq; Lərzə verə cismi hər yara gərək* [QZ, 84]; *Bərmağında xətəm, belində kəmə, Telində güşvarə, düymə tamam zər... Qorq olsun yaşıla, ala sərəsar; Naz ilə sallana-sallana gəlsin!* [QZ, 106]. Yaxud “Aldanmış kəvəkib”də: *Dəsteyi-fərraş, əllərində ağac, onların əqəbində miraxur, yedəyində bir türkmən atı; cəvahirnişan yəhar və əsbab üstündə, mürəssə raxt başında, mirvarid sinəbənd döşündə, zümrudd qotaz boynunda* [MFA, I, 315].

Ənənəvi olaraq qədimdən gələn əsər adları da adlıq cümlə nümunələri kimi çox biçimlidir: "Kitabi-Əsgəriyyə", "Kəmalüddövlə məktublari", "Aldanmış kəvakib", "Hekayəti-Molla İbrahim-xəlil kimyagər", "Hekayəti-Müsyü Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukünü-məşhur" və s.

Lakin, təbii ki, adlıq cümlələrin daha səliss nümunələri dram əsərlərinin remarkaları ilə bağlıdır. Bu cəhətdən M.F.Axundzadənin komediya yaradıcılığı örnək olmuş, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov və başqaları bu cümlə tipini təbii axara salmışlar.

M.F.Axundzadə pyeslərində "Əfradi-əhli-məclis"də – iştirakçıların kimliyini, yaşını, zəhəri görünüşünü qeyd etdiyi zaman adlıq cümlələrdən daha çox istifadə etmişdir: Molla Salman – *mərhum Molla Cəlil alimin oğlu, nuxlu, mərtub, qəviheykəl* [MFA, I, 37]; Dərviş Məstəli şah – *cadukünü-məşhur, iranlı, əlli yaşında* [MFA, I, 59]; Səkinə xanım – *mərhum Hacı Qafurun bacısı, on səkkiz yaşında, qız* [MFA, I, 255] və s.

Ümumiyyətlə, remarkalarda adlıq cümlələrin inkişafı daha çox sonrakı dövrlə bağlıdır. Məsələn, təsəvvür üçün N.Vəzirovun pyeslərindən bir neçə nümunə də kifayətdir: *Rəsul taxt üstə uzanıb, otağın ortasında miz və onun üstə bir neçə piyalə və çaydan. Əsgər ayaq üstə, küncdə* [NV, I, 35]; *Salman bəy əyləşib otağın bir tərəfində, yanında dəftərxana kağızları. Səlibnaz xanım oturub bir tərəfdə, yanında padnos və neçə stəkan-nəlbəki* [NV, I, 65]; *Vaqe olur Aslan bəyin otağında. Divara tərəf miz, ətrafında sənədlilər, miz üstə cürbəcür antiqa şeylər. Qapılarda, pəncərələrdə pərdələr, xəlilər...* [NV, I, 193]; *Hamısının alında tüfəng, çiyinlərində yapıncı, patron-daşı iki qatar, ildırımın və Xəlilin çiyində dolu xurcunlar* [NV, I, 102].

Adlıq cümlələr XX əsrdə xeyli zənginləşmiş və dram əsərlərinin, ssenarilərin dilində geniş vüsət almışdır.

Sadə cümləni genişləndirən vasitələr

Xitablar. XIX əsrdə yaranmış bədii və elmi əsərlərin dilində işlənmiş xitablar əksəriyyət etibarilə rəmzi-bədii obrazlara müraciət xarakteri daşıyır, daha çox bədii üsluba xidmət edir. Yalnız

M.F.Axundzadənin komediyalarında, hekayəsində və fəlsəfi əsərində müraciət vasitələri ədəbiyyatı real zəminə endirir. Daxil olduğu cümlənin üzvləri ilə yalnız mənəca bağlı olmasına baxmayaraq, fikrin emosional ifadəsində xitabların rolu böyükdür. Çox zaman lirik, həzin, emosional fikir xitabların vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Xitabların əsas funksiyası müraciət olunanı çağırmaq, oyatmaq, onun diqqətini cəlb etmək, onu bu yolla bir işə təhrik etməkdir. Lakin bununla yanaşı, bədii xitablar məhəbbət, sevgi, alqış, nifrət, qozob və s. bildirməklə, eyni zamanda, müraciət olunanı münasibətə də başlıca təzahür vasitəsi kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət əvvəlki dövrlərə nisbətən, nəsrin, satiranın, dram sənətinin, monum hekayələrin meydana çıxması ilə əlaqədar XIX əsr ədəbiyyatında daha qabarıq müşahidə olunur. Onu da qeyd etmək olar ki, xitablar əksərən çağırış bildirən *ay, ey, ya* nidalarının iştirakı ilə işlənmişdir; məsələn: *Ay Çələbi, şahın nökrəri ilə yüzlaşma, puli ver* [SXİT, 6]; *Ərz elədi ki, ey şeyx, mən istəyirəm ki, Həccə gedəm* [SƏŞ, II, 594]. Ərəb dilinə məxsus *ya* nidasından əksərən dini (real və mövhum) şəxsiyyətlərə müraciət zamanı istifadə edilmişdir: *Ya Cəbrail, yetir özünü sibti-rəsulun üstünə...* [MFA, II, 110]; *Ya Həvva, nə səbəbə sən nəimi-behiştədən göz yumdun?* [MFA, II, 64].

Zəmanənin nobzına uyğun olaraq elo xitablar işlənmişdir ki, onlar həm də müraciət olunanı aydın münasibət ifadə edir. Bu cür xitablar adətən ictimai toboqə və zümərələri, homin toboqə və zümərələri ictimai münasibəti də ifadə edir; məsələn: *Ey üləma, bir dəxi deyirsiniz ki, təşrihi-əmvat etməyin, haramdır* [MFA, II, 54]; *...ey qulam, bu acılıqda xiyarı belə şirən-şirən nə üçün yeyirdin?* [SƏŞ, II, 592]; *...ey məlik, bəs mənə bir məmləkət bəxş qıl* [SƏŞ, II, 589]; *...ey xəlifə, dünyadan özünə bir şey apara bilməsən* [SƏŞ, II, 590]; *Dedilər ki, ey çoban, nə var?* [SƏŞ, II, 602].

Xitab bözən insan xarakterinə müvafiq seçilmiş substantiv söz və birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Bu cür ifadə vasitələrində monfi və ya müsbət münasibət daha qabarıqdır; məsələn: *...ey kövdən, sən nə dəlil ilə bu gövlünü sübuta yetirirsən?* [MFA, II, 108]; *...ey sadədil, eşşəyin itibdir, car çəkirsən.* [SƏŞ, II, 590]. Eyni qayda ilə söyüş bildirən vulqar söz və ifadələr də substantiv formada müraciət vasitəsi kimi işlənmişdir: *Pədərsüxtə, kəvakibin əftəfindən mənə qorxudursan və əlacımı gizlərsən?* [MFA, I, 308]; *...ey məlun, sən mələikəyi-müqərrəb cümləsindən idin* [SƏŞ, II, 604].

Substantiv söz və birləşmələrlə yanaşı, metaforik sözlər də xitab kimi işlədilmişdir; məsələn: "Kəmalüddövlə məktubları"nda İran əhlinə *ey İran* sözləri ilə müraciət olunur: *Ey İran, hanı sənəin o şövkətin?*... [MFA, II, 9].

Bir cümle üzvünə uyğun gələn sadə xitablarla yanaşı, struktur baxımdan iki üzvə – təyin və mübtədaya uyğun gələn xitablara da bu dövrün ədəbiyyatında rast gəlmək olur. Bu cür xitabların təyinedici hisssəsi adətən sifətdən, ismi birləşmədən və ya izafət tərkibi və s.-dən ibarət olur; məsələn: *Ey axmaq müvərrix*... [MFA, II, 86]; *Ey qoca övrət*... [SƏŞ, II, 578]; *Mənim məxdumum mollabaşı*... [MFA, I, 316]; *Mənim əzizim naqil*... [MFA, II, 200]; *Məxdumi-mükərrəmi-imən şeyxül-islam!*... [MFA, II, 204]; *Ey bəradəri-mehribanım Kəmalüddövlə!* [MFA, II, 124]. Təyinedici hissə fəli sifətdən də ibarət ola bilər; məsələn: *Ey əziz olan mehman*... [SƏŞ, II, 580].

A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərində və şeirlərində klassik üsluba uyğun olaraq xitabların izafət birləşmələri ilə ifadəsi halları nisbətən çox müşahidə olunur. Hətta bəzən müəllif eyni obyektə müxtəlif izafət birləşmələri ilə müraciət edir. Seçgiləyi müraciətlə: – *Ey aşiqi-mehribanım*... *Ey yari-mehribanım*... *Ey aramı-canım*... *Ey canı-şirin*... Digər yazıçı və şairlərin yaradıcılığında da bu cür rəngarəng müraciət vasitələrinə rast gəlmək olur, övlada müraciətlə – *ey nuri-didə*, *ey fərzəndi-girami*, *ey nuri-dideyi-girami*; padşaha müraciətlə – *ey padşahi-ələm*, *ey hakimi-rövşənray*, *ey padşahi-ələmpənah*. Başqa sahələrə aid belə izafət-xitablara da rast gəlmək mümkündür: *Ey aşiqi-miskin!*; ...*ey müqərrəbi-dərgahi-ilahi*...; *Ey İrani-biçarə*...; ...*ey pəsəri-Arslan*...

Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi bədii dilində də eyni obyektə müraciətlə işlənməsi sinonim xitablardan istifadə edilmişdir; məsələn: *Ey aşiqi-dilxuni-müztər*, *ey novgül-i-çəmən-i-ahəngər!* *Bu nə haləti-mükəddərdir kim, müşahidə qıluram?* [AB, 128]; *Bir gün əyardan məxfi özünü ol şuxi-gülgün üzərə yetirib dedi:* – *Ey yari-mehriban!* *Ey aramı-dilü can!* *Vey nazikbədən, gülpirəhən!* *Ey şəkərləb, şirinsüxən!* *Ruzigari-şöbədəbaz nə zamaneyi-hiyləsaz fitnələr ağaz edib, dövləti-vüsala möhnəti-fəraq yetirmək istər* [AB, 124].

Xitabların əlavələri də emosional fikrin ifadəsinə imkan yaratmışdır; məsələn: *Bərin səna*, *ey Kəmalüddövlə*, *ey Babur şah Kürəkənin xələfi*, *ey Hüməyun şah Teymurinin nəticəsi!* [MFA, II, 128].

Başqa sintaktik vasitələr kimi, xitablar da struktur və semantik baxımdan əsasən sabit olmuş, yalnız bir sıra alınma leksik və sintaktik vasitələrlə (izafət birləşmələri ilə) ifadəsinə görə müasir dildən fərqlənmişdir. Q.Zakirin dilində *sevdiyim*, *ey Leylicəmal*, *ey çeşmi-xumar*, *dilbər* tipli xitablarla yanaşı, klassik ədəbiyyatdan və folklorlardan gələn rəmzi-bədii xitablar da davam etmişdir; məsələn: *Ey dil*, *həzər eylə zənəx çahından* [QZ, 69]; *Badi-səba*, mənim dördi-dilimi Ol büti-zibayə dedin, nə dedi? [QZ, 72]; *Könül*, əbəz yərə üzmə canını... [QZ, 83]; *Ey cismimin canı*, *gözümün nuru*. *Eylədiyin əhdü vəfadan utan!* [QZ, 97]. M.P.Vaqif kimi, Q.Zakir də müraciət vasitələrini real canlı düşüncənin səviyyəsi ilə əlaqələndirmişdir: *Zindəganlıqımı bu, ağrımı alım, qocalıq?* [QZ, 235].

Ara sözlər, *ara konstruksiyalar*. Sadə cümləni genişləndirən vasitələr içərisində ara sözlər, ara və əlavə konstruksiyalar da nəzəri cəlb edir. Ara və əlavə konstruksiyaların işlənməsi baxımından müasir ədəbi dilimizlə XIX əsrin ədəbi dili arasında fərq yoxdur. Yalnız ara sözlərin bir qisminin ifadə vasitələri köhnəlik və işləkliyini itirmişdir.

Tarixən də ara sözləri formalaşdıran əsas vasitə intonasiya və fasilə olmuşdur. Q.Zakirin:

Sənəin gileyin çox, mənim günahım,
Onların nəhayət zamanı deyil [QZ, 86].

– misralarında *nəhayət* sözü bir qədər əlavə fasilənin gücü ilə çox asanlıqla ara sözü çevrilə bilirdi, lakin şair bu söz *zamanı* sözü ilə birləşmə şəklində cümlənin xəbəri vəzifəsində işlətməmişdir.

Ara sözlərin və birləşmələrin müasir dilimizdə işlənen bütün mənə növlərinə keçən əsrin ədəbi dilində də rast gəlmək mümkündür. Bunun üçün ara sözlərin bəzi mənə növlərinə diqqət yetirmək kifayətdir.

Yəqinlik bildiren və müasir dildə də işlənen ara sözlərin (*əlbəttə/əlbət*, *yəqin*, *doğrudur*, *doğrusu*, *həqiqətən*, *həqiqətdə*, *şəksiz* və s.) içərisində işləkliyini itirənlər də vardır. Buraya *mütləqə*, *məbada*, *filhəqiqət*, *əlhəq*, *həqqa ki*, *vəqəən*, *filvəqə* və s. kimi az bir qisim ara sözlər daxildir; məsələn: *Vəqəən də, naibi-imam necə özünü kəlbi-imama məhkum və tabe bilsin*... [MFA, II, 41];

Bişübhə, təbiəti-bəşəriyyətin müqtəzasınca rizası yox idi... [MFA, I, 83].

Güman, şübhə bildiren ara sözlər də müasir ədəbi normalara uyğun olmuş, başlıca olaraq, bəlkə, *bəlkə də*, *ehtimal ki*, *görünür*, *görəsən* tipli sözlərlə ifadə olunmuşdur. Lakin M.F.Axundzadənin fəlsəfi traktatında canlı danışq dilinə və ümumxalq dilinə əsaslanan əsərlərin dilinə xas olmayan *yəhtəmil ki* (*ehtimal ki*) tipli tök-tök ara sözlərə də təsadüf edilir; məsələn: *Əgər bütəparastlıqla baqi qalsaydılar, yəhtəmil, bir günə çıxardılar* [MFA, II, 22]; *Amma qaideyi-elmıyyəni bir növ ilə təqir etmək olur, yəhtəmil ki, ondan fəlcümlə bəşirət hasil edəsınız* [MFA, II, 65].

Sıra, *ardıcillıq* bildiren əvvələn, *birincisi*, *ikincisi*, *nəhayət* tipli ara sözlərlə yanaşı, bir sıra əsərlərin dilində *saniyə*, *salisən* tipli sözlər də işlənmişdir. Bu sonuncular müasir ədəbi dilimizdə işləliyi itirmişdir. Bunlardan əlavə, nəticə, ümumiləşdirmə bildirmək üçün *xülasəyi-kəlam*, *əlqərəz*, *qərəz ki*, *müxtəsəri kəlam* tipli bu gün üçün ədəbi dilimizdə arxaıqlaşmış, yaşılının dilində, şivələrdə özünü saxlamış olan bir sıra ara sözlərə də təsadüf edilir.

Mənə və *isnad* bildiren ara konstruksiyaların da bir neçə arxaik formasına rast gəlmək olur: *O cənabın dərəcəyi-kəmalına binaən*, *dövləti-Rusiyyənin Şirvanatə istilasında ümuri-səltənətdə sahibmənsəb və sahibnişan kimsənlərdən olmuşdur* [SƏŞ, III, 72]; *Əhadisi-sərihə mucibinə, xürci-Mehdini, yəni on ikinci imamı müttəvərir rəvayət edibdirlər* [MFA, II, 56].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində həm bir söz, həm də birləşmə şəklində olan, həm ismi, həm də fəli ara sözlər kifayət qədər öz ifadəsini tapmışdır. Ədəbi və elmi əsərlərin dilində işlənmiş ara sözlərin təhlili göstərir ki, modal münasibətin dəqiq və səlis ifadəsi üçün ara sözlərdən ustahqla istifadə edilmişdir. Ara sözlər mənə nəvələrinə görə rəngarəng olub, müasir dilimizdə ohatə etdiyi bütün sahələri keçən əsrin ədəbi dilində də ohatə etmişdir.

Ara konstruksiyalar müxtəlif quruluş xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu cəhətdən onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Ara konstruksiya bir sözədən ibarətdir. Daha çox nəzərə çarpan forma olduğu üçün sintaktik vahidlərin bu tipi adətən ara sözlər adlandırılır: *Heyf ki, görmədim gül camalını* [QZ, 117]; *Nisə xanım, Əlibatə, mənzuru ittiyar atarmaq və izzətdə olmaqdır!* [MFA, I, 107]; *Xan. Xub, sənin vəzirin hərəmxana-*

sında işin nə idi [MFA, I, 122]; *Vəzir. Doğrudur, mən sənin haqqında ögümanı-bəd edə bilmərəm* [MFA, I, 107]; *Hacı Qara. Doğrusu, mən saydasız pul verməyə öyrənməmişəm* [MFA, I, 209]; *Əlqissə. ol cavani-süxtəcan... həm qərini naləvi əfqan olurdu* [AB, 122]; *Qərəz, onlar ağlayıb nalə edirdilər* [AB, 125]; *Xülasə, ol məzlumə dedi* [AB, 125]; *Əvvələn, etiqad etmək görəksizin ki, sirat haqdır* [MFA, II, 47]; *Əgər bu sirri bir əfəridəyə nəql edərsınız, bişübhə, hamınızın boynunu vuraram* [MFA, II, 60]; *Hər ağacın ömrü bir olmaz, məsələn, söyüd ağacı on ilə yetişir isə, çinar 60 ilə yetişir*. [Ə, 40].

2. Söz birləşməsindən ibarətdir: *Çox yaxşı, ağa, bu bir asan işdir; tək iksirin təkmi buna mövqif olsun...* [MFA, I, 53]; *Bular bizim sinurumuz - bir ucu Babilistan, bir ucu Mədain - düşməndən saxlayırlarmı?* [MFA, I, 37].

3. İzafət birləşməsindən ibarətdir: *Axirül əmr, bir gün əlimə bir parə nan alıb üstündə rövqəni-kərə tısrə çıxdım* [AB, 125]; *Müxtəsəri-kəlam*, *gümüş xahiş edənlər bir mərtəbədə çoxdur ki...* [MFA, I, 49].

4. Cümlədən ibarətdir: *Şərəfnisə xanım. Nə bilim, deyiblər ki, qızlar ilə, gəlinlər ilə oğlanlar bir yerdə oynayırlar, danışirlar, güllürlər* [MFA, I, 65]; *Şəmsin və qəmərin ki, - olar dəxi zərrədirlər, - qanunu budur ki, tülu etsinlər, işıq salsınlar...* [MFA, II, 67].

XIX əsrin ədəbi dilində əlavə konstruksiyalardan daha çox istifadə edilmişdir. Əlavə konstruksiyalar cümlə daxilində işlənilib, müxtəlif sözləri, birləşmələri dəqiqləşdirmək, əlavə məlumat vermək, xüsusilə dram əsərlərində obrazların davranış tərzini, geyimini, mimikasını, danışq üslubunu, hissi-psixoloji keyfiyyətlərini göstərmək məqsədi daşıyır. Əlavə konstruksiyaların meydana çıxması M.F.Axundzadənin fəlsəfi traktatı, komediyaları və "Əkinçi" qəzetinin dili ilə daha çox bağlıdır.

Əlavə konstruksiyalar həyatın özü qədər rəngarəng olduğu üçün onları mənə qruplarına ayırmaq lazım gəlmir. Lakin onları quruluş xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək mümkündür. Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrdə də onların aşağıdakı işlək quruluş tipləri olmuşdur:

Bir sözdən ibarət olanlar: *Hacı Kərim zərgər (xoşluqla). Hacı Nuru, hələ şəir oxumaq vaxtı deyil* [MFA, I, 39]; *Hacı Nuru*

şair (incimiş). *Necə nə faydası var?* [MFA, I, 39]; *Keçən il 50-60 min putacan və çox hissəsin paraxod (vapor) ilə aparılırlar* [Ə, 354].

Birləşmə şəklinə olanlar: Sair nuxulular (başlarını yuxarı qovzuyub). *Uf, lənəət gəlasiniz meymunlar!* [MFA, I, 55]; *Raquzə şəhərindən tel var ki, ustaşlar (yağı olan Bosna əhli) Osmanlıni bərk basdılar, 1000 adam öldürüb, çox tüfəng, azuqa alıb, Klug, Petrovats şəhərlərini yandırdılar* [Ə, 429].

Cümlo şəklinə olanlar: *Molla Salman* (yoldaşlarının halatından və təsdiqindən cürətlənib cavaba iqdum edir). *Ağa, tamam dağların heyvanatı — hücum gətirirlər* [MFA, I, 55]; *Ruminiya (Osmanlı dövlətinə xərəcə verən əyalətdir ki, indi bizim ilə birləşib, onlar ilə cəng edir) Dubrovic vilayətini* (Tuna vilayətinin bir hissəsidir) *istəyir* [Ə, 428].

"Üçüncü" qəzetinin dilində bözən bir cümlo daxilində müxtəlif quruluşlu olavə konstruksiyalardan istifadə edilmişdir; məsələn: *İyulun 31-də Bukarpeştədən* (Ruminiyanın paytaxtı) *Ternov şəhərinin* (Balkandan Tuna tərəfə Osmanlı şəhəridir ki, bizim Rus zəbt edib) *ətrafında olan dağları rus bərkidir, Məhəmmədli paşa (sərəsgər) rus əsgərlərindən səkkiz ağac aralı dayanıb* [Ə, 427].

Sintaktik bütöv şəklinə olanlar: *Hacı Qara, A qurbanınız olum, tutu bilmənəm. Ölimi budaqdan üzüm, su güclüdür, məni aparacaq, halqa edin, atın, belimə düşsün!* (*Heydər bəy sicimi halqa edib tulluyur, düşür Hacı Qaranın boğazına, çökür. Hacı Qara iki əlli sicimdən yapışmış boğula-boğula qırağa çıxır, suyu səpələnir*) [MFA, I, 219].

Nümunələrdən göründüyü kimi, komediyaların dilində işlədilmiş olavə konstruksiyalarla "Üçüncü" qəzetinin dilində işlənmiş konstruksiyalar quruluş xüsusiyyətlərinə görə uyğun gəlsə də, məna və üslubi keyfiyyətlərinə görə tamamilə fərqli sociyyəyə malikdir. Komediyalarda obrazın mənavi-psixoloji, zahir-i-cismani əlamətləri əsas hədəfdirsə, "Üçüncü" mövcud dünyanın rəngarəng hadisələri haqqında məlumat vermək məqsədi güdür və oxucunu dünya işləri ilə geniş miqyasda tanış edir.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tabəsiz mürəkkəb cümlələr

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində tabəsiz mürəkkəb cümlənin müasir strukturu tam formalaşmış şəkildədir. Bir çox hallarda mürəkkəb cümlo tam diferensiallaşmamış olsa da, canlı danışq dilində olduğu kimi, mürəkkəb cümlo komponentləri bözən aydın qütblənməyə (bu, daha çox yazılı dilin və üslubun bugünkü qədər cəllənməməsi ilə bağlıdır), tabəsiz mürəkkəb cümlo komponentləri arasında mənə əlaqələri aydın seçilməkdədir. Bundan əlavə, çox az hallarda alınma-arxaik bağlayıcılar da hələ özlərini mühafizə etməkdədir.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də tabəsiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri hom intonasiası ilə, hom də tabəsizlik bağlayıcıları ilə əlaqələndirilmişdir.

1. *Birləşdirmə əlaqəsi*. Tabəsiz mürəkkəb cümlənin bu növünün tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr sadalənmiş, homin iş və hadisələrin ya eyni zaman ərzində, yaxud da müəyyən ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunmuşdur. Ona görə də bu qrupa daxil olan tabəsiz mürəkkəb cümlələrin özləri də iki növə ayrılır:

a) eynizamanlı birləşdirmə (zaman əlaqəsi);

b) ardıcılzamanlı birləşdirmə (ardıcillıq əlaqəsi).

Birləşdirmə əlaqəsi tabəsiz mürəkkəb cümlələr sadalama üslubu ilə qurulduğundan iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər.

Eynizamanlı birləşdirmə: *...bu vaxtdan sonra hər tərəfdən xalq onun təməlinə dil açdılar və müridlərin çoxunun etiqadına onun nübu-vəti sidiqində şübhə düşdü və münafıqlar onun inkarında cürətlə oldular* [MFA, II, 84]; *Dibil ağladı və imam Riza dəxi gıryan oldu* [SƏŞ, III, 17]; *Hər ikisinin təbi olmağı məşhurdur və zikri-xeyr ilə adları hər dildə məzkurdur* [SƏŞ, III, 117]; *Hacı Nuru şair. Zəmani ki, mənim bəxtimdən həmişəhərliyəm də ki sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var...* [MFA, I, 43]; *Molla İbrahimxəlil. Həm sənin təvassütün həmməzəhlərlərin bərsində məqbul oldu, həm mənim sözüm pozulmadı* [MFA, I, 50]; *Nə mən öldüm bu möhnətdən qurtardım, Nə cövrü cəfadan dildəb usandı* [QZ, 80].

Bir yan fələk cəfası mənimcün qəm artırır,
 Bir yan zəmanə gördü min matəm artırır,
 Bir yan həsəd tonəsi bağrı qan edər,
 Bir yan qərīb cövrü bələ hər dən artırır [AB, 129].

Eynizamanlı birləşdirmədə bəzən (müasir dildə olduğu kimi) tərkib hissələrə aid ortaqlı zaman zərfliliyi – determinant işlənmişdir. Bu cür üzvlər komponentlərdə qeyd edilən hadisələrin eyni zamanda cərəyan etdiyini göstərən fakt kimi əhəmiyyətli; məsələn: *Nə könlüm açılar, nə üzüm gülər; Səg rəqib dərinə olandan bəri* [QZ, 74].

Müasir ədəbi dilimizdə də birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirmək üçün *və, nə... nə, həm... həm* bağlayıcılarından istifadə edilir. Lakin müasir dildə *və* bağlayıcısı sonuncu komponentdən əvvəl işlənməklə qapalı sıra yaratdığı halda, keçən əsrin elmi üslubunda bütün komponentlər arasında sadalanmışdır.

Bəzən həmcins xəbərlərin təkrar olunan komponenti ixtisar olunmuşdur; məsələn: *Fərhad – Şirinin, Qeys – Leylanın; Mən də bir pərinin divanəsiyəm* [QZ, 88]. Bu cür cümlələr ismi xəbərlidir; məsələn: *Hal – pərişan, dil nigaran, müztərib...* [QZ, 90]; *Gözüm yollardadı, əlim duada* [QZ, 91].

Ardıcıl birləşdirmə: *...miraxur mürassə rəxtli atı qabağa çəkdi, Yusif Sərracı mindirdilər ata, əsas qərarı-sabiq üzrə dərbari-şahiyyə rəvana oldu* [MFA, I, 317]; *Bu halda ayaq tappılışı gəlir, Əziz bəy girir o biri otağa, Səkinə xanımın bibisi Zübeydə içəri daxil olur* [MFA, I, 259]; *Qapını döydü, övrəti qapının dalına gəldi* [SƏŞ, II, 605].

2. *Səbəb-nəticə əlaqəsi*. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü birləşdirmə əlaqəsindən fərqli olaraq, adətən iki komponentdən ibarət olur; birinci komponent səbəbi, ikinci komponent həmin səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Səbəb-nəticə əlaqəsində də tərkib hissələr əksərən intonasıya ilə, bəzən *və* bağlayıcısının iştirakı ilə əlaqələnməmişdir; məsələn: *Xülasə, ənvai-naləvü şivən ilə bir-birindən vida edib, məşuqə səfər qıldı və aşıqi-məhcur didəyi-xumbar ilə bikiş qaldı* [AB, 126]; *Seyyid Zülfüqar Şirvan şahının vəzirə Məhəmməd-əl Əstəriyyə bir qasidə oxudu, vəzirə-binəzir*

Seyyid Zülfüqarə yeddi xərvər əbrişim ata qıldı [SƏŞ, III, 33]; *Hacı Nuru şair: ...bir qəbiristanlıq adam qırdın, xalq işindən başa düşdü, tərkini qıldı* [MFA, I, 41].

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki komponentdən ibarət olsa da, komponentlərdən biri mürəkkəb quruluşlu ola bilər; məsələn: *Axır elə oldum rüsvayi-ələm; Düşmənlər tənə eylər, dost qınar məni* [QZ, 77]; *Nə onda mürvət var, nə məndə taqət; Yaman yerə yetib işim, ağlaram* [QZ, 87]; Birinci misalda nəticə bildirən tərkib (ikinci komponent), ikinci misalda birinci komponent – səbəb bildirən hissə mürəkkəbdir – tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir.

3. *Qarşılaşdırma əlaqəsi*. Mürəkkəb cümlənin bu növündə tərkib hissələrdəki müxtəlif iş və hadisələr ya ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır, yaxud da sadəcə olaraq müqayisə edilir və fərqləndirilir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri əksərən qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə əlaqələndirilmişdir.

Ziddiyyətli qarşılaşdırma: *Haman nigini səfəri-İraqdan müraciətdə Şirvanşah həkim Xaqanidan xahiş qıldı, həkim vermədi* [SƏŞ, II, 41]; *Çünki o məlunların xəbəri əksər övqat nəticə bağışlayır, amma özləri yalançı və bədzatdırlar* [MFA, I, 307]; *Məşədi Cabbar tacir. Molla, mənim özümün pulum var, amma tamam nisyədədir* [MFA, I, 38]; *Hacı Nuru şair. Sənin atan usta Rəhman dəllək, ülgüc-bülöv ilə məqul dövlət qazandı, sən puç etdin. Neçə kərə mən sənə dedim ki, ...qarpız suyu ilə qızdırmaya müalicə etməkdən əl çək, sözümə qulaq asmadın...* [MFA, I, 41].

Müqayisəli və fərqləndirici qarşılaşdırma: *Fransa və ingilis məmləkətlərində eşşəkləri və atları və öküzləri daxi vurmaq və incitmək qadağandır, amma İran məmləkətində despotun fərmanı ilə hətta cəllilüşşən ümərənin ayaqlarını fəlləqəyə qoyub şallaq vururlar* [MFA, II, 32]; *Hacı Seyxqulunun da dövləti var imiş, amma Hacı Çələbinin sikkəsi və rəşadəti ondan artıq imiş* [SƏŞ, 4]. ...o, ustadi-elm və ədəbdir, amma mən ustadi-nəzmü nasrəm [SƏŞ, III, 12]. Elmi-təbiəti və elmi-nücumu bu məktubda sənə və sairələrə təlim etmək mümkün deyil, amma qaidəyi-elmiiyəni bir növ ilə təqdir etmək olur [MFA, II, 65]; ...Hətəmin tamam əzası tökülüb, vələkin iki əlləri səlamət qalıbdır [SƏŞ, II, 595]; Nuxulular. Bali, belə səfəli yer çox tapılar, amma Molla İbrahimxəlil kimi büzürgüvar ələ düşməz

[MFA, I, 45]; *Onları kiçik olduğuna baxmaq ilə görmək olmaz, a m m a ol süyun bir damcisina altı yüz böyüdən ayna ilə baxanda o bir damcıda neçə in heyvanat və ələfiyyat görmək olur* [Ə, 113]; *Əsl çiçəkdən çox adam tələf olur, a m m a səpgidən yüzdə biri vəfat edir* [Ə, 114].

Qarşılaşdırma əlaqəsinin komponentlərdə bir sıra üzvlərin müqayisə yolu ilə qarşılaşdırıldığı hallar da vardır; məsələn: Molla İbrahimxəlil. *Mən sizə yaxşılıq etmək fikrindəyəm, siz mənim əməyimi və cəfamu zay etmək fikrindəsiniz!* [MFA, I, 52]; *Vəzir. Mən bir böyük vilayətə nəzarət edib dolandıraram; sən kövdən bir mənim evimi, mənim nökrələrimi dolandırma bilmirsən!* [MFA, I, 106]; *Yad eylərəm, yetişməzsən haraya* [QZ, 45]; *Yetər oldu ömür başa, yetmədi Əlim zülfü-pərişana, ay maddə!* [QZ, 56]; *Çox alışan nəzərinlər görmüşəm, Sənin kimi şahizadə tapılmaz* [QZ, 57]; *Mən ona çəkərəm, o mana sultan* [QZ, 90].

4. *Aydınlaşdırma əlaqəsi*. Tabesiz mürekkəb cümlənin bu növü də səbəb-nəticə və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələr kimi, iki komponentdən ibarət olur. Komponentlərdən biri ümumilik bildirir, digər komponent onu izah edib aydınlaşdırır. Müasir dilimizdə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələr əsasən intonasiya ilə qurulur, yəni bağlayıcısından az istifadə edilir, lakin XIX əsrin ədəbi dilində bu bağlayıcı əlavələri və tabesiz mürekkəb cümlənin bu növünü əlaqələndirməkdə çox fəal olmuşdur; məsələn: *Hələ qulaq as, üsuli-dinin bir əslı ədalətdir, yəni müsəlman olan kəs gərək xaliqi adil bilsin* [MFA, II, 50]; *İkinci fəsildə əkin və ziraat xəbərləri olacaqdır, yəni bizim ya qeyri vilayətlərdə olan əkinlərdən, onları əkib becərməkdən, onları əkib becərən vaxtda işləyən əsablardan, əkin yerini sıxım etməkdən... danışmaq olacaqdır* [Ə, 17-18]; *...əsl çiçək yovuxmadır, yəni bir xəstənin yanına sağ adam gəlsə, o da naxoşluyar* [Ə, 114]. Tərkib hissələrin intonasiya ilə əlaqələndiyi hallar da az deyildir: *...bu gün xəlifədən qərribə əhval müşahidə olundu: üç nubar olan xiyardan bir dilim bir kimsəyə vermədi*. [SƏŞ, II, 593]. *Dadistəd edənələr üç qismdir: əvvəlinci və ikinci qism gildi hesab olunur, amma üçüncü qism gildi deyil və özü də beş fırqədir: birisi xırdə alış-veriş etmək, birisi malları yığk ilə gəzdirmək, birisi malları əldə gəzdirmək, birisi sənətkarlıq və birisi amillik* [Ə, 106].

5. *Bölüşdürmə əlaqəsi*. Tabesiz mürekkəb cümlənin bu növünün tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr qeyd olunur, həmin iş və hadisələr bir-birini növbə ilə əvəz edir, yaxud da onlardan yalnız birinin mümkünlüyü göstərilir. XIX əsrin ədəbi dilində də tabesiz mürekkəb cümlənin bu növü bölüşdürmə bağlayıcılarının iştirakı ilə formalaşmışdır.

a) hadisələr bir-birini növbə ilə əvəz edir: *...ya bir zirək Bab çıxır, ya bir huşyar sahibi-məzhəb peyda olur...* [MFA, II, 45]. Burada ya bağlayıcısı müasir dildəki *gah* bağlayıcısı məqamındadır;

b) qeyd edilən hadisələrdən birinin mümkünlüyü ifadə olunur: *Əziz bəy. Ya gərək bu saatda bibini çağırub mənim qulağım eşidə-eşidə deyəsan ki, sən Ağə Həsənə getməyə-cəksən, yəni gərək bu gün mən Ağə Həsənə öldürəm!* [MFA, I, 258].

6. *Qoşulma əlaqəsi*. XIX əsrin ədəbi dilində qoşulma əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlə nümunələri də qeydə alınmışdır. Bu cür cümlələrdə ikinci komponent birinciyə bir növ əlavə kimi qoşulur. Aşağıdakı nümunələrdə bu cəhət daha aydın müşahidə olunur:

Hacı Kərim zərgər. Min manat da mənim üçün al, evim i girov verdim.

Ağə Zaman həkim. Min manat da mənim üçün al, övrətimin bağını girov verirəm.

Səfər bəy mülkədar. Min manat da mənim üçün al, kəndim girov olsun [MFA, I, 39].

Qarışıq tipli tabesiz mürekkəb cümlələr

Adi, sadə quruluşlu tabesiz mürekkəb cümlələrlə yanaşı, tabesiz mürekkəb cümlənin mükəmməl qarışıq tiplərinə də Qasım bəy Zakirin, M.F.Axundzadənin və "Əkinçi"nin dilində rast gəlik. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

1. Komponentlərdən biri sadə, digəri tabesiz mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Gözüm yolda qaldı, könül intizar; Gəlmədi canandan bir xəbər mənə* [QZ, 47]. Qarşılaşdırma əlaqəli bu tabesiz mürekkəb cümlənin komponentlərindən birincisi zaman əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlə kimi formalaşmışdır, ikincisi sadə quruluşludur.

2. Komponentlərdən biri sadə, digəri tabeli mürokkob cümlo şəkildədir; məsələn: *Nə yar yazı bilir, yazam göndərim; Nə deyə var o dildarə dərdimi* [QZ, 75]; *Altı ay yoxdur ki, bizim "Əkinçi" qəzeti çap olunur, amma ingilisin paytaxtı London şəhərində onun çap olunması məlumdur* [Ə, 99]. Hər iki cümlədə birinci komponent tabeli, ikinci sadədir. Birinci cümlo zaman, ikincisi qarşılaşdırma əlaqəlidir. Birinci cümlədə tabeli komponent noticə budaq cümləli, ikincidə mübtəda budaq cümləlidir.

3. Tabesiz mürokkob cümlənin hər iki komponenti tabeli mürokkob cümlo şəkildədir; məsələn: *Bir neçə ildir ki, Rusiya dövlətinə tabe olmuşuq və bucağadək bizim ticarətimiz qədim sayaq olan kimi olubdur, amma Rusiya dövlətinin öz əhli zikr olan xərci cox zamandır ki, verir* [Ə, 19]. Qarşılaşdırma əlaqəli bu tabesiz mürokkob cümlənin komponentlərinin sorhədi amma bağlayıcısından ayrılır; hər iki komponent mübtəda budaq cümləli tabeli mürokkob cümlo şəkildədir. Fərq buradadır ki, birinci komponentdə budaq cümlo zaman əlaqəli tabesiz mürokkob cümlo kimi qurulmuşdur.

4. Sadalama üsulu ilə qurulan tabesiz mürokkob cümlənin komponentlərindən biri tabesiz, digəri tabelidir; məsələn:

*Zakirəm, türfə xiyaban ilə bağım vardır,
Yatmağa, durmağa rəngin otağım vardır,
Nə qədər aşu plov yəsə qonağım, vardır,
Yaxşı novvadolurim, oğul, uşağım vardır,
Yoxdu bir özgə qənim, fikrü xəyalim qocalıq* [QZ, 236].

Birləşdirmə (eynizamanlı) əlaqəsi ilə qurulmuş 6 tərkiib hissədən ibarət olan bu tabesiz mürokkob cümlənin dördüncü tərkiib hissəsi (üçüncü misra) tabeli (şört budaq cümləli), son misrası tabesiz (qarşılaşdırma əlaqəli) mürokkob cümlədən ibarətdir.

5. Tərkiib hissələrdən biri sadə, digəri qarışıq tiplidir; məsələn: *Nə ola, əgər varub təcəssüsi-əhkami-şəriət edəsən, əgər caizü mübah olsa, mənə sən aldıqdan sonra valideyni-namidarımı də ki validi-büzürgüvarın təzviçi ilə şad qılasan ki, əhli-beyt arasında təfriqə düşməsin* [AB, 129]. Şəbəb-noticə əlaqəli bu cümlədə ikinci əgər bağlayıcısına qədərki hissə birinci komponent, qalanı noticə bildiren ikinci komponentdir. İkinci komponent şört budaq

cümləlidir, budaq cümləsi (*əgər-caizü mübah olsa*) sadə quruluşludur, baş cümləsi məqsəd budaq cümləli tabeli mürokkob cümlo kimi formalaşmışdır;

*Səndən ayrıldıqdan bəri ləlam mən,
Ümid yoxdu gələn ilə qatım mən;
And olsun Kobəyə, xostohalam mən,
Cən verməyə səri-kuyin istərim* [QZ, 89].

Bu cümlo də şəbəb-noticə əlaqəlidir. Cümlənin birinci komponenti zaman əlaqəli tabesiz mürokkob cümlo şəkildədir və onun üç komponentindən ikincisi tamamlıq budaq cümləli tabeli mürokkob cümlo kimi formalaşmışdır.

...sən çox yaxşı qatırılığa layiqsən; amma beyninə düşübdür ki, mən də gərək molla olam, ondan ötrü ki, atam molla idi. [MFA, 1, 41]; *On il bundan əqdəm zikr olan oxuyanların nisfi qədər oxuyan olmayıb, amma indi Rusiyada ol qədər oxumaq istəyən var ki, tamam məktəbxanalar dolubdurur və hər ildə hər bir məktəbxanaya oxumaqdan ötrü ol qədər ərizə verən olur ki, onlardan yer olmadığına bəşdən bir adam götürmək olur* [Ə, 72]. Qarşılaşdırma əlaqəli birinci tabesiz mürokkob cümlənin ikinci komponenti amma bağlayıcısından başlanır; ikinci komponent mübtəda budaq cümləli, mübtəda budaq cümləsi isə şəbəb budaq cümləlidir. İkinci cümlo də qarşılaşdırma əlaqəlidir, birinci tərkiib hissəsi (amma bağlayıcısına qədər) sadə quruluşlu, ikinci tərkiib hissəsi birləşdirmə (eynizamanlı) əlaqəli tabesiz mürokkob cümlo şəkildədir və hər bir komponenti "baş cümlo + budaq cümlo" quruluşlu noticə budaq cümləli tabeli mürokkob cümlo kimi formalaşmışdır.

6. Sadalama üsulu ilə quruluş zaman əlaqəli tabesiz mürokkob cümlənin hər bir komponenti qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürokkob cümlo şəkildədir:

Hatəm xan ağa. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırıxırıq, onlar başlarına tük qoyarlar, biz papaqlıq oturarıq, onlar başı açıq oturarlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qasıq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alırıq, onlar gizlin alırlar; biz hər zadə inanırıq, onlar heç zadə inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək

libas geyər, onların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ar almaq [MFA, I, 69-70].

Qarşılaşdırma əlaqəli aşağıdakı tabesiz mürəkkəb cümlə daha mürəkkəb qurulmuşdur:

Müsyö Jordan. *Cənab Linney bunu fərz edir üçüncü dərəcədə və cənab Turnefort onu fərz edir dördüncü dərəcədə, amma mən onu ikinci dərəcədə fərz edəyəm və bu otun adı latınca serastrum alpinumdur ki, göz ağrısına nəhayət mənfəəti var* [MFA, I, 71]. *Amma bağlayıcısından ibarətdir ki* komponentə ayrılan bu cümlənin birinci komponenti zaman əlaqəli, ikinci komponenti qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir və ikinci komponentin qoşulan hissəsi təyin budaq cümləlidir.

7. Tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir: *Bu surətdə gərəkdir divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi getmək niyyətindən düşsün; ya i n k i Mərrix ulduzuna hökm edim ki, müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparan olmasın.* [MFA, I, 81]. *Ya i n k i* bağlayıcısına qədər olan birinci komponent tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi qurulmuşdur; baş cümləsi sadə, budaq cümləsi mürəkkəbdir – məqsəd budaq cümləlidir. İkinci komponent də eyni qurulmuşdur, tamamlıq budaq cümləsi məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Cümlə özü bütövlükdə bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir və komponentlər bağlayıcısından ayrılır.

Beləliklə, keçən əsrin ədəbi dilində məntiqi-struktur baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bir fərq yoxdur və mürəkkəb cümlə komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsi özünü müasir normalara müvafiq şəkildə göstərir.

Tablei mürəkkəb cümlə

Tablei mürəkkəb cümlələrin əsas quruluş modelləri çox qədim dövrlərdən formalaşmışdır. Uzunmüddətli poeziya dilində onun, demək olar ki, bütün əsas növləri işlək olmuşdur. Lakin XIX əsrdə nəsrin, dram sənətinin, satirik şeirin meydana çıxması, davam etməkdə olan orta üslub, M.F.Axundzadənin fəlsəfi traktatı və mət-

buat dili dilimizin bütün təbii imkanlarını, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə modellərini, baş və budaq cümlələri əlaqələndirən vasitələri küll halında üzə çıxarmaq və qeydə almaq üçün əvvəlki dövrlərdən qat-qat geniş imkanlar yaratmışdır. Bunu ayrı-ayrı budaq cümlə növlərini nəzərdən keçirməklə də görə bilərik.

Mübtəda budaq cümləsi

Mübtəda budaq cümləsi ya baş cümlədə olmayan, təsəvvür edilən mübtədanın əvəzində işlənir, yaxud da baş cümlədə işarə əvəzliyi – qəlib sözlə ifadə olunmuş mübtədanı izah edib aydınlaşdırır. Budaq cümlənin bu növü müasir dilimizdə olduğu kimi, iki tipdə özünü göstərir.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmiş, budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, yaxud da *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi kimi işarə əvəzliyi – mübtəda işlənmişdir (qəlib söz olmadıqda təsəvvür edilir); məsələn: *Mənəm kim, atam çakucundan sadə; Alır künbədi-çarxi-neylufəri* [AB, 128]; *Onun (qəzetin) borcudur, işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin* [Ə, 150]; *Filosofların birisinin qövlüdür ki, dünyada heç bir əməl xalqın... biqeyrət olmağına bəis deyil, məgər sadəqə vermək* [MFA, II, 98]; *Şərəfnisə xanım. Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parija gedəsən!* [MFA, I, 77]; *Zübeydə. Sizin üzünüzdən susuzluğundandır ki, Təbrizdən vəba və taun askik olmur!* [MFA, I, 261]; *Zübeydə. Amma tamam Təbrizə məlum oldu ki, bu iş məhz hiylədir* [MFA, I, 262]; *Dörd ildir ki, qəzeti çap etməyə izn istəmişik və bu zamanda dünyanı gəzib bu hürufatı tapmışıq* [Ə, 37].

Bu misallardan bir qismində budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə, əksəriyyətində *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Bəzən baş cümlə budaq cümlənin arasında işlənmiş, budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanmışdır; məsələn: *Zakir neçə gündür, itirib özün* [QZ, 80].

II tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş, ona bağlayıcı sözlərlə (*kim, kim ki, hər kim, hər kas, hər nə və s.*) bağlanmışdır. Bağlayıcı sözdə *ki* ədatı olmadıqda budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə*

şəkilçisi işlənmişdir (bəzən hər ikisindən birlikdə istifadə edilmişdir). Baş cümlədə qarşılıq bildiren söz olmadıqda təəvvür edilir; məsələn: *Kimin ki xülqü müzəyyəndir, istəməz zinət* [AB, 428]; *Yetişdi bir yərə iş, hər kimin ki saqqalı; Hənalı olsa, uzun, hörməti ziyadətdir* [AB, 428]; *Hər kimsə ki aqildir; Qılmaz özünü rüsva; Bəlgülər arasında* [AB, 418]; *Bu bahar fəslində, gül mövsümündə; Hər kimin ki ola yarı yanında; Bürci-Əsəddədir kövkəbi-baxti; Bil ki, bəxtəvardi tərzi yanında* [QZ, 41]; *...Hər kəs türk dili yazıb-oxumağı bilməsə, calis ola bilməz* [Ə, 309]; *...Hər kim öz övratından razıdırsa, ayağa dursun* [SƏŞ, II, 60]; *Hər kim gələ Tiflisə tamaşa tələbindən; Zülf-ruxi-məhvəşləri görmək səbəbindən, Görməz əsəri rahatı-can ruzü şəbindən* [AB, 381]; *Kimin ki güzəri düşsə kuyına; İlişir yüz yerdən tərzi-muyına* [QZ, 49]; *Hər kim yana onun iştiyağına; Gərəkdir əl qata cigər yağına* [QZ, 104]; *Necə ağlamayım, bas ağlamazmı; Bir kəs ki yarından irəqə düşər?* [QZ, 123]; *Şeyx Salah. ...Molla İbrahimxəlilgilə hər kəs sikkəli pul gətirdisə, iki çəkisi bərabəri sikkəsiz xalis gümüş aldı apardı* [MFA, I, 38]; *O kəslər ki, həmişə etibar edib bizim sözlərimizə əməl ediblər, zamanə dəyişildiyinə görə kökündən tərəqqi edib irəli gediblər* [Ə, 18].

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlələrin yalnız bir qisminə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona ki ədatı ilə bağlanmışdır; məsələn: *...bu ot ki görürsünüz, bunun adı aqantusdur...* [MFA, I, 71].

Xəbər budaq cümləsi

Budaq cümlənin bu növü baş cümlənin işarə əvəzlilikləri – qəlib sözlərlə ifadə olunmuş xəbərini izah edib aydınlaşdırmışdır. Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də xəbər budaq cümləsinin “baş cümlə + budaq cümlə” quruluş tipi daha işlək olmuşdur. Baş cümlənin xəbəri əksərən *budur, oldur, bu idi, o idi, bu imiş* sözləri ilə ifadə olunmuş, budaq cümlə vasitəsilə izah edilmişdir. Budaq cümlə baş cümləyə əksərən ki bağlayıcısı, bəzən də intonasıya ilə bağlanmışdır; məsələn: *Labüdd ələmi-surətdə iqtizayı-təbiəti-bəşəri oldur ki, hər kimsə görək bir növ mənzur ilə çalışsın...* [AB, 121]; *İkinci təklifim budur ki, görək Hacı Qafurun dövlətinin yarısına qane olasan* [MFA, I, 277]; *Vəzir.*

Ağa Bəşir, sənin təqsirin budur ki, bu qapıda qulluq edənlərin vəzifəsini onlara tanıtmayıbsan [MFA, I, 106]; *Ağa Mərdan. Mənim də gümanım bu idi ki, bu iş sizin lamahala xatirinizdə olacaqdır* [MFA, I, 291]; *Əlbəttə, bu xəbərlərə səbəb oldur ki, bizim adamın bu qərardaddan xəbəri yoxdur* [Ə, 19].

Bəzən baş cümlənin xəbəri *ondadır, bundadır, oradadır, buradadır, orasıdır, burasıdır* və s. sözlərlə ifadə olunmuşdur; məsələn: *... mənim təəccübüm ondandır ki, sizin kimi bimisli fəzil bu güzərişi mayeyi-iftixar sanıb, öz etiqaadınız ilə onu səadəti-üzma güman edirsiniz...* [MFA, II, 91]; *Amma səhvi buradadır ki, hamam vücudi-küllə iradə və ixtiyar qərar verir* [MFA, II, 204].

Baş cümlənin xəbəri *bu, o* sözlərinin *ibarət, qədər* sözləri ilə birləşməsi şəklində də ifadə olunmuşdur: *Proqres – ibarətdir ondan ki, xalq hər xüsusda – ülməda və sənayedə və əqayildə anən-fəanən talibi-tərəqqi olub cəhalətdən və bərbəriyyətdən nəcət tapmağa sai olalar* [MFA, II, 14]; *Bu toxumlar havada ol qədərdir ki, insan hər nəfəsin alanda onların bir neçəsi onun ağzına gedir* [MFA, I, 113].

Tamamlıq budaq cümləsi

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tamamlayır: ya baş cümlədə tamamlıq olmur, tamamlığın baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir, yaxud da budaq cümlə baş cümlənin işarə əvəzliyi – qəlib sözlə ifadə olunmuş tamamlığını izah edir. Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də çox-ışlənən mürekkəb cümlə növlərindən biri tamamlıq budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlələrdir. Tamamlıq budaq cümləsinin “baş cümlə + budaq cümlə” və “budaq cümlə + baş cümlə” quruluş tiplərinin hər ikisi işlək olmuşdur. Lakin, təbii ki, birinci tip daha çox nəzəri cəlb edir.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmiş və ona bəzən yalnız intonasıya, əksərən ki bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Müasir dildə olduğu kimi, baş cümlədə qəlib söz-ışarə əvəzliyi işlənmiş, qəlib söz olmadıqda təəvvür edilmişdir. Budaq cümlə əksərən baş cümlədə xəbər vasitəsilə ifadə olunan işi, hərəkəti tamamlamış, bəzən baş cümlədə ismi xəbərə, fəli tərkiblərə də aid olmuşdur; məsələn: *Nagah gördü kim, karivani-Leyli – məhbulbar sərxeyli*

yetişdi [AB, 128]; *Sərdar Fəthəli xan bir para kəslərdən və böyük-lərdən xəbər alır ki, Şəki vilayətinin əsil bəgzadəsi Məlik Əlidir, yoxsa Hüseyin xandır?* [ŞXIT, 9]; *Dəxi b u n u fikir etmir ki, qız razı olmur* [MFA, I, 263]; *Ağa Həsən. Xanım, bir səbəbini bildirəydin ki, mən niyə sizin ittifaqınıza və mərhəmətinizə layiq olmuram?* [MFA, I, 265]; *Səkinə xanım. Nə bilirlər ki, belə döyülməkdən özü bu günə qalıb və belə vaxt günə onun övladı həm qalacaq* [Ə, 265]; *Hacı Kərim zərgər. Hələ sən bunu isbat edə ki, hər kişinin öz sənəti necə özünə iksirdir?* [MFA, I, 40]; *Zibəydo. Mən ona gedib deyən deyiləm ki, sən kimsən? Elə bilirlər ki, sən mənim qohumunsan* [MFA, I, 267].

Budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə də bağlanmışdır; məsələn: *Yar demişdi: gələn bayrama gəlləm...* [QZ, 43]. Intonasiya ilə bağlanan bu cür cümlələrdə komponentlər yerini dəyişə bilər; məsələn: *Cəfa çəkənə, məndən sənə yar olmaz; Dönə-dönə dedi o dilbər manə* [QZ, 47].

II tip. Tamamlıq budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işləyənə ona bağlayıcı sözlərlə bağlanmış, bəzən bağlayıcı sözə yanaşı, budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi işlənmişdir. Əksərən bağlayıcı söz *ki* ədatı ilə birgə çıxış etmişdir. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz-tamamlıq olmadıqda, təəssvür edilir; məsələn: *Hər sənəm ki verə yarına zəhmət; Oxunur ölünə zatına lənət* [QZ, 49]; *Gərək gözlərinə millər çəkilsə; Hər kim desə vəhşi qəzalə sənə* [QZ, 51]; *Ədəvət yol ilə səg rəqib məndən; Bimürvətə hər nə dedi, inandı* [QZ, 80]; *Şəhrəbanu xanım. Bu qalmağa bizi ancaq o çör-çöp döşürən Müsyö Jordan salıbdır. Baba dərviş, hər nə bilirsən, ona elə!* [MFA, I, 82]; *Vəzir... indi vəzəratə hər kəsə ki layiq bilirsən, ona ver.* [MFA, I, 120]; *Bayram. Sonra hər nə olsa, mənə bildirərsən* [MFA, I, 142]; *Səkinə xanım. Bilirəm nə deyirsən. Hər nə bilirsən, elə, əlindən gələni əsirgəmə!* [MFA, I, 265].

Təyin budaq cümləsi

Təyin budaq cümləsi müasir modelinə uyğun olaraq, baş cümlənin əşya məzmunlu bu və ya digər bir üzvünü təyin etmək üçün işlədilmişdir. Əksərən baş cümlədən sonra işlənmiş və baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə *elə, elə* bir tipli qəlib

sözlər, bəzən də qəlib sözün qalıq kimi yalnız bir sözü işlənmiş və budaq cümlə vasitəsilə izah edilmişdir; məsələn: *O aşiq bilir ki, qədrin vəsalın, Bir müddət möhnəti-fəraqı çəkər* [MFA, I, 120]; *Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, piti olmay!* [MFA, I, 76]; *Elə külfət var ki, üç qardaşın biri müsəlman, biri xristian, biri büt-pərəstdir* [Ə, 235]; *Heydər bəy. Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi-dastan da göstərməmiş ola* [MFA, I, 190]; *Bu naxoşluğun səbəbi bir qurudur ki, itin bağırsaqlarının içində zindəganlıq edər* [Ə, 151]; *Xan. Vəzir, aram tut, indi bu saatda ona bir divan edərəm ki, məcmui-ələmə ibrət olar!* [MFA, I, 121] *Ağa Mərdan. Qız qalıb yalqız, ancaq bir cavən namizədlə ki, əlindən heç bir iş gəlməz* [MFA, I, 280]; *Hacı Rəcəbəli. Bu Həpo qumarbazdır ki, dünən Ərdə-bildən gəlmişdir. Bu qəzvinli Şeydardır ki, gündüz sərraflıq edər, gecə əyyarlıq. Bu da Qurbanəli həmədanlıdır ki, gecə hər iş əlindən gələr, amma gündüzlər bazarda corab satar. Bu da marağalı Hənifədir ki, gündüz qoltuqfursuluq edər, gecələr mənim yanımda olur* [MFA, I, 284-285]; *Hacı Rəcəbəli. Qorxma, Həpo bir nadirüstdür ki, hər sifətə və hər donə girə bilər* [MFA, I, 285].

Baş cümlədə qəlib söz-təyin işlənməyə də bilər, budaq cümlənin baş cümlədə hansı üzvü izah etdiyi intonasiya ilə bilinir; məsələn: *Çernyayev rus generalıdır ki, 2 min əsgər ilə Daşkənd şəhərini alıb tamam Türkiyəni zəbt etmişdi* [Ə, 212]; *Bu sözləri ona mollabaşı deyirdi ki, İrənda bir mətin kimsənə hesab olunurdu* [MFA, I, 316]; *Vaqe olur Şəmsəddin mahalında, dərənin içində ki, bir tərəfində tapə daxi zahiridir* [MFA, I, 156].

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminə budaq cümlə daxilində *ki* ədatı işlənir. *Bu xərc ki, genə bizim özü müəssərəf olacaqdır, o xərcərlə məktəbxanalar açılır...* [Ə, 20].

Bu cür təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində daha çox işlənmiş, sonralar ədəbi dilin xəlqiliyi, canlı dilə daha çox söykənməsi əsasında tədricən azalmışdır.

Zərflilik budaq cümləsi

XIX əsrin ədəbi dilində zərflilik budaq cümlələrinin, demək olar ki, bütün növləri işlənmişdir və quruluş modelləri əsasən bugünkü kimidir.

Tərz budaq cümləsi

Baş cümlədəki hərəkətin icra, əlamətin meydana çıxma tərzini bildirir. XIX əsrin ədəbi dilində də tərz budaq cümlələri mənəvi fərqlənərək iki semantik qrupa ayrılır:

- a) nəticə bildirənlər;
- b) müqayisə bildirənlər.

Bu xüsusiyyətlər özünü daha çox "baş cümlə + budaq cümlə" quruluşlu tabeli mürokkəb cümlələrdə göstərir.

Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə qəlib söz kimi *elə* işarə əvəzliyi tərz zərfliliyi vəziyyətində işlənmiş və budaq cümlə vasitəsilə izah edilmişdir. Budaq cümlə nəticə çalarına malikdir; məsələn: Tüköz. *Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş!* [MFA, I, 211].

Ədəbi və elmi əsərlərin dilində tərz budaq cümləsinin ikinci – "budaq cümlə + baş cümlə" quruluş tipi daha çox müşahidə olunur. Bu cür tərz budaq cümlələri baş cümləyə *necə*, *hər necə*, *necə ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanmış, baş cümlədə qarşılıq bildirən *elə*, *elə də* sözləri işlənmişdir; məsələn: Molla İbrahimxəlil. *Sənə hər necə deyirəm, elə eylə* [MFA, I, 44]; *Necə ki builki bahalıq soraq verən yox idi, elə də bu ilki kimi taxılın hüsula gəlməyin dəxi soraq verməyirlər* [SƏŞ, III, 432]; Vəzir. *...necə ki deyiblər, əməl elə...* [MFA, I, 129]; Ağsa Mordan. *Sizi aparsın məhkəməyə, orada necə ki indi söylədiniz, bu qərar ilə şahadəət edin* [MFA, I, 291].

Bəzən *necə ki* bağlayıcı sözünə müvafiq olaraq, baş cümlədə qarşılıq bildirən söz məqamında *dəxi* sözü işlənmişdir (bu forma müasir dil üçün arxaikdir); məsələn: *Yəni necə ki məkanın bidaşat və nihayəti yoxdur, zaman dəxi bibtidə və intihadır* [MFA, II, 92]; *Necə ki qüvvəyi-təleqrafiyyə bir para əcazi-mədaniiyyənin imti-zacında zühura gəlib iftiraqında zaildir, ruh dəxi cismnin tərkibində zühura gəlib cismnin mütalaşi olmağında zail olur* [MFA, II, 205].

Canlı danışiq dilində olduğu kimi, ikinci tipdə baş və budaq cümlə bəzən yerini dəyişmiş, bağlayıcı sözlə birlikdə budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmişdir; məsələn: *Mən əmani-əhli-zəminəm, necə ki ulduzlar əmani-əhli-asimandır* [MFA, II, 60];

Ol ruzigarın hükməsi o elmə məsaiyi-cəmilələr məbzul edib, minhaci-nübüvvəti ol istidrac ilə puşidə qılıblar, necə ki Nuh əleyhissalamın əsrində dəvət və əzimətin iştiharı vardı [SƏŞ, III, 12].

Dərəcə budaq cümləsi

Baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də dərəcə budaq cümləsinin bir tipi – "baş cümlə + budaq cümlə" quruluş tipi işlək olmuşdur. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə *o dərəcə*, *o dərəcədə* məqamında işlənən qəlib sözləri izah edib aydınlaşdırmışdır.

Baş cümlədə *o qədər* sözü qəlib söz kimi: – *Biz o qədər kövdənlik ki, hər günə ləğviyyəti əqlin mizanında çəkməmiş mühas-sənətdən sanırıq* [MFA, II, 84].

Baş cümlədə *bələ*, *bir bələ* sözləri qəlib söz kimi: *Heydər bəy. Amma buranın xalqı bələ firəng çitinə hərisdir ki, onu görəndə al-yaşılın üzünə baxmurlar* [MFA, I, 196]; *...bu sənət bir bələ asan zəddir ki, hər bir məktəbdən çıxan kimsənlərin əksəri fars arasında bir az məşq etməyə əlfazı nəzmə düzməyə qadir olur* [MFA, II, 203]; *Əlbəttə, xərc var, onun varlığına söz yoxdur; Amma elə artıq deyildir ki, xalqa çox cəbr olsun* [Ə, 20].

Bu cür cümlələrdə *o qədər*, *bir bələ* sözləri kəmiyyət budaq cümləsinin qəlibinə bənzərsə də, əşyanın kəmiyyətini deyil, hərəkət və əlamətin dərəcəsini bildirir və dərəcə budaq cümləsinə xidmət edir.

Baş cümlədə *bir mərtəbədə* qəlib sözü: *Xaçmazdan gələn bu Şeyx Salah sizi bir mərtəbədə inandırır və əqlinizi çaşdırır ki, mənim sözümə hərgiz etimad etməyəcəksiniz* [MFA, I, 40]; Molla Həmid. *Ələlxüsus gümüş xahiş edənlər bir mərtəbədə çoxdur ki, hər kürənin gümüşünü bir ay, iki ay peşəki sövda edib alırlar* [MFA, I, 46].

Baş cümlədə *o yerə* qəlib sözü: *Zibə xanım. Ay ləçər, axır işi o yerə gətiribsen ki, mənim qaravaşımı söyləyən mənim üstümə göndəribsen?* [MFA, I, 109].

Baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir. Müasir dilimizdə zaman budaq cümləsinin "budaq cümlə + baş cümlə" quruluş tipi daha çox işlənir və rəngarəng quruluş modelləri ilə diqqəti cəlb edir. XIX əsrin ədəbi dilində həmin quruluş modellərindən əksəriyyəti qeydə alınmışdır. Bunların içərisində köhnəlmiş bağlayıcı vasitələr də vardır.

Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *hər vaxt ki*, *həvaxt*, *nə qədər*, *vəqti ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır (müasir dilimizdə *vəqti ki* sözləri *vəqta ki* şəklində, həm də az hallarda *şort* budaq cümləsinə xidmət edir); məsələn: *Hər vaxt ki mən bu xarab olmuş otağa gəldim, bir xatadan xali olmanam* [MFA, I, 103]; *Vəqti ki mən Rum hökumətindən məzmun olub, çoxlu mal ilə Bağdada varid oldum, xalq məni görməyə gəldilər* [MFA, II, 64]; *Əhməd. Nə qədər bədəndə canım var, nəfəsim gəlib-gedir, and olsun Rəşid bəyin öz canına, mən düşməndən intiqam alınmış ondən əl çəkməyəcəyəm* [NV, I, 148].

Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *ki* ədatı ilə bağlanmışdır; məsələn: *Əvvəl yetişən gündə ki İsgəndəri gördüm; Aya, bu mələkdir, dedim, insana dönübdür* [AB, 382].

Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *neçə ki*, *nə qədər ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır; məsələn: *Neçə ki onunla həmzəban idim; Xələq içində sultan idim, xan idim* [QZ, 47]; *Nə qədər ki sağdır, qoyarmı ağyar; Yetişə ol şahdan nəvalə sana?* [QZ, 51].

Budaq cümlə baş cümləyə *elə ki* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır; məsələn: *Elə ki yetişib ala gözlərə; Hər birisin qaynar bir bulaq çəkib* [QZ, 53].

Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *ta kim*, *ta inki*, *o qədər ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır; məsələn: *Ta kim kotni-adamdan qədim arseyi-vücuda qoydum, ...təbimi qayətdə maili-əşar və qəlbimi nəhayətdə şaiqi-əbyativəcdasar tapdım*. [SƏŞ, III, 8] *Ta inki məclis münqəzi oldu, Məhəmməd mənə yaxın gəlib dedi...* [MFA, II, 68]; *O qədər mən ölməyəydim, müxtəşər; Genə o gördüyüm çağı görəydim* [QZ, 92].

Dövrün ədəbi və elmi əsərlərinin dilində az işlənə də, müasir struktura tam müvafiqdir. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş, ona *haraya*, *harada*, *haradan* məqamında *hər mənzilə ki*, *nə yerə ki*, *hər yerə ki* tipli bağlayıcı sözlərlə bağlanmışdır. Baş cümlədə qarşılıq bildiren söz olmasa da, *oraya*, *orada*, *oradan* şəkillərində təsəvvür edilir; məsələn: *Hər mənzilə kim vürüd edər, bu növ ilə ağazi-sürud edərdi* [AB]; *...hər yerə gedirsən, təziyədir* [MFA, II, 107]; *Hər yerə* bir təbib eşitdim, vardım... [QZ, 80].

Kəmiyyət budaq cümləsi

Baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və əlamətin miqdarını bildirir. Kəmiyyət budaq cümləsi az işlənən budaq cümlə növlərindəndir. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş, ona *hər nə qədər*, *nə qədər ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır. Bağlayıcı söz *ki* ədatı və ya budaq cümlənin sonunda *-sa*, *-sa* şəkilçisi işlənir, baş cümlədə *o qədər*, bir *o qədər* tipli qarşılıq bildiren söz olur və ya təsəvvür edilir; məsələn: *Əvildə yanına əsbab qayırmaq üçün hər nə qədər qızıl və gümüş gətirdilər, nisfəndən artıq oğurladın...* [MFA, 40]; *Hacı Qara. Hacı qadınızı alsın, hər nə qədər istəyirsiniz, seçin* [MFA, I, 204]; *Əziz bəy. Nə qədər ki sənin qardaşın mənə sitəm edib məni səndən uzaq eləməyə çalışırdı, o qədər mənim məhəbbətim artır, onun cövr və cəfasına səbr edib dayanmışam...* [MFA, I, 248]; *Zeynəb xanım. Hacı Qafurun sağlığında onun bacısının beş abbasıya ixtiyarı çatmazdı, amma mən nə qədər istəsəydim, xərc edərdim* [MFA, I, 279]; *Nə qədər qaymağın qədəri az oldu, ol qədər onun yağı əla olur* [Ə, 24].

Səbəb budaq cümləsi

Baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin səbəbini bildirir. XIX əsrin ədəbi dilində quruluş modelləri *o qədər* fərqlənməyə də, həmin modellərə xidmət edən bağlayıcı vasitələrin bir qismi müasir dildə işlənir.

Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrkən ona əksərən ki, bəzən də yazı önələri ilə əlaqədar *kim* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır; məsələn: *Səngdil, rəhm elə ki, könüm olub şişə mənim...* [AB, 383]; *Lənət olsun buların zatına hər şamı səbə; Ki, mənim sir sözümü eylədi cəzə özləyə* [AB, 383]; *Sonra sərdar Fəthəli xan Məlik Əliyə naxoş olub ki, ağanın yüzünə necün durursan?* [ŞXİT, 9]; *Vallah, qərībā əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki, belə xəbərlər millət ilə az qalmışdı cəng başlayalar* [MFA, I, 329]; *Şərəfnisə xanım. Fərəng qızları başlarına örtən təsəklər mənə lazım deyil, al Parijdə onların başlarına ört ki, Qarabağdan onların havasına yellənib uçursan* [MFA, I, 63]; *Zibə xanım. Sənin namusunu arvadın Sölə xanım batırır ki, gecə-gündüz Teymur ağa ilə qol-boyundur* [MFA, I, 101]; *Zibə xanım. Evi yıxılısın Mirzə Həbib vəzirin ki, bizim axırımızı bu günə çıxardı!* [MFA, I, 109].

Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrkən ona *çünki*, zira ki bağlayıcıları ilə bağlanmışdır; məsələn: *O surətdə kavakibin təsiri hamam mücrimin başında çatlayacaq, çünki vaxt İran padşahı olur* [MFA, I, 310]; *Əmr, hava məsafəsindən fövqi-məqamda tənəffüs edə bilməz, zira ki xilafə-qanuni-xilqətdir* [MFA, II, 79].

Müasir dildə adətən *çünki* bağlayıcısı budaq cümlənin əvvəlində işlənir, budaq cümlə isə baş cümlədən sonra yerləşir. Lakin XIX əsr ədəbi dilində elə cümlələr vardır ki, *çünki* bağlayıcılı səbəb budaq cümləsi cümlənin əvvəlində işlənmişdir; məsələn: *Çünki Ağə Mərdan yerin, göyün haramzadəsidir, mən özümə vacib bildim ki, piş-əzəvət sizi onun hiyləkarlığından xəbərdar edim* [MFA, I, 268]. Bu cümlələr səbəb budaq cümləlidir və onlardan birini bu cür sadələşdirmək olar: *Ağə Mərdan yerin, göyün haramzadəsi olduğu üçün mən özümə vacib bildim ki...* Müasir dildə struktur normalar fərqlidir: *çünki* bağlayıcısı cümlənin əvvəlində işlədilmir (dil yad elementi atılmışdır). Bəzən ikinci komponentin əvvəlində ona *görə* bağlayıcısı işlədilir və bu halda səbəb məzmunu baş cümlədə qalır, cümlə nəticə budaq cümləsinə çevrilir.

Daha sonralar tədricən *çünki* bağlayıcılı budaq cümlə baş cümlənin daxilində işlənmişdir.

Budaq cümlə baş cümləyə *ondan ötrü ki*, *o səbəbə ki* bağlayıcıları ilə bağlanmışdır; məsələn: *Və başa dəri papağı təvziz etməyin, ondan ötrü ki qanın daima bədəndə gərdişi və dövrəni var* [MFA, II, 55]; *... biz ananın rəhmindən təvəllüd tapmırıq, bəlkə*

ananın budundan təvəllüd tapırıq, o səbəbə ki biz həqq-təalanın nuruyuq [MFA, II, 58].

Budaq cümlə baş cümləyə müasir canlı danışq dilində özünü saxlamış *nə üçün ki*, XIX əsrdə çox fəal işlənərsə də, müasir dildə arxaikləşmiş *ona binaən ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır; məsələn: *Kənd və kiçik şəhər əhlinin ömrü böyük şəhərlərdə sakin olanların ömründən uzun olur, ona binaən ki, kənd əhli təmiz havada və günün işığında, amma böyük şəhərlərdə izdiham kəsərtildiyinə onların əhli natəmiz havada və çıraqla, şəm ya qeyri yandırılan şeylərin işığında güzəran edillər* [Ə, 154]; *Heyhat ki, sərgərdan qalmışdıq, nə üçün ki, tufliyyətdə pırzənlər bizlərə bir para nağıl deyiblər...* [Ə, 153].

Bəzən səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələrkən, ona *ki* adətə ilə bağlanmışdır; məsələn: *O ki hal əhlidir, unutmaz yarın* [QZ, 44]; *Şahbaz bəy. Mənim ki sənin tək gözəl yarım var, behişt hürilərin gözümə görükməz* [MFA, I, 77]; *Bayram. İndi ki səni gördüm, tamam dərd-qədim yadımdan çıxdı* [MFA, I, 179].

Məqsəd budaq cümləsi

Baş cümlədəki işin, hərəkətin məqsədini bildirir. XIX əsr mənbələrində məqsəd budaq cümləsinin "baş cümlə + budaq cümlə" quruluşu tipik olmuşdur.

Budaq cümlə baş cümləyə *ki*, bəzən də *kim* bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədəki işin məqsədini izah edib aydınlaşdırmışdır.

Budaq cümlənin xəbəri ömr formasında olub arzu bildirir; məsələn: *Şah mühəssil göndərir ki, Hacı Çələbidən yüz tuman cərimə alın* [ŞXİT, 6]; *İbn-Cavşir tərəfindən on şümş tilə gətirirdim ki, Bağdadda Hüseyn ibn-Ruhə verim* [MFA, II, 63]; *Şahbaz bəy. Yoxsa Pariji sən buyurub yıxdırıbsan ki, mən daxil ora gedə bilməyim?* [MFA, I, 93]; *Ağə Kərim. İndi bu saatda gələcəklər sənin yanına ki, sən hər nə desən, ona əməl etsinlər* [MFA, I, 274]; *Ağə Mərdan. Otuz tuman nəzər eləmişəm ki, hər kəs bu tişlin barəsində şəhadət etsə, onun qabağına sanyam* [MFA, I, 290].

Budaq cümlənin xəbəri fəelin arzu formasında olub, arzu, istək çalarında işlənmişdir; məsələn: *Naçar, qoşunu dağıdıb bir para adamla Mustəfi xanın yanına gedir ki, bəlkə genə mənim ilə dost*

ola [ŞXİT, 13]; Seyyidi-xaksar mövlana Qiyasın "Nürdəhbabi-hüsn" də nəzm etdikləri qasidəyi-qərrarı "Təzkireyi-Dövlətsah"dan bu risaləyə nəql etdim kimi,ərbabi-lübab mütaliəsindən feyzyab olalar [SƏŞ, III, 26]; Ağə Mərdan. Amma Zeynəb xanım gərək mənim hər sözümə, hər tədbirimə əməl etsin ki, bu iş əncam tapa [MFA, I, 277].

Budaq cümlə baş cümləyə *ta, taki, tainki* bağlayıcıları ilə bağlanmışdır. Bunlar müasir dildə öz izlərini şivələrdə saxlamış, ədəbi dildə məhdudlaşmışdır; məsələn: *Ey qardaşlar, səy edin, ta möhtac olmayasınız* [Ə, 194]; *Ey pərvərdigar, bizi cəhənnəmdən çıxar, ta ki şayistə əməl edək* [MFA, II, 49]; *Gərək bu ev buradan dağıla, ta inki təminatımıza nöqsan olmaya* [SƏŞ, II, 577].

Məqsəd budaq cümləsinin baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlandığı hallar da vardır və bu hal elmi dilin tədricən daha çox sadələşməkdə olduğunu göstərən vasitə kimi M.F.Axundzadənin əsərində müşahidə olunur; məsələn: *...o bəyanı da o vərəqlərə yazdırın, müruri-dühur ilə yadigar qalsın* [MFA, II, 209].

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlənin ismi xəbərini də izah edib aydınlaşdırmışdır; məsələn: *Sənə ancaq yekcəhətlik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib übudiyyətdən nəcat tapasan* [MFA, II, 40].

Məqsəd budaq cümləsi əksərən nəticə çalarlı olur; məsələn: *...bu elmi-cədidə müxbir olub bəqədri-qüvvə əmsalını təsnif etməyə iqdām edələr ki, onların ehtimalından bu fənni-əcib islam arasında dəxi şöhrət tapa* [MFA, II, 199-200].

Şört budaq cümləsi

Baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin müəyyən şörtlə bağlı olduğunu bildirir. Şört budaq cümləsinin "baş cümlə + budaq cümlə" quruluş tipi müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də az işlənmişdir. Baş cümləsində *o şərtlə* qolib sözü məqamında *o surətdə* sözləri işlənən və budaq cümləsi baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan nümunələr mövcuddur; məsələn: *İlaə o surətdə binalıdır ki, iradətdən və məhəbbətdən naşi ola bilər* [MFA, II, 46].

Əksər şört budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Şört budaq cümləsinin müasir dilimizdə işlənən bütün quruluş tiplərinə keçən əsrin ədəbi dil materiallarının dilində də rast gəli-

rik. Bu cəhətdən "budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu şört budaq cümləli tabeli müərkəb cümlələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Sintetik şört budaq cümləsi. Şört budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanmışdır; məsələn: *Aralıqda meyü məhbub olmasa; Bahar zəminindən bətdir mana* [QZ, 48]; Hacı Salah. *Amma, ağa, mintonənin ölçüsü məlum olsa idi, çox yaxşı olardı* [MFA, I, 99].

Sintetik şört budaq cümlələri arzu formasının *-a, -ə* şəkilçisi ilə də baş cümləyə bağlanmışdır; məsələn: *Ruhülqüdsün və Firdovsinin kəlamını Xəta dilində dəli tərcümə edəsən, vəzə məzmün çıxar* [MFA, II, 209]; *Göz yaşılə namə yazsən, görəsən; Bizə çarə o dilbərdən olurmu?* [QZ, 127].

2. Analitik şört budaq cümləsi. Şört budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə *əgər, hərgah, madam ki, vaxtı ki* bağlayıcı sözlər, bəzən də yalnız *ki* ədatı ilə bağlanmışdır; məsələn: *...hərgah iyirmi quruşu götürməsən, qapını açacağam və illə yox* [SƏŞ, II, 605]. Şört budaq cümləsinin bu növündə budaq cümlənin xəbəri xəbər formasının müxtəlif zamanlarında ola bilər; məsələn: *Saqi, xoş hekayət istərsən əgər; Bir cam ilə eylə damağımı tər* [QZ, 48]; *Əgər həqiqətdə siz belə isnadı etiqad üzündən, nə rəya yolundan, xalığı-ərz və səməyə verirsiniz, mən sizinlə müvafiqət etmirəm* [MFA, II, 91]; *Əgər bu sirri bir əfəridəyə nəql edərsiniz, bişübhə, hamınızın boynunu vuraram* [MFA, II, 51]; *Xəstəliyim görməyə ki gəlmədi, əhvalımı xəbər almasın bəri* [QZ, 82]; *Qəsdin aşıq canı almaqdı əgər; Göz ucılə qıya baxmağın yetər* [QZ, 123]; Hacı Nuru şair. *Sən ki öz adını dürrüst yazmağa qadir deyilsən, nə üçün molla olursan?* [MFA, I, 41]; Xanpəri. *Eh, xanım, kişilərin əgər ağı var, niyə biz onları bir qədəmdə min yol aldadıq?* [MFA, I, 94]; Xan. *Əgər o sənin aşnandır, qoy sən dəyən kimi olsun* [MFA, I, 120]; Namaz. *Adam ki qorxaq oldu, bu cür bəhanə gətirər* [MFA, I, 154].

Analitik şört budaq cümləsinin *bəşərti ki* bağlayıcı sözü ilə bağlandığı hallar da olmuşdur; məsələn: *Namaz. Gətirdiyin şeylərin başını batırmaq, izin itirmək mənim boynuma, bəşərti ki hər zəddən mənə yarı pay olsun* [MFA, I, 150].

Analitik şört budaq cümləsi bəzən *bir halda ki* sözləri məqamında *çünki* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmışdır; məsələn:

Vəli. *Daxi nə eyləmək, çünki Tarverdi çarəsiz xahiş edir, onun sözü sininca, düşmənin boynu sinsin* [MFA, I, 153]; *Hakimi-şər. Xub, Ağa Mərdan, çünki Hacı Qafurdan oğlan qalıbdır, daxi nə müəfiə lazımdır?* [MFA, I, 294]. Bu cür quruluş səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə də xidmət edir.

3. Analitik-sintetik şort budaq cümləsi. Şort budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə *əgər, hərgah, əgər ki* bağlayıcı sözləri və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanmışdır; məsələn: *Əgər haqqı-neməti fəramuş edib mənə təərrüz qılsan, bu nan gözlərinə tutsun* [AB, 126]; *Aralıqda bədxah olmasa əgər, Sevgi sevgisindən olmaz mükəddər* [QZ, 58]; *Əgər ki mətləbin gül görmək isə; Kirsənə gülüzəri görəndə* [QZ, 65]; *Əgər sizdən hər biriniz mən... ərliyə qəbul edirsə, təzədən bu ibarət ilə siğeyi-nikah oxutduram* [MFA, II, 314]; *Əgər doğru rəfiar etsəydin, əlbəttə, indi dövləti kimsənlərin biri idin* [MFA, I, 40]; *Hərgah rəisi-ləşgər... qüsur göstərsəydi, muridi-bəzaxst olurdu* [MFA, II, 19]; *Hərgah bu halda qədri bilinməyən üləmalarımız axirətə səfər eyləsələr, kimlər onların yerində oturacaqdır?* [SŞS, III, 441]; *Vəzir. Əgər onu burada tikdirsəm, Zibə xanım da bir eləsini istəyəcək* [MFA, I, 99].

Bözən bu cür cümlələrin baş cümləsində *daxi* ədatı da işlənmişdir; məsələn: *Əgər Bağır xan bu əmrə razı olsa, piyadələrin sərkərdəsi Fəvə xan daxi razı olacaq* [MFA, I, 326]; *...əgər onu da öldürsəm, daxi qəbirdə olanlarımız rahat yatarlar* [SŞS, II, 602]. Bu cür cümlələrdə *əgər* özünə, *işdir* sözünün işlənməsinə də təsadüf edilir; məsələn: *İşdir, yolu düşsə məzarım üstə; Pünhan gəlsin, aşkarə gəlməsin* [QZ, 107].

Analitik-sintetik şort budaq cümləsi arzu formasının əlaməti olan *-a, -ə* şəkilçisinin iştirakı ilə də düzəlmişdir; məsələn: *Bir aşiq can verə canana əgər; Bişübhə, behişt-i bərinə gedər* [QZ, 74]; *...əgər bir şəxsın başı kəsilsə, hamən kəsik başı mucid Əmr və Zeydin xahişi ilə bədənə müttəxəl edib, məqul olan şəxsi təzədən diri etməz* [MFA, II, 79]; *...əgər onun məəşiri-aliyələri zəbt və rəbt ola, bir kitabı-mütəvval olacaqdır* [SŞS, III, 429]; *Heydər bəy. Əgər o əl çəkə, ölkə fərağət olar* [MFA, I, 191].

Şort budaq cümləsinin bu növü *gər* bağlayıcı sözü və *isə* his-səciciyi ilə də baş cümləyə bağlanmışdır; məsələn: *Vur boynunu, gər var isə günahım* [QZ, 60].

Şort budaq cümləsinin qeyd edilən bağlayıcı vasitələri ismi xəbərlə budaq cümlələri də baş cümləyə bağlanmışdır; məsələn: *Əgər başqalarının dini və məzhəbi haqdır, bizimki niyə haqq olmasın?* [MFA, II, 130]; *Əgər mənim vüsəlimə talibsən və dövləti-didarına rəğibsən, gərəkdir ki, bu təllin türabını filan yerə nəql edəsən* [SŞS, II, 599].

Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də bözən "budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin yeri dəyişmişdir; məsələn: *Doğrudur, külli-icmanın millətə az, ya çox mənfiəti olur, əgər icma vətən içində və bir milləti-vahidənin məbəyində vəqə ola* [MFA, II, 97]; *Biçərə liberal, biçərə panzər nə etsin, vəqəti ki ərbabi-xəyalə və ərbabi-üquli-səliməyə danışmaq üçün bu zalimlər, yəni üləma yol vermirlər* [MFA, II, 41]; *Eyb etmə, sözüüm müşavvəş olsa...* [AB, 127]; *Vəzir. Sənin çörəyin mənə qənim olsun, əgər xilaf arz edirəm!* [MFA, I, 121]; *Vəzir. Mənim başımı necə çəkib ağırımı tutacaqsan, mədam ki başım bədənimdədir?* [MFA, I, 128].

Qarşılaşdırma budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu ya ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır, yaxud da müqayisə edilir, fərqləndirilir, biri digərinə güzəştə gedir. Budaq cümlənin bu növü çox işlənən, rəngarəng bağlayıcı vasitələrlə seçilən budaq cümlədir. Lakin qarşılaşdırma budaq cümləsinin "baş cümlə + budaq cümlə" quruluş tipi o qədər də inkişaf etməmişdir. Yalnız M.F.Axundzadənin komediyalarında bu cür bir-iki cümləyə rast gəlmək olur ki, bunları da vaxtilə professor Ə.Abdullayev qeydə almışdır: *Hacı Qara. Onların qılınc-tüfəngi o qədər mənə qorxutmur ki, silisti, alar-gətiri canıma vəlvələ salır* [MFA, I, 208]; *Sona xanım. Özümü öldürürəm ki, onu yaman işə qoymanam* [MFA, I, 251].

Göründüyü kimi, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmiş və budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin "budaq cümlə + baş cümlə" quruluş tipi həm müasir dildə, həm də keçən əsrin ədəbi dilində daha işlək olub, bir sıra quruluş modellərinə malikdir:

1. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin ən çox işlənən modellərindən biri *hərçənd (ki)* – *amma (ancaq, lakin, fəqət və lakin)* bağlayıcı vasitələri ilə qurulan formasıdır. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *hərçənd (ki)* bağlayıcı sözü ilə bağlanır, baş cümlənin əvvəlində qarşılıq bildirən tabesizlik bağlayıcılarından biri işlənir; məsələn: *Hərçənd bir neçə vaxt bundan irəli, belə ki, deyirlər, o, Tiflisə getmişdir, amma ona kimyə qayırmağa kim izn verdi və kim gördü?* [MFA, I, 40].

2. Bəzən budaq cümlə baş cümləyə *əgər, əgərçi* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır; məsələn: *... əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərsəyə gəlmiş bu fəndə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur* [MFA, II, 203]; *Əgərçi günah ondan yaman görünürdü, amma əfv etmək məndən yaxşı görünür* [SƏŞ, II, 597]; *Əgərçi bizim Qafqazda qara mal çox saxlanılır, amma onlardan qeyri vilayətlərdəki kimi mənfəət olmur* [Ə, 21].

3. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümləyə *nə qədər, nə qədər ki, hər necə* bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanmışdır; məsələn: *Lövhi-xəyalə hər necə tərh ilyasəm qaşın; Gəlməz xəyalə, axırı məhzi-xəyal olur* [AB, 239]. Bəzən də yalnız bağlayıcı söz və intonasiya ilə bağlanmışdır; məsələn: *Nə qədər seyr edirəm kuça ilə bazarı: Adam çox az görünür, izdihaım-kəsrətdir* [AB, 429]; *Nə qədər ki fikrə xəyal eylədim; Çıxartmadım bir kənərə dərdimi* [QZ, 75].

4. Budaq cümlə baş cümləyə *-sa da, -sə də* şəkilçisi və ədatı ilə bağlanmışdır; məsələn: *Qul xətasız olmaz, ey çəşmi-xumar! Öldürsən də sonra ixtiyarın var* [QZ, 91].

5. *Əgər* bağlayıcı sözü, *-sa da, -sə də* şəkilçisi və ədatı ilə: *Şahbaz bəy. Əgər sən tək parilər padşahı Pariji yıxdırsa da, halaldır* [MFA, I, 93].

6. Budaq cümlə baş cümləyə *-a, -ə* şəkilçisi, *da, də* ədatı ilə bağlanır (ədat cümlənin daxilində işlənir); məsələn: *Səkinə xanım. Ağa Həsən istər mənə başdan-ayağa cəvahirə də tuta, mən ona gedən deyiləm* [MFA, I, 260].

7. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin baş cümləyə *-sa, -sə, -a, -ə* şəkilçiləri ilə bağlandığı hallar da vardır; məsələn: *Cəm olsa xələyi, yığılsa ellər; Sənin tək dilbəri-sadə tapılmaz* [QZ, 57];

Molla İbrahimxəlil. *Onları öldürsən, mənə görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər* [MFA, I, 44]; *Tüköz. Yüz il ömrün ola, yeyəsən, geyəsən, içəsən, sənin pulun tükənməz* [MFA, I, 211].

Nəticə budaq cümləsi

Baş cümlədən doğan noticəni bildirir. Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də nəticə budaq cümləsinin yalnız bir tipi olmuşdur – baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Lakin bağlayıcı vasitələrə görə bu tipin özünü də bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Baş cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifələrində *kim, nə, hara, neçə, nə qədər, necə, hansı* və s. sual əvəzlilikləri işlənmiş, həmin sual əvəzliliklərinin dolaylı yolla ifadə etdiyi səbəbin nəticəsi budaq cümlə vasitəsilə izah edilmişdir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır; məsələn: *Heç bilməzəm, mənim bəxti-siyahım; Nə şamı-tirədir ki, gündüz olmaz* [QZ, 58]; *Təcrim nədir ki, cərimə verim?* [ŞXİT, 6]; *Aya, gərđişi-dövrənü izai-əbnai-zəman sənə nə zülmələr etmiş ki, surəti-halın bu məqama yetmiş?* [AB, 128]; *Xəliq dünya həyatından nə çox ziyadə nemətlər mənə kəramət edibdir ki, bu növ üqubətə mənə girişlər edə?* [MFA, II, 50]; *...atanın vəzirlərindən nə xəta gördün ki, cümləsin zindana saldın?* [SƏŞ, II, 582]; *...nə üçün qəzayi-hacətdən ötrü o qədər ləşgərgahdan uzaq gedirdi ki, heç kəs ondan xəbərdar olmasın* [MFA, II, 86]; *...pəs niyə dədən Zib-Övrəngə bu vəzlərdən vermədin ki, dediklərinə əməl edəydi?* [MFA, II, 131]; *...hansı səfeh həzrəti-Xızrın həyatına və həzrəti Nuhun ömrünün min il və həzrəti-Loğmanın ömrünün üç min il olmağına qaildir ki, bu dəlil tiami-qaibin həyatının imkanına misal ola?* [MFA, II, 61]; *İnsan nə qədər görək kövdən ola ki, bu müddəti heyvanat aləmində müəssir bilməy?* [MFA, II, 61]; Molla İbrahimxəlil. *Məndə hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər bir cüzviyyəyə özüm mübaşir olam. Bu nə işdir ki, mənim başıma gətirdiniz* [MFA, I, 51]; Şəhrəbanu xanım. *Mən bu saatda Hətəmxan ağanı çağırıram görün Müsyö Jordan nəçidir ki, onun qardaşı oğlunu tovlaşdırıb Parijə aparır?* [MFA, I, 64]; Şəhrəbanu xanım. *Biçarə parijililər bizə nə*

eləyiblər ki, evlərin, imarətlərin başlarına yıxaq, min-min adamın qırılmağına bais olaq? [MFA, 82]; Teymur ağa, mən nə eyləmişəm ki, məndən incik olubdur? [MFA, I, 108].

Bu cür hallarda budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə də bağlanmışdır; məsələn: *Səbəb nədir, əl çəkibsən vəfadan?* [QZ, 49], *Ey dida, məgər neyləmişəm mən sənə, axır; Qoydun məni sən yar ilə ağyar arasında?* [MFA, 236]; *Kimsən, gözəşən aşiq ilə yar arasında* [AB, 236].

2. Budaq cümlə baş cümləyə *ki/kim* bağlayıcısı ilə bağlanır (baş cümlədə bəzi ədatlar da işləyə bilər); məsələn: *Zülmü gör kim, ayrılıqdan cana yetdim aqibət* [AB, 125]; *Aya, bir möcüzə və əlamət zahir olur ki, mənim xatirim mütməni olsun?* [MFA, II, 56]; *Siz görək elmi-təbiətdən xəbərdar olarsınız ki, bu işarənin həqiqətini fəhm edə bilərsiniz* [MFA, II, 51]; *Hacı Nuru şair. Kamal ata kürkü deyil ki, irlə övlada yetişə* [MFA, I, 41]; *Şəhrəbanu xanım. Hatəmxan ağa və Şəhrəbanu xanım ölmüş imiş ki, bir firəngi Şahbazı tovlaşdırıb Parijə apar!* [MFA, I, 65]; *Teymur ağa. Məgər mən ölmüşəm ki, səni vəzir özgəsinə verə bilə?* [MFA, I, 107]; *Heydər bəy. Kazakların gözlərinə görükərəmmi ki, mənim tükümü didələr?* [MFA, I, 198].

3. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə *elə, eylə, belə, o qədər, ol qədər* sözləri işlənmişdir; məsələn: *Hətta olar bir dəfə peyğəmbərin azarında elə ifrat etdilər ki, həzrəti-rəsul bir ay sərasər onların hamısını tərk edib, olar müləqat etmədi* [MFA, II, 83]; *...bu yaxın zamanda belə aşışdılar ki, az qaldı küllən bəbi və tənəsüxi məzhəb olalar* [MFA, II, 80]; *...bu gün övrətim qıçıma belə vurubdur ki, qıçım şikast olubdur* [SƏŞ, II, 600]; *Xülasə, ol qədər nələvü şivən qıldı ki, bihüş olub, didəyi-zahirbini bağlayıb çəsmi-bəsirət açdı* [AB, 131]. Bu cür cümlələrin baş cümləsində bəzən yalnız bir sözü saxlanmışdır; məsələn: *...atandan qalan əmmaməni başıma qoyub, abasın çiynimə salıb və qəbasın qucağıma alıb bir nifrən eləyəm ki, düşmənlərimizdən biri də yer üzündə qalmaz* [AB, 125].

4. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır, baş cümlədə *bir tövr, bir tərz, bir növ, bir təriq, bir növ ilə, bir qayətdə, bir mərtəbədə, nə mərtəbədə* sözlərindən biri işlənir; məsələn: *Qasım bəy qafiyatında öz məhəbbəti ilə bir növ müxatibə və müləkimə edir ki, adam valeh olur* [MFA, II, 203]; *Amma əqidini*

tülki və çaqqal əfsanələrinin içində bir tərz ilə gizləyibdir ki, duymaq çox çətindir [MFA, II, 208]; *...qayətdə müəssir möizələrinin qüvvəti ilə xalqı övzəi-məişətin təhsilinə bir mərtəbədə şövmənd etdilər ki, xalq biaram karxanalar yapmağa və sənaye işləməyə iqtidar edib az müddətdə külli-ələmin ehtiyacına kafi miqdardan bəməratib ziyadə əqmişə və əmtəə hazır edib, Firəngistanda və sair əqalimdə hər şəhərin bazar və karvansuralarını ənvə və əqsam əşya ilə doldurdular* [MFA, II, 255]; *İran xalqı nə mərtəbədə əqli-tüfəliyyətdə baqıdirlər ki, bu növ cəfəngiyatə qulaq asmaqdan müənaşir olmur* [MFA, II, 108]; *...nəqəyə və güzərişatə və əhvali-müasirini və ətvəri-pirü cavamı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir* [MFA, II, 203].

5. Bəzən budaq cümlə baş cümləyə *ta, ta ki, tainki* sözləri ilə də bağlanmışdır; məsələn: *Xaqaninin qeyrəti Mücir ilə o gözəlin arasında təzi-fəraq saldı, tainki dərdi-hicran Müciri bimarlıq bəstərində nətəvan qıldı* [SƏŞ, III, 45].

6. Budaq cümlə baş cümləyə *ona binaən, ona görə, buna görə* bağlayıcıları ilə bağlanmışdır; məsələn: *Çün türki dilinin imlası xüsusunda bu anə qədər bir qaidəyi-küllüyyə mərqum olunmayıbdır, ona binaən mən təmsilatının imlasında istilahi dəstəvüz etdim* [MFA, II, 200]; *Bir şəxs mədyun olub xətti-dimağ eləmişdi, bu nə görə peyğəmbərlik iddiası elədi* [SƏŞ, II, 585].

Obyektiv aləm hadisələri arasında səbəb-noticə ardıcılığı noticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə aydın şəkildə mühafizə olunduğu üçün bağlayıcı vasitələrdən asılı olmayaraq, bütün hallarda səbəb bildirən baş cümlə əvvəl işlənmiş, noticə bildirən budaq cümlə sonra gəlmişdir.

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr

Adi, adətən iki tərkib hissədən – baş və budaq cümlədən ibarət olan və çoxişlənən tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, XIX əsrin ədəbi dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin əksər modellərinə rast gəlmək mümkündür:

1. Budaq cümlə baş cümləyə paralel şəkildə bağlanmışdır; məsələn: *Sabadan olmasa ağar bir çarə; Cürət eyləməsə deməyə yarə; Bu əhvalı o türreyi-tərrarə; Məhrəmdı, görəsən, şənə deyərmi?* [QZ, 76].

2. Baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə tabesiz mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Amma çünki sən bir para arzuların xatiri üçün onu xana vermək fikrinə düşmüşdün, ona görə bu əmri sənə bildirmək mümkün olmurdu və o cəhətdən sən bir para gümanibəd mənim haqqında edib, mənim ölümümə çalışırdın* [MFA, I, 131]. *Ona görə* bağlayıcısı ilə başlayan nəticə budaq cümləsi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlə kimi formalaşmışdır.

3. Baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə tabeli mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Ol rəis dəxi müvəkkillər təyin etdi ki, hər yerdə ol əşiqi-dilxunu görsələr, tutub işgəncəyi-siyasətə yetirsinlər* [AB, 125]. Məqsəd budaq cümləli bu tabeli mürekkəb cümlənin budaq cümləsi yer budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlə şəklindədir. Bu cür hallarda budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə də bağlanmışdır. *Yalvardım səbəyə: sərh et halımı; Yolun düşsə, çeşmi-xumar yanında* [QZ, 42] – cümləsində baş cümləyə intonasiya ilə bağlanmış məqsəd budaq cümləsi şərt budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlə kimi qurulmuşdur. Aşağıdakı cümlələr də eyni quruluşludur (mübtəda budaq cümləsinin özü də mübtəda budaq cümləlidir); məsələn: *Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Paris əhlindədir* [MFA, I, 60]; *Şəhrəbanu xanım. İndi sənə ondan ötrü çağırıdım ki, əgər bir əlacın var isə, eylə* [MFA, I, 74]; *Zibə xanım. Teymur ağanın gözü aydın olsun ki, sevgilisinə təzə mintənə buyrulur ki, geysin, onun qabağında süzsün* [MFA, I, 101]; *Teymur ağa. İndi sənə məlum olsun ki, mənim sənə evinə gəlməyim ondan ötrü idi ki, mən sənənin baldızın Nisa xanuma təşşüq yetirib, Allahın əmri ilə onu almağa talib idim* [MFA, I, 131]; *Hacı Qara. Yüklü sağ-salamat gətirib çıxarsan, mən də çalışaram, sənənin xeyrin üçün sənə verilən çiltəri çox baha sataram* [MFA, I, 121].

4. Budaq cümlə sadə quruluşlu, baş cümlə tabeli mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Rəqib nə qədər ki sağdır, o dilbər; Bilirəm ki bizim ilə düz olmaz* [QZ, 58]; *Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim, kim biləcəkdə ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur?* [MFA, I, 71]. Zaman budaq cümləsinin (birinci misal) və şərt budaq cümləsinin (ikinci misal) baş cümləsi tamamlıq budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Yayda çox isti olsa, otaqda buz saxlayırlar*

ki, oranın havasını soyuq etsin [Ə, 32] cümləsində isə şərt budaq cümləsinin baş cümləsi məqsəd budaq cümləlidir.

5. Budaq cümlə sadə quruluşlu, baş cümlə tabesiz mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Alov tutar kağız, alışar qalam; Səbt etsələr hər tumarə dərdimi* [QZ, 75]; *Məstəli şah. Şəyatın olmasa idi, dünyada heç bir yaman əməl olmazdı və bəni-adəmi yaman işlərə heç kəs düşər etməzdi* [MFA, I, 88].

6. Baş cümlə tabeli, budaq cümlə tabesiz mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Həqiqəti-mətləb budur ki, mövlana Molla İbrahimxəlil sizdən pul almayacaqdır; ondan ötrü ki keçən kürənin və əldəki kürənin gümüşünü tamam Əylis ermanlarına sikkəli pulun iki çəkisi bərabəri sevda edib veribdir və ikinci kürənin də iksirinin tamam və təkmil olmağın bir ay qalıbdır* [MFA, I, 45]; *Əgər süd sərələn qablar təmiz də olsa, amma onlar sərələn yer, yəni otaq çox isti, soyuq, ya yaman iyli olsa, ol vaxtda ya süddən qaymaq tamam yığılıb hasil olmaz, ya inki süd turşuyub tələf olar* [Ə, 22]. Birinci misalda baş cümlə xəbər budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlə, budaq cümlə (səbəb budaq cümləsi) ilə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlə şəklindədir. İkinci misalda budaq cümlə şərt budaq cümləsindən ibarətdir və onun özü də qarşılaşdırma budaq cümləlidir; *ol vaxtda* sözündən başlayan baş cümlə isə bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlə strukturundadır.

7. Baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə qarışıq tipli tabeli mürekkəb cümlə şəklindədir; məsələn: *Xacə Məsud. Xan dalı-sınca əlli adam buyurdu ki, hər yerdə tapsalar, tutub qolublağı gətirsinlər ki, öldürsün* [MFA, I, 124]. Cümlənin sərhədi birinci ki bağlayıcısından, ora qədərki hissə baş cümlə, qalan hissə məqsəd budaq cümləsidir; məqsəd budaq cümləsinin özü də məqsəd budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlə şəklindədir: baş cümləsi şərt budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlədən, budaq cümləsi sadə cümlədən ibarətdir. *Səkinə xanım. Vallah, mən bilmirəm ki, tarı yanında nə günahın sahibiyəm ki, həmişə bir səbəb düşər, mənim bəxtim bağlanar* [MFA, I, 256] – cümləsində ki bağlayıcısından ayrılan tamamlıq budaq cümləsi nəticə budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlədən, nəticə budaq cümləsi isə səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlədən ibarətdir; məsələn: *Bu səbəbə məsləhətdir, sel suyu çəkildən sonra suyu içilən quyunun suyunu*

çəkib onu təmiz edəsən ki, bu quyuda ancaq quyudan fəvvarə verən su qalsın ki, bu suyu içmək olsun [Ə, 25] – cümləsi mübtəda budaq cümləlidir. Baş cümlə (bu səbəbə məsləhətdir) sadə quruluşudur. Aşağıdakı cümlələrdə də baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə qarışıq tiplidir; məsələn: *Qəzetlərdə belə söylənir ki, Berqas vəhəbi də olsa, ona ümid var, soltan Əbdüləziz əsgər və top-tüfənglə yola salsın* [Ə, 28]; *Şölə xanım. Nisə xanıma tapşırımsam ki, dəhlizdən dışqarı bir yerdə oturub gözləsin; əgər vəzir gərünsə, tez bizi xəbərdar etsin* [MFA, I, 110].

8. Bəzi cümlələrdə hər iki komponent qarışıq tiplidir; məsələn: *Vəzir. ...amma bu sözləri ondan ötrü sənə deyirəm ki, elə durub-oturmıyasan ki, sənin xüsusunda xana bir yaman söz deyələr, Nisə xanımdan da könlü çıxa; çünki bu saatda Nisə xanımdan ötrü biixtiyardır və mənə buyurdu ki, bir həftəyədək onun köçmək tədarükünü görüm!* [MFA, I, 127].

Çünki bağlayıcısından iki hissəyə ayrılan bu cümlənin birinci hissəsi baş, ikinci hissəsi səbəb budaq cümləsindən ibarətdir; baş cümlə məqsəd budaq cümləlidir, məqsəd budaq cümləsinin özü də (*elə durub-oturmıyasan ki*) paralel nəticə budaq cümləlidir, cümlənin *çünki* sözündən başlayan budaq cümləsi zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi qurulmuşdur: birinci komponenti (*bu saatda Nisə xanımdan ötrü biixtiyardır*) sadə quruluşlu, ikinci komponenti tamamlıq budaq cümləlidir.

Beləliklə, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin müasir quruluş modelləri XIX əsrdə artıq tam formalaşmış şəkildə mövsud idi.

İXTİSARLAR VƏ MƏNBƏLƏR

AB – Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984.

AB, I – Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bədii əsərləri. Bakı, 1973.

AB, II – Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bədii əsərləri. Bakı, 1964.

AD, I – Azərbaycan dastanları. IV cild. Bakı, 1969.

AD, II – Ana dili. Bakı, 1907.

AƏ – Abdullabəg Əfəndizadə. Son türk əlifbası. Bakı, 1919.

AƏ, II – Aşıq Ələsgər. Bakı, 1971 (I və II kitab).

AƏT – Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “Elm”, 1991.

AQ – Aşıq Qurban Ağdabanlı. Möhnət. Bakı, 1972.

AR, I – Axundov Rəşid. Anasına məktub (30.V.1874). RƏİ, arx. 2, I – 21 (471), inv.671

Az.D – Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, “Elm”, 1992.

БГАД. – Адмони Б.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. М., 1963.

BŞ – Baba bəy Şakir. Şeirlər Azərbaycan ədəbiyyatı (Tərtib edən S.Mümtəz). Bakı, 1927.

ÇN – Çiçək naxoşluğuna necə kömək etmək. Tiflis, 1903.

ÇV – Çernyayevski V.O. Vətən dili. Tiflis, 1910.

DƏH – Dastani-Əhməd Hərami. Bakı, 1978.

EƏ, TD – Elbrus Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.

Ə – “Əkinçi” (Tam mətni). Tərtib edən T.Həsənzadə. Bakı, Azəməşr, 1979.

ƏH – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 1971.

ƏN – Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.

ƏR – Əhməd Rasim. Müxtəsər sorfi türki. İstanbul, 1919.

HC – H.Cavid. Keçmiş günlər. Tiflis, 1913.

HX – Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1951.

HM, 90 – H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990.

- HZ, II – Bolle. Barama qurdunu yaxşı saxlamaq üçün dəstürl-
oməldir (tərcümə edən H.Zərdabi). Tiflis, 1885.
- XN, I – Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, 1958.
- XN, II – Xurşidbanu Natəvan. Şeirilər. Bakı, 1956.
- İN – İsmayıl bəy Nakam. Divan (əlyazması). RƏİ, şifrə:
M-40/9086.
- KA, SNP – Kamal Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri
problemləri. Bakı, "Maarif", 1998.
- QK, S – Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı,
"Ünsiyyət", 2000.
- QR, I – Qafur Rəşad. Hesab məsələləri. Bakı, 1917.
- QR, II – Qafur Rəşad. Qafqaz coğrafiyası. Bakı, 1910.
- QR, III – Qafur Rəşad. Ümumi coğrafiya. Bakı, 1909.
- QR, IV – Qafur Rəşad. Coğrafiya. Bakı, 1926.
- QR, V – Qafur Rəşad. Rəhbəri sərf. Bakı, 1917.
- QR, VI – Qafur Rəşad. Təfsiri xalq lüğəti. Bakı, 1917.
- QZ – Qasım bəy Zakir. Əsərləri. Bakı, "Elm", 1964.
- QZ, II – Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1957.
- QZ, III – Qasım bəy Zakir. Əsərləri. Bakı, 1964.
- QZ, IV – Qasım bəy Zakir. Bakı, 1971.
- MA – Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950.
- MC, I – Molla Cümə. Qəzəl, təxmis və şeirlər. RƏİ, B-1937/1192.
- MC, II – Molla Cümə. Şeirlər. Bakı, 1966.
- MF – Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, II cildə. Bakı, 1958.
- MFA, I – Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri. I cild, Bakı, EA-nın
nəşri, 1958.
- MFA, II – Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri. II cild, Bakı, EA-nın
nəşri, 1961.
- MFA, III – Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri. III cild, Bakı,
EA-nın nəşri, 1962.
- MFA, IV – M.F.Axundzadə. Əsərləri. IV cild, Bakı, 1962.
- MFA, V – M.F.Axundzadə. Komediylar. Bakı, 1962.
- MFA, VI – M.F.Axundzadə. Mürəfiə vəkəllərinin hekayəti (əlyaz-
ması), RƏİ, arx. 2, Q-15 (340), inv. 348.
- MFA, VII – M.F.Axundzadə. Kəmalüddövlə məktubları (avtoqraf
nüsxa). RƏİ, arx.2, 10 (173) 178.
- MFA, VIII – M.F.Axundzadə. Həsən bəy, Məsuməli oğlu Əhməd,
bir də Feyzulla şəri: RƏİ, arx. 2, Q-15/340, inv. 348.

- MH – M.Həsənzadə. Tamami əlifba. Tiflis, 1911.
- MHQ – Mirzə Həsən Qarabaği. Qəzəllər. Bakı, 1973.
- MS – Məhəmmədəğa Sidqi. Heykəli insana bir nəzər. Bakı, 1912.
- MŞ, VI – Mirzə Şəfi Vəzəh. Şeirləri. Bakı, 1926. RƏİ, XII-
510/397.
- MŞ, VII – Mirzə Şəfi Vəzəh. Dərslik. RƏİ, XII-150/21059.
- MŞ, VIII – M.Ş.Vəzəh. Nəğmələr. Bakı, 1961.
- MŞQ – Məhərrəmzadə Şükrullah Qarabaği. Risaleyi-hüruf və
xütufdur (1896). RƏİ, şifrə: M 57/4814.
- MVV – Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı, 1957.
- N – Nakam. Seçilmiş parçalar (əsərlər). Bakı, 1928.
- NC, MT – Nizami Cəfərov. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi
tarixi. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995.
- NN, I – N. Nərimanov. Əsərləri. Bakı, 1956.
- NN, II – N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973.
- NN, III – N.Nərimanov. Tibb və islam. Hacıtərxan, 1915.
- NN, IV – N.Nərimanov. Xolera – vəba. Tiflis, 1909.
- NV, I – Nəcəf bəy Vəzirov. Qaçaqqlar 30 il bundan əqdəm. RƏİ,
arx. 4Q-1/1.
- NV, II – Nəcəf bəy Vəzirov. Daldan atılan daş topuğa dəyər. Şuşa,
1893.
- NV, III – N.Vəzirov. Əsərləri. I cild. Bakı, 1953.
- NV, IV – N.Vəzirov. Ağçı. Azərbaycan hekayələri. I cild. Bakı,
1958.
- NV, V – N.Vəzirov. Əsərləri. Bakı, 1935.
- ПЯЧер. – Черных П.Я. Историческая грамматика русского
языка. Изд. 3-ое. М., 1962.
- SA – Sarı Aşıq. Şeirlər. Bakı, 1966.
- SD – Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). Bakı, "Elm",
1982.
- SƏN, – Seyid Əbülqasım Nəbati. Divan (əlyazması), RƏİ, II-439
(31450)
- SƏN, II – S.Ə.Nəbati. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968.
- SƏŞ, I – Seyid Əzim Şirvani. Divan (əlyazması), RƏİ, VII-
460/15235.
- SƏŞ, I – Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. I cild. Bakı, EA-nın nəşri,
1967

SƏŞ. II – S.Ə.Şirvani. Şeirlər. Bakı, 1963.

SƏŞ. II – Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. II cild. Bakı, EA-nın nəşri, 1969

SƏŞ. III – S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri. II cildə. Bakı, 1967.

SƏŞ. IV – S.Ə.Şirvani. Əsərləri. III cildə. Bakı, 1967, 1969, 1974.

SƏŞ. V – S.Ə.Şirvani. H.B.Zərdəbiyə məktub. RƏİ, şifrə: Q-II (192-7676).

SQ. I – Soltanməcid Qənizadə. Lügəti rusi və türki. Bakı, 1909.

SQ. II – Soltanməcid Qənizadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1968.

Şəh. – “Şəhriyar” dastanı. RƏİ, şifrə: B – 2656.

ŞXIT – Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi. RƏİ, şifrə: V-748

ŞXT – Şəki xanlarının tarixindən. Bakı, 1958.

ŞM – Şeyxzadə Məhəmmədəmin. Tədris və tərbiyə. Bakı, 1907.

TH. II – Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı, “Maarif”, 1987.

ZB, SC – Zərifə Budaqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, EA-nın nəşri, 1963.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.

2. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, 1958.

3. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966.

4. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində *-lay* şəkilçisinin əqibəti və *belə, elə* sözlərinin etimologiyası haqqında. ADU-nun Elmi əsərləri. “Dil və ədəbiyyat” seriyası, 1968, № 5.

5. F.Ağazadə. Məktəb kitabları və istilahlar. “Maarif” jurnalı., 1906, №7.

6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, 1980.

7. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Bakı, 1951.

8. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Bakı, 1960.

9. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II c., Bakı, 1959.

10. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, 1967.

11. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955.

12. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1960.

13. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.

14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1966.

15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Bakı, 1944.

16. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, 1960.

17. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1958.

18. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1961.

19. Azərbaycan tarixi. II cild, Bakı, 1964.

20. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı, 1970.

21. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1958.

22. Архангельская К.В. Разноязычные синонимы немецкого языка (Автореф. дисс.). М., 1958.

23. Ализаде А.Дж. Категория числа в азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIV-XIX вв.) (Автореф. дисс.). Баку, 1966.

24. Aslanov A.Ə. Azərbaycan dilində morfoloji üsul ilə yeni söz və terminlərin yaradılması. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XIX cild., Bakı, 1961.

25. Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kömiyyət kateqoriyaları. Bakı, 1963.

26. Aslanov B.İ. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка (о фонеме н.). Изв. АН Азерб. ССР. Сер. лит., яз. и иск., 1966, №2.

27. Aslanov B.İ. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка (о фонеме). Изв. АН Азерб. ССР. Сер. лит., яз. и иск., 1967, №1.

28. Асланов В.И. К проблеме генезиса одного из типов сложноподчиненного предложения с придаточным дополнительным. "Сов. тюркология", 1971, №4, стр. 43-49.

29. Aslanov V. Məhəmmədağı Qaraqoyunlunun "Fərhangı türki" lüğəti. "Elm və həyat" jurnalı, 1975, № 7.

30. Axundzadə Mirzə Fətəli (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1962.

31. Ашнин Ф.Д. Принципы дифференциации туркменских указательных местоимений. Тр. Ин-та яз. и лит. АН ТССР, вып. II. Ашхабад, 1957.

32. Ашнин Ф.Д. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском, туркменском и турецком языках (Автореф. дисс.). М., 1958.

33. Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках. Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз. 1958, XVII, вып. V.

34. Babayev N. Rusiya və Azərbaycan ədəbi dostluğu. Bakı, 1958.

35. Бабкин А.М. Иноязычные выражения в составе русской фразеологии. В сб.: Проблемы современной филологии. М., 1965.

36. Bayramov N.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.

37. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.

38. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, ч. II, М., 1952.

39. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960.

40. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.

41. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. М., 1963.

42. Будагов Л. Практическое руководство турецко-татарско-азербайджанского наречий. М., 1957.

43. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб., 1869.

44. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. II, СПб., 1871.

45. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, 1956.

46. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М., 1958.

47. Будагов Р.А. Язык, история и современность. М., 1971.

48. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века (фонетика, морфология, ударение, синтаксис). М., 1954.

49. Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1978.

50. Везиров М.А. Учебник татарско-азербайджанского наречия. СПб., 1861.

51. Vəliyev İ. XIV-XIX əsr Azərbaycan dili yazılı abidələrində keçmiş zaman formaları. Bakı, 1968.

52. Виноградов В.В. Очерки по истории развития русского литературного языка XVIII-XIX вв. М., 1938.

53. Виноградов В.В. Стиль Пушкина. М., 1941.

54. Виноградов В.В. Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания. ВЯ, 1952, №2.

55. Виноградов В.В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. М., 1963.

56. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Сб. статей по языковедению. М., 1939.

57. Винокур Г.О. Русский язык. М., 1965.

58. Вовчок П. К вопросу о природе идиом. Уч. зап. Уральск. Ун-та. Свердловск, 1958, вып. 20, филологический.

59. Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Ин-та литературы и языка, т. II, Баку, 1958.

60. Вопросы диалектологии тюркских языков, т. III, Баку, 1963.

61. Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Материалы всесоюзной конференции. Алма-Ата, 1964.

62. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., "Наука", 1974.
63. Гаджиев Т. К проблеме периодизации истории азербайджанского литературного языка. В сб.: Лингвогеография, диалектология и история языка. Кишинев, 1973.
64. Ганиев С. Самоучитель татарского языка. Баку, 1909.
65. Ганиев С. Полнейший самоучитель языка кавказско-азербайджанского наречия. Баку, 1890.
66. Qasimzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.
67. Qasimzadə F. M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1962.
68. Qasimzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1966.
69. Гасымов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка (Автореф. дисс.). Баку, 1973.
70. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
71. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955.
72. Гельбу А.И. Способы выражения антонимичности в немецком языке. Уч. зап. ЛГУ, 1955, №25, вып. VI.
73. Грунина А. Соотношение формы настоящего и будущего времени по памятникам турецкого языка XIII-XIX вв. М., 1966.
74. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967.
75. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. В сб.: Исследование о русской терминологии. М., 1971.
76. Денисов П.Н. Еще о некоторых аспектах изучения языков науки. В сб.: Проблемы языка науки и техники. М., 1970.
77. Денисов П.Н. Типология языков науки. В сб.: Семантические проблемы языков науки, терминологии и информатики. М., 1971.
78. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri. Bakı, 1938.
79. Dəmirçizadə Ə.M. M.F.Axundzadə dil haqqında və M.F.Axundzadənin dili. Bakı, 1941.
80. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili tarixi proqramı. Bakı, 1946.

81. Dəmirçizadə Ə.M. Milli dillərin ömələ gəlməsi haqqında. "Təbliğatçı" jurnalı. Bakı, 1952, №6.
82. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958.
83. Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.
84. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Füzulinin rolu. APİ-nin əsərləri, IX c., Bakı, 1959.
85. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962.
86. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1967.
87. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967.
88. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi proqramı. Bakı, 1969.
89. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, "Maarif", 1979.
90. Джавадова М.Н. Роль народно-разговорной и диалектной лексики в становлении научной терминологии азербайджанского языка XIX века (на материале газеты "Экинчи"). Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка (Тезисы докладов и сообщений, 12-15 ноября 1979 г.). Душанбе, Москва, 1979.
91. Дмитриев Н.К. Указательные местоимения в османском языке. Докл. АН СССР, 1926.
92. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940.
93. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
94. Дмитриев Н.К. Категория числа, ч. II, М.-Л., 1956.
95. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
96. Евгеньева А.П. Проект словаря синонимов. М., 1964.
97. Ениколонов И. Первая тюркская газета на Кавказе. Культура и письменность Востока. На III изд. ВЦВНТА, 1928, №2, стр. 38-45.
98. Ефимов А.И. Об изучении языка художественных произведений. Минск, 1953.
99. Ефимов А.И. Язык сатиры Салтыкова-Щедрина. М., 1953.
100. Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1955.

101. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1961.
102. Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1961.
103. Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1973.
104. Eyvazov Aslan. Müasir türk ədəbi dilində sifətin müqayisə dərəcələri. Bakı, 1967.
105. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, 1957.
106. Əliyev K.Y. Üslubiyyatda frazeologiyanın yeri. "Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" məcmuəsi. 1967.
107. Əliyev K.Y. Frazeologiya. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (öçerklər). Bakı, 1970.
108. Əlizadə A.C. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası (XIV-XIX əsr yazılı abidələri əsasında). Bakı, 1966.
109. "Əsrəmə" Bakı, 1964.
110. Əfşar M.M. "Fənni-sərfi-türki", RƏİ, FS-170.
111. Жирмунский В.М. История немецкого языка. М., 1965.
112. Zeynalov F.R. Türk dillərinin təsnifi və "Xalac dili" qrupu məsələsi. ADU-nun Elmi əsərləri, 1972, №3.
113. Zərdabi H. Açıq məktub. "Həyat", 1906, №5.
114. Zərdabi H. Dil və din. "Həyat", 1906, № 35.
115. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. Bədəni salamat saxlamaq dəsturləməldir. İnsan bədəninin hissələri. Bakı, 1960.
116. İbrahimov B. Azərbaycan klassik yazıçıları rus dili haqqında və rus dilində Azərbaycan dilinə keçən sözlər. Azərb. SSR EA Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1953, № 12.
117. İbrahimov M. Azərbaycan dili. Bakı, 1957.
118. İbrahimov A. Axundov arxivinin təsviri. B., 1955.
119. İbrahimov M.Ə. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması və onun Azərbaycanda tibbi-sanitariya işinin inkişafına mütərəqqi təsiri. "Azərbaycan tibb jurnalı", 1964, №5.
120. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
121. İslamov M.İ. Kəndi // gəndi əvəzliyi və onun etimologiyası haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1971, №2.
122. İslamov M.İ. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка. Баку, 1973.

123. Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
124. Исхаков Ф.Г. Местоимения. Морфология, ч. II. М., 1956.
125. Yüzbaşov R. Məşhur coğrafiyaşünas Qafur Rəşad Mirzəzadə. Bakı, 1968.
126. Каграманов Дж.В. К вопросу об изучении философских терминов азербайджанского литературного языка. Уч.зап. АГУ, 1956, №7.
127. Казем бек Мирза. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839.
128. Казем бек Мирза. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846.
129. Казем бек Мирза. Арабско-русский словарь (по содержанию: "Тюркско-татарско-русский словарь"), 1886.
130. Kazımova R.C. Ə.Naqverdiyevin hekayələrinin dili (Namiz. duss.). Bakı, 1949.
131. Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка, т. I. Алма-Ата, 1969.
132. Капанидзе Л.А. О понятиях "термин" и "терминология". В сб.: Развитие лексики современного русского языка. М., 1965.
133. Кеуба Л.Н. Место эпистолярного в системе функциональных стилей. Изв. АН Аз. ССР. Сер. лит. яз. и иск., 1971, № 3-4.
134. Киреев А.А. Об антонимах. "Русский язык в школе", 1954, №3.
135. Кличев Э. Архаизмы и историзмы в прозе Садрадинна Айни (Автореф.дисс.). Ташкент, 1963.
136. Кодухов В.И. Лексико-семантические группы слов. Л., 1955.
137. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М., 1941.
138. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.
139. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.
140. Корпенко М.А. Роман М.Горького "Фома Гордеев". Киев, 1963.
141. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. М., 1962.
142. Köçərli F. Əbdürrəhman ağaya məktub (İrəvan, 13/IX, 1895). RƏİ, şifrə: arx.24, № 1-5 (125) 17937.

143. Кутина Л.А. Формирование языка русской науки. М., 1964.
144. Лазарев Л.М. Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского с приложением краткой грамматика. М., 1864.
145. Лазарев Л.М. Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий Османлы и Азербайджана. М., 1866.
146. Малов С.Е. Помятники древнетюрской письменности. Тексты и исследования. М.-Л., 1951.
147. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.
148. Мамедов И.Г. Грамматическая синонимия в азербайджанском языке (Автореф. дисс.). Баку, 1969.
149. Mehdiyeva S.H. "Şəhriyar" dastanının dili (Namiz. diss.). Bakı, 1974.
150. Mələksima. Rəşid Axundova məktub. RƏİ, şifrə: arx. 2.1. – 21 (453), inv.653.
151. Məmmədov İ.M. Füzuli rayon şivələrinin lüğətinə dair. ADDİ-nin Elmi əsərləri, 1961, XI buraxılış.
152. Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələrində isim (Namiz. diss.). Bakı, 1960.
153. Məmmədov N.N. Marksizm-leninizm klassikləri milli dillərin əmələ gəlməsi haqqında. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. VI cild.
154. Məhəmməd Tahir. Türklərin ictimai və fənnə xidmətləri. İstanbul, h.1327.
155. Məhərrəmov A. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və zənginləşməsi. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 19 iyun 1952.
156. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar (sadə cümlə). Bakı, 1962.
157. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, 1968.
158. Məhərrəmov R.C. Sabirin satiralarının dili (Dokt. diss.). Bakı, 1968.
159. Mirzəzadə H. XIX əsr nəsr dili (Namiz. diss.). Bakı, 1947.
160. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar. Bakı, 1953.
161. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1968.
162. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1968.
163. Murtuzayev S. M.F. Axundzadənin komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1962.
164. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1962.
165. Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках. "Сов. тюркология", 1970, №1, стр. 87-92.
166. Насилов Д.М. Структура времени индикатива в древне-уйгурском языке. М., 1965.
167. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı, 1962.
168. Nərimanov N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəlif sərf-nəhvi. Bakı, 1899.
169. Nəşiatı M. Şühədanmə (tərcümənin əlyazması) RƏİ, inv. № D-535/ 13659.
170. Ожегов С.И. О структуре фразеологии: Лексикографический сборник. М., 1957, вып. II.
171. Орузбаева П.О. Словообразование в киргизском языке. (Автореф. дисс.). Фрунзе, 1964.
172. Orucov Ə. "Əkinçi" qəzetində istilah yaratmaq məsələsi haqqında. Azərb. SSR EA Məruzələri. 1947, III cild, №4.
173. Orucov Ə.H. "Əkinçi" qəzetinin dili (Namiz. diss.). Bakı, 1947.
174. Orucov Ə.H. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərb. SSR EA Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1951, № 12.
175. Orucov Ə.H. Terminoloji leksika haqqında bəzi qeydlər. Nitq mədəniyyəti məsələləri (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1969.
176. Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.-Л., 1966.
177. Панфилов А.К. Лекции по стилистике русского языка. М., 1968.
178. Писарев Д.И. Школа и жизнь. Полн. собр. соч. в 6-ти томах, т. IV. Сочинения, полное собрание, СПб., 1904.
179. Рагимов М.Ш. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVII вв. М., 1957.

180. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, III, IV. СПб., 1888-1911.

181. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, СПб., 1905.

182. Rəhimzadə N.R. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələrin morfoloji əlamətlərinə görə təsnifi. "Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1967.

183. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.

184. Розанова В.В. Синонимия устойчивых глагольно-именных сочетаний в современном русском языке. Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.-Л., 1966.

185. Ройзензон С.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии. В сб.: Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, 1968.

186. Rüstəmov R.Ə. Rus dilinin Azərbaycan dilinə müsbət təsiri tarixinə dair. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, V cild, 1953.

187. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, 1961.

188. Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş fəllər. Dilçilik məcmuəsi Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XVIII cild. Bakı, 1963.

189. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965.

190. Salmanov G. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində bolşevik mətbuatının rolu (1900-1920). Azərb. SSR EA-nın Dilçilik məcmuəsi, 1957.

191. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966.

192. Сеидов М.А. Из истории азербайджанско-армянских литературных связей (Насими и Мираи). Ереван, 1960 (на правах рукописи).

193. Серебренников Б.А. К проблеме связи явлений и их исторических изменений. ВЯ, 1964, №3, стр. 13-31.

194. Tağıyev B.M. Azərbaycan dilində sifətin üstünlük dərəcəsinin inkişafı. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. "Ədəbiyyat dil və incəsənət" seriyası, № 4.

195. Tağıyev B.M. Azərbaycan dilində sifətin morfoloji üsulla düzəlmə müqayisə dərəcəsi. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. "İctimai elmlər" seriyası, 1964, № 5.

196. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М., 1963.

197. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili (Dokt. diss.). Bakı, 1969.

198. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Bakı, 1976.

199. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1977.

200. Həsənov Q.M. "Dəhnamə"nin sintaksisi (təyini söz birləşmələri). Bakı, 1967.

201. Hüseynov H. Elm və mədəniyyətimizin inkişafı tarixindən. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. "İctimai elmlər" seriyası, 1945, №4.

202. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.

203. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.

204. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı, 1956.

205. Цыганова В.Н. Синонимический ряд. Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.-Л., 1966.

206. Черемисса Н. О языке и стиле советской научно художественной прозы. Харьков, 1953.

207. Çobanzadə B. İstilah terminoloji işləri. Azərbaycanı öyrənmə yolu. Bakı, 1930.

208. Cavadov M. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla düzəlmə sözlər. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1975, №4.

209. Cavadova M. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş bəzi elmi terminlər haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1977, № 3.

210. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətayinin leksikası ("Dəhnamə" poeması üzrə). Bakı, 1977.

211. Cavadova M. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində alınmalar (rus və Avropa sözləri). Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1976, №2.

212. Cahangirov M.P. M.F.Axundzadənin dramaturgiya dili haqqında bəzi qeydlər. SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının Xəbərləri. Bakı, 1944, № 2.

213. Cahangirov M.P. M.F.Axundzadə dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. Bakı, 1962.

214. Cahangirov M.P. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı, 1978.

215. Cəfərzadə M. Alqış-qarğış cümlələri haqqında (dialekt materialları üzrə). Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Elmi əsərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1978, № 6.

216. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958.

217. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.

218. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.

219. Şirəliyev M.Ş. İstilahlar yaradılması haqqında. "Ədəbiyyat qəzeti", 19 iyun 1944.

220. Şirəliyev M. İstilah yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Azərb. SSR EA Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1947, I cild.

221. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili tarixinin məsələləri. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1953, № 2.

222. Şirəliyev M.Ş. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqiliyi uğrunda. Azərb. SSR EA Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1956, № 4.

223. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 26 oktyabr 1957.

224. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957.

225. Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения. Вопросы грамматики тюркских языков. Изд-во АН Каз. ССР. Алма-Ата. 1958, стр. 79-90.

226. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.

227. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.

228. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsasları. Bakı, 1970.

229. Ширалиев М.Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков (по материалам азербайджанских диалектов). "Сов.тюркология", 1970, №5, стр. 20-24.

230. Ширалиев М., Рагимов М. Азербайджанский язык. В сб.: Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1973.

231. Шукюров Ш. История развития глагольных форм узбекского языка. Ташкент, 1966.

232. Şükürov Ə.C. Azərbaycan dilində zaman zərfləri (XI-XVI əsrlər). Azərb. SSR EA Xəbərləri. "Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası, 1964, №6.

233. Şükürlü Ə. Maraqlı bir əlyazması. "Elm və həyat" jurnalı, 1968, №5.

234. Şükürov Ə.C., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1974.

235. Щербак А.М. К истории образования узбекского национального языка, 1954, №6, стр. 107-115.

236. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.

237. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

238. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.

239. Эфендиев И.К. История медицины в Азербайджане. Баку, 1964.

240. Юсупов Р.Р. Лексико-семантические особенности устойчивых глагольных сочетаний в турецком языке. Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. М., 1960.

241. Ярцева В.Я. Развитие национального литературного английского языка. М., 1969.

242. Zeynep Korkmaz, S.Olgay. Füzulinin dili hakkında notlar. Ankara, 1956.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
-------------	---

I fəsil

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili	8
Ədəbi dilin ümumi inkişaf meyilləri və üslubları haqqında	8

II fəsil

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik quruluşu	20
Terminlər	23
Alınma sözlər	30
Köhnəlmiş sözlər	37
Dialektizmlər	46
Söz yaradıcılığı	54
Alınma söz və şokilçilərlə yaranan sözlər	60
Frazeologiya	74

III fəsil

Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşu	96
İsim	96
Sifət	116
Say	129
Əvəzlilik	139
Fel	160
Felin növləri	166
Felin zamanları	167
Felin şokilləri	175
Zorflar	188
Köməkçi nitq hissələri	199

IV fəsil

Sintaktik quruluş	209
Söz birləşmələri	210
Cümlə	231
Cümlə üzvləri	243
Sadə cümlə quruluşları	270
Sadə cümləni genişləndirən vasitələr	280
Mürəkkəb cümlə	287
Təbii mürəkkəb cümlələr	294
İxtisarlardan və mənələr	317
Ədəbiyyat	321

Texniki redaktor:	<i>Rövşan Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyici:	<i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Pərinaz Musaqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 27.03.2007. Çapa imzalanmışdır 01.08.2007.

Formatı 60×90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 21. Ofset çap üsulu.

Tirajı 10000. Sifariş 196.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

**POLYGRAPHIC
PRODUCTION**
Tel/Fax: 447 75 04. Tel.: 447 75 05

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

U1163
A 99

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütəvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.